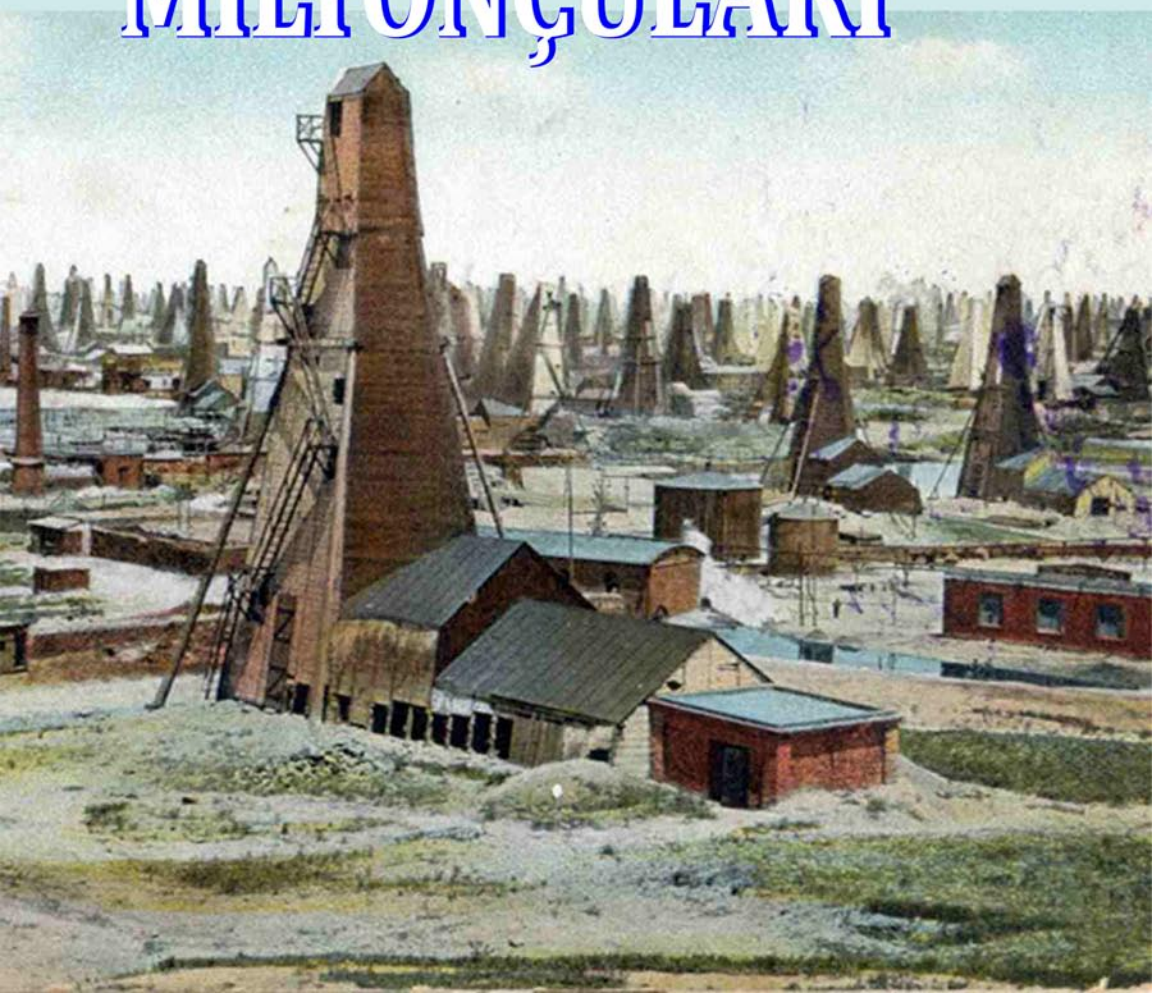

ƏSİR BƏŞİR OĞLU

NEFT MİLYONÇULARI

ƏSİR BƏŞİROĞLU

**NEFT
MİLYONÇULARI**

(Roman)

Bakı- "Təknur"- 2016

Redaktor: Bəhram Salman oğlu Avılov
– *Fəlsəfə doktoru*

Rəyçi: Zərifə İsmayıl qızı Rzayeva
– *Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

**Əşir Bəşiroğlu (Fətəliyev Əşir Bəşir oğlu). Neft milyon-
çuları (roman). Bakı – “Təknur” nəşriyatı. 2016. 352 səh.**

Şair Əşir Bəşiroğlu iri həcmli 15 kitab müəllifidir. “Milyonçular” ad-
lanan bu kitab şairin oxucularla 16-cı görüşüdür. Şairin əvvəlki 15 kitabı
oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Biz inanırıq ki, onun 16-cı
kitabı olan “Neft milyonçuları” romanı da oxucular tərəfindən rəğbətlə
qarşılanacaq.

ISBN: 978-9952-445-40-4

© Əşir Bəşiroğlu, 2016


~~~~~  
Çapa imzalanmışdır: 15.02.2016.

Formatı: 60x84 1/16. Həcmi: 22 ç.v.

Sifariş 3. Tiraj 300.

«Təknur» MMC-nin mətbəəsində  
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

~~~~~  
Mətbəənin direktoru: Ələkbər Məmmədov
Mətbəə kitabın məzmununa və orfoqrafiyasına
görə heç bir cavabdehlik daşımır!

Ünvan: Bakı ş., Qanlı Göl qəsəbəsi, 4.

Telefon: 408-18-30

ÖN SÖZ

Bizim indiki paytaxtımız Bakı şəhərinin tarixi çox qədimdir. Onun adına hələ Miladdan qabaq yazılmış əsərlərdə rast gəlinir. Bakıda əl quyuları vasitəsilə neft çıxarmaq, şoranlıqdan duz istehsal etmək, zəfəran becərmək barədə qədim sənədlərdə də qeydlər var.

Bakı öz odu-alovu ilə atəşpərəstlərin ən müqəddəs ziyarətgahları olmuşdur. Dünyanın hər yerindən öz-özünə alışıb yanan ocağa ziyarətə gəlirdilər. Bütün bunlar Bakının o dövrdə mədəniyyət ocağı olduğunu sübut edir. Bakıda üç atəşgah olmuşdur. Onlardan biri Suraxanıda, digəri Artyom adasında, üçüncüsü isə Şubanı dağında idi. Şubanı dağındakı atəşgah məbədi atəşpərəstlərin ən böyük, ən müqəddəs ziyarətgahı hesab edilmişdir.

Neft bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinə qədimdən məlumdur. Onun istehsalı bizim əsrimizdən təqribən 220 il əvvəl Çində olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada heç bir faydalı filiznə qızıl, nə almaz, nə daş kömür, nə də cavahirat neft qədər axtarılmayıb.

Böyük Pyotorun Bakıya göndərdiyi hərbi ekspedisiyanın rəisi general Mataskinə xüsusi tapşırırmışdı: “Müəyyən miqdarda əbədi və müqəddəs odun-alovun əsası olan qara neftdən mümkün qədər çox Peterburqa göndərin”. Pyotorun ölümü bu işi yarımçıq qoydu. Bakı qubernatorunun 1840 – cı ildə Peterburq Elmlər Akademiyasına göndərdiyi Bakı neft nümunələrini yoxlayandan sonra “alimlər” qubernatora ibrət dərsi vermək üçün belə cavab yazmışdılar: “Bu üfunətli maddə ancaq araba çarxlarını yağlamağa yaraya bilər”.

Qara qızıl diyarı Bakının şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdır. Varlanmaq üçün dünyanın bir çox sənət, peşə sahib-

Neft milyonçuları

~~~~~  
ləri Bakıya axışdırdılar. Məşhur mühəndislər, memarlar, alimlər, kimyagərlər, texnoloqlar, inşaatçılar Bakıya gəlirdilər.

Şəhər böyüyür, idarələr artır. Bakı Dövlət Palatası qurulur. Duma nəzdində “Şəhər Qərargah İdarəsi” yaradılır. Həsən bəy Zərdabi bələdiyyə seçkiləri barədə 1878-ci ildə “Əkinçi” qəzetində camaata belə bir məsləhət verir: “Siz Allah, intixab edən zaman, intixab elədiyiniz adamların uzun saqqalına, böyük qurşağına, dəmir sandığının doluluğuna baxmayın.” Şəhər divanxanasında danışığ və yazı-pozu rus dilində olacaq. Ona görə də gərək rus dilini bilən doğru adamlar intixab (çıxış) etsinlər ki, xaçpərəstlər intixab edənlərin arasında bizim adımızı batırmasınlar.

Şəhərin küçələri, səkilər düzəlir, qaydaya salınırdı. H.Z. Tağıyev Duma iclaslarında şəhər küçələrini qaydaya salmaq, meydanlar yaratmaq, bağça və bulvar düzəltməyi təklif edirdi. Bu təkliflərin çoxu qəbul edilirdi. Ancaq bu işləri görməyə bələdiyyə idarəsinin vəsaiti çatmırdı. O, dövlətlilərdən, borc istəyir. Heç kəs ona məhəl qoymur. H.Z.Tağıyev 1895-ci ildə şəhər bələdiyyə idarəsinə 750.000 manat borc verir. 6% sələmlə 35 il müddətinə. Bununlada şəhərdə ictimai-inşaat sürətlənir. Tağıyev hələ 1886-cı ildə öz xərcilə şəhərdə yanğın deposu da düzəldir.

Bakı mədənlərində gözlənilməz fontanlar olurdu. Oradan gündə min tonlarla neft çıxarılırdı. Kasıb adamlar neft hesabına birdən-birə dönüb olurdu milyonçu. H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuz Muxtarov, Səlimov, Seyid Mirbabayev, Mantaşov, Mirzəyev, Şibayev, Leonozov və başqaları bu yolla varlanmışdılar. Fantan vuran quyuların yaxınlığındakı torpaqların qiyməti birə min artırdı.

## NEFT MİLYONÇULARI



Bakıda milyonçu çox idi. Bəzilərinin adı və sədası bütün dünyaya yayılmışdı.

Müsəlman milyonçularını iki dəstəyə bölmək olardı: birinci “neft milyonçuları”- “neftxudalar”. İkincilər isə “sandıq milyonçuları”, yəni pulu sandıqda üst-üstə yığıb, yüksək faizlə sələm almaq, malı ucuz alıb baha satmaqla varlananalar.

Əlbəttə, burada əsas söhbət neft milyonçularından – neftxudalardan gedəcək.

I  
**HACI ZEYNƏLABDİN  
TAĞIYEV**



Tarixin öz yaddaşı var. Ona zorla heç şeyi unutdurmaq olmaz. Şəxsiyyətlər var ki, ictimai formasiyaların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq unudulur, ya da zorla unutdurulur. Lakin sular durulduqda onun dibindəki hər şey aşkara çıxdığı kimi cəmiyyət həyatında böyük rol oynamış, böyük fəaliyyəti olmuş şəxsiyyətlər təzədən üzə çıxır. Xatirələrdə hər şey yerbəyer olur, qayda-sahmana düşür. Ağ ləkələr ləğv olunur, unudulqanlıq pərdəsi qaldırılır. Bizim yaşadığımız bu günlərdə də belə oldu. Aşkarlıq və demokratiya əlimizdən alınmış çox şeyləri bizə qaytardı. Ağ ilə qaranı seçməyə başladıq. Susmuş vicdanımızın səsinə təzədən eşitdik. Qadağanlar sırasına adı düşmüş adamları anmaq təzyiq altında mümkün olmasa da, onların xatirəsi bizdən asılı olmayaraq, öz-özünə

~~~~~

~~~~~  
yaşayardı. Keçmişdən bizə yadigar qalmış binalarda, gözəl  
əzəmətli saraylarda, onun himayə və vəsaiti ilə həyatda yük-  
sək mənsəblərə çatmış adamların şəxsində və simasında hər  
zaman belə adamları xatırlayırdıq. Gizlini gizlin, aşkarı aşkar.  
Qoy belə şəxsiyyətlər milyonçu olsun, ruhani olsun. Lakin cə-  
miyyətimizin inkişafında, tariximizin tərəqqisində onun xid-  
məti varsa, belələrini həmişə yad edəcəyik, xatirələrini əziz  
tutacayıq. Belə şəxsiyyətlərdən biri indi adı uşaqdan tutmuş  
böyüyə qədər dillər əzbəri olmuş Hacı Zeynəlabdin Tağı-  
yevdir. O yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Rusiyada, hətta  
onun sərhədləri xaricində də tanınmışdı. Hamı onu böyük  
ehtiramla “Millət atası” çağırırdı. O ölümündən sonra Peter-  
burq və Kazanda da, Həştərxan və Vladıqafqazda da, hətta  
Türkiyədə də iz qoyub getmişdir. Özündən sonra həyatda iz  
buraxıb getmiş şəxsiyyətlər heç zaman unudulqanlıq pərdə-  
sinə bürünə bilməzlər. Tağıyev şərq aləminin ilk messenatı  
idi. Sərvət və sərmayədarlıq onu heç zaman xalqdan ayır-  
mamış, mənən və qayğıları ilə xalqla özü arasında daimi bir  
körpü salmışdı. Xalqın dərdi onun dərdi idi, sevinci onun se-  
vinci. Bakı sərmayədarları içərisində heç bir milyonçu xalqa,  
camaata, bu dərəcədə yaxın olmamışdı. Adi palçıq daşıyan  
bir fəhlədən sərmayədar dərəcəsinə yüksəlmişdi.

Zeynəlabdin Tağıyev 1823-cü ilin yanvar ayında Bakı şəhə-  
rində anadan olmuşdu. Atası Tağı kişi İçəri şəhərin darısqal  
küçələrinin birinin tinində oturub, yaylı-qışlı başmaqçılıq edə-  
di. Külfətinin bir qarnı ac, bir qarnı tox dolandırardı. Ehtiyac  
onun daimi yoldaşı idi. Ancaq zəhməti sevərdi, başqasına möh-  
tac olmamaq üçün. Bunu kiçik yaşlarından Zeynəlabdinə də  
təlqin edərdi: “Oğul, - deyədi, - Zəhmətdən qorxma. Gecəli-gün-  
düzlü çalış ki, axırda başqasına möhtac olmayasan”.

Oğul atasının ağır əməyinə bütün günü şahid idi. Onun

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
yanında olarkən qabar tutmuş barmaqlarının necə işlədiyini, qıyıqdan deşik-deşik olub qanadığını görürdü. On yaşına çatanda qeyrəti davam gətirmədi: "Ata, - dedi, - mənə bir işə qoy, sənə köməyim dəysin". Atasını onu bir bənnanın yanında palçıq daşımağa düzəltdi. Sübhün gözü açılandan hava qaralanadək kiçik körpə çiyinlərində palçıq daşıdı. Gecələr bədəninin sızılısından yata bilməsə də, bir dəfə də olsun sızıldamadı, gileylənmədi. Hər ağrıya, hər çətinliyə dözdü. Gündə 6 qəpik qazanıb yoxsul daxmalarına gətirəndə kasıb daxmada elə bil şam yandırılırdı. Ata sevindi, oğlunun əli pula çatmışdı. Ata hər dəfə bu pula çörək və pendir alanda dodaqları xeyir-dua ilə tərpənirdi: "Pərvərdigara çox şükür ki, övlad çörəyi yeyirəm". Oğul hər səhər evdən çıxanda atasının xeyir-dua və niyəsi onun müşayiət edərdi. Zeynəlabdin isə palçıq daşımaqla bərabər gözlərini bənnaların əlindən çəkməzdi. Daş yonarlara diqqətlə göz qoyardı. 12 yaşına çatanda artıq daş yonurdu, 15 yaşında ikən bənnalıq etməyə başlamışdı. O qazanc yollarında artıq iri addımlarla özünə yol açır. Bir müddətdən sonra biz onun podratla məşğul olduğunu görürük. Hacıdakı bacarıq və istedad hamını heyran buraxırdı. O sözün əsl mənasında oxumamış mühəndis idi. Podrata götürdüyü tikintilərdə mühəndislərdən geri qalmırdı. Hətta bəzən onlara məsləhətlər də verir və kiçik binaları öz layihəsi ilə tikdirirdi.

XX əsrin axırlarında Bakı əsl neft səltənətinə çevrilmişdi. Bakı ətrafındakı kəndlərdə torpaqlar Rusiyadan və xaricdən gəlmiş sərmayədarlar tərəfindən alınıb, onlarda neft buruqları ucaldılırdı. Bu, Hacıni də maraqlandırır və podratçılığı buraxaraq, neft işinə qurşanır. Bu işə başlayarkən onun riskli olduğunu da bilirdi. Adamlar vardı ki, əmək-əmək pul töküüb quyu qazdırır, lakin quyu neft vermirdi. İflas başlayırdı. Ha-

~~~~~  
cının da başına belə işlər gəlmişdi. Mayası əlindən çıxmışdı. Ancaq səbr və inam onu heç zaman tərk etməmişdi. Bilirdi ki, qazdırdığı quyular gec-tez neft verəcəkdir. Ağır borca girsə də, maddi cəhətdən onun üçün ağır keçsə də, məqsədindən dönmürdü. Özü gecə-gündüz quyunun üstündən çəkilməzdi. Az qala fəhlələrlə birgə əlbir işləyirdi. Onları ruhlandırır, gec-tez quyunun fontan vuracağına onlarda da inam yaradırdı.

Nəhayət Tağıyev istədiyinə nail olur. Quyulardan biri fontan vurur. Bundan həvəslənən Hacı Bayıldan yeni quyular qazdırır. Bir-birinin dalınca vuran fontanlar Hacı başqa sərmayədarlarla bir səviyyəyə qaldırır. O neft quyularından əlavə zavodlar da tikdirir, başqa sənaye müəssisələri yaratmaqdan çəkinmirdi. Yenə də əvvəldə olduğu kimi vaxtının çox hissəsini fəhlələrin yanında keçirərdi. Onlardan iş tələb etsə də, qayğılarına da yaxından qalardı. O zaman Hacı zavodunda işləyənlər deyirdilər: “Biz bu şəxsin səbrinə təəccüb edirdik. Bilmirdik ki, Hacı 24 saatda nə vaxt rahat olur”. Hacı başqa bir müəssisəsində işləyənlər də belə deyirdilər: “Hərçənd bizə rahatlıq yoxsa da, bununla belə Hacı müləyimliyi və insaniyyəti bizim ona candillə xidmət etməyimizə səbəb olmuşdu. Bizə yaman söz demir, təqsirimizdən keçirdi”.

Hacı kapitalist olsa da, məhz bu insani keyfiyyətləri ilə başqalarından fərqlənirdi. Varlandıqca onun daxili və mənəvi keyfiyyətləri daha da dururlurdu. Hər şeydən qabaq qeyd etmək lazımdır ki, Tağıyev özünü heç zaman cəmiyyətdən xaric, cəmiyyətin fəvqündə hiss etməmişdi. O, ətrafında baş verən hadisələrin həmişə içərisində, bəlkə də mərkəzində olmağa çalışmışdı. XX əsrin əvvəllərində Bakının tarixində elə bir hadisə olmamışdır ki, Tağıyev onda birinci şəxsiyyət kimi çıxış etməmiş olsun. Hər sahədə Tağıyevin səyi, Tağıyevin qayğısı hiss olunurdu. Maarif və mədəniyyət məsələləri onu hökumətdən daha

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
çox narahat edirdi. Şəhərin abadlaşdırılması, onun su ilə təchiz edilməsi Tağıyevi hər zaman narahat etmiş və düşündürmüşdü. “Təzə həyat” qəzetinin 10 aprel 1907-ci il tarixli 8-ci nömrəsində Haşım bəy Vəzirov Hacının fəaliyyətindən danışaraq yazırdı: “Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin müsəlman milləti üçün əylədiyi xidmətlərini durub burada bir-bir saymaq fikrinə düşsək, heç olmasa bir ay qəzetimizi ancaq bu təfəsilatla doldursaq, yenə hamısını deyə bilmərik”.

Tağıyev böyük şəxsiyyət idi, ona görə ki, onda əməyə olan düzgün münasibətlə ağıl və zəka da birləşmişdi. Şəxsi ləyaqəti ilə Hacı hamının nəzərində yüksəlmişdi. “Bakı” qəzeti 18 mart 1912-ci il tarixli bur məqaləsində belə yazırdı: “Tağıyev bütün Qafqaz müsəlmanlarının fəxridir. Onun adı həmişə ehtiram və məhəbbətlə çəkilir. Müsəlmanlar arasında Tağıyevdən başqa xeyli varlı müsəlmanlar da vardır. Lakin onlar deyil, məhz Tağıyev Qafqaz müsəlmanlarının mərkəz dayağı oldu. Şübhəsiz onda elə bir cəhət vardır ki, xalq kütləsini özünə tərəf çəkə bilir, öz ləyaqəti ilə onları zəbt edə bilirdi”. Sonra qəzet bu cəhətin mahiyyətini açaraq, sözünə davam edirdi: “Qoy elə bilməsinlər ki, onu xoşbəxtlik yüksəklərə qaldırmış, milyonlara çatdırmışdır. Doğrudur bəxt və uğur böyük işdir. Lakin uğurdan başqa ağıl da, güc də lazımdır, dəmir inadkarlıq, insan əməyi də lazımdır. Tağıyev həmişə belə olmuşdur.”

Bakıya qonaq gəlmiş səyyah və yazıçılar da Tağıyev haqqında xoş sözlər söyləmişlər. 19-cu əsrdə Bakıda olmuş şair Zeynəlabdin Marağayi özünün səyahətnaməsində yazır ki, Bakıda olarkən Hacının səxavəti və insanpərvərliyi barədə çox eşitmiş və qiyabi olaraq, onun ünvanına xoş sözlər söyləmiş və ona islam aləmini nəfinə olaraq xoş arzularını bildirmişdir. Keçən əsrin 90-cı illərində Hindistan-dan İngiltərəyə gedən bir ingilis zadəganı Hacı Zeynəlabdin

~~~~~  
Tağıyevin qonağı olmuşdu. O Hacınin insanpərvərliyi və maarifpərvərliyinə elə valeh olmuşdu ki, vətəninə qayıtdıqdan sonra o, İngiltərənin Edinburq şəhərində öz pulu ulə Hacınin abidəsini ucaltmışdı. Belə misralardan çox göstərmək olar.

“Baky” qəzetinin 9 mart 1912-ci il tarixli nömrəsində Hacınin bütün Rusiyadakı şöhrətindən danışan jurnalist qır. O-v yazırdı: “Bütün Rusiya Tağıyevi tanıyır. Yalnız Moskvaya, ya da Peterburqa deyil, hər hansı çuxlomaya gəldikdə, orada söhbət Qafqaz, Bakıdan düşdükdə sizə mütləq deyəcəklər:

-Hə, hə... Tağıyev yaşayan yer”.

Tağıyevin Rusiyanın hər bucağında tanınması onun milyonları sayəsindəmi olmuşdur? Qətiyyəən yox. Təsadüfə deyil ki, Hacınin haqqında rəy söyləyənlər birinci növbədə onun milyonları barədə deyil, insanpərvərliyi və maarifpərvərliyi, xalqa əl tutması haqqında ağız dolusu söhbət açırdılar. 1912-ci ilin mart ayında “Baky” qəzeti yazırdı: “Tağıyev bütün Qafqaz müsəlmanlarının fəxri idi. Onun adı həmişə ehtiram və məhəbbətlə çəkilirdi. O müsəlmanların qeyri-rəsmi hökmdarı idi. Bu hökmranlıq və qüdrətin, bu tanınmanın sirri nədə idi? Sərvətdəmi? Halbuki müsəlmanlar arasında ondan da dövlətliləri var idi. Lakin onlar deyil, məhz Tağıyev Qafqazda mərkəzi fiqura olmuşdur. Başqasını deyil, məhz onu könüllü olaraq özlərinin başçısı kimi tanımışlar. Bəlkə bu sirr onun intiriqabazlığında, diribaşlığından, gözə toz üfürmək bacarığından, kütləni, onun qəlbini incəliklə başa düşməyində olub? Belə hallar bəlkə də olub. Lakin təkəcə bununla özünə belə şöhrət qazandırmaq mümkün deyil.

İntiriqa və diribaşılıqla xalqı uzun müddət aldatmaq və onu təsir altında saxlamaq olmaz.

Adi bənnə, savadsız azərbaycanlı olan Tağıyev xalqın ən aşağı təbəqələrindən çıxaraq uçalmış, böyük, parlaq, orjinal

~~~~~  
bir şəxsiyyətdir. O böyük kamal və enerjiyə sahibidir”.

Tağıyev insan şəxsiyyətinə və insan ləyaqətinə həmişə ehtiramla yanaşmışdır. İnsan qüruru, insan mənlili ondan ötrü nəcib bir keyfiyyətdi. “Bakı” qəzeti 56 nömrəli 9 mart 1912-ci il tarixli nömrəsində öz müxbirinin Tağıyevlə müsahibəsini vermişdir. Parij şəhərindən yenidən qayıtmış Hacı müxbirə qərribə bir əhvalat danışmışdı: Mən bir faytonçudan danışacağam. Küçədə faytonla gedərkən qabaqda mənə sağa burulmaq lazımdı. Faytonçu isə sola buruldu. Mən çətin uçu ilə onun kürəyinə toxunub dedim: “Sağa dön”.

Nə olsa yaxşıdır. Faytonçu qəzəblənmiş halda yerə atılıb qollarını ölçə-ölçə çıxırmağa başladı.

Ona nə oldu?- mən tərcüməçidən soruşdum.

O qəzəblənib. Deyir ki, nə cəsarətlə siz çətilə onun kürəyinə toxunmusunuz. Bununla onu təhqir etmişiniz.

Mən oradakı camaata təəccüb qaldım və hər şeyi başa düşdüm... Bizdə də belə camaat olandan sonra başqa həyat olacaqdır.

Müxbir sonra əlavə edərək yazırdı: “Mən ömründə bir neçə kitab da oxumayan, güc-bəla rusca danışan dünənki fəhləyə, cizgilərlə imza edən bu qocaya heyranlıqla baxdım”.

O mənə Avropadakı kafe-santolar, teatrlar, şəhərlərin gözəlliyi barədə deyil, məhz insan haqqında danışdı. O azad və məğrur insanı görmüş və duymuşdu. O dərindən nəfəs alaraq, bildirdi ki, bizdə belə məğrur və azad adamlar yoxdur.

Məlumdur ki, 1912-ci ilin mart-aprel aylarında Tağıyevlə mühəndis Behbudov arasında baş vermiş bir əhvalat əsasında məhkəmə prosesi olmuşdu. Bu kiçik daxili bir ailə məsələsi idi ki, Hacınin düşmənləri, birinci növbədə erməni varlıqları tərəfindən Hacıni bədnam etmək məqsədilə qızışdırılmışdı. Uzun sürən məhkəmə prosesindən sonra Hacı bə-

~~~~~  
raət qazanmışdı. Bu məhkəmə prosesi o zaman böyük sensasiyaya çevrilmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, Duma üzvü ədliyyə vəkili V.İ.Maklakov bu iş barədə belə yazırdı: “Bakıya çağırıldıqda mənə dedilər ki, bu iş Tağıyevin əleyhinə düzəldilmiş intiriqadan başqa bir şey deyildir. Tağıyev özlüyündə ictimai bir xadim, müsəlman xeyirxahı kimi hər cür müdafiəyə layiqdir. Proses zamanı heç bir şahid, hətta Behbudovun dostları Tağıyev barəsində pis danışmırdılar” (“Baky” № 16, 18 mart 1912).

Yuxarıda dediyimiz kimi, Tağıyev Azərbaycan burjaziyasını təmsil etsə də, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, ölkənin ictimai-iqtisadi və mədəni-maarif sahəsindəki misilsiz xidmətləri ilə başqa kapitalist və milyonçulardan fərqlənirdi. Onun fəaliyyətində elə hallar olmuşdur ki, xalqın ehtiyacını öz şəxsi mənafe və qazancından qat-qat yüksək tutmuşdu. Məsələn, 1896-cı ildə Hacı Bayıldakı 20 milyon dəyərində olan zavod və mədənlərini beş milyon yarım zərərinə satıb, bez fabriki tikdirmək qərarına gəlmişdi. Hacınin bu hərəkətləri Bakı varlılarının və hətta ən yaxın dostlarının rişxəndli atmacalarına səbəb olmuşdu. Bunda Hacınin məqsədi nə idi? O belə düşünürdü ki, zavod və mədənlərində cəmi yüz nəfər adam özünə çörək pulu çıxarırsa, bez fabrikində minlərcə adamın əli çörəyə çatacaqdır. Hacınin bu hərəkəti N.Nərimanovun dediyi kimi “puldən, dövlətdən doymayanları, dövlətdə ancaq xoşbəxtlik görənləri təəccübə gətirirdi”. Bununla belə Hacınin fikirindən xəbərdar olanlar onun bu işdə fədakarlığına təəccüb edirdilər. (N.Nərimanov. “Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin əlli illik məişəti və camaata xidmətləri”. Bakı 1900-cü il).

Lakin bununla belə Tağıyevin hər bir təşəbbüsü həmişə asanlıqla yerinə yetirilmirdi. Onun düşmənləri olan əcnəbi və erməni kapitalistləri, yerli çar çinovlikləri Hacınin hər

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
bir təşəbbüsündən elə bil qorxuya düşüb, hər vasitə ilə ona pəl vurmağa çalışırdılar. Bez fabrikinin tikilişi də başqaları tərəfindən narazılıqla qarşılandı və ona yer-yerdən mənələr törədildi. Bu milli burjaziyanın dircəlməsinin qarşısını almaq üçün görülmüş tədbirlərdən biri idi. Tağıyev fabrik üçün Xəzərin şimal-qərb hissəsində yer seçdi və Əhmədli, Zığ kəndləri icmalarından torpaq icarə etməyə başladı. Lakin torpaqlar Hacıdan qabaq ayrı-ayrı adamlar tərəfindən icarəyə götürüldüyündən o, torpağı ikinci və üçüncü adamdan icarəyə götürməyə məcbur oldu. Həmin bu yerlərdə Hacıdan qabaq Nobel, Şibayev, Montaşev və başqaları torpaq sahələrini icarəyə götürmüşdülər. Həminin qarşısına çıxan bir çətinlik də ondan ibarət idi ki, kəndlilərin öz torpaqlarını ancaq 30 illiyə icarəyə verməyə ixtiyarları vardı. Bu müddət isə iri sənayə müəssisəsi üçün çox az müddət idi. Buna baxmayaraq, Hacı müqavilələri Şəhər İdarəsinə təqdim edir, onların 99 illiyə vahid bir müqavilə ilə əvəz edilməsi barədə Əkinçilik nazirliyi qarşısında təşəbbüsdə olmasını xahiş edir. Hacı əleyhinə qızıışdırılan kompaniya nəticəsində ərizə yarım il hərəkətsiz qalır. "Novaya Vremya" qəzeti Hacıya hücum edərək, onu saxtakarlıqda, dövlət torpaqlarını zəbt etməkdə təqsirləndirirdi. Dövlət Əmlak idarəsi rəisi Şapeşnikov da bildirirdi ki, Əhmədli və Zığ kəndlərinin icma torpaqlarını icarəyə verməyə ixtiyarı yoxdur. Halbuki yuxarıda adları çəkilən əcnəbi kapitalistləri icma kəndlilərindən onlarca desyatin torpaq icarəyə götürmüşdülər.

Tağıyev bütün bu təəruz və böhtanlara baxmayaraq, şəxsən özü Əkinçilik nazirliyinə müraciət edir. Nazirlik fabrikin tikilməsinə icazə verir və göstərir ki, bu işdə heç bir saxtakarlıq yoxdur. Fabrik sürətlə inşa olunmağa başlayır. Fabrik 22 desyatindən artıq torpaq sahəsini əhatə edirdi.

~~~~~  
1900-cu ildə fabrik hazır olub işə başlayır. Hacınin düşmənləri yenə də ona mane olmaq istəyirdilər. Fabrikdə yanğın təşkil edirlər, lakin yanğın söndürənlərin və fabrik işçilərinin birgə köməyi sayəsində yanğın söndürülür. Fabrik nəhəng bir tikili idi. Dənizdə 150 sajen uzunluqda körpü salınmış və bu körpünün üstü ilə dəmir yolu və su kəməri çəkilmişdi. Əsas korpusun uzunluğu 100 sajenə yaxındı.

Bundan əlavə fəhlə və qulluqçular üçün şəhərçik salınmışdı. Fəhlələr üçün 9 korpus tikilmişdi ki, burada da 2.200 nəfər yerləşə bilirdi. Bundan başqa, fəhlə uşaqları üçün məktəb binası da tikilmişdi. İlk zamanlar fabrikdə 969 nəfər fəhlə işləyirdi ki, bunlardan da 70 faizi azərbaycanlılar idi. Fabrikdə fəhlənin orta əmək haqqı 154 manat 80 qəpik idi.

Fabrik hazır olandan sonra Rusiyanın bir sıra maqnatları narahat olmağa başladılar. Morozov və başqaları fabrikantlar qorxuya düşdülər. Rus və dünya bazarlarında onların qarşısına təzə rəqib çıxacaq fikri onları məcbur etdi ki, bu işə Peterburqun yüksək inzibati başçılarını cəlb etsinlər və onların vasitəsilə Tağıyevin qarşısına sədd çəkilsin. Onlar bu istəklərinə nail ola bildilər. Peterburq Tağıyevə ancaq bez buraxmağa icazə vermişdi. Nə bu, nə də ilk illərdə fabrikin zərərlə işləməsi Tağıyevi ruhdan salmadı. Bütün şərq ölkələri, xüsusilə öz ölülərini dəfn etmək üçün ancaq Tağıyevin bezini alırdılar. Fabrik işə düşəndən sonra Zaqafqaziyada bezin qiyməti aşağı düşdü. Fabrikdə Kokand, Xivə, Yevlax, Mazandaran, Qəzvin, Buxara pambığından istifadə edilirdi.

Zaqafqaziyada ilk toxuculuq fabriki olan bu müəssisədə bezin pudu 24 manat 63 qəpiyə başa gəlirdisə, Hacı onu ancaq camaatın xeyrinə olaraq, 18 manat 70 qəpiyə satdırırdı.

Toxuculuq fabrikinin tikilməsilə Tağıyev Azərbaycan yüngül sənayesinin əsasını qoydu. Ölkənin iqtisadiyyatının

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
yüksəltmək məqsədilə o, xalq təsərrüfatının bütün sahələrinə külli kapital sərf etdi. Zeynəlabdin öz pullarını başqa kapitalistlər kimi banklarda saxlamırdı. İri ticarət mərkəzlərinin, un dəyirmanlarının, balıq vətəklərinin yaradılmasında Tağıyevin kapitalı böyük rol oynayırdı. O hətta Rusiyanın başqa şəhərlərində də kontorlar açmış, mal mübadiləsinin genişlənməsinə böyük təkan vermişdi. Bir fakt üzərində də durmaq istəyirəm. Xüsusilə ona görə ki, həmin fakt Hacınin bədxahları tərəfindən başqa cür yozulurdu. Bu da 1909-cu ildə Bakı şəhərində Hacı tərəfindən qazamatın tikilməsi idi. Hacınin əleyhidarları çığır-bağır salmışdılar ki, guya o, qazamat tikdirməklə, xalqın oğullarını qazamat küncündə cürüməsində carizmə xidmət etmişdir. Guya Tağıyev bununla şəhərdə qazamantın sayını artırmışdır. Əslində isə məsələ başqa cür idi. Qazamat tikdirmək Hacınin heç fikrindən də keçməmişdi. O dəyirman tikdirmişdi. Binanın hazır olduğu ərəfədə, Bakı əhlindən bir dəstə Hacınin yanına gələrək gileylənirlər ki, onların həbs edilmiş adamlarını polis idarəsi dənizin ortasında, Nargin adasında saxlayır. Onlar üçün Narginə gedib-gəlmək çətindir, məhbuslara yemək apara bilmirlər. Bunu deyərək Hacıdan kömək istəyirlər. Onların yanıqlı şikayətlərini dinləyən Hacı bu ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün indi də “Tağıyev qazamati” adı ilə tanınmış bu binanın, yəni dəyirmanının içərisində dəyişiklik apararaq, onu 1910-cu ilin fevralında qazamat kimi hökumətə icarəyə verir, bununla da şəhər əhlinin Narginə gedib-gəlmək əziyyətindən xilas edir.

Bakı şəhər təsərrüfatının inkişafında Tağıyevin xidmətləri xüsusilə böyükdür. Bakının həyatında elə bir hadisə yox idi ki, Tağıyevin adı ilə bağlı olmasın. Kür suyunun Bakıya daşması, şəhərdə atlı nəqliyyat vasitəsinin (konka) yaranması,

~~~~~  
ilk teatr binasının tikilməsi, Qız məktəbinin açılması, Texniki məktəbin yaranması və sair Tağıyevin pulu və ya yaxından köməyi ilə edilmişdir. Camaatın xeyrinə olan tədbirlərdən Tağıyev yaxasını heç zaman kənara çəkməmişdi. Şəhərin və camaatın ehtiyacını təmin etmək məqsədilə o bəzən rəsmi hökumət orqanlarının və Dumanın qərarını gözləmədən şəxsən özü işə girişirdi. Belə tədbirlərdən biri şəhərin su ilə təchiz edilməsi məsələsi idi. Əhalinin bu böyük ehtiyacına şəhər bələdiyyə idarəsinin etinasız yanaşdığını gördükdə özünün hesabına işə girişir. Öyrənir ki, Rusiyada su kəməri çəkmək üzrə D.İ.Şipov adlı mütəxəssis yaşayır. Tağıyev aşağıdakı məzmununda teleqram vuraraq onu Bakıya dəvət edir: "Moskva, D.İ.Şipova. Sizin ictimai işlərdə məsuldar, yorulmaz işinizlə tanış olduqdan sonra arzulayırdım ki, namizədliyinizi şəhər nizamnaməsinin 103-cü maddəsi əsasında su kəməri şöbəsinin müdiri kimi Bakı Şəhər idarəsinin üzvlüyünə təqdim edim. Bu təzə bir işdir, sınamış təcrübəli xadimlər tələb edir. Maaş məsələsi ikinci dərəcəli məsələdir. Təki siz bu vəzifəni tutmaq üçün teleqramla cavab verəsiniz". ("Kaspi", 12 fevral, 1912-ci il).

Tağıyev belə qanlı, faciəli günlərdə çəkinmədən xalqın içərisinə getməyi, onları sülhə dəvət etməyi məsləhət bilirdi. Həmin ildə İrəvan rühanilərinə göndərdiyi belə bir teleqram yazırdı: "Bakıda erməni ruhaniləri ilə birlikdə dostluq ciddi-cəhdi nəticəsində faciəli hadisələrə son qoya bilmişik. İndi çalışırıq ki, bu sülhü möhkəmlədək. Ürək ağrısı ilə eşitmişik ki, İrəvandan da belə kədərli hadisələr baş verib. Çox acizənə xahiş edirik ki, təcili tədbirlər görəsiniz. Erməni ruhaniləri və hörmətli adamlarla birlikdə hər iki tərəfdən xalqa yaxınlaşıb, onları qan tökülməsinin qarşısını almağa və sülh yaratmağa çağırırsınız". ("Kaspi" № 29, 22 fevral 1905-ci il).

O qırğın günlərində rəsmi dövlət idarələri də adamları sakitləşdirmək üçün Tağıyevə böyük ehtiyac hiss edirdilər. Fevral ayında Tiflis bələdiyyə idrəsinin rəisi Hacıdan xahiş edirdi ki, Tiflis camaatını sakitləşdirmək üçün onlara teleqram vursun. “Təvəqqe edirəm ki, onlara elə teleqram vurun ki, mən burada camaatı sakit edə bilim”. Bundan bir ay sonra Tiflis müsəlmanları ermənilərə müsəlmanların toqquşması zamanı şəhər camaatını sakitləşdirdiyi üçün Hacıya öz minnətdarlıqlarını bildirdilər. (“Kaspi” №51, 22 mart 1905-ci il). Hacıya göndərilən belə teleqramın, minnətdarlıq məktublarının sayı-hesabı yoxdur. Bu teleqramlardan birini 1905-ci ilin 14 fevralında Şuşa bələdiyyə idarəsinin rəisi Səfərəlibəyov göndərmişdi. O, Hacıya yazırdı: “Cənab Hacı, sizin teleqramınızı oxuduq. Camaat bu faciə üçün artıq qəmnək oldu. Məndən təvəqqe etdilər ki, bu iki qardaş tayfalarını sülhü barəsində siz tərəfdən sadir olan hümmət və səyin əvəzində sizə səmimi razılıq izhar edirəm və xatircamdırlar ki, sizin hümmətinizlə bundan sonra bu növ hadisələr zühura gəlməyəcək”.

Hacı erməni müsəlman qırğınına çox ayıq gözlə baxırdı. O bilirdi ki, bu qırğın kiminsə təhriki ilə və kiminsə xeyrinə düzəldilmişdir.

Hacı Zeynəlabdin Tağıyev bütün Rusiyada birinci növbədə öz messanatlığı və maarifpərvərliyi ilə tanınmışdır. Maarif və mədəniyyət sahəsində onun misilsiz xidmətləri barədə çox yazıldığından biz yalnız bir necə məsələlər üzərində duracağıq. Onun maarifpərvər xidmətləri əsasən XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Bu da təsadüfi deyildi. 1905-ci il inqilabdan sonra hökumətin Oktyabr bəyannaməsi ölkədə mədəni maarif işlərinin canlanmasına səbəb oldu. Ölkənin hər yerində xeyriyyə məqsədilə bir sıra cəmiyyətlər yarandı. Qəzet və jurnallar cap edilməyə başladı. Bu cəmiyyətlərin yaradılması, qə-

~~~~~

zet və jurnalların çap edilməsi birinci növbədə Tağıyevin adı ilə bağlıdır. Bu işdə Tağıyev bir növ təşkilatçı rolunu oynayır. Xeyriyyə məqsədilə yaradılan cəmiyyətlər ya Tağıyevin şəxsi iştirakı və vəsaiti ilə, ya da onun yaxından köməyi ilə yaradılmışdır. İlk xeyriyyə cəmiyyəti 1905-ci ildə yaranmış “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” idi. Tağıyev onun sədri, Əhməd bəy Ağayev isə katibi seçilmişdir. “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” əsasən Bakı varlılarının və varlı ziyalılarının cəmiyyəti idi. Onun tərkibinə Bakı varlılarından Mirzə Əsədullayev, Ağabala Quliyev, İsa bəy Hacınski, Kamil bəy Səfəraliyev, İsrafil Hacıyev ilə yanaşı Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Həsən bəy Ağayev, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi ziyalılar da daxil idi. Bu cəmiyyətin məqsədi fəqir və ehtiyacı olan müsəlmanları himayə etmək, yoxsul uşaqların sənət məktəblərində pulsuz oxumaqdı. Birinci Cahan müharibəsi illərində “Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti” –nin fəaliyyəti daha da genişlənmişdir. Qaçqınları və açları yemək və pal-paltarla təmin etmək sahəsində cəmiyyətin göstərdiyi böyük xidmət onu camaatın nəzərində uçaltmışdı. Cəmiyyət Nargin adasında saxlanılan əsir türk əsgərlərinə də öz köməyini əsirgəmir. Cəmiyyətin bütün fəaliyyəti Hacınin daimi nəzarəti altında idi. 1906-cı ildə yaranmış və tərkibi əsasən Bakı varlılarından və görkəmli ziyalılarından ibarət olan “Nəşr və maarif” və yenə həmin ildə Azərbaycanın görkəmli xadimləri və ziyalıları Üzeyir Hacıbəyov, Cahangir Zeynalov, Mirzəağa Əliyev, Hüseynqulu Sarabski, Həbib bəy Mahmudbəyov, Məmmədəmin Rəsulzadə, Hüseyn Ərəblinski, Sidqi Ruhulla və başqaları tərəfindən yaradılmış “Nicat” mədəni-maarif, 1910-cu ildə təşkil olunmuş “Səfa” cəmiyyətində Tağıyev öz köməyini əsirgəmişdir. Məsələn, “Nicat” cəmiyyətinə ianə topladıqda Hacı beş min manat verərək, təklif etmişdir ki, Musa Nağıyevi də beş

Neft milyonçuları

~~~~~  
min yazsınlar və əlavə olaraq, demişdir ki, Musa Nağıyev pulu verməkdən imtina edərsə, onun əvəzinə də verəcəkdir.

Tağıyev öz xalqını heç zaman zəlalətdə, avamlıqda saxlayıb, onların qanını sormaqla niyyətində olmamışdır. O əksinə, xalqın məişətdə və mədəniyyətdə geri qalmasının əsas səbəbini savadsızlıq və elmsizlikdə görürdü. Bir kapitalist kimi hələ öz fəaliyyətinin başlanğıcında yetim uşaqları oxutdurub ərşəyə gətirmək üçün 38,848 manat pul xərcləmişdir. Yoxsul uşaqların savadlanmasına orta hesabla ildə 3000 manat sərf edirdi. Yetim və yoxsul uşaqlara kömək məqsədilə 4 məktəbdə hami-müdür olub həmin məktəblərə ildə iki min vəsait ayırırdı. 1894-cü ildə Mərdəkan və ətraf kəndlərin uşaqları üçün kənd təsərrüfat meyilli məktəb tikdirərək, onun inşasına 31440 manat vəsait qoymuşdu. Budan başqa ildə həmin məktəbin 5 min manatlıq məsarifini də ödəyirdi.

1901-ci ildə 300 min manatlıq vəsait sərf edərək Bakıda ilk qız məktəbi tikdirir. Bu bütün Zaqafqaziyada yeganə qız məktəbi idi. Burada qızlardan 20 nəfəri Hacınin hesabına pulsuz təhsil alırdı. Lakin ərizə verənlər çox olduğu üçün Tağıyev əlavə olaraq, 15 nəfər qızın da binanın zirzəmilərindən gələn gəlirin hesabına məktəbə qəbul edilməsini xahiş edir.

Qız məktəbi hazır olandan sonra mövhümatçı Bakı varlıları öz qızlarını məktəbə göndərməkdən imtina etdilər. Guya qızın təhsil alması islamıyyətdə günah hesab olunur. Fanatizm nümayəndələri ilə üz-üzə gələn Tağıyev Nəcəf müctəidlərinə məktub göndərərək, qızların məktəbdə təhsil almalarına islamın icazə verib-vermədiyini öyrənmək istəyir. Nəcəf müctəidlərindən müsbət cavab gələndən sonra fanatiklər öz qızlarını məktəbə buraxırlar.

Bir müddət sonra Tağıyev yazırdı: "İyirmi il bundan əqdəm gecə və gündüz qapı-qapı gəzib, bu zəlaləti qalan müsəl-

~~~~~  
manlardan xahiş edirdim ki, onlar mənim pulumla övladlarını oxutsunlar. Amma əfsus ki, heç biri razı olmurdu. Bəndə güc və üzə vurmaqla bir neçə həmsərlərimi məktəbə gətirib, oxumağa vadar elədim. İndiki halda isə evimdə rahatlıq ilə çörək yeməyə macal verilmədiyinə, hər yerdən, hər şəhərdən və hər kənddən hər gün neçə müsəlman uşağı gəlib, göz yaşı ilə elm arzu etməyinə artıq xoşlanıram”.

Bakıdan başqa nəinki Azərbaycanın qəza və kəndlərində; Şamaxı, Naxçıvan, Şəki, Quba, Səlyanda habelə Rusiyanın başqa şəhərində də, məsələn, Həştərxan, Tiflis, Vladıqafqaz, Dərbənd və Peterburqda da Hacınin açdırdığı mədəniyyət ocaqlarına rast gəlmək olardı. Təkcə 1896-cı ildə Peterburq Müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti binasının tikilişi üçün xeyli miqdarda vəsait – on bir min manat pul göndərilmişdi.

Ölkədə orta texniki ziyalıların yetişməsi məsələsinə isə Tağıyev xüsusi bir qayğı ilə yanaşırdı, Bakıda ilk texniki məktəbin əsası onun tərəfindən qoyulmuş və onun sonrakı inkişafı, yəni onun orta məktəbə çevrilməsi üçün də Tağıyev öz köməyini yenə əsirgəməmişdi. 1904-cü ilin iyununda Bakı texniki məktəbin direktoruna göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Sizin ixtiyarınızda olan texniki məktəbin orta məktəbə çevrilməsi üçün maddi vəsaitə Uzaq şərqdə olan hadisələrin təsir etməsini Xalq Təhsil nazirliyinin bu il 6 aprel tarixli xəbərindən öyrəndikdə, nəinki Bakıda və Bakı quberniyasında habelə Qafqaz ölkələrində orta savadlı texniklərə böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, dövlətin düşdüyü belə ağır şəraitdə hazırkı binanın orta texniki məktəbə çevrilməsi üçün bütün xərcləri öz üzərinə götürdüyümü bildirirəm”. (“Kaspi” № 142, 24 iyul, 1904-cü il).

Tağıyev başa düşdü ki, texniki biliklər rəvac tapmadan ölkədə texniki tərəqqini təmin etmək mümkün deyil. Bu

Neft milyonçuları

~~~~~  
məqsədlə ali təhsilli texniki kadrlar hazırlamaqdan ötrü Hacı öz vəsaiti hesabına azərbaycanlı cavanlarını Rusiyanın və xarici ölkələrin ayrı-ayrı şəhərlərində ali texniki təhsil almağa göndərirdi. Bunların içərisində humanitar biliklər sahəsində ali təhsil almağa gedən gənclər də vardı. Bu gənclər sırasında N.Nərimanovu, M.Əzizbəyovu, Mehmandarovu, F.Rüstəmbəyovu və başqalarını göstərmək olar. Əlimizə keçən təzə bir sənəd bu dediklərimizi təsdiq edir: "H.Z. Tağıyevin kontoru-na. Kontordan acizənə xahiş edirəm ki, Novorossiysk universitetində oxuduğum müddət üçün H.Tağıyevin məndən ötrü bu ilin sentyabrın 1-dən müəyyən edilmiş əlli manat miqdarında olan vəsaiti hər ay anama göndərmək üçün rus-tatar məktəbinin şəriət müəllimi axud molla Yusifə verəsiniz, 16 avqust, 1903-cü il. N.Nərimanov".

Azərbaycanda mətbuatın yayılması və tərəqqi etməsini də Tağıyevin adı ilə bağlasaq səhv etmərik. Xalqların birləşməsi, onların arasında dostluq və mehribançılıq əlaqələrini möhkəmlənməsində mətbuatın böyük əhəmiyyət və rolunu düzgün dərk edən Tağıyev XX əsrin əvvəllərində "Kaspi" qəzetini, mətbəəsi ilə birlikdə alaraq, öz hesabına cap etdirməyə başlayır. Habelə onun vəsaiti ilə 1905-ci il iyunun 7-də Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd Ağayevin redaktorluğu altında "Həyat" qəzeti, 1906-cı il noyabrın 1-dən Əlibəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə "Füyuzat" jurnalı cap edilirdi. Bunlarla yanaşı olaraq, o Azərbaycan yazıçılarından Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, S.M.Qənizadə və onlarla başqalarının kitablarını cap etdirmişdir.

Tağıyev dini fanatizmin düşməni olmuşdur. Fırıldaqcı din xadimləri ilə qətiyyənlə əlaqə saxlamazdı. Təsədüf deyildi ki, 1912-ci ildə təşkil olunmuş və üzvü olduğu "Hidayət" cəmiyyətinin əhaliyə olan müraciətnaməsinə Tağıyev də imza etmişdi.

~~~~~  
Bu müraciətnamədə Bakı qoçularının törətdiyi vəhşiliklər, dini fanatik adətlər (şaxsey-vaxsey və başqaları) tənqid olunur, qadın azadlığına rəvac verilirdi. Həmin cəmiyyətin fəal üzvlərindən biri olan axund molla Ruhullanın 1912-ci ilin yanvarında qoçular tərəfindən namaz üstündə öldürülməsi bütün şəhər əhlini ayağa qaldırmışdı. O matəmli günlərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı yazırdı: “... Ruznamələrdə axundun nə qədər camaat üçün çalışdığını oxuyub nəhayət dərəcədə qəmgin olduq”.

Axundun dəfnində Tağıyev böyük nitqlə çıxış edərək demişdi: “Həzərat, mən əlli ildir ki, dad və fəryad eləyirəm: camaat oxuyun, balalarınızı oxudun ki, bu gün belə müsibətlərə düşər olmağa. Bu gün haman elmsizliyin nəticəsidir ki, belə qanlı bir vəqəni görürük. İndi də bu müsibətə minlərcə kişilər boyunları çiyinlərində ağlayırlar, ağlamaqla əlac olmaz. Ağlamaq biz müsəlmanların evini yıxdı, bərbad etdi, ayaqlar altına saldı”.

Bununla belə böyük din xadimlərinin, uləmaların ağgöz rühanilərin hörmətini həmişə saxladılar. Dövrünün qabaqcıl maarifpərvər ruhaniləri olan Mir Məhəmməd Kərim Mir-cəfərzadə, Mirzə Axund Əbu Turab, Axund Ruhulla ilə həmişə məsləhətləşərdi. Həmin pulu ilə quranın azərbaycanca tərcüməsində bu üç nəfərin böyük xidməti olmuşdur. Tərcüməçi rəsmən Axund Məmməd Kərim olsa da, axund Əbu Turab və axund Ruhulla öz məsləhətləri ilə ona yaxından kömək etmişdilər. Bu üç nəfər ruhani dövrünün ən hörmətli ulamalarından idilər. Hətta Tağıyev ölərkən nəsiyyəti etmişdi ki, onu axund Əbu Turabın ayağı altında basdırsınlar: “Çünki onun ayağının bildiyini mənim başım da bilmir” demişdi. Elə də dəfn olundu. Mərdəkanda Pirhəsən deyilən yerdə Bakı milyonçusu Muxtarovun tikdirdiyi əzəmətli günbəz altında dəfn olunmuş axund Əbu Turabın ayağı altında basdırıldı.

Köhnə bakılılardan çoxu musiqili komediya teatrının bina-

Neft milyonçuları

~~~~~  
sını indiyədək Tağıyev teatrı adlandırırlar. Bu sözlərdə böyük həqiqət vardır. Teatrın binasının əsası 1883-cü ildə doğrudan Tağıyev tərəfindən qoyulmuşdur. Mədəni xalqlarda teatr sənətinin böyük idraki və tərbiyəvi əhəmiyyətini drk edən Tağıyev xalqının mənafeyi olaraq, belə bir addım atmışdı. Bu binada əvvəllər Rusiyanın hər tərəfindən gəlmiş aktyor dəstələri çıxış edirdilər. Yerli aktyor dəstələri yaradıldıqdan sonra Hacı binanın onlara teatr tamaşaları göstərmək üçün bəzi hallarda pulsuz da verirdi. 1900-cu ildə baş vermiş yanğından sonra bina təzədən təmir edilərək, daha da gözəlləşdirmişdir. Bina da tamaşa vermiş gəlmə aktyor dəstəsi Tağıyevə belə bir rəzılıq məktubu göndərmişdilər: “Hörmətli Hacı Zeynəlabdin... Bizə yaxşı məlumdur ki, bu işini fikrinə düşən siz olubsunuz. Ancaq siz fikrə düşüb, icab edibsiz hənüz bu teatrı, hansı ki, neçə ilin ərzində günün şüası kimi şəfəqlərini yayıbdı. Sizin bu barədə olan zəhmətinizi və mərhəmətinizi hiss edib, bu gün təzə bəzənmiş teatra nəzər yetirib, ürəyimiz şad olub, bu günü bayram edirik. Və can dillə yekdil Sizə öz hissiyatımızı zikr edirik: Sağ olsun bu teatr bina edən”.

Məhz bu bina əsasında Azərbaycan teatrı xalqın rəğbətini qazana-qazana inkişaf etmişdir. Məlum olduğu üzrə 1918-ci ildə teatrın binasında ikinci dəfə yanğı baş verir. Yalnız Sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra 1922-ci ildə təmir edilərək, işə başlamış və ona Dadaş Bünyadzadənin adı verilmişdir. Bu illərdə Mərdəkandakı bağında yaşayan Tağıyev də teatrın yeni açılışına dəvət olunur. Hacı özü bu barədə belə yazırdı: “Bün-yadzadə yoldaş adına müsəlman teatrının açılışı münasibətilə xalqın mədəniyyət yolunda görülən bu işdə mənim bir pioner kimi xidmətlərimi qiymətləndirən hökumətimizin bu qoca ya-sımda mənə iltifatından mütəəssirəm”.

Bu sözlərdə minnətdarlıqla yanaşı dərin bir səmimiyyət

~~~~~  
də vardı. Teatr binası xalqımıza böyük bir hədiyyə idi.

Tağıyev Azərbaycana torpaqlarını həmişə əziz tuturdu. Doğma vətəni onun üçün hər şeydən yüksək və müqəddəsdi. Dövlətin, sərvətin çoxluğu onu heç zaman doğma ölkəsinə xəyanət etməyə sövq etməmişdi. 1912-ci ildə Tağıyevin Behbudovla olan məhkəməsi ilə əlaqədar şaiyə yayılmışdır ki, Tağıyev Osmanlı Türkiyəsinə getmək fikrindədir. O "Qolos Moskvı" və "Utra Rossii" qəzetləri vasitəsilə bu şaiəni yayanlara belə cavab vermişdi: "... O ki, qaldı mənim vətəni buraxıb Osmanlı torpağına getməyimə, məcburam qəti surətdə bəyan edirəm ki, belə bir iş heç vaxt xəyalımdan keçməyib və heç vaxt xəyal etmirəm ki, öz vətənimni buraxıb, bu qoca vaxtımda qürbət vilayətə gedəm. Behbudovla mənim işim nə yerə münəcər olarsa (amma mən inanmıram ki, axırda ədalət müzəffər və hökmran olacaqdır) mən öz vətənimni buraxa bilmərəm. O vətəni ki, mən orada doğulmuşam, mən orada işləmişəm, mən orada bə qədr qüvvə dövlətə, vətənə, camaata xidmət eləmişəm. Mən öz vətənimni sevirəm. Gələcəkdə keçəcəyim imtahanlar nə qədər ağır olsa da, mən öz vətənimdən əl çəkmərəm. Burada mənim atamın qəbri vardır. Mənim qəbrim də burada olmalıdır". ("İqbal" № 167, 21 sentyabr 1912-ci il).

Vətənə belə bağlılıq nəticəsindədir ki, Tağıyev başqa Bakı milyonçuları kimi, Aprel inqilabı zamanı xaricə qaşmadı, ya da inqilab düşmənlərinə qoşulmadı. Sovet hökuməti də ona toxunmadı. Bu işdə Nəriman Nərimanovun Tağıyevə qarşı hümanist münasibəti xüsusilə qiymətləndirilməlidir. Tağıyev hökumətin ona ömrünün axırınadək təhkim etdiyi Mərdəkandakı bağında 1924-cü il sentyabrın 1-də axşam səkkizin yarısında vəfat etdi və sentyabrın 4-də dəfn edildi.

Tağıyev dövrünün qabaqcıl nümayəndəsi kimi ölkə xa-

Neft milyonçuları

ricindəki hadisələrə də laqeyd qala bilməzdi. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı və onun başçısı Səttərxanın İran istibdadına qarşı apardığı mübarizə, görünür ki, Hacıni dərinəndən düşündürmüşdü. Müşahidələrə açıq olmasa da gizləndə rəğbət bəsləyirdi. Səttərxana və onun mücahidlərinə köməyi Hacı özünə borc bilmişdi. Azərbaycan SSR dövlət arxivində saxlanılan iki sənəd bunu deməyə bizə haqq verir. 1908-ci ilin 30 sentyabrında Qafqaz canişinliyindən Bakı şəhər idarəsinə göndərilən birinci sənəddə belə yazılırdı: “Qafqaz canişinliyinin aldığı xəbərə görə Bakı əhli Hacı Zeynəlabdin Tağıyev İrandakı inqilabı hərəkatı müdafiə etmək məqsədilə İran inqilabçılarına pulla kömək edir. Bunun qarşısını almaq üçün tədbir görmənizi xahiş edirik”.

Həmin ilin 10 oktyabrında Canişinin mülkü işlər üzrə müavininin Tiflisdən göndərdiyi ikinci sənəddə belə yazılırdı: “Canişinin aldığı məlumata görə Qafqazın bəzi inqilabi əhval-ruhiyyəli müsəlmanları İran inqilabçılarına pul və silahla kömək edirlər... Həmin məlumata görə böyük sərvətləri olan Bakı əhli Muxtarov və Tağıyev də belə müsəlmanlardandır.

Canişinin tapşırığına görə yuxarıda adları çəkilən adamların üzərində gizli nəzarət qoyulmasını xahiş edirik”.

Hər iki sənəddən göründüyü kimi H.Z.Tağıyev İran inqilabçılarına nəinki gizli rəğbət bəsləməklə kifayətlənir, hətta gizli yollarla onlara pul və silah da göndərirdi.

Tağıyev tükənməz bir enerjiyə sahibi idi. Hətta Mərdəkanda yaşadığı son illərdə qoca yaşlarında belə çalışmaq və yeni hökumətə xidmət etmək fikrində idi. 1922-ci ilin 20 yanvarında Ali iqtisad Sovetinə, N.Nərimanova yazdığı məktubunda öz arzu və niyyətini belə ifadə etmişdi: “Böyük tarixi hadisələr nəticəsində ölkəmizin iqtisadi həyatında izi indiyədək qalan mən qocanın əmək fəaliyyətimdən uzaqlaşdırıldı-

~~~~~  
ğıma baxmayaraq indiki dövrdə, xüsusilə xalq marağı və yeni iqtisadi siyasət yoluna qədəm qoymuş olan hökumət bütün canlıları xalq təsərrüfatının və sənayenin bərpa edilməsinə çağırdığı bir vaxtda fəaliyyətsiz qala bilmərəm. Güman eləyirəm ki, ömrümün qalan hissəsində bütün təcrübəmlə bu sahədə xalqa və hökumətə hələ də real verə bilərəm”.

Tağıyev bu ərizəsi ilə kətan fabrikinin Xəzər balıq vətəklərinin və dəyirmanların ona konsesiyaya verilməsini hökumətdən xahiş edirdi. Bəzi səbəblərə görə Tağıyevin bu xahişi cavabsız qalmışdı.

Hacı Zeynəlabdin kapitalist idi. Lakin kapitalistliyi nə onun maarifpərvərliyini və humanizmliyini, nə də maarifpərvərliyi və humanizmi kapitalistliyini rədd və inkar etmirdi. Bu iki keyfiyyət onun fəaliyyəti ilə ayrılmaz surətdə bağlı idi. O bir kapitalist kimi xəslətində ziddiyyətlərdən də məhrum deyildi. Onun həyat və fəaliyyətində elə hadisələr baş vermişdi ki, bunlar nə kölgədə qalmış, nə də xalqın nəzərindən qaçmışdı. Bir tərəfdən Azərbaycan yazıçılarının əsərlərini çap edilməsinə yüz manatlarla pul sərf edir; o biri tərəfdən M.Ə.Sabirin ağır günlərində, hətta məktəblilər belə qəpik-qəpik toplamaqla onun ağır vəziyyətini yüngülləşdirmək istədikləri günlərdə Hacıdan heç bir xəbər çıxmır, susurdu. Ya da 1913-cü ildə Azərbaycan səhnəsinin böyük tragiki Ərəblinski vərəm xəstəliyinə tutulub, müalicəyə ehtiyacı olduğu günlərdə qəzetlərin bu böyük sənətkara kömək etmək barədə Bakı varlılarına müraciət etməsinə baxmayaraq, mədəniyyət və maarif himayəçisi olan Tağıyev özünü eşitməməzliyə qoyurdu. Təəccüblü idi. Dorudur bəziləri Hacı'nın bu etinasızlığını Ərəblinski ilə onun arasında baş vermiş ailə konfliktləri ilə izah etməyə çalışırdılar, lakin heç bir əsas olmadığı üçün bu hələlik ancaq bir ehtimal və rəvayət olaraq qalır. Yaxud da Hacı'nın fabrikində baş vermiş hadisələrə münə-

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
sibətini ala. Fəhlələr öz əmək haqqlarının artırılması üçün tətil düzəltdikdə, Hacı onların tələblərini yerinə yetirmək, onlarla danışğa girmək əvəzinə tətili yatırtmaq əvəzinə həmişə polisi və atlı kazakları köməyə çağırardı. Hacı onların nankorluğuna qəzəbləndiyi üçün bu son vasitəyə əl atmağa məcbur olurdu.

Belə fikirləşirdi: “Mən onların əlini çörəyə çatdırmışam, onlar isə üzümə dururlar”.

Bununla belə Tağıyevin şəxsiyyəti barədə istər inqilabdan qabaq və istərsə də inqilabdan sonra, ta bizim günədək, çoxlu rəy və mülahizələr yayılmışdır. Onu idealizə edənlər də olmuş və yenə də vardır.

Ancaq dərin obyektiv araşdırmalar nəticəsində isə Tağıyevin ictimai fəaliyyətini düzgün qiymətləndirə bilərik. Xalq onu sevmiş və indi də onun xatirəsini əziz tutur. Mərdəkanda onun qəbri üstündə qoyulmuş büstü və yaşadığı bağın yaxınlığındakı küçələrdən birinin onun adına olması Hacıya olan hörmət və məhəbbətin birər rəmzidir.

II

Hacı Zeynalabdin Tağıyev bütün müsəlman aləmində tanınmış milyonçu – neftxudanı Bakıdakı müsəlman, rus, erməni və yəhudi cəmiyyəti xeyrilərinin hamısı özlərinə fəxri sədr seçmişdilər. O, Rusiyada və bütün müsəlman aləmində tanınmış sərmayədar idi.

Atası içərişəhərli başmaqçı Tağı, anası bilgəhli Anaxanım olub. Zeynalabdin uşaq ikən anası vəfat edir. Atası ikinci dəfə evlənir, təzə arvaddan beş qızı olur. Tağı çox kasıb imiş. Zeynalabdin hələ kiçik ikən atası deyir ki, bala, görürsən ki, güzəranımız neçə ağır keçir, gəl əlimin altında işlə, mənə həyan ol, birtəhər gündəlik çörək pulu qazanaq. Zeynalabdin cavab verir

~~~~~  
ki, mən başmaqçı yox, bənnə olacağam. Kişi arvadına tapşırır ki, apar bunu qoy bənnanın əli altında işləsin. O vaxtdan başında çanaxda palçıq daşayır, 6 qəpik günəmuзд alır.

Bir dəfə evə qayıdanda atası deyir ki, bu gün bir qəpik də qazanmamışam, açıq. Zeynəlabdin aldığı 6 qəpik muzdu verir atasına. Atası gedib çörək və şirin bağırısaq alıb gətirir, arvadı bişirir. Hamısı oturub bir yerdə yeyirlər. Uşaqlar çörəyi yeyib qurtaranda süfrədən qalxmaq istəyəndə Tağı qoymur və deyir: "Əyləşin! Əllərinizi qaldırın dua edək. Əllərinizi qaldırın dua edək. Pərvərdigara, sənə çox şükür. Çox şükür ki, övladımın qazançıdan douunça yedik" - oğluna tərəf dönüb əlavə edir, - "Zeynəlabdin, aç idik, sən pul gətirdin, bizi doyurdun. Həmişə pullu olasan. Əlini, cibini Allah həmişə pullu eləsin".

Yaşı az olduğundan palçıq çanağını çətinliklə daşıyırmış; yoldaşları ona kömək edirdilər, tez-tez ağır çanağı qaldırıb başına qoyurdular. O da canla-başla çalışmış, bütün günü bir an belə bekar qalmır, hamıdan tez gələr, gec gedərmiş. 15 yaşında daşyonan, 18 yaşında bənnə, sonra da memar- podratçı olur.

1873-cü ildə iki nəfərlə şərik olub Bibiheybətdə icarəyə yer götürür. Avadanlıq alır, usta və əməllər tutulub, buruq qurdurub başlayır buruq qazdırmağa. Günbəgün xərc artır, neft isə görünür. Qışda soyuq, yayada cəhənnəm istisi, xəzri-gilavarın qaldırdığı toz göz çıxarırdı. İlantək qabıq qoyurlar, neft isə çıxmır. Düşmənlər Hacıya gah tamahkar, gah kələfin ucunu itirən adam kimi baxırlar. Şəriklər ümidlərini itirir, öz paylarını satmağa müştəri axtarırlar, axırda Hacı özü onların pulunu verib buruğa və yerə yiyələnir. İş daha da ağır gedir. Hacı darıxmır, tək-tənha məşəqqətə dözür. Fəhlələrin muzdunu vaxtında verir.

Nəhayət, quyu gözlənilmədən fontan vurur. Başmaqçı Tağının oğlu palçıqçı Zeynəlabdin dönür olur milyonçu Tağıyev.

Buruq ustası və əmələlər deyirmiş ki, biz bu adamın səb-  
~~~~~

Neft milyonçuları

rinə və zəhmətsevərliyinə valeh olmuşduq, təəccüb edirdik. Bil-mirdik 24 saat ərzində o nə vaxt dincəlir. İş çətinləşəndə, ümid-siz vaxtlarda da xoşrəftar, həlim olardı, onun insanlığı bizi vadar edir ki, xidmətində olaq. Yaman söz deməz, açıqlanmaz, səhv edənin təqsirindən keçərdi. Sağlam adama havayı pul verməz-di, xəstəyə, əlilə, yetim uşağa, dul qadına əl uzadardı.

Şəhərdən Bibiheybətdəki mədəninə şose yolunu öz xər-cinə çəkdirir, eyni zamanda yolu “Ziyarətgah”a qədər uzatdırır.

Üç ilə şəhərin mərkəzində (1895-1897-ci illər) böyük bir saray tikdirir. Bu kaşanənin hər dörd fasadı və damdakı nəhəng qübbələr diqqəti uzaqdan cəlb edir, bir üzü Bariya-ninski, digəri Stariy Nolitseyski, 3-cü Merkuri, 4-cü isə Qar-çakov küçələrinə baxır; hər cəhətdən, həm xarici arxitektu-rasına, həm də daxili bəzəyinə görə şəhərin ən yaraşıklı binalarından biridir. Layihənin müəllifi Qoslavski əsasən Av-ropa order memarlıq üslubundan istifadə edib, fərdi kompo-zisiya yaradıb (Azərbaycan tarixi muzeyi).

Binanın hər dörd tinində və baş girəcəyinin qabağında nəhəng qaz fanarı yanardı, gecələr bu aralar işıqa qərq olar, yerə iynə düşsəydi tapılardı.

Hacı Zeynəlabdin Tağıyev əvvəl baba mülkündə neftxu-da olandan sonra Aramyanın Sadovi küçəsindəki mülkündə kirayəçi olmuşdu. Haman mənzili sonra da Musa Nağıyev kirayələmişdi. Tağıyev həm neftxuda, həm dəyirman sahibi, həm fabrikant, həm böyük balıq sənayeçisi (bütün Kür ətra-fı və Xəzər qırağı vətəgələr onun ixtiyarında idi), həm də ti-carət və yük gəmilərinin sahibi idi. Quba tərəfdə Altıxanada, Yevlax ətrafında böyük meşələri vardı. Ənzəli və Rəşt ərazi-sində də Hacının meşələri, böyük malikanəsi, binaları və nü-mayəndəliyi, başqa şəhərlərdə, o cümlədən Moskvada dörd mərtəbəli iri sarayı, İranda karvansarayları vardı.

İmperator II Nikolayın qardaşı böyük knyaz Mixail Aleksandroviç polyak qızıyla evlənib, taxt-taçından əl götürəndən sonra Tağıyevdən xahiş edir ki, Yevlax ətrafı meşələrdə ov edib dincəlməyə ona icazə versin. O, Hacıya cəvahiratla bəzədilmiş bir qızıl çarka (peymanə) bəxşiş göndərmişdi.

Xəzərin Azərbaycan sahillərindən tutmuş Dağıstanın sahillərinə, Dərbənd, Port-Petrovsk (indiki Mahac-Qala) daxil olmaqla uzunluğu 300 kilometr olan torpaq alıb vətəgə salmışdı, əsasən siyənək balığı, Kür ətrafındakı vətəgələrdə isə qızıl, nərə, ağ balıq və s. tuturdular. Bankədə kürü zavodu vardı. Rusiyaya və Avropaya ixrac edilirdi. Kür qırağındakı vətəgləri dövlətdən icarəyə götürmüşdü.

Tağıyev xeyriyyə işlərinə çox pul xərcləyirdi. İstedadlı gəncləri Rusiya və Avropanın ali məktəblərinə göndərir, məktəb binaları tikdirir, ümid verən ziyalılara maddi yardım edərdi. Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Seyid Cəfər deyirdi ki, "Hacı Zeynəlabdin Tağıyev atamın (Seyid Əzim Şirvaninin-M.S.) ilk külliyyatını öz xərcinə Bakıda cap etdirmək istədi, sensor və ruhanilər bu işə mane oldu, Tehrana göndərdi, daş üsulla çap etdirdi. Mətbəəsi vardı, həm azərbaycanca, həm də rusça qəzet və jurnal cap etdirirdi. Əvvəllər hər ay atama 10 manat, sonralar isə 20 manat pul göndərdi. Neçə dəfə Bakıya dəvət etmişdi, qonaq saxlamış və yaxşı hədiyyələr və pulla yola salmışdı. Məhəmməd Hadinin ilk kitabı "Firdovsulhamat"ı öz xərcinə "Kaspi" mətbəəsində cap etdirmişdi".

1883-cü ildə dram teatri üçün bina tikdirir. Hacıya ilk təbrik teleqramını məhşur erməni artisti göndərir, xalqı, milləti, doğma şəhəri üçün gördüyü bu nəcib, şərəfli, mütərəqqi iş üçün bir vətəndaş kimi minnətdarlığını bildirir. Hacı çox sevinir. 1893-cü təzədən böyük bir xərc qoyaraq teatr binasını genişləndirir. 1909-cu ildə teatr binasını yandırır, təzədən bərpa

Neft milyonçuları

etdirir. 1910-cu ildə Bakıda teatr tamaşası verilməsinin 30 illiyinə bayram edilir, bu münasibətlə Üzeyir Hacıbəyov xüsusi marş bəstələyir, Hacı təntənəli mərasimə gələndə artistlər və həvəskarlar ehtiram əlaməti olaraq kənara çəkilib ona yol verirlər, orkestr marşı ifa edir, Hacı ortadan keçir.

Nəriman Nərimanovun “Nadir şah əfşar”ının, Soltan Məcid Qənizadənin iki əsərini nəşr etdirir.

Müəllim Soltan Məcid Qənizadə maarif-mədəniyyət işləri ilə əlaqədar tez-tez Tağıyevlə görüşürmüş. Nəql edirdi ki, məhşur rus kimyagəri Mendeleyev Bakıya gələndə Tağıyev onu evinə dəvət edib, şərəfinə ziyafət verir. Hacınin kabinetində, stol üstündə Mendeleyevin avtoqrafı ilə xatirə fotosəkli durdu. Mendeleyev Avropada ən ətraflı ensiklopediya hesab edilən Brakqayuz və Yefron ensiklopediyasında Hacı Zeynəlabdin Tağıyev, onun palçıq daşıyan fəhlədən milyonçu olması barədə xüsusi məqalə nəşr etdirir:

“... 1863-cü ildə V.A.Kokoryev neft zavodlarına baxmaq üçün məni (Mendeleyev) Bakıya dəvət etdi.

Dövlət idarələri ilə əlbir neft sənayesində altı nəfər: Bakıda: Kokoryev, Burmeyster, Hacı Zeynəlabdin Tağıyev, Lents, Nobel, Kubanda isə polkovnik A.N.Novoseltsev mühüm mövqe tuturlar.

Hacı Zeynəlabdin Tağıyev Bakı neft sənayesində əsas hərəkətə təkan verən şəxslərdən biridir. Bakıda, Bibiheybət-də dəniz qırağında torpaq ələ keçiribəqlə gəlməyən qüvvə ilə inadla quyu qazmağa başlayır və qazdığı çoxlu quyuların hamısı güclü fonton vurur, neft hasil edilən yerin lap yaxınlığında böyük zavod tikir, Rusiya şəhərləri ilə ticarətə başlayır və işlərini çox ehtiyat və bacarıqla elə idarə edir ki, Bakıda hər gün baş verən çoxlu böhrandan salamat çıxır. 1863-cü ildə Bakıda olanda mən Tağıyevi balaca bir podratçı (ev tikən

bənnə) kimi tanıyırdım. İşə ağıllı aparmaq sayəsində zəngin vəsait və sərvət əldə etmək olar.

1883-cü ildə Tağıyev mədənlərində 13 milyon put neft fonton vurmuşdur”.

“Mazut” şirkətinin yaranması ilə əlaqədar, Hacınin məsləhətilə yerli varlılardan Çolaq Ağabala Quliyevin başçılığı ilə “Bakı-Batumi” neft kəməri aksioner şirkətini yaradırlar. Bu neft kəmərinin əleyhinə həm açıq, həm də gizlin çıxış edənlər az deyildi, əlaltından iş görənlər vardı, çünki bəziləri çox qazançın əllərindən çıxmasından qorxurdular, paxıllar da az deyildi. O zaman üçün nəhəng inşaat hesab edilən bir neft kəməri Bakıdan başlayaraq Kür düzənliyindən keçib, Qafqaz dağlarının ətəyini və Suram qalasının yamağını aşıb, Reon düzənliyindən ötərək 800 kilometr məsafədə uzanıb Xəzər sahilini Qara dəniz sahililə birləşdirəcəkdir. Bakı nefti okeanlara, uzaq-uzaq ölkələrə, beynəlxalq bazarlara yol açacaqdır.

Kəməri uzatmağa 1897-ci ildə başlayıb, 1907-ci ildə (on ilə) tamamlanmışdır.

Professor Hadi Əliyev deyirdi ki, mühəndis dayım İbad Əliyev Tağıyevin Bibiheybətdəki mədənində müdir olmuşdu, onunla yaxın idi. Şollar su kəmərinə çəkəndə avadanlığı gətirmək üçün İbadı yolladı Rusiyaya. 120 vaqon masın, nasos və digər avadanlıq gətirdi və işi tamamlayıb başa çatdırdılar. III Aleksandr sağ olanda Tağıyev ona ərzhə yazıb, müsəlman qızlarının öz ana dillərində oxumaları üçün Bakıda məktəb açmaq üçün icazə istəyir. III Aleksandr bu xahişi rədd edir. O, öləndən sonra II Nikolay taxta çıxır. Tacgüzarlıq mərasimi münasibəti Hacı bir senatorun vasitəçiliyi ilə Nikolayın arvadı Aleksandra Fyodorovna çox bahalı hədiyyə çatdırır və eyni zamanda Bakıda qız məktəbi açmaq barədə təkrar xahişnamə göndərir və rica edir ki, rus-müsəlman qız məktə-

Neft milyonçuları

~~~~~  
binə saritsa Aleksandra Fyodorovnanın adı verilsin. Eyni zamanda qız məktəbinin xərcini ödəmək üçün banka 150,000 manat qoyur, bu da beş faizdən ildə 7500 manat gəlir gətirəcəkdir və bununla da məktəbin xərc-xəracatı artıqlamasıyla ödəniləcəkdi. İki ildən sonra 1896-cı ildə qız məktəbi açmağa icazə verilir. Tağıyev məktəb binasının layihəsini mahir memar Qoslavskiyə tapşırır. Binanı 1998-ci ildə tikməyə başlayırlar. 1900-cu ildə hazır olur. 184,000 manata başa gəlir. Bu məktəb Nikolayevski (Kommunist) küçəsində (Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının Əlyazaları fondunun binası) yerləşir.

Qız məktəbi binası 864 kvadrat sajen yer tutur. Gözəlliyi küçənin və ətrafın memarlığında yeni, parlaq və zəngin səhifə açır. Həcminə görə bu bina istənilən vaxt ali məktəb üçün istifadə oluna bilər. Qız məktəbini açmaq üçün Hacı görkəmli din xadimlərini, ruhaniləri evinə dəvət edib, əhvalatı onlara danışır və məsələni mümkün qədər xoşluqla həll etmək istəyir. Çünki o zamanlar bütün əhali onlara inanır və qulaq asırdı; istədikləri vaxt “cihad” elan edə bilirdilər.

Ruhanilər qızlara təhsil vermək təklifindən qəzəblənir və camaatı ayağa qaldırırlar. O günün sabahı, təklifi bəyənməmiş qazi Mir Məhəmməd Kərimin qapılarına ağ neft töküb evi yandırmaqla təhdid edirlər, axund Mirzə Abuturabın qapılarına nəcis yaxırlar.

Bu vəhşətdən sonra Hacı taktikasını dəyişdirir; müsəlman qaragüruhçularının bəhanələrini kəsmək, ağızlarını yummaq üçün molla Mirzə Məhəmməd oğlunu çağırır güclü pul və hədiyyələr verib müqəddəs hesab edilən yerlərə- Məkkəyə, Mədinəyə, Kərbəlaya, Xorasana, Qahirəyə, İstambula Tehrana və sairəyə göndərir və tapşırır ki, oradakı mötəbər, rəsmi din xadimlərindən, müctəhidlərin hamısından imza və möhürlə təsdiq edilmiş rəsmi sənədlər alsın ki, müsəlman qızları da oğ-

~~~~~  
lanlar kimi şəriət məktəblərindən başqa müasir məktəblərdə təhsil ala bilirlər, burada heç bir xilaf şəər yoxdur.

Müsəlman qızları üçün müasir məktəbin açılacağı xəbəri şəhərə vəlvələ salır, məclislərdə, bazarlarda, dükanlarda, toyda, yasda bu barədə söhbət gedir. Məhəllələrin başçıları, şəhərin ağsaqqalları qara camaatı bərk həyəcana gətirmişdilər.

Molla Mirzə çox bacarıqlı adam olduğundan Hacınin tapşırığını yerinə yetirib müsəlman aləminin o zaman məşhur olan səkkiz müctəhiddən möhürlü, imzalı sənədlər alıb dala qayıdır. Tağıyev ruhanilərin başçılarını evinə dəvət edir, bir-bir soruşur ki, hansı müctəhidə etiqad edirsən? (O vaxtlarda hərənin etiqad etdiyi müctəhidi vardı, o nə desəydi sözsüz qanun idi). Hərə öz müctəhidini deyir, Hacı onların imzaladığı möhürlü məktubu göstərir ki, onlar qızların müasir elm oxumalarını şəərən təsdiq edirlər.

Tağıyev Rusiya imperiyasında millətlərə fərq qoymadan maarif və mədəniyyət, bütün xeyriyyə işlərinə çox dəyərlı ximət göstərib, külli miqdarda pul xərclədiyinə görə imperator ona həqiqi dövlət müşaviri rütbəsi verilmişdi. Bu rütbə general, kontr-admiral, bir də ober-prokuror rütbələrinə bərabər idi. Böyük hüququ vardı. Ruhaniləri və məhəllə başçılarını, sözkeçən nüfuzlu şəxsləri Təzəpir məscidinə yığır və müsəlman qızları üçün müasir məktəb açmaq məsələsini müzakirəyə başlayır. Gah başa salır, gah yalvarır, ga da qorxudurdu.

Qaragüruhçu iri əmmamalı, qara əbalı ruhanilərə, yekəqarın, enliqurşaq, saqqalı hənalı hacılar ortaya çıxıb isməti-nisvandan danışa-danışa, Qurandan ayələr, peyğəmbər, xəlifə və imamlardan hədislər və sübutlar gətirərək bu işi küfr adlandırırlar. Hacı Zeynəlabdin Tağıyevi dindən kənar əməllərdə günahlandırırlar. Tapançalı-xəncərli qoçular isə təhdidə keçirlər.

Tağıyev müqəddəs ziyarətqahlardakı müctəhid və din xa-

Neft milyonçuları

~~~~~  
dimlərinin imzaladıqları, möhürlə təsdiq etdikləri sənəd və şəhadətnamələri məsciddə də təkrar-təkrar oxutdurub camaata başa salmağa cəhd edirdi ki, qızların elm oxumalarında heç bir xilaf şər yoxdur, əksinə, bu çox vacib və lazımlıdır. Məclisdə iştirak edən ən mötəbər iki din xadimi: Bakı qibərnisi qazisi Mir Məhəmməd Kərim və Mirzə Abuturab Axund Quran ayələrini ərəbcədən dilimizə tərcümə edib, müslüm (müsəlman kişiləri) kimi müslümə (arvadlara) də bütün biliklərə yiyələnməyi borcludur. Zəmanə elmi oxumaqda xilaf şey yoxdur.

Yenə etiraz səsləri ucalar.

Bu dəfə Hacı Zeynəlabdin özü danışmağa başlayır: "Camaat, qızlarımızın zəmanə dərsi oxmaları vacibdir; gözləri açılar, külfətdə rəftarları xoş olar... İngilistana, Germaniyaya, Firəngistana gedib oxuyan cavanlarımız, hərəsi oralardan qollarına bir arvad keçirib gətirirlər, çünki qızlarımızın məcaraları tutmur, dolana bilmirlər; əcnəbi varidatımıza vərəsə çıxırlar. İşlər belə getsə, ata-baba ocaqları qalacaq Quransız, namazsız, şəriətsiz. Təzə məktəbdə qızlara ehkəmi şəriyyə, paltar tikmək, toxuculuq, mətbəx işləri, müsəlman və rus dili oxuyub-yazmaq, elmi hesab, tiffillərə tərbiyə vermək öyrədiləcək. Burada nə pis şey var?! Molla Əli Hacı Xəlil oğlu! Qulaq as! Mən, qızları ismətsiz etmək istəmirəm, naməhrəmlə uzaq olmağa çağırıram. Sıra gecə, iyirmi yaşlı ortançıl qızın sancılanmışdı, az qalmışdı ölsün. Lopabığ Ambarsum həkimi gətizdirdin qızı yoxladı, dava-dərman elədi, qız ölümdən qurtardı. İndi de görüm, lopabığ Ambarsum əvəzinə müsəlman arvad həkimi olsaydı, şəriətə hansı düzgün gələrdi? Arvad həkimlərinə, müəllimələrinə ehtiyacımız çoxdur. O məktəbi mən, bizə padşahlıqda vəhşi deyildəndən sonra qərara gəldim açıdım; ətək dolusu pul töküüb, bu məqsədlə bina tikdirmişəm. Dərs deyənlər zənən xeyəği ola-

~~~~~  
caq. Kazan şəhərinə adam göndərmişəm ki, müsəlman- tatar arvadlarından dərs deyənlər tapıb gətirsinlər. Xədicə xanım adında bir nəfər tapıblar. Bütün Ürsiyyət qəzetlərində elan etdirmişəm ki, dilimizi bilən arvad müəllim axtarıram..." İki nəfər arvad müəllimə gəlmək istəyir. Biri Məryəm xanım Surkeviç Litva tatarlarından, biri də Axlskidən Hənifə xanım.

Sabahı gün şəhərdə abır-həya pərdəsi altında qeyluqal qopur, qoçular küçələrə tökülüşüb dikdaban ayaqqabı geymiş müsəlman qadın və qızlarının tufli və çəkmələrini çıxardıb, zorla naleyin geyindirirdilər; azça üzüaçıq olanların başlarına iri, qara çadra örtürdülər; mane olmaq istəyənləri, danışanları döyür, ölümlə hədələyirdilər. Qızlarını təzə məktəbə göndərənlərin evlərinə soxulub öldürürdülər; o cümlədən içərişəhərli; Axund molla Ruhullanın evinə zorla girib namaz üst kişini qətl etmişdilər ki, birdən-birə iki qızını şkola yollayıb.

Hökumət məmurları belə biabırçılığa kənardan tamaşa edirdilər və deyirdilər ki, biz din-məzhəb məsələlərinə qarışmırıq. Onlar əslində bu məktəbin açılması əleyhinə idilər.

Tağıyev qızlara məsləhət görür ki, carın arvadı Aleksandra Fyodorovnaya bir teleqram göndərin, minnətdarlığımızı bildirin ki, sizə məktəb açmağa icazə verib və razı olub ki, məktəbinizə onun adı verilsin.

İki gündən sonra Aleksandra Fyodorovna qızlara teleqramla cavab yollayır, yeni açılmış məktəbdə əla oxuyub Vətənə və cəmiyyətə faydalı olmalarını, həyatda xoşbəxt yaşamalarını arzu edir. Bu teleqramla bütün mübahisələr və müsəlman qız məktəbinin taleyi bir dəfəlik həll edilir.

Məktəbə 58 qız qəbul edilmişdi; onlardan 35 nəfəri kasıb ailələrdən idi, təhsil haqqından azad edilmişdilər, geyim və yemək-icməklərinin xərcini Tağıyev ödəyəcəkdi. (Əvvəldən 20 nəfər kasıb qızın pulsuz götürülməsi nəzərdə tutulmuşdu. Son-

Neft milyonçuları

~~~~~  
ra Hacı bu siyahıya 15 nəfər də əlavə edir). Bu məktəb pansion və qapalı idi; qızlara həftədə bir dəfə, cümə günləri səhər saat 10-dan 17-yə qədər evlərinə getməyə icazə verilirdi.

Məktəbdə dərslər 1901-ci il sentyabrın 7-də başlanmışdı. Sentyabrın 9-da isə dərs-açılış bayramı edilir. Krimdan, Özbəkistandan, Peterburq və başqa yerlərdən çoxlu təbrik teleqramı gəlir. Peterburqdan senator Yankovski Tağıyevə yazırdı: “Sizin xərciniz və sizin səyiniz sayəsində açılan məktəbə müvəffəqiyyət arzulayırıq”. Tağıyev yığıncaqdakı çıxışında deyir: “Bu qız məktəbini gələcəkdə gimnaziyaya çevirməliyik, bu mənim arzum və amalımdır”.

Bu şənlik münasibəti ilə sevincini bildirənlərdən biri də Həsən bəy Zərdabi idi; o atəşin çıxışını bu sözlərlə tamamlayır: “Çox yaşa, Hacı!” Çox keçmədi ki, Rusiya imperatorluğunun başqa yerlərində - Tiflisdə, Kazanda, Başqırdıstanda və Dağıstanda da müsəlman qız məktəbləri açıldı. 1915-ci ildə Bakıda 5 qız məktəbi vardı. Onlardan biri də Balaxanıda idi.

Bakıda ilk dəfə açılan Aleksandra Fyodorovna adına qız məktəbini De Bay adlı bir fransız Parisdə buraxdırdığı kitabda əcayib, əğlasığmaz bir möcüzə adlandırırdı.

Bakı rus-müsəlman qız məktəbinin şagirdləri üçün Dağıstan qızlarının geyimi rəsmi libas kimi qəbul edilmişdi. 1909-cu ildən isə rus-qız məktəblərinin rəsmi paltarları ilə əvəz edildi- abı rəngli parçadan don, ağ fartuk, bir də pelerina; gündəlik geyimdən başqa bayram və mərasim libası da vardı; imtahan vaxtı, bayram günləri, teatra və gəzməyə gedəndə mərasim libasını geyirdilər. 4 illik məktəb iki ildən sonra oldu 5 illik, sonra 6 illik, axırda da seminariya. Hacı banka 100,000 manat 5 faizli qızıl pul verib məktəbi seminariyaya çevirtirmişdi. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, təkcə məktəb binası tarixi sənədlərə görə 183,533 manat qızıl pulla tamam olmuşdu, tədris avadan-

~~~~~  
lığına əlavə qızıl pulla 29,000 manat xərclənmişdi. Bankda da 125,000 manat toxunulmaz kapital 5 faiz gəlirlə saxlanılırdı ki, məktəbin xərclərini təmin etsin. Məktəb seminariyaya çevriləndən sonra vəsait 225,000 manat olmuşdu.

Binanın zirzımisi Oruçov qardaşlarına mətbəə üçün kirayəyə vermişdi ki, buradan da əldə edilən neçə min manat pul yenə qız məktəbinin ehtiyacına sərf edilirdi. Həmin məktəbin nəzdində arvad müəllimələr üçün iki illik hazırlıq kursu açılmışdı. Qız məktəbinin binası memarlıq baxımından maraqlı, Azərbaycan memarlığının milli-romantik üslubundadır. Əsas fasaddakı divar bir çərgə ağ, digər isə qızılı daşdan hörülüb.

Məktəbi ilk dəfə qurtaran qızlara Hacı Zeynəlabdin özü bir nüsxə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş Quran, Sədinin “Gülüstan”, Lev Tolstoyun, Puşkinin, Qoqolun, Lermantovun əsərlərindən nüsxələr, təzə libas və başqa hədiyyələr verir və buradan sonra hədiyyə vermək ənənəyə, adətə dönür.

Quranın tərcümə edilməsinin də tarixi maraqlıdır. Qarağüruhçu mollalar etiraz edirlər ki, Quranı ərəbçə oxuyarlar, kəlam ilahidir, heç kəsin haqqı yoxdur və heç kəs onun mənasını dərk edib, çevirə bilməz.

Tağıyev qazi Mirməhəmməd Kərimi Bağdada göndərüb rəsmi sənədlər gətirdir ki, Quranı tərcümə etmək olar. Sonra da Leypsiqdən ərəb şriftləri gətizdirib Quranı Azərbaycan dilində tərcüməsini çap etdirir. Tərcüməçi qazi Mir Məhəmməd Kərim idi. Qız məktəbinin birinci müdirəsi Hənifə xanım Məlikova (Həsən bəy Zərdabinin arvadı) idi.

İran şahı yolüstü Bakıda olanda, arvadı qız məktəbinə gəlir və hər şagirdə qızıl zəncirdən asılmış bir onluq qızıl bağışlayır; qızlar da bu bəxşişi həmayil kimi boyunlarından asırdılar.

Hacı Zeynəlabdin öz qızları- Sara və Leylanı Peterbuqa Smolni qız institutuna oxumağa göndərmək qərarına gəlir və

Neft milyonçuları

sənədləri ora yollayır. Çox çəkmir, Smolnıdan rədd cavabı gəlir ki, nə bəy, nə xan və nə də zədəgan olmadığınız üçün qızlarınızı qəbul edə bilmərik, bu institututa yalnız qraf, knyaz, xan, bəy, əmir qızları qəbul edilir. Hacınin arvadı Sona xanım rəsmi sənəd təqdim edir ki, general Ərəblinski müharibədə rəşadət göstərüb və Rusiyaya sədaqətinə görə çar tərəfindən qızıl silahla təltif olunmuşdur; bu qızlar da onun nəvələridir, bütün imtiyazlardan istifadə etməyə hüquqları var.

Tağıyevin qızları ana babalarına- general Ərəblinskiyə görə Smolnı institutuna qəbul edirlər. Tağıyev Moskvanın mərkəzində, Lenin kitabxanasının yaxınlığında dəbdəbəli, dördmərtəbəli bir imarət tikdirib, yolu düşəndə həmin mülkündə qalırdı.

Hacı Zeynəlabdin haqqında çoxlu əhvalatlar danışır.

Təzə tədris yolunun banilərindən biri, Bakı quberniyası maarif inspektoru, qocaman müəllim, yazıçı Soltan Məcid Qənizadə deyirdi ki, III Aleksandr taxta çıxıb tacgüzarlıq etdikdə Zaqafqaziya müsəlmanları tərəfindən Hacı Zeynəlabdin Tağıyev Peterburqa nümayəndə göndərilmişdi. Mərasim zamanı nazirlər soveti sədri çarın sağ tərəfində dayanıb, gələnləri bir-bir ona təqdim edirmiş. Hacı Zeynəlabdin müsəlman libasında, əynində arxalıq, üstündən çuxa, ayağında şirazi çarıq, əlində dəsmal, duz, çörək çara yaxınlaşanda nazirlər soveti sədri, elə güman edir ki, Tağıyev başa düşmür, deyir: “Vəşe veličestvo, eto predstavitel dikoqo naroda (vəhşi xalqın nümayəndəsidir)”. Tağıyev deyir: “Mı ne dikie, moy narod ne dikiy, on imeet boqatuyu, mnoqovekobuyu svoi istoriya (Biz vəhşi deyilik, mənim xalqım vəhşi deyil, o çoxəsrlilik zəngin tarixə malikdir)”.

Qənizadə başqa bir əhvalat danışaraq deyirdi ki, Qori şəhərində- müsəlman şagirdlərini seminariyaya yerləşdirməyə getmişdim. İmtahan vermiş müsəlman uşağının ikisini məktəbə

~~~~~  
götürmürdülər ki, vəsait yoxdur. Direktorla toqquşduq və dedim ki, o uşaqlar bu seminariyada oxuyacaqlar. Gedib Hacıya teleqram vurdum ki, iki nəfərin xərcini boynunuza götürün. Cavab gəldi ki, dörd müsəlman, iki erməni və iki gürcü şagirdinin bütün xərclərini ödəməyi öhdəmə götürürəm.

Belə maraqlı bir əhvalat da nəql edirdi: "Rəssam Brodski Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin rəsmi statiki sovetnik libasında, xüsusi lentada orden və medallar döşündə bədənnüma portretini rəsm edir; iki seansda işi tamamlayır. Hacı nə qədər pul verəcəyini xəbər alır. Brodski deyir ki, on min manat. Hacı təəccüblə soruşur: "Üç saati on min manat?!"

Rəssam deyir: "Xeyr, Hacı, üç saata yox, iyirmi beş il, yeddi ay, iyirmi bir gün və üç saat..."

Bu vaxt kabinetə uçaboy, orta yaşlı, ciddi simalı bir şəxs girir. Əynində çuxa, onun altında arxalıq, belində qurşaq, başında buxara papaq, ayaqlarında şırazi çarığı... Saqqalı nadiri... Hacı ilə görüşüb, qurşağın içəri tərəfindən bir pul kisəsi çıxarıb Hacıya uzadır və deyir: "Hacı, bu əmanətinizi alın... Çox sağ ol... Allah sizi üstümdən əksik eləməsin... Əliniz həmişə uzun olsun..."

Hacı hesabdarı çağırır: "Mir Həbib ağa, gəl bu əmanəti al!"

Mir Həbib pul kisəsini alıb, kişidən adını xəbər alır və gedir haqq-hesab dəftərini yoxlayıb qayıdır, Hacıya xəbər verir ki, 1000 manatdır, yüz dənə onluq qızıl...

Borc qaytaran deyir: "Hacı, zəhmət olmasa, mənim sizə girov qoyduğum əmanətimi qaytarın".

Hacı maraqla soruşur: "Nə qoymuşdun girov?"

Kişi deyir: "Qurani açın, balaca zərfi Yasin surəsi olan vərəqdə qoyduz"

Mir Həbib iri Qurani açıb balaca zərfi götürdü və zərfin içindən iki dənə saqqal tükünü çıxardıb yiyəsinə qaytarır.

Bu mənzərəni seyr edən rəssam məəttəl qalır, heç nə

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
baş a düşmür. Mir Həbib onu baş a salır ki, bizdə borc alanda saqqaldan bir-iki tük girov qoymaq adəti var. Heş kəs bu qanunu pozmur. Düşsə, pozan olsa, namussuz hesab edilir. Onunla heç kəs alış-veriş, dad-ustad etmir. Rəssam məəttəl qalır, gözləri kəlləsinə çıxır”.

Çəmbərəkəndli rəçbər Kərbəla Güli deyirdi ki, qırx il bundan qabaq (1892-ci ildə olan açlığı nəzərdə tutur) quraqlıq oldu, bərk qıtlıq düşdü; arpa-buğda tapılmırdı, bir tərəfdən də vəba azarı düşmüşdü. Camaat açından qırılırdı. Dəllallar arpa-buğdanı baha qiymətə satırdılar. Hacı Zeynəlabdin dörd taxta anbar tikdirib, birinə arpa, digərinə buğda, üçüncüsünə un, dördüncüsünə düyü doldurub və ac əhaliyə -füqərə və möhtaqlara, xəstələrə, yetimlərə kömək edərdi. Buna görə də camaat mahnı qoşmuşdu:

*Hacı Zeynal Abdin
Xasi bəndeyi xuda,
Açıb buğda anbarın,
Paylayır füqəraya.*

Dənə torpaq qatıb baha satan alverçilər Hacıya düşmənlər kəsilmişdilər.

1892-ci ildə vəba azarından adam çox tələf olurdu, fəqir-füqərə çox vaxt kəfən ala bilmir, meyit ortada qalırdı. Sabunçulu Məhəmməd Cəfər bəy bir tay bez alıb qoyur məscidə ki ölümləri tez kəfənləyib basdırsınlar, meyit yerdə qalmasın. Camaat arasında yarı zarafat, yarı ciddi, yarı istehza ilə deyirdilər: “Ölüm haqdan, kəfən Məhəmməd Cəfərbəydən”. Bu sözlər zərb-məsələ dönüb dillər əzbəri oldu.

Kərbəla Güli yenə nəql edirdi ki: “Bir arvad gəlir Hacı nın yanına ki, ərim ölüb. Heç kəsım yoxdur, uşaqlarım açından öləçək, onları dolandıra bilmirəm, kömək elə. O da cavab

~~~~~  
verir ki, get, fikirləşib, tədbir edəyəm. Bir həftə sonra arvada gündə bir vedrə süd verən Rusiyyə inəyi, bir də yem xərci yollayır. Arvad süd, qatıq, qaymaq satıb uşaqlarını böyüdür”.

Mərdəkanlı qoca bağban nəql edirdi ki, bir axşam bir qoca Hacının yanına gəlir. Qoca 20 dənə də yumurta gətirir və deyir ki, oğlumu evləndirirəm, istəyirəm pullu toy edim. Hacı deyir: “Allah mübarək eləsin, amma toyu pullu eləmə. Kənddə hamı kasıbdır, çağıracaqsan, onlar sənə nə gətirəcək? Üç şahı, bir abbası, yuxarı başı yarım manat. Mən sənə 50 manat verim, get toy elə”. Çıxardıb verir. Qoca gedir. Birdən Hacı nə fikirləşdisə məni onun dalınca göndərdi. Dedi ki, çağır qocanı dala. Yüyürüb qocanı qaytardım. Hacı dedi: “A kişi, o pul böyük puldur, yolda səni döyərlər, lap öldürə də bilərlər. Pulu qoy burda, sabah gəl apar”. Qoca dedi: “Xeyr, Hacı, bu pulu mən qaytara bilmərəm. Birdən sən gecə öldün, sabah uşaqlar mənə pul verər? Yox”... Hacı gülümsəyib, razılaşdı: “Doğru deyirsən. ola bilər. Nəfəsdir, getdi, gəlmədi. Nə etibar”. Dönüb mənə dedi: “Apar, kişini evinə qədər yola sal”.

Hacı Zeynəlabdin bir dəfə Parapetin yanından keçəndə görür ki, bir neçə nəfər aktyor, xanəndə restoranın qabağında söhbət edirlər. Salamlayıb ayaq saxlayır, niyə yığılıqlarını soruşur. Onların əvəzinə restoran sahibi cavab verir: “Hacı, uşaqlar nahar etmək istəyirlər, amma pulları yoxdur”.

Hacı gülümsəyir və deyir: “Yaxşı, uşaqları mənim hesabıma yedirt”. Üç gündən sonra Hacı ordan keçəndə qapı ağzında dayanmış restoran sahibindən xəbər alır: “O uşaqların yeyib-içdiklərinin niyə göndərməmişən?”

Restoran sahibi irişə-irishə deyir: “Hələ qurtarmayıblar, yeyib-içirlər”. Hacı gülümsəyir: “Bu gün yola sal onları...”

Bir nəfər Hacının yanına dəfələrlə gəlib onun iş müdirlərindən birindən cuğulluq edir: “Əli əyridir, sənin hesabına

~~~~~  
ikimərtəbəli mülk tikdirib, qardaşına dükan açıb, fayton alıb, işdən qov". Hacı gülümsəyib deyir: "Qalmağı məsləhətdir. O, nə lazımdır hamısını eləyib, alıb, tikdirib, bundan sonra işləyəcək, onu çıxardıb, başqa adam götürsəm, o da köhnənin elədiklərini təzədən başlayacaq. Qalmağı məsləhətdir".

Zeynal bəy Səlimxanov deyirdi ki, axşamlar çox vaxt Hacı kabinetində olardı, yaxın adamları, şəhərin adlı-sanlı sakinləri söhbətə gələrdilər, qəzet və kitab oxuyardılar. Ərəb, fars, bir də türk qəzetlərini yaxşı sövti-ahəngdar səsi olan bir mirzə oxuyurdu, rus dilində başqa bir nəfər, fransız, ingilis və alman dilindəki qəzetləri qoca bir kişi oxuyardı. Bir dəfə Mirzə Gürc Zeydanın, qazı Mir Məmməd Kərim ağanın tərcümə etdiyi "On yeddi ramazan" romanını oxuyurdu.

Hacı kreslodə oturub gözlərini yummuşdu; bilmək olmurdu yatıb, ya ki, ayıqdır. Əsərdə xəlifə Həzrət Əlinin şücaəti və xidmətləri təsvir edilirdi. Birdən Hacı gözlərini açıb dikəldi və dedi: "Başına döndüyüm İmam Həzrət Əli ağa heç baltika-zad bilmirmiş, səlbəni elə düzənqulu tolaazleyirmiş".

Mühəndis Rza Rzayev danışdı ki, "... gimnaziyada oxuyurdum. 1919-cu ildə Novruz bayramı münasibətilə kasıb və yetim uşaqların nəf inə ianə toplayırdılar. Mənə üç nəfər şagirdlə birgə qıfıllı, möhürlü balaca bir qutu verib dövlətlilərin evinə, mağaza və kontorlarına ianə üçün göndərdilər; bir neçə yerdən ianə toplayıb, sonra da getdik Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin evinə. Bizi içəriyə buraxmadılar. Qapıçını dilə tutub zor-bəla ilə Hacıya xəbər çatdırdım ki, içəri şəhərli Hacı Əlinağanın nəvəsi gəlib. O saat bizi içəriyə buraxdılar, qalxdıq kabinetə. Hacı kreslodə oturmuşdu, məndən soruşdu ki, "Sən mənə xəvər verilən kişinin nəvəsisən?" Cavab verdim ki, "bəli, Hacı ağa". Tağıyev tənəke qutusunu göstərib xəbər aldı ki, "bu qutuya başqa adamlar pul salıb?" "Bəli, Hacı",- deyə dilləndim. Hacı dedi: "Onda bu qutunu

~~~~~  
aparın verin məktəbə, başqa bir boş qutu götürün gətirin.”

Boş qutu ilə geri qayıtdıq. Hacı qutuya bir çek saldı. Məktəbdə qutunu açanda məlum oldu ki, Hacı yetim və ksaib uşaqlarının xeyrinə 5000 manat ianə verib”.

Bir gün Bakı varlıları Hacıya şikayət edirlər ki, şəhərin aşağı məhəllələrində ermənilər mülk tikdirirlər, tədbir görün, qabağını alın. Hacı deyir: “Qoy tiksinslər, qabağını almaq lazım deyil. Yeri düşəndə, mən özüm də onları şirnikləndirərəm ki, tiksinslər. Mülk yerdə qalacaq, heç kəs gedəndə binaları dalına şəlləyib apara bilməyəcək. aramyanı görməduz, şahənə saray tikdirdi, özü getdi, mülk qaldı, xanəndə Seyidə qismət oldu”.

Bir neçə adam küçədə Hacıya rast gəlirlər. Hacı soruşur: “Nə var, nə yox?” Deyirlər ki, “Hacı neçə gündü şəhərdə bir dənə də olsun təzə balıq tapılmır. Kömək eləyin”. Hacı deyir: “Arxayın olun, bu günlərdə şəhərə balıq gətirərlər”. Sabahı-sı gün faytona minir, gedir vətəgələrindən birinə. Balıqçılar Hacıni görəndə əl-ayağa düşür, torlarını yığır, canla-başla çalışırlar. Hacı təzə tutulmuş, çapalayan bir balığı gətizdirir, barmağındakı brilyant üzüyü çıxardıb məftillə balığın quyruğına bənd etdirib dənizə buraxdırır.

Bu xəbər bütün vətəgələrə yayılır. Balıqçılar quyruğunda briliyant üzük olan balığı tutmağa cəhd edirlər. İki gündən sonra şəhər bazarlarına o qədər şamayı, kütüm, som, sazan, çapaq, leş, osetrin, sevrüqa, qızıl və ağ balıq gətirirlər ki, tərپənmək olmur. Hacı pula güvənib yolundan azmamaq üçün bənnalıq etdiyi baltanı, imarətindəki iki otaq seyflərdən birinin divarından qapı ilə üzbəüz asıbmış ki, hər açanda görsün və o günlərini yadından çıxarmasın...

Xalq artisti Sidqi Ruhulla deyirdi ki, “Hacı palçıq daşıyan zamanlarda yaşca ondan böyük olan Murad adında usta köməkçisi ona çox mehribanlıq göstərir, tez-tez palçıq dolu

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
canağı götürüb onun başına qoyurmuş, nərdivana qalxanda ondan yapışib hayan olurmuş; dostlarşırlar. Murad elə sonralar da bənnə olaraq qalır, Hacı olur milyonçu.

Bir gün rast gələndə Murad söhbət arası deyir ki, Hacı, camaat danışır ki, Tağıyev birdən-birə alış-verişdə 50,000 manat qazanıb; axı bu necə olur?

Hacı deyir: “Usta Murad, on gündən sonra Parisə yola düşürəm, get hazırlaş, səni özümlə ora aparacağam”.

Vaxt çatanda gedirlər Parisə. “Lüvr” mehmanxanasına düşürlər. Usta Murad məəttəli qalır. Yeni aləm ona əfsanə, xəyal kimi görünür. Hacı “Lüvr” mehmanxanasında işləyən bütün xidmətçilərə, xörək paylayanlara eyni rəngdən olan parçadan bir dəst gözəl libas, ayaqqabı və baş geyimi bağışlayır. Bu məsələ bütün Parisdə sensasiyaya dönür. Restoranda nahar edəndə Hacı sifariş verir ki, ən əla növ kürü gətirin. Bir azdan abı rəngli dəmir qutunu gətirib açırlar. Bu beş gırvənkə (2 kiloqram) kürü olan qutunun üstündə iri hərflərlə Q.Z.A.Tağıyev yazılmışdı. Murad məəttəl qalır ki, Hacınnın burada da adı-sanı var.

Bir axşam üç nəfər mehmanxanaya gəlib Tağıyevdən xahiş edirlər ki, Hacı, biri gün olacaq hərraca gəlməyin, Parisdən çıxın gedin, sabah yüz min manat pulu sizin şəxsi hesabınıza keçirib, sənədləri sizə təqdim edərək. Sizin tək cə adınız muzayidədə bizim işləri alt-üst edə bilər.

Hacı hazırlaşır, sabahı gün banka keçirilən 100,000 manatın sənədlərini alıb, usta Muradla bərabər yollanır Romaya və söhbət arası deyir: “Usta Murad, gördün birdən-birə yüz min manatı neçə qazanırlar? Atalar boş yerə deməyib ki, pulu pul qazanar, igid oğul palçıq tapdalayar...”

Usta Murad bir neçə ildən sonra dilənçi gününə düşür. Onu tanıyanlar məsləhət görür ki, get Hacıya de, sənə kömək

~~~~~  
eləsin. Utanır, axırda nəaləc qalıb gedir. İçəri buraxmırlar, ha dil tökür, yalvarır, nəticə hasil olmur; nəhayət təhdid edir ki, gedib teleqram vuracağam, onda sizi tənbeh edir. Qapıdakı gözətçilər, qoçular onu qabaqlayır, Hacıya xəbər verirlər ki, bənnə Murad adlı bir nəfər gəlib...

Hacı deyir: “Usta Murad? Buraxın gəlsin!” Başa salırlar ki, içəri buraxılası deyil, çır-çındır içindədir...

Hacı tapşırır ki, onda göndərin hamama, alt və üst libasını dəyişdirin, gətirin yanıma. Elə də eləyirlər. Köhnə dostlar görüşür. Ordan-burdan söhbət edirlər. Murad dərini Hacıya deyir, kömək istəyir.

“Usta Murad, səni bəzzaz dükanına qoyacağam, göz-qu-laq olarsan”. Bənnə Murad boyun qaçırdır ki, bacarmaram... “Bacararsan, – deyə Hacı onun sözünü kəsir, – əlaltılar iş-ləyəcək, sən də baxacaqsan”.

Rəssam Əmir Hacıyev nəql edirdi ki, Tağıyev Qərbi Avro-padan bir neçə məşhur rəssamın əsərini baha qiymətə gətiz-dirmişdi. Ayvovovski onun sifarişilə bir neçə tablo çəkmişdi, onlardan biri “Bosfor” adlı kompozisiya idi, rusça “Prinsevie ostrova” adlanırdı; 1921-ci ildə yoxa çıxır. Başqa bir dəniz mənzərəsi də “Tufana düşmüş gəmi”, indi Bakıda R.Mustafayev adına İncəsənət muzeyindədir.

Müəllim Əliməmməd Mustafayev deyirdi ki, Orucov qar-daşları Nikolayevski (Kommunist) küçəsindəki mağazanın vitrinində iki şəkil qoymuşdular satmağa. Biri “Bibiheybət” məscidi, o birisi “Çəsmə başında” idi. Birincisinə beş yüz ma-nat, ikincisinə üç yüz manat qiymət qoymuşdular. Hər ikisini də Əlibəy Hüseynzadə rəsm etmişdi. Müəllimlərin yığınca-ğında Həbibbəy Mahmudbəyov deyir ki, Əlibəyin, görünür, əli aşağıdır, öz çəkdiyi əsərləri satır, gəlin adam başı on manat qo-yaq, “Çəsmə başında”kı şəkli alağ, püşk atağ, kimə düşdü olar

~~~~~  
onun malı. Elə də elədilər. “Çəsmə başındakı” meşənin içində, bulaq başında yaşlı bir adamın namaz qılması təsvir edilmişdi. Bibiheybət məscidi əsərini isə Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnel alıb Londona göndərmək istəyir. Dükana girib sifariş verir ki, şəkli sabah gətirin İçəri şəhərə – ingilis konsulxanasına. Bu söhbəti – “Bəradərən Orucovların” böyük qardaşı o axşam Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin evində olanda danışır. Hacı Zeynəlabdin beş yüz manat verib deyir ki, həmin əsəri sabah göndər bizə... amma bu barədə Əlibəy Hüseynzadə heç nə bilməsin, pul almaz. Çünki “Həyat” qəzetinin və “Füyuzat” jurnalının baş redaktorudur, məndən maaş alır, pul götürməz. Bibiheybət məscidinin şəkli qoy Bakıda qalsın, gedib Londona düşməsin. Buxara əmiri padşahdan icazə alıb, Peterburqun göbəyində məscid tikdirir, biz Bakı müsəlman dövlətləri də ona kömək edirik. Murtuz Muxtarov Vladıqafqaz (Orconikididə) şəhərində ikiminarəli, qoşaeyvanlı məscid tikdirir. Qədim məscidlərimizin şəkli öz şəhərimizdə qalmalıdır.

Tağıyevin qızı Sara nəql edirdi ki, “Atam bizə ayda beş manat xərclik verirdi. Kitabça açmışdı, hərəməzə ayrı-ayrı; gedib kontordan qol çəkib alardıq, kitabçaya yazırdılar; görünür bizi qayda-qanuna öyrətmək istəyirdi. Bir gün yazda qulluqçu məni, bacım Leylanı və qardaşım Məhəmmədi dənizə apardı “Abo” gəmisində gəzməyə. Qulluqçu kapitanla söhbət edirdi, biz də göyərtədə hərlənirdik. Məhəmməd ventilyator şüşəsini göstərib dedi ki, “Gör nə qalındır, heç kəs sındıra bilməz”. Dedim ki, mən sındıraram. Mərcləşdik bir qutu şokoladdan. Yerdən dəmiri götürüb ilişdirdim şüşəyə, tikə-tikə oldu. Kapitan və qulluqçu qorxdı, yüyürüb gəldilər. Dedik ki, mərcləşmişik. Sabahı gün məni atamın kabinetinə çağırıdılar. Gördüm qaşqabaqlıdır, acıqla soruşdu: “Abodan şüşəni kim sındırıb?” Dedim: “Mən. Məhəmmədlə mərcləşmişdim...”

~~~~~  
“Kim şüşəni saldıracaq?” Çiyinlərimi qadırdım “Bilmirəm”, dedim. Atam deyindi: “Sındıra bilirsən, amma kim düzəldəcəyini bilmirsən?” “Dedim ki, sən düzəlt bilərsən”. Soruşdu: “Niyə mən? Bir aylıq xərcliyin veriləcək şüşənin təmiri üçün. O biri uşaqlar xərclik alacaq, sən yox. Get otağına”.

“Atama xəbər verdilər ki, orta məktəbi bitirmiş bir oğlan üzünə açıq nişanlısı ilə teatra gedəndə qoçu Bəşir bəy onları görüb, hədələyib ki, öldürəcəyəm. Atam qradonaçalnik evimizə dəvət edib məsələni danışır. Qoçu Bəşir bəyi çağıraraq qulaqburması verir, dilindən iltizam alırlar”.

Respublikanın xalq artisti Sıdqi Ruhulla nəql edirdi ki, aktyorları Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin yanına teatro binasına dəvət etdilər. Hacı sözə başladı: “Sizi İrana göndərirəm. İran şahı xahiş edib. bütün xərclərinizi mən çəkəcəyəm. Ailənizin dolanacağı üçün pul da verəcəyəm, hesabdardan alıb qoyarsız evə, külfətiniz kasadlıq çəkməsin. Dərziyə təpşirmişəm, hərənizə iki kostum tikəcək, hərənizə bir cüt ayaqqabı, üç dəst çamaşır veriləcək. Orada üzümünüzü ağ eləyin. Ədəb-ərkanla durun, oturun...”

Hacı Zeynəlabdin Tağıyev 1924-cü il sentyabrın 1-də, saat səkkizin yarısında 101 yaşında Mərdəkandakı bağında vəfat edib, sentyabrın 4-də dəfn edilib, öz vəsiyyətinə görə Molla Əbuturabın ayağı altında basdırılıb. Bu vəsiyyəət barədə bir neçə rəvayət var. Onlardan biri belədir: “Tağıyev özü nəql edirmiş ki, kefinin kök vaxtı idi, karetda Mərdəkana, bağa gəlirdim. Pəncərədən gördüm ki, Axund Əbuturab ağa köhnə bir faytonda gedir. Karetanı saxlatdırıb, sürücüyə dedim ki, onu yanıma çağırırsın. Soruşdum: “Ağa, bu cah-cəlal ki, məndə var, əlimdən çıxsa bilərmə?” Əbuturab ağa dedi: “Hacı, sən Məkkəyə gedib ziyarət eləmişən; əstəğfurulla de, Allah istəsə, bir ləhzədə bütün dövləti əlindən alar”. İyirminci

ildə (şəhər evimdən) bağa həmişəlik köçəndə başa düşdüm ki, Əbuturab ağanın ayağı biləni mənim başım bilmir. Məni onun ayağı altında basdırın”.

Azərbaycan Sovet hakimiyyəti qurulduqda Hacı Zeynəlabdinə təklif edilir ki, o istədiyi yerdə azad yaşaya bilər. Hacı Mərdəkandakı evində qalmaq üstün tutur və həyatının sonuna qədər orada yaşayır.

Hacının qəbri dağılmışdı, nəvəsi, geofizika elmləri doktoru, professor Rəsmi Əsəd oğlu Abullayev bu yaxınlarda qəbri qismən bərpa etdirib.

Çox maraqlıdır ki, inqilabdan əvvəlki mətbuata nəzər saldıqda Tağıyevin nə qədər xeyirxah işlərinin səbəbkarı olduğu hamıya məlum olur. Təkcə Rusiya şəhərlərinə yox, İran, Hindistan, Misir, Türkiyə və digər ölkələrə də yardım əlini uzadırdı. Hindistanda çıxan “Həblül məten” qəzetini maddi vəsait olmadığına görə nəşr edə bilmirdilər. Hacı vəsait göndərir, qəzet fəaliyyətə başlayır.

Verdiyi ianələr barədə mənə məlum olan siyahıdan bir neçəsini qeyd edirəm: Peterburqda tikilən müsəlman cəmiyyəti xeyriyyə binasına- 11,000 manat, ermənilər yetim uşaqlarının təlim-tərbiyəsi üçün- 3.000 manat, “Svyataya Nina” rus qız məktəbinə- 5.000 manat, Qafqaz və Dağıstanda mövcud olan məcidlərin təmiri üçün- 5,000 manat, Bakı qəbiristanlığının hasara almağa – 5,000 manat, Hacı Tərxanda (Həştərxan) məscid təmirinə- 5,000 manat, “Səadət” məktəbinin təmirinə 5000 manat, Tehranda tikilən mədrəsə binasına 4000 manat, Səfa məktəbinin təmirinə 500 manat, yetim uşaqlara, dul və xəstə arvadlara- 8,500 manat. Kəmerçeski məktəbə, müsəlman uşaqlarının təlimi üçün 50,000 manat və s. Bunlar onun etdiyi ianələrin cüzi hissəsidir. Nəriman Nərimanov hələ 1900-cu ildə yazdığı “Hacı Zeynəlabdin Tağıye-

~~~~~  
vin əlli illik məişət və camaata xidmətləri” kitabında xüsusi qeyd edilir ki, “Bu vaxtadək qeyrətli Hacınin ümumi camaat və millət işlərinə bir milyon manata qədər xərci olubdur!”

III

Bakı müsəlman Aleksandrovski qız məktəbi

Bu barədə əsərin əvvəllərində qismən yazılıb, aparılan mübarizə, mübahisələr, dedi-qodu təsvir edilibdir. İndi isə bu qız məktəbinin keçmiş məzunları ilə olan söhbətlər əsasında bu qapalı pansiondakı qayda-qanun barədə, təlim-tədris haqqında qısa məlumat vermək elə bilirəm oxucular üçün maraqlı olar. Məzunların hamısı məktəbləri barədə vəcdlə, həvəslə, xəyalpərvər bir tərzdə danışır və sanki xəyala dönmüş, bir daha təkrar olmayacaq aləmə təzədən qayıtmaq istəyirdilər. Hətta gözləri yaşaranlar da olurdu. O günlərə ürəkdən kədərlənə-kədərlənə təəssüflənirdilər. Ömürlərinin ən xoş, ən əziz günləri saydıqları illər hadisələr arxasında qalmış ilk yarıuşaqlıq, yarıgənclik aləminə xəyalən qayıdırdılar. Nabat xanım Nərimanova, sanki fikirlərinə mane olmamaq üçün asta, xoş bir səslə deyirdi: “Bizim Bakı müsəlman qız məktəbi nəinki bizim mahalda, ucsuz-bucaqsız, çoxlu müsəlman yaşayan Rusiya imperiyasında ilk və vahid qız məktəbi idi”. Şübhə etmədən, mübaligəsiz demək olar ki, yaxın və orta şərqdə, bütün müsəlman aləmində avropasayağı birinci qız məktəbi idi. Bu məktəbi qurtaran qızlar Azərbaycanın ilk və əsas qadın müəllimlər kadrası idi. Əlbəttə, məktəbimizi bitirəndən sonra təhsilini davam etdirib həkim, ekonomist,

Neft milyonçuları

~~~~~  
kitabxanaçı, elmi işçilər də, hətta rəssam, professor, dosent olanlar da vardı.

İlk illərdə geyim forması Dağıstan qızlarının libası idi. Bir neçə ildən sonra rus qız məktəblərinin geyimi ilə əvəz edildi. Həm qış, həm yay forması vardı. Gündəlik paltarlardan başqa bayram və mərasim geyimi... Ayaqqabı həmişə təmiz olmalı idi. Məktəbdə xüsusi dərzixana vardı. İki dərzilə arvad həyətdəki binada işləyirdilər.

Məktəbimiz hər cəhətdən diqqətəşayan, tərifəlayiq idi, qayda-qanunda, təlim-tədris –tərbiyədə. Geyimdə, duruş-oturuşda, rəftarda...O məktəblə unudulmaz, təkrar olmayacaq, əziz xatirələrimiz var...

Müəllimlər bilikli, tələbkər, hər şagirdə xasiyyətinə, biliyinə görə diqqət yetirirdilər. Qayğı çəkirdilər. Hamı dərsi, mövzunu qavramalı idi. Bəzən eyni şeyi dəfərlərlə, yorulmadan, darıxmadan təkrar edir, başa salırdılar. Valideyn öz övladına elə diqqət yetirməzdi. O gözəl müəllimlər heç adamın yanından çıxmır. Şagirdlərin çoxusu Şuşadan və Tiflisdən gəlmişdilər. Bir neçə nəfər Bakı dövlətlilərinin qızı öz evlərində yaşayı, səhərlər faytonda dərse gəlirdilər. Günorta naharını bizimlə edirdilər, axşamüstü faytonda dallarıca gəlib aparırdılar.

Binanın öz görkəmi, xarici bəzəyi uzaqdan buranın müqəddəs yer olduğunu gözə çapdırır. Otaqlar iri, hündür, pəncərələr uca, yayda sərin, qışda isti. Memar hər cəhəti diqqətlə nəzərə almışdı. Görünür layihə üzərində ilhamla işləyiblmış.

Dərs otaqları, laboratoriyalar, kitabxana, qiraət salonu, qəbul otağı birinci məktəbdə yerləşirdi. Aşxana, mətbəx, qızların yataq otaqları, böyük və balaca tamaşa salonları, müəllimlər (hamısı qadın idi) otağı, məktəb müdirəsinin kabinet, həkim kabinet, müalicəxana, namaz qılınan otaq (məscid deyərdik) üst mərtəbədə idi. Hamam, xəstəxana, paltar yuyulan otaq və

~~~~~  
anbarlar həyətdəki ayrı-ayrı binalarda idi. Gözəl baxçamız vardı.

Bu məktəbdə şəxsi və ümumi hifz səhiyyəyə, təmizliyə xüsusi fikir verilirdi. Məktəb həkimi tez-tez şagirdlərlə bu barədə söhbət edirdi. Hər gün şəxsi təmizlik yoxlanılırdı. Qızların dırnaqlarına, qulaqlarına, saçlarına arvad feldşer baxırdı. Həftədə bir dəfə hamamda çimərdik. Qadın həkim üç gündən bir qızların dişlərini yoxlayardı. birinci və ikinci sinifdə oxuyanda qızların saçlarını iki arvad darayardı, özlərini çimizdirirdi. Gündə bizə 4 dəfə yemək verilirdi: nahar: da: duru xörək, plov, dolma, qovurma, bir sözlə, şərq xörəkləri, bəzən Avropa xörəkləri də bişirirdilər, şirniyyat, meyvə, kompot, çay və s. Payızda və qışda zəif qızlara xörəkdən əvvəl, bədənlərini möhkəmlətmək üçün balıq yağı içirdirdilər.

Məktəbin kənarla heç bir əlaqəsi yox idi, içəriyə heç kəs buraxılmazdı, ata-analar və ən yaxın qohumlar qızlarla xüsusi otaqda görüşə bilərdilər.

Bayramlarda bizi kinoya ya da ki, Tağıyev teatrına aparardılar. Cədrasız gedərdik. Qohumlardan ehtiyat edən, qorxan qızlar getməzdilər. Yuxarı sinifdə oxuyan qızlar rus qız gimnaziyasına konsertə, müsəmirəyə gedərdilər, orda oxuyan qızlar da bizim məktəbə gələrdilər. Yuxarı sinif qızlarını klassiklərin əsərləri ilə tanış etmək üçün faytonlarda teatra aparardılar; "Yevgeni Onegin", "Demon", "Otello", "Razbotniki" və s. tamaşa edə, sonra əsas obrazların xarakterlərindən inşa yazardılar.

1915-1916-cı illərdə yuxarı sinif qızlarını oğlan gimnaziyasına, realni məktəbə də aparırdılar.

Məktəbimizdə xor, dram, ədəbiyyat, rəqs dərnəkləri vardı. Yadımdadır, cümə günləri dram dərnəyi konsert verərdi ya da ki, pyes oynayırdılar. Bir dəfə "Arşın mal alanı" göstərdik, avtorun özünü dəvət etmişdik. Əsgər rolunu Reyhan Axundova (sonra rəssam oldu), xalanın rolunu Dostu Cəfəro-

~~~~~  
va ifa etdi. Dərnəyimizi Üzeyir bəy çox bəyəndi.

Konsert verdikdə Sabirin “Oxutmuram əl çəkin”, “Xan-dostu amandı qoyma gəldi”, “Fəhlə, səndəmi özünü insan sanırsan” şeirlərini, Puşkinin, Lermantovun, Abdulla Şaiqin, Abbas Səhhətin şeirlərini oxuyardıq...

Yuxarı siniflərdə əl işləri, toxuma, paltar tikmək öyrədirdilər. Bir dəstə qız məktəbi qurtaranda, böyük bir tikmə şal düzəldib Tağıyevə bağışladılar. Hacı məktəbi bitirənləri evinə dəvət edib meyvə-şirniyyat süfrəsi açardı, sonra hərəyə bir qutu şokolad, ipək baş şalı, Tolstoy, Puşkin, Lermantov, Karamzin və başqa yazıçıların və şairlərin əsərlərini, Quranın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nüsxəsini bağışlayardı.

Tağıyevin arvadı Sona xanım tez-tez məktəbimizə gələr, şirniyyat-meyvə gətirərdi. Hacı arabir dərslərimizə qulaq asardı, axırda da deyirdi: “Qızlarım, balalarım, yaxşı oxuyun, səy edin. Xoşbəxtlik oxumaqdadır. Bilik ən böyük dövlətdir”.

Bir dəfə “Molla Nəsrəddin” – Mirzə Cəlil məktəbimizə gəldi. Bizimlə söhbət etdi. Qızlardan bir neçə nəfər Sabirin şeirlərini, bir nəfər də Abdulla Şaiqin Sabirin ölümünə yazdığı şeiri oxudular. Çox razı qaldı.

Bizim ailədən, Nərimanov ailəsindən Asiya, Qumru, Məryəm, İltifat, Simuzər və mən (Nabat) bu məktəbdə pulsuz oxuyurduq. Pansiyonda məktəbimiz də çox gözəl idi. Sınıf otaqları geniş, hündür, işıq çox, hava bol. Dəhlizlər iri, həyətdə gözəl bağca, müəllimələr xoşrəftar, lakin sərt və tələbkər. Qayda-qanun. Yataq otaqlarında aptek təmizliyi, yorğan-döşək yumşaq, camaşır ağappaq. Hər həftə dəyişdirərdilər.

Aşxanada uzun iri stollara qar tək ağ süfrə döşənərdi. Yer-yer qablarda təzə çörək, yeməklər, stolların ətrafında yuxarı sinif qızları növbə çəkərdilər. Hacınin qızlara göstərdiyi qayğı barədə belə bir əhvalat danışardılar. “Məktəbə

~~~~~  
ət verən qəssabı çağırıb abırını verib ki, göndərdiyin qoyun cəmdəklərindən biri diş iymiş. Bilmirsən ki, diş qoyun ətin-dən qız balalar azarlaya bilərlər? Bir də belə eləmə!”

Üst mərtəbədə böyük ərəbkarı salondan başqa bir də teatr zalı vardı, burada səhnə iri idi. Qızların çadralı çadralı ana və bacıları arabir verdiyimiz tamaşalara, konsertlərə baxırdılar.

Novruz, oruçluq, qurban bayramlarında məktəbdə sərgi düzəldərdilər. Qızların əl işləri nüsayış etdirilərdi.

Analar, bacılar, qohum-əqrəbə, zənən xeyrəqləri sərgiyə dəvət edilərdi; balaca qonaqlıq da verilərdi. Bu yolla məktəbin adı ağızdan-ağıza gəzib aləmə yayılırdı. Qızların əl işləri barədə, bacarıqları barədə min bir xoş söhbət eşidilərdi.

Məktəbimizin müdirlərindən biri Səlimə xanım Yaqubova idi; Peterburq universitetində iki fakultə- fizika-riyaziyyat, bir də pedaqoji fakultəni bitirmişdi. Çox da tələbkər idi. Məktəbimiz nəzdindəki 2 illik müəllimlər kursunun da müdiri idi.

Məktəbimizin kitabxanası barədə xüsusi danışacağam. Hacı kitaba pul əsirgəməmişdi. Bura pus və xarici klassiklərin tək-tək və toplu əsərləri, Nizami, Hafiz, Füzuli, Puşkin, Lermantov, Turgenev, Tolstoy, Şekspir, Bayron, Şiller, Molyer, Valter, Seyid Əzim, Tofiq Fikrət, Namiq Kamal və s. əsərlər vardı. Çoxlu jurnal alırdılar. O cümlədən “Molla Nəsrəddin”də.

Məktəbimizdə başqa qiymətli tədris vəsaiti vardı: heyvanlar aləminin gözəl şəkilləri, coğrafiya xəritə və atlasları, zooloji və anatomik atlaslar, heyvanların, quşların müqəvvaları. İmtahan vaxtı istifadə edilərdi. Gərək görəydiniz, imtahananda yaxşı cavab verəndə bu savadsız milyonçu necə sevinər, necə fərəhlənərdi. İmtahanlarda arabir maarif inspektoru iştirak edərdi. Deyirdilər ki, Hacı hər dəfə Peterburqa, Moskva, Parijə gedəndə qız məktəblərinə, uşaq yurdlarına baxıb mütəxəssislərlə qızların təhsili barədə danışar, məsləhət alar-

mış. Dərs ləvazimatı və kitab sifariş verərmiş.

Tiflisdə isə müsəlman qız məktəbi ancaq 1906-cı ildə açıldı. Hacıni açılışa dəvət etdilər, xəstə olduğuna görə gedə bilmir, lakin məktəbi maliyyə cəhətdən möhkəmlətmək üçün 25,000 manat toxunulmaz vəsait göndərir.

Ömər Faiq Nemətzadə əsrin əvvəllərində Bakıya gələndə qız məktəbini görəndə məəttəl qalır; belə qaranlıq bir mühitdə bu məktəb əqləsişməz bir möcüzəyə oxşayırdı. O, bu barədə məqalə yazıb Türkiyəyə “Sərvət fium” jurnalına göndərir və bu məqalə bütün islam aləmində səs-küy qaldırır.

IV

Bir güllənin əks-sədası

Keçmişdə zabitlər (əsasən cavanlar) tapançanın topunda bir güllə saxlayıb lüləni gicgahlarına tuşlayaraq topu fırladıb çaxmağı basmaqla bəxtlərini sınayırdılar. Lənkəranda ki “Dikaya diviziya”nın qoşun hissəsində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmət edən zabit oğlu Məhəmməd də bu yolla bəxtini yoxlayanda tapança açılmış və onu öldürmüşdü. Alay yoldaşlarından bir dəstə zabit cənazəni Bakıya gətirirlər, dəfn-kəfindən sonra zabitlər geriye qayıdarkən İmamverdi körpüsündə bir dəstə Qızıl qvardiyaçı matros onları tərk-silah edir. Bu hadisədən “Dikaya diviziya”nın şəhərdəki başçıları bərk narazı qalırlar.

1918-ci ilin əvvəlində Bakıda bir neçə silahlı dəstə vardı:

- Kommunistlər “Qızıl qvardiya”nı təşkil etmişdi. 3500-ə qədər qvardiyaçı silah daşıyırdı.
- Erməni milli daşnak qvardiyası. 4500 piyada və atlı soldatları vardı.

- Rus-slavyan tayfalarının silahlı dəstələri.

Mənşevik və eser dəstələri, hərbi donanma matroslarının bir qismi bu dəstəyə daxil idi.

Müsəlmanlar isə könüllülər yığıb Lənkəranda “Dikaya diviziya” yaratmışdır.

“Cəmiyyəti xeyriyyə”nin keçmiş işçilərindən Məhəməd Rza Müslümzadə nəql edirdi ki, Novruz qabağı, bayrama bir neçə gün qalmış, gözəl yaz günlərinin birində “İslamiyyə”nin qabağında Cəmiyyətin sədri Mirzə Əsədullayevi gözləyirdim. Birdən Bazar küçəsində səs-küy qopdu. Dönüb o səmtə baxanda gördüm ki, böyük bir izdiham “İslamiyyə”yə tərəf gəlir. Bir anda məni araya alıb, binanın açarını tələb etdilər; dedim ki, sədrin icazəsi olmadan açarı verə bilmərəm. Açarlara çibimdən zorla çıxartdılar. Hələ üstəlik pənçəyimi də çırdılar, buxara papağım düşüb itdi. İzdiham anbaan artır, adamlar binaya soxulurdu. Baqqallar, göyerti satanlar, bazar adamları, avaralar, macəra axtaranlar pilləkənlərə, foyelərə, eyvanlara, salona doldular. Səhnəyə stol qoydular. Başında yekə, yaşıl əmmamə, gözlərində qara eynək, çiyində əba Bakı qəzisi Mirhüseyn Ağəba başı əsə-əsə xitabət kürsüsünə qalxdı, ağlaya-ağlaya qışqırdı: “Vaveyla! Va müsibətə! Dinimiz getdi əldən, namusumuzu tapdaladılar. Ağ kəfənə bürünüb, cihad etməliyik”.

Sağ əlini əbanın altına salıb şıxartdığı əfsər tapançasını havaya qaldıraraq bərkdən qışqırdı: “Əsəbiqun, əsəbiqun, ilahikə müqəribun!” “Kəfənpuş olub cihadə çıxın! Bu yolda qan axıdanlar şühada hesab olunacaq”.

Ehtiraslar daha da coşdu. Əynində qara mahuddan kostyum, başında buxara papaq, milyonçu Çolaq Ağabala xitabət kürsüsünə qalxdı, yoğun səslə qışqırdı: “Camaat, papağı başınıza nə üçün qoymusuz? İsti-soyuq üçün, ya ki, namus üçün! Millət əldən gedir. Bu saat dəyirmandan 4000 kisə un buraxıram.

~~~~~  
Girin meydana". Onun dalınca kürsüyə qoçu Aşurbəyov qalxdı, bircə söz dedi: "4000 tüfəng, 200 qutu patron mən verirəm".

Qaraguruhçulardan ibarət on iki nəfərlik bir heyyyət seçib Bakı Sovetinin sədri A.Caparidzenin yanına göndərdilər. Bakı Soveti Musa Nağıyevin "Kazino" olan binasında yerləşirdi.

Həmid Sultanov bu məsələ ilə əladədar 1924-cü ildə cap etdirdiyi məqalədə "İz proşloqo" kitabında yazırdı: "...Nəriman Nərimanovun mənzilində iclas çağırıldı; müsavət partiyası lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də iştirak edirdi. Bu ağır, gərgin vəziyyəti müzakirə etmək üçün Stepan Şaumyan da dəvət edilmişdi ki, məsələni birtəhər həll edib, çarə tapaq, qan tökməkdən qaçaq.

İclasda silahları "Hümmət" firqəsi vasitəsilə geri qaytarmaq qərara alındı. Bütün tərəflər bu qərardan razı qaldılar".

Müslümsadə deyirdi ki, müsəlmanlar "İslamiyyə"dən başqa "Təzəpir" məcidində də məsələni müzakirə edirdilər; məscidin içində, həyətinə və ətraf küçələrdə adam əlindən tərpənmək olmurdu.

Nəriman Nərimanov, Şaumyanın iştirakı ilə keçirilən iclasdan sonra, əhalini sakitləşdirmək üçün "Təzəpir" məscidinə gedir və silahları geri qaytarmaq barədə olan qərarı bildirir. Doktor camaatı sadə bir dildə deyirdi: "Müsəlman qardaşlar, aldanmayın. Fitnə-fəsada inanmayın, qara-qışqırağa, mənəm-mənəm deyənlərə uymayın! Hökumətlə hökumətlik eləmək olmaz. Topu var. Çoxlu silahı var. Nizami əsgərləri var. Hərbi paraxodları, sursatxanası var. Ayaq altında tapdalanarsız. Sizdə nə var? Var-yox beş-on dənə pas atmış dayan doldurum berdanka, otuz-qırx köhnə, sınıq əfsər tapançası. Nişan almağı, atmağı əməlli-başlı bacarmırsız. Üzü-nüzü dala çevirib hara gəldi gülləni tolazlayırsız, kimə dəydi, dəydi. Nə nizam bilirsiniz, nə də intizam. Bir qədər səbr edin.

~~~~~  
Mən iyirmi yeddi tufəngi alıb gətirəcəyəm”.

Çaparidze də “İslamiyyə”dən gələn qaragüruhçular heyətinə eyni cavabı vermişdi: “İyirmi-otuz tufəngdən ötrü qalmaqla salmaq lazım deyil. Tufəngləri indi sizə qaytarsam, matroslar tutub yenə əlinizdən alar, sizi hörmətsiz edərlər. Axşamüstü bir-iki nəfər gəlsin, tufəngləri qoyum maşına, gözəltçi də qoşum, götürün aparın”.

Heyət “İslamiyyə”yə əliboş qayıtdığını eşidəndə qaragüruhçular alovun üstünə yağ tökməyə başladılar.

Birdən şəhərin bir neçə yerindən – Şamaxı yolunda, (C. Cabbarlı küçəsi), Balaxanı (Basın) küçəsində, Quru bağda güllə səsləri eşidildi.

Hadisənin şahidi müəllim Ağa Məhəmməd Səlimxanov nəql edirdi ki, “Şamaxı yolunda (C.Cabbarlı) Üçüncü paralel küçəsinin tinində dayanmışdıq. On-on bir nəfər idik. Yuxarıda bir dəstə daşnak süvarisi göründü, yaxınlaşanda qabaqdakı dəstəbaşı bizə açıqlanıb, bərkdən dedi ki, dağılın, hərə bir tərəfə üz tutdu; mülk sahibi qaldı darvazanın qabağında. Dəstəbaşı daşnak atı məhmizlədi. At çıxdı səkiyə və suvari bağırırdı: “Köpə-yoğlu müsəlman, demirəm çıx get!” Kişi dedi: “Evimin qabağında hara gedim. Köpəkoğlu da sənsən, itoğlu da”. Dəstəbaşı daşnak şallağı işə salanda, səkidəki adam özünü yana verib yerdən bir daş qapdı. Süvarilərdən biri cəld tufəngi çiyindən götürüb, atəş açdı. Kişi sərilirdi yerə... elə bil hər şey tufəng lüləsinin ucunda, ordan çıxan gülləyə bənd imiş, şəhəri atışma bürüdü”.

Elə bir təsəvvür oyanırdı ki, şəhərin bütün binalarından güllə yağır. Bir az əvvəl əzəmətli binanı dolduran Nikoloyevski (Kommunist) küçəsində, “Kaspi” mətbəəsinin döngəsində, bəzi Zeynalabdinin dalanında dayanan adamlar başladı qaçmağa.

Bir dəstə adam bel, külüng götürüb səngər qazırdılar, həm atışırdı, həm də işləyirdilər.

... Atışma anbaan şiddətlənirdi. Əsgərlər “Metropol” mehmanxanasının (Nizmani küçəsi) damında plemiyot qurub “İslamiyyə”yə atəş açdılar. “Qoşaqla” qapısı yaxınlığında Haşimov (Gənclər) meydanındakı mülkün damından da pulemyot səsləndi.

“Cəmiyyəti xeyriyyə” binasında bir az əvvəl mənəm-mənəm deyib toplaşanların heç biri qalmamışdı.

Matroslarla əsgərlər üst məhəllələrə qalxmağa, küçələri tutmağa cəhd göstərirdilər...

Mürtəcə ünsülər sayıə yaymışdır ki, guya müsəlmanlar şəhərdə olan bütün rusları qırırlar.

Gəmilərdən Bakının yuxarı, müsəlman məhəllələrinə bir neçə top atəşi açdılar. Çəmbərəkəndindəki məktəb binasında həm hərbi həbsxana, həm də yetim uşaqlar yerləşirdi. Duma qərarından sonra Nargin adasındakı alman, türk və avstraliyalı şikəst və xəstə əsirləri gətirib şəhərdə müalicə edirdilər. Çəmbərəkənddəki məktəb binasında da bir neçə xəstə türk çavuşu və əsgəri düşmüşdü.

Bir top mərmisi binanın qabağında yerə düşdü, ətrafa səpələnənə qəlpələrdən pəncərə şüşələri tikə-tikə olub töküldü. Lazaretdə xidmət edən doktor dedi ki, üçüncü mərmə binaya düşəcək; görünür hədəfi sərrast nişan almaq üçün topu tuşlayırdılar.

Müdür sözünü bitirməyib, telefonda dəniz hərbi qərargahına xəbər verir ki, lazaretdə yaralılar və yetimlər təhlükədədir. Qərargahdan danışan bir nəfər rus dənizçi ünvanı soruşdu və tapşırırdı ki, tez bir ağ parçanın ortasında qırmızı rəngdə xaç nişanı çəkin, binanın damına, hündür yerə sançın. Gəmilərə əmr veriləcək ki, oranı səmt götürməsinlər.

Şəfqət bacısı Sara xanım dörd döşəkağını cəld bir-birinə çaladı. Müdir boşqabda xəmir hazırladı, qırmızı kağız gəti-

~~~~~  
rib, döşəkağının ortasına iri bir xaç yapışdırdı...

İkinci top mərmisi həyətə düşüb partladı. Çaxnaşma başlayanda doktor adamları sakitləşdirib, qırmızı xaç nişanı olan ağ bayrağı götürüb qapıya yönəldi ki, qaldırıb dama sancsın. Müdir bayrağı onun əlindən almağa cəhd edəndə doktor deyir ki, sən yetimlərə və xəstələrə baxırsan, olmaz. Bu qədər yazıq, ata-anasız çocukların, xəstə, yaralı və əsir əsgərlərin məhv olmasındansa, bir nəfərin ölməsi daha məsləhətlidir. O, qapıya çatanda Nargində ağır xəstəliyə düşmüş və bura nəql edilmiş, artıq sağalmaqda olan Hüseyn adlı əsir cavuş özünü çatdırıb, bayrağı, çəkiç və mismarları doktorun əlindən alıb dedi: “Doktor əfəndi, siz hələ xəstə və yaralılara çox lazım olacaqsınız, şəhid olmaq şərəfini, lütfən, bana hədiyyə ediniz. Yalqızam, kim-səm yox, ölsəm də fərq etməz”. Cavab gözləmədən dəhlizə çıxdı, dama qalxdı. Bayrağı dama sançdı.

... Qırmızı xaç rəsmi edilmiş ağ bayrağı xəzri oxşayırmış kimi yellətməyə başladı. Binanın ətrafına artıq top mərmisi düşmürdü...

Çəmbərəkəndindəki lazaretin damına sançılan bayrağa bənd imiş bütün binalarda ağ bayraqlar uçaldı... Kətan parçalar küləkdən dalğalanırdı. Elə bil saysız-hesabsız göyərçin qanadlanırdı. Lazaretdən durbinlər baxanda şəhəri tüstü və alov бүрүdüyünü aydın görürdülər.

Hərb gəmilərindən matroslar gəlib şəhər məhəllələrini gəzib vəziyyəti yoxlayırdılar, “rusları-qırmaq” şaiyəsinin daşnaq fitnəsi olduğu təsdiq edildi.

Axşamın düşməsi vəziyyəti heç də dəyişdirmədi. Bütün gecə atışma davam etdi. Evlər yanır, hər tərəfdən alov ucalırdı.

İmkani olanlar gecənin qara tüstülü pərdəsi altında faytonda, arabada, atda, eşşəkdə, piyada canlarını götürüb hara gəldi qaçırdılar. Əlsiz-ayaqsız kasıblar isə küçələrə, həyət-

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
lərə tökülüşüb nə edəcəklərini bilmirdilər, çaşıb qalmışdılar. Qayıqla, gəmiylə, barkazla da qaçanlar çox idi.

... Lazaretdə ərzaq qurtarmışdı. Xəstələr və yetim uşaqlar aç idi. Küçəyə çıxmaq qorxulu idi. Müslimzadə deyirdi: "Ağ xalat geyib, başıma həkim papağı qoydum, qoluma da qırmızı xaç nişanı bağladım, eynək də taxdım, balaca bir sanitar çamadanı da götürüb, küçəyə çıxdım. Çamadanda bint, yod, iynə, spirt, bir az da dərman vardı.

Küçələrdə silahlı növbətçilərdən başqa heç kəs görünmürdü. Nikolayski (Kommunist) küçəsilə üzü aşağı düşüb Bazar (Hüsü Hacıyev) küçəsinin tininə çatdım. Mağazalar qarət edilmişdi. Divarlarda iri hərflərlə yazılmış xəbərdarlıq elanları vurulmuşdu: "Axşam saat 8-dən sonra küçələrə çıxmaq qadağandır".

Çox çətinliklə özümü qərargaha çatdırdım. Xəstələrin və yetimlərin siyahısını bir rus matrosuna verdim. 250 yetim uşaq və 73 xəstə üçün anbardan çörək, ət konservi, yarma, duz və başqa ərzaq buraxmağı anbardara əmr etdi. Anbar qərargah olan binanın zirzəmisində idi. Ərzağı aparmağa bir yük maşını da verdilər. Qol çəkib malları alıb, maşına yüklədik. Yola düşəndə qaranlıq düşürdü".

Mart hadisələri vaxtı Bakıda qalmış müsəlman dövlətləri Abşeron bağlarında, bəziləri şəhərdəki dostları, qudaları erməni dövlətçilərinin evində daldalanıb, firavan yaşayırdılar. Mən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qızlarının birindən mart hadisələri barədə soruşanda o, əhvalatı belə nəql edirdi: "Şəhərdə atışma başlayanda erməni milyonçusu Melikov öz oğlunu – Jorj Melikovu avtomobildə evimizə göndərdi. Jorj içəri girən kimi dedi: "Hacı, evimizdə hamı sizdən nigarandır. Qorxurlar ki, sizə xətər yetirərlər. Atam deyir ki, gəl qal bizim evdə. Bu atışmada məni dalınızca yollayıb maşın aşağıdadır...
~~~~~

~~~~~  
Durun gedək! Evimizdə başqa müsəlman dövlətliləri də var”.

Hacı cavab verdi ki, “çox sağ olun, çox razıyam. Mən evimdən heç yana gedən deyiləm!”

“Hacı, - deyə Jorj Melikov həyəcanla, səsi titrəyə-titrəyə əlavə etdi, - sizi öldürə bilərlər... Durun gedək...”

Hacı dedi: “Ölümdən qaçmaq olmaz... Vaxtı çatanda hər yerdə adamı yaxalayacaq... Atana mənim dilimdən çox sağ ol de. Küçələrdə ehtiyatlı ol! Get! Yolda yubanma”.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin Jorj Melikov haman gecə atasının tapşırığı ilə yağış tək güllə yağan küçələrdə maşında hərələnib şəhərin bu və ya digər məhəllələrindən 15 müsəlman milyonçu dövlətisini gətirib ara seyrəkləşib, əmin-amanlıq düşənə qədər evlərində saxlamışdı”.

Anastas Mikoyan xatirələrində yazır ki, mart hadisələri qızıışanda Stepan Şaumyan özlərini və ailələrini daşnaklar öldürməsinlər deyə Nəriman Nərimanovu və Məşədibəy Əzizbəyovu ailələri ilə bərabər xüsusi mühafizələrlə gətizdirib iki həftə mənzilində daldalandırmışdır.

Tağıyevin qızı deyirdi ki, “Qanlı qırğın düşəndə ailəmizin yarısı Mərdakanda bağda, yarısı isə şəhərdə idi. Mən də anam və bacımla bağda idilər. Atam, qardaşım İlyas və yeznəm Zeynalbəy şəhərdə idilər. O nəql edirdi ki, martın on səkkizində atışma başlayanda azca keçmiş iyirmi nəfər silahlı erməni vestibula girdi, başlarında qara meşin şapka, əyirlərində qara meşin gödəkçə, qurşaqlarında və hər iki çiynilərində patrondaş... Bellərində mayzer... yan-yörələrindən bomba sallanırdı. Başçıları qışqırdı: “Hacı küçəyə çıxmasın!” “Heç kəs binadan heç yerə gedə bilməz!” Sonra məni (Tağıyevin kürəkəni Zeynalbəy Səlimxanov) qabağına salıb həyata düşməyi tələb etdi. Mən müqvimət göstərmək istədikdə məni itələdi. Deməynən güllələməyə aparırmış. Pilləkəndən

Neft milyonçuları

~~~~~  
düşəndə evin üçüncü mərtəbəsində yaşayan erməni milyonçusu Aruçevin qardaşı uşaqları Aşot və Səsa əhvalatı başa düşürlər və qaça-qaça özlərini çatdırıb məni xilas edirlər. Sallona gətirib, Hacıya təhvil verdilər”.

Milyonçu Arçuevlər özləri Bakıya qaçqın gəlmişdilər. Tağıyevlə yaxın dost olduğundan Hacı öz evində, yaşadığı mülkün üçüncü mərtəbəsində onlara beş oaq vermişdi. Aruçevlər müxəlləfat və varidatlarını otaqlara yığıb özləri Kislovodskiyə gedirlər. Qardaşı uşaqları iki tələbəni- Aşot və Səsanı- dördüncü mərtəbədəki ikiotaqlı mənzilə qoyur.

Hacının qızı deyirdi: “Şəhərlə gediş-gəliş kəslimişdi. Bir aya yaxın bağda intizar içində üzüldük. Arada min çür qorxulu şayiə gəzirdi. Yollar qorxulu, nə Bkıdan bağa gəlmək olurdu, nə də oradan şəhərə... Tez –tez atışma səsləri eşidilirdi... Soyğunçuluq, adam öldürmək, ev soymaq adi hadisə idi. Böyük bacım bir gün səhər tezdən yuxudan duran kimi meh-tər Səmədə tapşırırdı ki, faytonu qoş, şəhərə gedəcəyik. Anam əl-ayağa düşüb onu qorxudur, yolların xatalı olduğunu deyib buraxmaq istəmədisə, bacım qulaq asmadı: “Allah pənah, nə olar, olar, gedəcəyəm!” deyib şəhərə yola düşdü. Sağ-salamat gəlib çatır, görür ki, atam, qardaşım İlyas və yeznəm Zeynalbəy evdədir. Bacım danışırırdı ki, mən evə gələndən üç-dörd gün keçmişdi ki, aşağıdakı erməni gözetçilərdən bir nəfəri gəlib bizi xəbərdar etdi ki, Hacı kabinetindən çıxmasın, o biri otaqlara keçməsin.

Hacı kürəkəni Zeynal bəyi göndərir Nərimanın dalınca, çağırtdırır evə. Çox çəkmir Nəriman gəlir. Hacı ilə kabinetdə bir saata qədər söhbət edirlər. Gedəndə deyir ki, Hacı xəstədir. Dinçəlməlidir. Müalicə lazımdır.

O gedəndən bir saat sonra gözetçilər də şələ-külələrini yığıb çıxıb gedirlər. Hacı fabriyə telefonda sifariş verir ki, ma-

~~~~~  
şinlardan biri gəlsin. Üç maşınımız vardı, biri “Ford”, iki dənə də “Fiat”, biri açıq, biri bağlı...”

“Kommunistlərin Hacıya münasibəti neçə idi?”-deyə mən xəbər aldım, - “Hər halda maraqlıdır?”

“Sovet hökuməti Hacıya çox hörmət edirdi. Onun Azərbaycanı, maarif və mədəniyyət sahəsində, Rusiyada, İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Misir və Ərəbistanda maddi yardımla xeyriyyə işlərinə xidmətlərini yaxşı qiymətləndirirdi. Atama deyirlər ki, o istədiyi yerdə- şəhərdə və ya bağda, ancaq bir yerdə qala bilər. Haramı istəyirsən özün seç. Atam bağda, aşağı bağda qalmağı istədiyini deyir.

Hökumət bizi köçürtdü aşağı bağa. Bina iki mərtəbəli, on dörd otaq alt mərtəbədə, on dörd üstə. Kaşı ilə döşənmis mətbəx, hamaxana, təndirxana, darvaza yanındakı birmərtəbəli evdə bağban yaşayırdı. “Damino” maşını bağa işıq veridi, quyulardan hovuzlara su vururdu. Hökumət şəhərdən avadanlıq və başqa şeylərimizi on dörd arabada bağa daşıtdırdı”.

Xalq Maarif Komissarı Dadaş Bünyadzadə iki mühəndislər dəfələrlə bağa, Hacıya yanına gəlib, mart hadisələri vaxtı yandırılmış teatr binasının bərpa edilməsi barədə bir bəna kimi Hacı ilə məsləhətləşdi. Bir gün də, Hacıya müsadirə edilmiş maşında Sarabski, Mirzəağa Əliyev və Sidqi Ruhulla bağa gəldilər. Atama dedilər ki, onları hökumət göndərib. On səkkizinci ilin mart ayında yandırılmış teatrın binası təmir edilib qurtarıb, bərpa işləri başa çatıb. Təməşə veriləcək. Teatrın açılışına sizi dəvət edirlər.

Hacı razılıq edib dəvəti qəbul elədi. Vaxt müəyyən maşın gəldi. Hacı, böyük bacım, bir də yeznəm üçlükdə getdilər.

Bacım deyirdi ki, salon adamla dolu idi. Lojalarda, balkonlarda adam əlindən yer yox idi. Ayaq üstə də adamlar vardı.

Səhnə ilə üzbəüz ortadakı ən böyük loja atamın, səhnə-

Neft milyonçuları

~~~~~  
dən sağ tərəfdəki loja isə anamınkı idi, burada, arxa tərəfdə otaq da vardı, fasilə vaxtı dincələr, qəhvə içər, şirniyyat, mey-və yeyərdilər. O otaqdan xüsusi pilləkənlə küçəyə düşərdilər.

Hacı lojaya girəndə hamı ayağa qalxdı, əl çala-çala başladılar qışqırmağa: "Hacı, sağ ol Hacı, var ol!" Atamın gözləri yaşardı, əllərini qaldırıb razılıq etdi və dedi: "Çox şadam ki, xalq, mənim vaxtilə onun üçün tikdirdiyim teatrı bərpa edib..."

Dadaş Bünyadzadə iclası açdı. Ruhulla Axundov qısa məruzə etdi. Çıxışlar da oldu. Dadaş Bünyadzadə qız məktəbinin şagirdlərindən iki nəfər qıza gül verib oturduğumuz ortadakı lojanı göstərib dedi: "Gedin, sizin üçün o məktəbi və xalq üçün bu teatrı açan babanızın əllərini öpün!"

Qızlar gəldilər, Hacıya və mənə gül verdilər. Atamın əlini öpdülər, o da qızların saçlarına tumarladı.

"Xanım, -deyə mən soruşdum, - həyatınızın çox təmtə-raqlı keçdiyini hamı bilir, yüzlərlə rəngarəng məclislərin, zi-yafət, qəbul, təntənə, dəbdəbənin şahidi olmusuz, ürəyiniz-də ən dərin iz buraxan, yadınızda ən yaxşı qalmış və həm də sizin üçün ən əziz xatirə nəyi hesab edirsiniz?" Tez də əlavə etdim: "Cavab verməyə də bilərsiz".

O fikrə getdi, dinmədi, elə bil keçmişlərə, çox əziz, xa-tirələr dolu günlərə qayıtmışdı, məlal dolu gözləri xeyli yol çəkdi, birdən özünü ələ alıb sözə başladı:

"Bu suala cavab vermək üçün müqəddimə lazımdır. Daha əvvəlki illər barədə danışmalıyam. Bu suala cavab vermək üçün Buxara Əmirinin Bakı milyonçusu ilə dostluğundan danışmalıyam. Hələ ötən əsrin doxsanıncı illərindən Əmiri Buxara Seyid Mir Əbdül Əhəd xan hər il Qafqaz mineral sula-rında müalicəyə gədirdi. Yolu təbii olaraq Bakıdan keçirdi və hər dəfə gedəndə və dala qayıdanda məiyyətlə bərabər bir neçə gün şəhərimizdə qalır, neft mədəninə, toxuculuq fab-

rikinə, Bibiheybət məscidinə, teatr və digər yerlərə gedirdi. Buxara Əmiri həmişə gah şəhərdəki evimizdə, gah Mərdə-kandakı bağımızda qalardı.

Türküstandan gələndə Əmiri “Qafqaz-Merkuri” körpü-sündə dövlət adamları – qubernator, onun müavini, liman rəisi vitse-admiral, hərbi hissə komandiri, şəhər komendantı, bələ-diyyə rəisi, polismeyster və digər rəsmi yüksək mənəsb sahib-ləri qarşılayırdılar. Körpüyə xalı-xalça döşənər, çox yerdə rus və Buxara bayraqları sançılardı, hərbi orkestr marş çalar, kazak-lardan ibarət fəxri qarovul amadə durardı; xoş amədi nitqləri söylənərdi. Atamın Avropadan gətizdirdiyi çərxləri qalın yumaq üfürmə rezinli kolyaskasında Əmir kazak eskorti müşayiətində iqamətgahına yollanardı. Eyni təntənəli mərasim Əmir vağzal-dan xüsusi surət qatarı ilə Şimali Qafqaza gedəndə və dala qa-yıdanda təkrar edilərdi. Əmiri qarşılamaq və yola salmaq üçün bəzən Tiflisin komendantı da Bakıa gələrdi. Əmiri çox rütbəli bir rus generalı, bir rus həkimi, Şıxəlībəyov adlı dilmanc, iyirmidən çox yüksək rütbəli Buxara əyanı və zadəganı müşayiət edərdi. Bütün mərasimlərdə İran konsulu Mirzə Mehri xan da iştirak edərdi. Buxara əmiri hər dəfə Bakının bir neçə nəfər yüksək rütbəli mənəsb sahibinə, milyonçulara və hətta adi adamlara bir dərəcəli, iki dərəcəli qızıl və gümüş Buxara “Ucalan ulduz” ordeni və digər Buxara medalları bəxş edərdi. Atamı və ana baba general-mayor Ərəblinskini də birinci dərəcəli “Ucalan ulduz” qızıl ordenilə təltif etmişdi. Hacıya iri, çox qiymətli bir qızıl saat da bağışlamışdı; arxa tərəfində xoş sözlər həkk edilmişdi.

Çərxləri üfürmə yumaq rezinli kolyaska Əmirin çox xoşu-na gəlmişdi. Atam həmin kolyaskanı bütün mayətacı, atları və mehtərilə Əmirdən xəbərsiz Buxaraya hədiyyə göndərmişdi”.

Mehtər Buxarada qala bilməyib doğma Bakıya qayıtmışdı.

Buxara Əmiri birinci dünya müharibəsindən bir il əvvəl

Neft milyonçuları

~~~~~  
Bakıya, evimizə xüsusi qonaq gəlmişdi. O qədər qiymətli hədiyyə gətirmişdi ki, deməknən, saymağan başa gələn deyildi. Topal Teymur vaxtından qalmış boyunbağı, təsbeh, həmə-il, belbağı, kəmə, Türküstan qumaşları, parçaları...

Qonaqlığa Bakının ən kübar, zəngin ailələri dəvət edilmişdilər. Nazı-nemət içində üzən, qızıla, pula, bəzəyə gözücü baxmayan milyonçu arvadlarının, elə kişilərin də heyrdəndən ağzları açıq qalmışdı. Yaşım az olmağına baxmayaraq Əmir mənə elçi gəlmişdi, oğluna nişanlamaq istəyirdi və deyibmiş ki, Hacı, necə məsləhət bilsəniz, nə vaxt istəsəniz toyu onda edərək. Neçə il desəniz gözləməyə hazırıq. Buxara Əmiri mənə çağırıb, zərli-zibalı çapanın qoltuğundan çıxardığı uzunsov brilyant qaşlı üzüyü barmağıma taxdı. Barmağım nazik, üzük iri, qoydu ovçuma. Məclisdəki kiloqramla qızıl, cəvahirat, mirvari taxmış milyonçu arvadları, elə kişilər də üzüyə həsrətlə, qibtə ilə, paxıllıqla baxırdılar. Elə bil ulduz parlayırdı. Şəfəqdən göz qamaşırdı... Bərq vurduqca min bir əlvən rəngə çalırdı....

Atam Buxara Əmirinin xahişini rədd etdi, dedi ki, mən qürbətə, Bakıdan kənara qız vermərəm, övladlarım gözü-mün qabağında olmalıdır... Buxara Əmiri üzüyü dala almamışdı... Hacı nə qədər təkid etmişdisə, Əmir demişdi ki, biz nişanı, bir də bəxşişi geri almırıq....

Saçın ucun hörməzlər. "İkinci əhvalat 1918-ci ilin payızında, oktyabr ayında baş vermişdi. Adı dillər əzbəri İslam türk ordusunun baş komandanı general-leytenant Nuru paşa Bakını almışdı. On dörd-on beş yaşım vardı. Hər şeyi başa düşürdüm. Romantik, şairanə, əfsanəvi arzularla yaşayırdım... Paşa neçə dəfə evimizdə ziyafətdə olmuşdu. Bağımıza gəlmişdi... İslam türk ordusu on səkkizinci ildə, sentyabr ayında Bakını alandan sonra Nuru paşa Təzəpir məscidində çıxış etdi. Ətraf küçələr, məscidin həyəti adamlarla dolu idi, adam əlindən

~~~~~  
tərpənmək olmurdu, məscidin içərisində isə türk yüksək rütbəli zabıtları, paşalar, müsavət hökuməti ərkani, milyonçular, kübarlar, ruhanilərlə dolu idi. Mən də arvadlar üçün ayrılan yerdə pərdə arxasında idim. Nuru paşa minbərə qalxdı, üç pillə; minbərin o tərəf-bu tərəfində iri qara ələm sançılmışdı. Ələmlərdən birinə yapışdı. Fəsahtlə, təmkinlə atəşin danışdı. Ucaboy, gözəgəlimli, bir qədər arıq adamdı. Gözəl, mərdanə üzü, zəkali gözləri vardı, əynində türk paşası hərbi libası, şinelin hər iki tərəfində parlayan düymələr düzülmüşdü. Saçı-saqqalı qara... O danışanda məscid sükuta qərq olmuşdu. Hamı heyran qalmışdı. Gözlərimdə, elə hamının nəzərində qeyri-adi qəhrəman sayılırdı... tək mənim yox, elə hamının... O da Hacıya ağız açıb mənə evlənmək istədiyini demişdi... Atam ona da Buxara Əmirinə verdiyi cavabı vermişdi.

Onun şərəfinə Yay klubunda böyük ziyafət verildi. Küçədən başlayaraq yerə xalı-xalçalar döşənmişdi. Aləm çıraqban idi. Osmanlı və Azərbaycan bayraqları xəfif-xəfif yellənirdi. Orkestr türk havaları çalırdı. Neçə gün sonra oprea teatro-suna dəfət edildilər. Orda da hər yerdə xal-xalça döşənmişdi, bayraqlar asılmışdı. Türk ərkan hərbi avtomobillərdə gəldilər. Bina ağzına qədər adamla dolu idi. Orkestr xüsusi bəstələnmiş milli marş çaldı.

Nuru paşanın atası Hacı Əhməd paşa Bakıya gəlmişdi. İki nazir onu qarşılamaq üçün Ələt stansiyasına getmişdilər. Bakıda minlərlə adam pişvaza çıxmışdı. Stansiyada izdiham vardı. Musiqi çalır, nitqlər söylənir, təbriklər deyilirdi. Ayrı təntənə idi. Neft milyonçusu "Sovet syezd"ın rəisi Qukasov ermənilər adından xoş amədi və təşəkkür etmişdi.

Nuru paşa evimizdə ziyafətdə olanda bir neçə türk şeiri oxudu. Oxuduğu bir nəğməni elə o qədiqə əzbərlədim. Özü də oxuyanda kədərləndi.

*Mavi Tuna axmam diyor
Sahilimdən çıxmam diyor,
Adı gözəl Qazı Osman
Plevnadan çıxmam diyor.*

Hacı qızı susdu, sonra əlavə etdi:
– Adım Sürəyyəyə uyğun bir şeir də oxuyurdu, özü də
sevinə-sevinə, gülərlə, o da yadımdadır:

*Çox qədim zamanlarda
Bizim ana Turanda
Lahüdudu Türkünstanda
O müqəddəs torpaqda
Bir Pəri qızı varmış
İsmi Sürəyya imiş
Sevgilər ulduzuymuş,
İgidlər qibləsiymiş.*

“Əh!” deyər susdu, çöhrəsindəki ələm buludları daha da
qatılaşdı, söhbətin mövzusunu dəyişdirdi.

Hacı Əhməd paşa o zaman dillər əzbəri məşhur türk
generalları Ənvər paşa və Nuru paşanın atası evimizdə və
bağımıza ziyafətə gəlmişdi. Nuru paşanın əmisi Xəlil paşa
osmanlı Şərq cəbhəsinin ordu komandanı idi. Bəxtəvər nə-
sil. Bəxtəvər günlər. Eh!!!” – O, astadan, lakin çox hərarətlə,
elə ürəkdən danışır ki, elə bil on illər ərzində qorxudan
hamıdan, öz-özündən belə gizlətdiyi, yadına salmağa qorx-
duğu əziz xatirələri danışır, ürəyini boşaltmağa, heç olmasa
öz ağzından eşidib xəyalən o zamanlara qayıtmaq istəyirdi.
Səsi səlis və ahəngdar idi. Mənə elə gəldi ki, məlal dolu göz-
ləri başımın üstündən o uzaq keçmişə, o təntənəli, dəbdəbəli

mənzərəyə, ehtişama baxırdı. Dərindən ah çəkib dedi: “Hey gedi dünya... Təlütümlü, vəfasız dünya....”

... Birdən qonşu otaqda radioda çalmağa başlayan həzin musiqiyə Xan Şuşinskinin təsəvvür fəvqündəki məlahətli səslə oxuduğu mahnı qanadlandı:

*Saçın uçun hörməzlər,
Səni mənə verməzlər...
Əyil üzündən öpüm
Qaranlıqdır görəzlər
Ay gülüm, bülbülüm,
Sənsən mənim öz gülüm...*

*Qızıl gül oyum-oyum
Dərim sinənə qoyum...
Yağış yağar yer doymaz
Mən səndən neçə doyum...
Ay gülüm, bülbülüm,
Sənsən mənim öz gülüm...*

Bayaqdan gözlərində oynayan gülə qədər saf, şəffaf yaş damçıları yanaqlarilə üzüaşağı yuvarlanmağa başladı...

“Vəfası, nəşəsi, cəzası belə olur ilk məhəbbətin...” deyə öz-özümə fikirləşdim.

V
AĞA MUSA NAĞIYEV

Ağa Musa Nağıyev 1842-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Biləcəri qəsəbəsində anadan olub. 1919-cu ildə Bakıda vəfat edib. İnqilabdan əvvəl Bakıda iri neft sahibkarlarından biri olan Musa Nağıyev 1893-cü ildə özünün neft çıxarma firmasını yaratmışdır. Firmanın 10 milyon manatdan artıq kapitalı var idi. Kontoru Bakıda yerləşirdi. Onun Sabunçu, Suraxanı və Ramanada 65 neft buruğu, Bakıda neftqayırma zavodu, mexaniki emalatxanası vardı. Nağıyevin sənaye müəssisələrində dəfələrlə fəhlələrin inqilabi çıxışları olmuşdur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra Nağıyevin müəssisələri milliləşdirilmiş və əmlakı müsadirə olunmuşdur.

İctimai həyatın bütün sahələrində məqsədə çatmaq, istəniləni əldə etmək üçün yeganə vasitə əməkdir. Bunu sübut etmək üçün minlərlə misal gətirmək olar. Etiraz edib soruşa bilərlər ki, bəs istedad? Bəli, istedad da zəruridir. Amma istedadı da zəhmət üzə çıxarır.

Elektrik lampasını kəşf etməklə sehrbaz kimi dillər əzbəri olan Edison uşaqlıqda küçələrdə qəzet satırmış. Enşteyn adi assistent, Pokfeller baqqal dükanında satıcı olub. Elə bizim milyonçuları götürək: Hacı Zeynalabdin Tağıyev palçıqçı, Şəmsi Əsədullayev, Çolaq Ağabala və Murtuz Muxtarov arabacı, fəhlə. Hacı Hacıağa karvansaraçı, Musa Nağıyev şələçi idi.

Bu adamları halal əməkləri ilə ucaldıb ki, adları dünya durduqca yaşayacaqdır.

Bu kitabda əfsanəvi milyonçu Musa Nağıyevdən danışacağıq. Musa Nağıyev özü adi bir saman satanın oğlu idi. Sonralar varlanan Ağə Musa var-dövlətdə Hacı Zeynalabdin Tağıyevdən heç də geri qalmırdı. Hətta ondan zəngin idi. Axır vaxtlarda Tağıyevin var-dövləti beş-altı milyon, o da əmlak və əşyadan ibarət olduğu halda, Musa Nağıyevin var-dövləti on milyonlarla qızıl pula çatmışdı. Milyonçu Ağə Musa “əfsanəvi” bir şəxsiyyətə dönüşmüşdü. “Cəmiyyəti-xeyriyyə” üçün şəhərin mərkəzində əzəmətli “İsmailiyyə” binasını uçaltmağına, bu mülkdən bir qədər yuxarıda Realni məktəbin binasını öhdəsinə alıb yarımçıq qalmış üçüncü mərtəbəsinin xərcini ödəməsinə, şəhər kənarında keçmiş Semaşko, indiki Ağə Musa Nağıyev xəstəxanasını tikdirməyinə, Bakı su kəməri üçün xeyli pul verməyinə və digər çoxlu xeyriyyə işləri görməyinə baxmayaraq, camaat tərəfindən xəsis adıyla damğalanmışdı.

Ağə Musa bəhayi məzhəbini qəbul etmişdi. Onun şəərəfinə əzəmətli əfsanəvi “İsmailiyyə” binasının əsas fasadında, lap yuxarıda Şeyx Bəhanın qranitdən böyük bir heykəlini qoydurmuşdu. Onun altında, girdə pəncərələrin birində isə vaxtsiz vəfat etmiş oğlu Ağə İsmayılın kresloda oturmuş halda mərmərdən yolunmuş heykəli dururdu.

Ağə Musa Biləcəridə çox kasıb ailədə doğulmuşdu. Atası Nağının peşəsi qeyd etdiyimiz kimi saman satmaqdı, qardaşı

Neft milyonçuları

isə ömrünün axırına qədər hamamçı olmuşdu.

Ağa Musa cavanlıqda dalında palan biri üç qəpiyə, beş qəpiyə ona-buna şələ daşıyarmış; zəhmət-əmək hesabına pul yığıb əvvəl Balaxanıda neft təbəqələri dayazda yerləşən, quyu qazdırmaq nisbətən asan olan yerdə balaca sahə aldı. Gecə-gündüz quyu qazanların yanından çəkilmir, heç kimi bekar qalmağa, hədə vaxt itirməyə qoymurdu. Adətən xoş dildə onları işləməyə vadar edirdi. Yeri gələndə açıqlanırmış. Hər iki halda da fəhlələrə “atam-atam” deyər müraciət edirmiş: “Atam-atam, çox sağ ol! Yaxşı işlə, xoşum gəlsin səndən!” “Atam-atam, başıva dönüm!” Açıqlananda isə: “Atam-atam, belə eləsən məni müflis edərsən”, “Atam-atam, deyəsən məqsədin mənim boynuma torba salıb dilənçi etməkdir!”

Özü də fəhlələrlə bərabər ağır işlərdə işləyirdi. Nəhayət tale üzünə güldü, quyu fontan vurur, şələçi Musa dönüb olur Ağa Musa, milyonçu Ağa Musa Nağıyev. Özü də get-gedə bəcarlıqlı bir iqtisadçı olur. Sərvət artdıqca, tamah, həvəs, ehtiras da artır, gecə-gündüz işləyir, iş artdıqca isə qüvvə, arzu da böyüyür. 1893-cü ildə qonşu Sabuncuda, sonra Ramanada mədən salır. O zamanlar ən zəngin hesab edilən Bibiheybət dərəsində, Naftalan körfəzi sahilində mədən ələ keçirir. Qazılan quyuların hamısı güclü fontan vurur. Suraxanıda da mədən salır. Qaraşəhərdə xüsusi neftayırma zavodu tikdirir, öz mədənlərində alınan neftdən başqa həm də kənar neftxudalar üçün neft təmizlətdirib haqqını alır. Mexaniki emalatxana düzəltdirir. Hər yerdən qara neft qızıla çevrilib bulaq kimi sandıqlarına axır...

XIX əsrin lap sonlarında Ağa Musa “Neftçıxarma firması” yaradır. Şəhərdə çoxlu mülk tikdirir və alır, yüzə qədər əzəmətli bina və neçə-neçə gəmi sahibi olur.

O, uzun müddət Bayır şəhərdə, Qasım bəy məscidinin

~~~~~  
arxasında Zərgərlər küçəsi ilə Gimnazist (L.Tolostoy) küçəsinin tinində ikimərtəbəli, səkili binada yaşayırdı. Evin tinindəki daş fənərə “Səng fənər” deyirdilər. Daş fənərə qırmızı, yaşıl, abı, firuzəyi şüşələr salmışdılar; axşamlar fənər əlvən işıqlarla yanardı. Uşaqlar toplaşib “Səng fənər”ə heyran-heyran, maraqla tamaşa edərdilər.

Ağa Musa təmtərağı, dəbdəbəni sevməzdi, şan-şöhrətdən məhst olmazdı, artıq xərcdən, israfçılaqdan qaçardı. Məddahlığı səmimilikdən mahir psixolog kimi ayırmadı, tərifi milçək vızılı hesab edərdi.

Ağa Musa həmin evdə axıradək qalmadı, sonralar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təkidi ilə xanəndə Seyid Mirbabayevdən aldığı dəniz qırağında, Bağ küçəsindəki əzəmətli mülkə kirayəşin köçdü.

Təbiətdə, cəmiyyətdə, eləcə də insanların özündə bəzən daban-dabana bir-birinə zidd cəhətlər, xüsusiyyətlər olur. Xəsislikdə ad çıxarmış Ağa Musa bəzən elə səxavət göstərirdi ki, hamı heyrətlənirdi. İshaq Qaraxanov adında bir dəllək hər həftə evə gəlib Ağa Musanın saqqalını qırxar, başını düzəldərdi. Dəllək bir dəfə yerə döşənmiş xalçanı göstərib deyir ki, xozeyin, dövlətli adamsan, bu xalını bağışla mənə. Ağa Musadan görünməyən səxavət, işlər müdirinə tapşırır ki, bir belə xalı alıb ustaya versin.

Bir dəfə dənizdə bərk tufan olur, çoxlu gəmi batır. Ağa Musanın gəmilərindən birinin kapitanı gəlib xəbər verir: “Yükü və gəmini zorla xilas etmişəm, qoyun qurbanı nəzir demişəm, icazə ver...” Ağa Musa bərk dilxor olur, kapitanın sözünü yarıda kəsib başlayır məzəmmət eləməyə: “Çox nəhaq yerə! Atam-atam, mənim hesabıma niyə qurban nəzir edirsən. Belə vaxtlarda əhd elə ki, bir həftə oruc tutaram, gəmidə xozeyin hesabına yox, öz hesabıma yeyərəm”.

Bir yoxsul adam neftli torpaq ələ keçirib, quyu qazdırır. Neft isə çıxmır ki, çıxmır. Əlindəki maya qurtarır. Qohum-əqrabadan borc alır, yenə neft çıxmır. Usta və fəhlələr işi yarımçıq qoyub gedirlər. Kimə ağız açır, pul verən olmur. Axırda məcbur qalır gedir Ağa Musanın yanına, vəziyyəti ona danışır, borc istəyir. Ağa Musa onun xahişini rədd edir. Əlacsız qalır tanınmış ağsaqqallardan, sözü keçən ruhanilərdən bir neçə nəfər götürüb təzədən Ağa Musanın yanına xahişə gedir. Xeyli söhbətdən sonra gəlirlər mətləb üstünə. Ağa Musa deyir: "Atam-atam, zəhmət çəkib gəlmisən, bu cəncəl adama mən pul etibar edə bilmərəm... Desəm ki, pulum yoxdur, yalan olar. Varımdır. Amma vermirəm". Axund söhbətə qarışır, üz vurur: "Ağa Musa, əl tutmaq Həzrəti Əlidən qalıb. Kömək elə, yazıq dara düşüb, müsəlman qardaşdır, əsirgəmə, bir-iki min manat borc ver, sözümüzü yerə salma".

Ağa Musa azca fikirləşib deyir: "Atam-atam, yaxşı, üz vursunuz, sözünüzü yerə salmıram... Amma bir şərtim var. O şeyi ki, borcu istəyəndə pulumun əvəzində mənə göstərəcək, qoy onu elə indidən göstərsin ki, sonra mənə ağır gəlməsin."

Adamlar gülür. Axund danışmaq istəyəndə Ağa Musa onun sözünü kəsir: "Atam-atam, dedim qurtardı. Birdə deyirəm, indi görsəm sonra məni o qədər də ağrıtmaz..."

Şəhərin mərkəzində tikdirdiyi binalar hazır olanda Ağa Musa müsəlman arvadını və uşaqlarını Torqovı (Nizami) küçəsi ilə Marinski (Rəsul Rza) küçəsinin tinindəki binaya köçürdü, özü milliyətçə gürcü olan ikinci arvadı ilə Krasnovodsk (S.Vurğun) küçəsində Kamenisti (Bəşir Səfəroğlu) küçəsinin tinindəki üçmərtəbəli təmtəraqlı evdə yaşamağa başladı. Binaının xarici görkəm, arxitekturası, daşların sığalı, pəncərələr, qapılar, balkonlar adamı valeh edirdi. Günbəzə sançılmış standart uzaqdan görünürdü. Qabağında lap qədimdən Bağirov baxçası adlanan

~~~~~

~~~~~  
güllü-ağacılı, xudmanı bir meydança vardı. Binanın daxili bəzəyi, otaqları, divarlarda, tavandakı qorelyef və barelyeflərin cazibədarlığı, lakonikliyi vəsfə gələn deyildi. Döşəmələrə başdan-başa geomatrik formalı rəngarəng parketlər düzülmüş, güzgülər İtaliyadan gətirilmişdi.

Ağa Musa gürcü qızını çox istəyir, bütün arzularını sözsüz yerinə yetirirdi. Məclislərə camaata təqdim edəndə kələ-kötür rus dilində deyirdi: "Naş jena..." Dalda da onu əl salıb lağ edərdilər: "Nə olar, II Nikolay həmişə "Ya" əvəzinə "mı", "Ya i Rossiya" deyərdi. Ağa Musa da "Naş jena" deyib özünü çar Nikolaya oxşadır".

Ağa Musa gürcü qızını "Moy Amaliya" çağırırdı.

Mantaşov bir dəfə söhbət əsasında öyünür ki, Parijdən yola düşməmiş Pyankara mənim şərəfimə təntənəli raut düzəltdi.

Ağa Musa soruşur:

- O Paut Pyankaranın neçə buruğu var? Nə qədər neft çıxarır gündə?

Paut adam adı deyil, qonaqlıqdır, məclisdir. Pyankara neft çıxarmır- Mantaşev izah edir.- O Fransanın prezidenti, upravlyasıdır.

Əh! Nə böyük matahmış pravlyası... Mənim hər mədən başı bir pravlyaşım var, - Ağa Musa ağzını əyib, eyhamla güllür. - gözləri elə əlimdədir, ömründə, dünyasında onlara qonaq getməmə. Pravlyası nədir ki, ona qonaq da gedəsən?!

Ağa Musadan xoşu gəlməyən adam soruşanda ki, işlərin necədir, qəsdən heç bir konkret cavab verməzmiş: "İşlərim Nobelinki kimi- baca enli, güdəy, nə qədər istəsən qara tüstü, göz çıxardır..." deyərmiş. Heç kim bilməzdi ki, o, mədənlərdən nə qədər neft hasil edir, bağlı fontanı var, ya yox. Rezervuarlarda, anbarlarda nə qədər nefti var, haçan satacaq.

Neft milyonçuları

Əşyani alanda qəpik təklif edərdi, satanda isə eyni şey üçün manat istərdi. Saçını rəngləmək üçün həna ilə basma qaranın givrəngəsinə bir şahıdan artıq verməzdi; deyərdi ki, 1870-ci ildə o qiymətə almış. Baqqallarda da ona satdıqları hənaya rəngi çox, hənanı lap az qatardılar.

Tez-tez, özü də gözlənilmədən mədənlərə, zavodlara, emalatxanalara, gəmilərə gələrdi. Bununla da hamını ehtiyatlı olmağa vadar edir, qanun-qaydanın pozulmamasına nail olurdu. Özü də sərt idi. Amma səsini çox qaldırmazdı.

Bir dəfə Ağə Musa mədənə gələndə görür ki, kontorun yanında divar hörən bənnə və fəhlə nahar fasiləsinə çıxıb, işə yaramayan taxtalardan tonqal qalayıb qızınır, çörək yeyir, söhbət edirlər. İş icraçısı papiros bükür, kibriti alışdırıb yandırır. Ağə Musa deyir: “bala, səbahdan işə çıxma, get kontordan rəscotunu al”. İş icraçısı çaşır: “Niyə, xozeyn?” Ağə Musa deyir: “Ona görə ki, qabağında o boyda tonqal yandırmırsan, nahaq yerə kibriti zay edirsən, öz maluvun qədrini bilmədiyin halda, mənim malımın qədrini heç bilməzsən”.

Yeri gələndə, sərvətini nümayiş etdirib bədxahlarını çinləndirməkdən xoşlanardı. Bu da həftələrlə şəhərdə söz-söhbətə səbəb olardı.

... Bir dəfə milyonçuların arvadları Cəmiyyəti-xeyriyyədə, “İsmailiyyə” binasında ziyafət düzəldirlər, bir-birinin bəhsinə geyinib, bəzənib gəlirlər. Deyiənlərə görə həmin ziyafəti təsvir etmək mümkün deyilmiş. Ləl-cəvahirat, qızıl içində üzən qadınların gülüş və qəhqəhələri binanın möhtəşəm salonlarında əks-səda yaradırmış.

Murtuz Muxtarovun arvadı osetin qızı Liza xanım iki dəfə başqa-başqa libasda və cavahirat dəstində məclisə çıxır, birinci dəfə al paltarda, başında naxışlı platin üstünə iri brilyantlar, dörd cərgə iri brilyant boyunbağı, ortada dairəvi iri

~~~~~  
briliyant dənələri, kənarları briliyantlarla bəzədilmiş kəmər, briliyant sırğalar, briliyant üzüklər, briliyant qolbaqlarla çıxır. İkinci dəfə taxdığı qarniturda iri badamvari zümrüd dənələrini iri briliyantlar dövrələmişdi. Qadın günəş kimi göz qamaşdırırmış. Məclisdəkilər bu gözəlliyə heyran qalıbmışlar. Deyilənlərə görə hər qaniturda 700 karat cavahirat varmış.

Lakin Ağa Musanın gürcü arvadı Amaliya xanım bəzək-də, geyimdə, cavahiratda birinci yeri tutur. O, başdan-başa zümrüd içində imiş, hamısı da güllər, çiçəklər, quşlar, pərvanələr şəklində; ayaqqabıları bərq vururmuş. Gürcü qızı foyeyə girəndə hamı heyrətdən içini çəkir, donub qalır. Bu əhvalat şəhərdə uzun müddət söhbət mövzusu olur.

Balaca bir haşiyə çıxmaq. Bank və maliyyə idarələrində uzun müddət işləmiş və o dövrün keşməkeşlərini görmüş, işgüzar adamlarla durub-oturmuş, çoxlarını şəxsən tanıyan bir maliyyəçi danışır ki, ləl-cavahiratı bəzək əşyasını evlərdə saxlamırdı, oğruların qorxusundan onları banklarda xüsusi, şəxsi seyflərdə gizlədirdilər. Təkcə mənim işlədiyim “Volqa-Kama” bankında 300-dən çox seyf vardı. Onların 70-80-də neftxudalar və digər milyonçular ailə ləl-cavahiratı, bəzək əşyaları və sairə saxlayırdılar.

Oxuçuların diqqətinə maraqlı bir cəhəti çatdırmaq istəyirəm: ... neftxudalar və başqa dövlətlilər cavahirat, qızıl və platindən təmtəraqlı, ziqiymət bəzək əşyaları hazırlatdılanda mütləq onların saxta surətlərini qayıtdırardılar ki, bunlar qətiyyənlər əsl cavahiratdan seçilməzdi. Əsl briliyant-cavahiratları bankalardakı seyflərdə gizlədər, saxtanı ziyafət məclislərinə, toya-teatra taxardılar. Əlbəttə bu sirri çox az adam bilərdi. Bu saxta bəzək əşyaları elə həssaslıqla hazırlanırdı ki, onları əslindən ayıra bilmirdilər; yalnız sahibləri xüsusi nişanələrlə tanıyırdılar.

Qalan 200-230-a qədər seyfdə qiymətli kağızlar mədən-zavod, mülk-maaş qəbalələri və s. saxlanardı. Özümü saxlaya bilməyib heyrlətlə maliyyəçinin sözünü kəsdim: “Bəs o qədər ləl-cavahirat, qızıl, platin, var-dövlət nə oldu? Hara getdi?”

Çox hissəsini Şaumyanla Mikoyan oğurladılar, yarısını qohum-əqrabalarının evlərində torpağa basdırıb gizlətdilər, qalanını Rusiyaya qaçırdanda Sentroksapi “Leyla” barkazında tutub hərraca qoydular. Qalanını on birinci ordu Bakını işğal edəndə taladılar. Rusiya proletariyatının qarnında həzm-rabedən keçdi... Bu sözləri deyəndə qoca maliyyəçi bic-bic gülümsədi, üzünün qırışlarından istehza yağırdı.

Necə yəni proletarinatın qarnında həzm-rabedən keçdi.

Elə ki, - qoca dediyini təkrar etdi, - o varidatı, ləl-cavahiratı, ziqliyət sənət əsərlərinin hamısını satdılar. İran tacirlərinə, əvəzinə un, düyü, buğda, arpa, lobya, mərci, noxud, kişmiş, kuraqa, qaysı alıb bir hissəsini bizim camaata payladılar, qalanını da yolladılar Urusiyyətə... komissiyalar yaradıldı, şəhərdə olan yüzdən çox bankda hesabat-uçot tərtib edildi, kataloqlar düzəldildi. Cavahirat karatına, qızıl, gümüş, platinin misqalına qədər yazıldı, brujuların bütün mağaza və anbarlarında, evlərində olan hər şey siyahıya alınıb talandı.

Urusiyyətdə dəhşətli açıq idi. İş o yerə çatmışdı ki, adam əti yeyirdilər. Tatar yazıçısı Əlimcan İbrahimovun “Adamlar” kitabında atanın açından öz doğma uşağını yeməsi təsvir edilirdi. Bu dəhşətli faciəni oxuyanda, ən daşürəkli adamlar belə ağlayırdı.

O sərvətləri müqavilə əsasında İran tacirlərilə hər növ ərzağa dəyişdirərək Rusiyaya göndərirdilər.

Ağa Musa haqqında danışanda neftxuda Mantaşovun işləri müdiri Qriqori Aleksandroviç Qazarbəyov deyirdi: “Min doqquz yüz səkkizinci ildə xəbər yayıldı ki, bəs Ağa Musa

~~~~~

~~~~~  
şəhərdə səkkiz əzəmətli bina tikdirir. Dördünü Telefonu (28 may) küçəsində, birini Kaspi (R.Behbudov) küçəsində, bir mülk Tarqovı (Nizami) küçəsi ilə Marinski (Rəsul Rza) küçəsinin tinində, birini opera teatrının yanında, birini Qarcakov (H.Z.Tağıyev) küçəsində, - yeddi mərtəbəli “Novaya Avropa” (“Göy-göl” mehmanxanası), birini də şəhərin qırağında (Musa Nağıyev xəstəxanası)...”

Bu binaları tikməyi Ağa Musa məşhur ev podratçısı Hacı Qasımova tapşırırmışdı. Azərbaycanın milyonçuları evlərini tikməyi çox vaxt ona həvalə edirdilər. Hacı Qasımovun özünün də şəhərdə bir neçə iri binası vardı.

Bədxahların biri, aranı vurmaq, sövdanı pozmaq üçün gedib Ağa Musaya xəbər verir ki, Hacı Qasımov sənin evlərinin hesabına özünə də Stanislav (Azadlıq küçəsində, Bakı texniki məktəbi ilə üzbəüz) dördmərtəbəli, böyük imarət tikdirir. Sənin səkkiz mülkünün hesabına doqquzuncunu özünə tikdirir. Ağa Musa gülüb deyir: “Atam-atam, məndən heç kəs heç nə oğurlaya bilməz. Hacı Qasım o mülkü material aldığı adamların hesabına tikdirir; məndən səkkiz bina üçün aldığı pula, doqquz bağlayıb başqa xozeylərdən doqquz binanın materialını alır. Hər səkkiz daşa bir daş, səkkiz dirəyə bir dirək, səkkiz mismara bir mismar... Bənnə və əmələlərlə də eyni şərtləşib qəbaləyə qol çəkdirib. Mən mülklərimə sərf edilən şeyləri, hətta yivləri, mismarı əlimlə bir-bir yoxlamamış təhvil götürmürəm. Bunu podratçılar, mənimlə alver edənlər çox yaxşı bilir...”

Hacı Qasımovun podratla bina tikmək kontoru ilə yanaşı böyük ticarət mağazası vardı, hər növ inşaat materialı satırdı. Dünyanın hər yerindən mal gətirtirdirdi. Böyük mağazadan birisi texniki məktəblə üzbəüz olan mülkün altında idi; cənuba baxan divarda böyük hərflərlə yazılmışdı: “Parke-Döşəmə”.

Qriqori Aleksandroviç Qazarbəyov danışardı: “Mantaşov mənə tapşırırmışdı ki, müsəlmanların, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı ilə bağlı bütün xeyir-şər mərasimlərinə gedim və o məclislərə pul əsirgəməyim. Bir dəfə dəvətnamə aldım ki, müsəlman cəmiyyət xeyriyyəsində mərasim olacaq. Qoltuq ciblərimdən birinə yüz manat, o birisinə isə 800 manat pul qoydum getdim İsmailiyyə. Foyeyə girəndə mənə sarı gələn xanımın gözəlliyinə, üst-başındakı ləl-cavahirata valeh oldum. Durduğum yerdən tərpnə bilmədim, elə bil mənə ovsunlamışdılar. Bu Hacı Zeynalabdinin arvadı Sona xanım idi; gözllikdə və səxavətdə məhşur idi, xeyriyyə işlərinə çox kömək edirdi. Onu müşayiət edən iki qızın əlində məcməi vardı, birisində ipək lent parçaları, o birisində isə pul... Ləl-cavahirat içində üzən Sona xanım məcməidən bir lenta nişanı götürüb, döşümə taxtı. Mən qeyri-ixtiyari qoltuq cibimdəki pulu çıxardıb, dəvətnamənin apasına qoydum və məcmiyə saldım. Bu vaxt Ağə Musa Nağıyev göründü. Sona xanım onun da döşünə bir nişan taxdı. Ağə Musa cibindən bir göy üç manatlıq çıxardıb əli əsə-əsə məcməiyə tulladı. Sona xanım gülümsəyim dedi: “Ağə Musa, bir az əvvəl, oğlun Ağə İsmayıl məcməiyə bir yüzlük atdı, sən isə...” Ağə Musa xanımı sözünü tamamlamağa qoymadı: “Atam-atam, o verər, ona nə var, o mənim oğlumdur, milyonçu Ağə Musanın oğlu... Sona xanım, mən kimin oğluyam? Saman satan biləcərli Nağının...”

Qazarbəyov deyirdi ki, qoltuğumu yoxlayanda gördüm ki, xanımın gözəlliyinə, üst-başındakı cavahirata valeh olub, çaşdıgımdan 100 manat əvəzinə, məcməiyə 800 manat salmışam.

Kübarlar adlı-sanlı xanəndələrin, rəqqasələrin, musiqiçilərin iştirakilə müsəmirələr keçirərdilər. İlin axırında, dekabr ayının əvvəllərində ənənəvi müsəmirə verilərdi. Neftxudalar, zəngin tacirlər, zavod-fabrik sahibləri, tərsənələrin, gəmi kompaniyalarının ziyələri, varlı, ziaylılar, bankirlər. Ba-

~~~~~

~~~~~  
kının yüksək rütbəli məmurları- qubernator, onun müavini, qalabəyi, bələdiyyə rəisi, hərbi komendant, liman rəisi, hamısı da arvadlarilə, bu məclislərdə taplaşırdılar. “Narodniy dom”da məclislər qurar, əylənərdilər; bu ikimərtəbəli bina böyük bir məhəlləni tuturdu, bir tərəfdə Kamenisti (Bəşir Səfəroğlu) küçəsi, digər tərəfdə Suraxanı (Bir may)küçəsi uzanır, fasad isə Mala morskoy küçəsinə baxırdı, binanı bir ilə tikmişdilər. (1900-1901); məclislər çox şən və təmtəraq-  
lı keçərdi. “Narodniy dom”u xaricdən və içəridən çox gözəl bəzəyirdilər. Hər yer, hər şey par-par yanırdı. Adamların geyimini belə təsvir etmək çətindir. Xanımlar ləl-cavahirat içində üzərdilər, libasları, bəzəkləri göz qamaşdırırdı. Hərbiçilərin və dənizçilərin mundirləri, orden və medalları uzaq-  
dan gözə girirdi. Kişilər dərzidən təzə çıxmış smokinq, frak, vəznələri qızıldan, şirmayından olan çərkəzi çuxalar, sürtük, kostyum geyirdilər.

Bir-birinə qarışan ətirilər adamı məst edərdi.

Başlanğıcda üç-dörd nəfər aktyorun ifasında qısa bir komediya vodevil, məzhəkə göstərərdilər. Sonra qərb və şərq musiqisi çalınardı. Rəqs başlanardı.

Bufətdə quş südü istənilsəydi tapılırdı. Məşhur milyon-  
çuların yüksək rütbə sahiblərinin- Taqiyanozov, Rayev, Bar-  
dokinin, Səlimxanovun və başqalarının arvadları “alış-veriş”  
ederdilər. Muxtarovun arvadı Liza xanım, Taqiyanozovun ar-  
vadı Tamara lotereya, başqa dövlətli arvadlar gül-çiçək “sa-  
tardılar”. Kişilər isə əsginaz, qızıl sikkə əsirgəməzdilər.

Gecə ərzində birdən on min, on beş min manat toplanar-  
dı. Üç yerdə pul yığılardı. Bu müsəmirədə iki nəfərin verdik-  
ləri ianə qəzetlərdə əksini tapmışdı.

“Hacı Zeynalabdin Tağıyev içəri girəndə qapı ağzındakı  
kassaya – 1000 manat;

### *Neft milyonçuları*

- Şampan şərabı içilən stolun kassasına- 1000 manat;
- Çay dəsgahı kassasına- 1000 manat = 3000 manat.
- Musa Nağıyev qapı ağzında kassaya- 100 manat;
- Şampan şərabı içilən stolun kassasına- 100 manat;
- Çay dəsgahı kassasına- 100 manat = 300 manat”

Bu ənənəvi müsəmirələri idarə eədn Hacı Zeynalabdin Tağıyev idi. 1913-cü ildə isə qəzetlərdə elan edilmişdi ki, nəvəsinin ölümünə yas saxladığı üçün müsəmirəyə gələ bil-məyib, məsul idarəçi vəzifəsini məhşur xeyriyyəçi Musa Na-ğıyev icra edib.

Cəm olunan pulları kasıb tələbə və şagirdlərin, yetim ev-lərinin, dustaqların ehtiyacına sərf edirdilər.

Bir dəfə Rusiyada oxuyan azərbaycanlı tələbələr üçün pul yığanlar Ağa Musanın yanına gedirlər, o da çıxarib üç manat verib. Deyəndə ki, Tağıyev 200 manat verib, Ağa Musa cavab verib verir: “Hacı dövlətli adamdır, o, əlbəttə verər. O, beş yüz də verə bilər. Atam-atam, mən kasıb babayam, mən-də o qədər tanka hardan?”

“Qış klubu” adlanan əzəmətli bina və ona bitişik “Astori-ya” mehmanxanası da Musa Nağıyevinki idi. Çoxlu mənbəət götürür, kirə alırdı. Hər iki binanı bir gürcü icarəyə götürüb işlədirdi.

Ağa Musa bəzən kazinodakı qumar otağında həmişə oturduğu kresloda əyləşir, qumar oynayanlara baxar, arabir mürgüləyərdi; var-yoxunu uduzan, dəryada batan saman çö-pündən yapışan kimi Ağa Musa oturan kresloya tərəf qaçar, ətəyindən tutub yalvarmağa başlardılar. O isə, halını pozma-dan bircə kəlmə ilə qərarını deyərdi. Hamı bilərdi ki, qoydu-ğu şərti göy yerə ensə dəyişdirə bilməz. Bu yolla on minlərlə manat pul, iri imarətlər, neftli torpaq, mədən və zavodlar, gəmilər onda bir, iyirmidə bir qiymətində, dəyər-dəyməzinə

~~~~~  
Ağa Musanın polad çaynağına, amansız pəncəsinə keçərdi. Qumar ayağında doğma qardaş belə dada çata bilmirdi.

.... Banket və məclislərdə hər kəs varına və nüfuzuna görə ayrılan yerdə, stulda otururdu. Künclərdə dəllələr və iş düzəldənlər, yan tərəfdə zavod sahibləri, ortada isə bankirlər, maliyyə nəhəngləri, neftxudalar əyləşərdilər. Hər stolun arxasındakı stulların qoyuluşunda bir məna vardı. Salon özlüyündə maliyyə-iqtisadi xəritəyə oxşayırdı. Sərvətin artması və azalması ilə ildən-ilə bu xəritəyə əl gəzdirilərdi; birdən küncdəki, heç kəsin vaxtilə saymadığı, nəzəri cəlb etməyən dəllal gözlənilmədən mərkəzə keçərdi və əksinə, mərkəzdən ən mötəbər yerdə əyləşənlər yoxa çıxardı. Bəzən xəritə hər ay təchih olunur və yerlər dəyişərdi. Öz yerində tərpənməz oturanlar on-on beş nəfər idi; mövqeləri heç vaxt dəyişməzdi.

Güzgülü salondakı girdə ziyafət stolunun dövrəsində isə ancaq nəhəng neftxudalar və bankirlər oturardılar.

Qab-qaçaq gümüşdən, büllurdan və çinidən olurdu.

Ziyafət zamanı bir-birinin sirrini, planını, maliyyə gücünü və buraxılaçaq aksiyanın miqdarını min yolla öyrənməyə cəhd edərdilər.

Əli aşağı olan adamlar Ağa Musaya dövlət bankına veriləcək vekselə (zəmanət kağızına) qol çəkdirmək üçün əvvəldən bir balaca qumar məclisi düzəldər və Musaya qəsdən müəyyən qədər uduzub kefini kökəldəndən sonra zəmanət kağızını imzaladardılar. Bəzən onu restorana qonaq apararmışlar. Bir kənarda oturub, bir tikə çörək üstünə kotlet qoydurub yeyərmiş ki, “atam-atam, mən toxam, iştahım küsüb”. Heç bir dilənçi ona əl açmazdı, bilirdilər ki, faydasızdır.

Borc istəyənlərə deyərmiş ki, pul işinə mən baxmıram. Pravlyaşım Fətulla bəy Rüstəmbəyov baxır... beləliklə, yaxasını qurtararmış...

1914-cü ilin maliyyə hesabına görə guya Ağa Musa Nağıyevin on milyonlarla manat tanxası varmış.

1919-cu ildə Ağa Musa Nağıyev öləndən sonra əhl-əyalı, qohumları mirası bölüşdürmək üçün məhkəməyə ərizə verirlər. Məhkəmə üç dəfə işə baxır. Ruhani cəmiyyəti də tələb edirdi ki, Ağa Musa şiə məzhəbli olduğuna görə, sərvətin onda biri məscidə verilməlidir, rəsmi iddia təqdim etmişdilər. Bu əhvalatdan varislər yaman narahat olmuşdular, ruhani idarəsinin iddiasını rədd etmək üçün sübut elədilər ki, vaxtilə Ağa Musa məkhəmədə şahid sifətilə çıxış edəndə Qurana and içməkdən boyun qaçırıb, bəhayi kitabına əl basıb, qəşəm edib. Elə buna görə də, vəfat edəndə məsciddən cənazəsini müşayiət etməyə az adam gəlmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Bakıda bəhayi məzhəbilər xüsusi məscid tikdirmişdir. Bu minarəsiz məscid Cadrovı (Mirzəağa Əliyev) küçəsindəki 226-cı səkili mülkdür, qapısı və iri pəncərələri tağvarı, mavi boya ilə rənglənmişdir. Bəhayi məzhəbi sahibləri özlərinə bu rəngi seçiblər. Məscidin həyət tərəfindəki şüşəbənd və eyvanı da mavi rənglə boyadılıb. Küçədəki baş qapının üstündə dərin fikirə dalmış pirani bir qocanın qorlyefi var. Çox güman ki, Bəhayinin daş portretidir.

Təəccüblüdür ki, bəhayilər Ağa Musa Nağıyev kimi ayıq, ehtiyatlı, hiyləgər bir adama təlqin etmişdilər ki, bu məzhəbi qəbul etsə, ölməyəcək. Ağa Musa buna inanmışdı. Bir dəfə Tağıyevin evində eyvana çıxır və Hacını da yanına çağırır. Tikdirdiyi yeddi mərtəbəli “Yeni Avropa” (Göy-göl) mehmanxanasını (o zaman şəhərdə ən uça mehmaxana idi) göstərib deyir: “Zeynalabdin, əyər ölsəydim, mən o mülkü tikdirməzdim, o qədər xərc tökməzdim, mən ölməyəcəyəm”.

Maraqlı orasıdır ki, İranda camaat arasında ölməyəcəyi elan edilmiş bəhayiləri İran şahı tutdurub meydanlarda,

~~~~~

~~~~~  
camaatın gözü qabağında dar ağacından asdırırdı və sübut edirdi ki, ölürlər. Bəhayi qanununa görə miras qalan sərvət ölən arvadı, uşağı, nəvələri və qohumları arasında bölünməli, iyirmidən bir hissəsi isə maarif işləri üçün paylanmalıdır. Məhkəmə qabaqca çox çətinlik çəkir, axıncı iclasda iki nəfəri- müsəlman və gürcü arvadlarını vərəsə təsdiq edir.

Mədən, gəmi və mütləklərində işləyənlər üçün Ağa Musanın öz üsulu vardı. Kontorda divardan hər mədən, zavod, emalatxana, gəmi və mülk üçün iki torba asmışdı: gəlir torbası, çıxar torbası. Pul üçün gələnlər çıxar torbasına qoyulmuş pulu götürüb aparırdılar. Mədən müdiri, kapitan, mülk müvəkkili, Ağa Musaya deyəndə ki, torbada pul yoxdur, Ağa Musa qoymazdı sözünü qurtarsın – atam-atam, gəlir torbasına pul salmışınız ki, çıxar torbasından götürə biləsiniz? Məndə havayı pul hardan?! Qazanc verin, atam-atam, xərclik alın!

Bir nəfər gəlib Musa Nağıyevə deyir ki, Zəngəzurda mis mədəni satılır, onu alsan, yaman qazanarsan. Ağa Musa soruşur: “Mis də neft kimi fontan vurur?” Adam təəccüblənir: “Mis də fontan vurur?! Əlbəttə, yox!” Ağa Musa: “Elə isə o mədən mənə lazım deyil. Mənimki fontandır. Atam-atam, qaranlıq yerin altında iynə ilə gor qaza-qaza mis axtarmaq mənim karıma gəlməz”- deyir.

Qoçular iki dəfə Ağa Musanı oğurlayıb öldürməklə hədələmişlər. Birinci dəfə faytona basaraq gözlərini bağlayıb aradan çıxardılar, gizli mənzilə gətirib on min manat tələb edirlər. Ağa Musa özünü itirməyib deyir: “Min manat verə bilərəm, bir qəpik də artıq yox”. Ölümlə təhdid edəndə halını pozmadan deyir: “Atam-atam, öldürün. Bir mini də ala bilməzsiz, o da əlinizdən çıxar”. Üç gün girov saxlayıb, yedirdib-ıçırdıb, kart oynamışdılarsa da, boynuna min manatdan artıq qoya bilməmişdilər.

~~~~~

İkinci dəfə isə 1908-ci ilin dekabrın axırlarında, yeni il ərəfəsində oğurlamışdılar. Özü deyirmiş ki, ikinci vaxtı Baba Səməndəroğlu ilə fayton tutub yollandıq Bağirov bağının qabağındakı evə. Faytondan düşüb girdik binaya (şübhəsiz fayton kirəsini Baba versin deyə tez düşüb). Baba qaldı faytonçunu haqqını verməyə. Pillələrlə qalxırdım ki, birdən heç bilmirəm hardan dörd nəfər kişi əllərində tapança, ikisi yuxarıdan, ikisi də həyətdən paradnaya qalxan pilləkənlərdən mənə yaxınlaşdılar. Görünür darvaza altından güdürmüşlər. Hökm elədilər ki, sus! Cıqırın çıxartsan özünü olmuş bil. Düş qabağa qayıt dala! Nə əl-qol açmaq açmaq, nə də dinmək mümkün idi. Dörd tapança mənə tuşlanıb, nitqim kəsilib, dilim lal olmuşdu. Düşdüm pilləkəni yarısından qabaqlarına. Baba faytonçu ilə hesabı çürüdüb gəldi içəri, onu da qatdılar mənə. Çıxdıq küçəyə yaxından ötən faytona bizi mindirdilər, iki nəfər də oturdu, böyür tərəflərdə, tapanca əllərində hazır, biz qaldıq ortada. Yerdəki iki nəfər də fayton tutub oturdular. Düşdük yola Bolşoy Morskoya (Bülbül küçəsinə) tərəf. Böyürümüzdə oturanlar əllərindəki tapanca ilə bizi təhdid edib xəbərdar etdilər ki, səs-küy salıb adamları, polisi köməyə çağırısanız, özünüzü ölmüş bilin. Faytonumuz qabaqda, o birisi dalda, tələsmədən, aramla, elə bil seyr-səfya, gəzməyə çıxmışıq. Bolşoy Morskoydan Tarqovı (Nizami) küçəyə burulduq, gəlib Qolubyatinskiyə (Nigar Rəfibəyli) döndük və bu qayda ilə Vorontsov (Əzizbəyov) küşəsinə çatdıq. Yol boyu tanışlar səkilərdən mənə salam verirdilər, mən də başımı tərpedib, gülə-gülə salamlşırdım. Elə bil heç nə olmayıb, hər şey öz qaydasındadır. Şübhə oyadası heç bir hərəkət, söz ola bilməzdi.

“Fantaziya” hamamının qabağında faytonlar dayandı. Dörd nəfər təzə, naməlum kişi də bizə qoşuldu. Öz araların-

~~~~~  
da xeyli danışandan sonra faytonları buraxıb yola saldılar. Bir qədər piyada getdik. Babanı buraxdılar və təhdidlə tapşırıdılar ki, düz evə get. Xeyli piyada yeridik. Dayanıb təzədən fayton saxladılar. Mindik. Şamaxı yolunu (C.Cabbarlı küçəsi) dalda qoyub darısqal küçələrlə, dolaşq dalanlarla hər-lənə-hərlənə gəlib çıxdıq Balaxanı şosesinə. Keçdik Keşlənin yanındakı “İzvozçı” slabodkaya:

Belə dolanıb hər-lənəməkdə məqsəd izi itirmək idi; duyuruq düşüb təqibə başlasalar, gəlib onları tapa bilməsinlər.

Məni ikinci vaxtı qaçırmışdılar, divan-dərə isə iki saatdan sonra əhvalatdan xəbərdar olur. Babanı nə qədər dindirdilər heç nə başa sala bilmir, çünki gəlmə adam idi, özü şəhər küçələrini, məhəllələri tanımırdı. Polismeystr polis məmurlarını, mənfi polisi ayağa qaldırdı. Xeyli kazak səfərbər edirlər. Əlli nəfər atlı qaradovoy da onlara qoşulur. Axtarısa polismeystr özü başçılıq edirdi. Çünki Hacı Zeynalabdin telefon etmişdi.

Məni saldılar çayxanaya, oturdular qaynayan iki samovarın dalında, başladılar çay içməyə, şorqoğal yeməyə, zara-fat etməyə. Kim isə xəbər gətirdi ki, “İzvozçı” slabodkanı və Keşləni polislərlə kazaklar mühasirəyə alıblar. Hərflər bu xəbəri heç veclərinə də almadılar, çay içə-içə başladılar kart oynamağa. Qabağımda çay, bayıra baxıb görürəm ki, atlı kazaklar, girdovoylar bu yandan o yana at çapır, vurnuxurlar.

Məni oğurlayanlar səkkiz nəfər idi. Üzü açıq, niqab-zad geyməmişdilər. İkisi müsəlman, iki erməni, iki rus, iki gürcü idi. Başçıları, güdəboy gürcü balası qarabəniz, suyuşirin adam idi. Çox az danışardı. Müsəlmanca bilmirdi. Xoşrəftar, xoşməcaz... Amma köpəyoğlu çox zəhmli idi. Gözlərinə, üzünə dik baxmaq olmurdu. Mənə baxıb arabir eyhamla as-tadan gülə-gülə deyirdi: “Ağa Musa, yeyək, içək, kf eləyək, al-lah bilir sabaha kim qala, kim ölə...”

Neft milyonçuları

~~~~~  
Heç tələsmirdilər. Günün günortaçağı çapğınçılıq edir, heç kəsi saymırdılar. Birdən gürcü balası qalxdı. "Uşaqlar, -dedi,- durun gedək!" Çıxdıq həyətə, əyləşdik faytona. Bizimki qabaqda, gürcü balası oturan fayton dalda, düşdük yola. Kazaklar uzaqda idilər.

Torpaq yoldan ötəndə bir okolodoçi ilə qaradovoy qabağı-mıza çıxdılar, ayaq saxladılar. Gürcü balası yanakı çevrilib baxdı, hər ikisi başlarını aşağı salıb getdilər. Qaranlıq düşürdü..."

Musa Nağıyev əhvalatı bura qədər danışardı. Elə ki, soruşurdular: Ağa Musa, sonra nə oldu? Mənalı bir əda ilə deyirdi: "Sonra nə olduğunu sonra danışacağam".

Ağızdan-ağıza gəzərdi ki, Musa Nağıyevi azad etmək üçün çapavulçularla Musanın baş işləri müdiri arasında xeyli danışiq gedib, hətta Hacı Zeynalabdin Tağıyev də miyançılıqda iştirak edib. Deyilənlərə görə onu 100,000 manat alandan sonra azad ediblər.

1909-cu ilin aprel ayında "Bakinest" qəzeti xronika şöbəsinə elan etmişdi ki, Bakı şəhər rəisinin keçmiş müavini, indi Batum vilayətinin hərbi qubernatorunun müavini pokovnik T.P.Şubinskini Musa Nağıyevin oğurlanmasında barmağı olib, ona görə də Bakıdan tez köçüb Batumda işə düzəlib. Hətta iddia edirdilər ki, Musa Nağıyevdən alınmış məbləğdən Şubinskinin payına 26,000 manat düşübdür.

Digər məqalə təxminən bu məzmununda idi: "Camaat arasında sabiq Bakı şəhər rəisi müavini, hazırda Batum vilayətinin hərbi qubernatoru müavini, polkovnik P.P.Şubinskinin həbs edilib dustağa salınması barədə geniş şayiə yayılmaqdadır.

Nəql edirlər ki, Qafqaz canişini polkovnik Şubinskini hüsuruna çağırıb şəxsən onun ordenlərini çıxardıb, ötən il Musa Nağıyevin oğurlanmasında iştirak etdiyi barədə təqsirnamə əsasında qazamata saldırıb".

~~~~~  
Anba an artan şayiə şişib minbir rəngə boyanır, fantastik xarakter alırdı, bu sensasiyalı şayiələri həтта “gözlərilə görən” şəxslər peyda oldu. Onlar şübhə edənləri inandırırıdılar. Saatbasaat böyüyən söhbət o yerə çatır ki, guya oğurlanmış xəsis milyonçu Musa Nağıyevi qorodonaçalstvo (şəhər rəisliyi idarəsinin) zirzəmisində gizlədibmişlər...

Sonralar Musa Nağıyev nəql edirmiş ki, doğrudan da gecə vaxtı gözlərini bağlayıb faytonda şəhərdə çox hərlənəndən sonra onu aparıb zirzəmiyə salıblar. “Bu zirzəmi xalça ilə döşənib, üç-dörd otaqdan ibarət, mətbəx, rahatxana, əl-üz yuyulan yer, avropa mebelləri... Tez-tez qramofon çaldırır, qumar oynayır, zarafat edirdilər. Növbənöv ləziz yemək-ichmək xirtdəkdən idi”. Xülasə, 100,000 manat alandan sonra Musa Nağıyevi günün günortaçağı gətirib salıblar Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evinə.

Ağa Musanın Bibiheybətdəki quyularından birində bir quyu güclü fontan vurur, fəhlələrə yalvarıb deyirmiş ki, “başınıza dönüm, qoymayın neft hədər yerə axsın, zay olsun, sizə xələt verəcəyəm. Yanğın baş versə, hamımız dilənçi olarıq. Qonşular nasos qurub neftimizi anbarlarına vururlar... Axı, bu sizin cibinizdən gedir. Atam-atam, cəld olun, a qoçaqlar...”

Fəhlələr birtəhər fontanı bağlayırlar. İki gündən sonra vəd etdiyi xələti istəyəndə Ağa Musa boyun qaçırıb deyir: “Atam-atam, hardan?! Hardan verim xələti?! Bir az neft çıxdı, onu da qonşular gözünüzün qabağında talan elədilər”.

Sabahı gün Musanın oğlu Ağa İsmayıl mədəinə gəlir. Fəhlələr şikayət eləyirlər ki, atan verdiyi vədə əməl etməyib. Ağa İsmayıl iki araba kəllə qənd gətizdirir, hər fəhləyə bir kəllə qənd, beş manat pul paylatdırır. Bu vaxt Ağa Musa da gəlib çıxır. Əhvalatdan xəbər tutduqda, yüyürüb deyir: “Atam-atam, mənim də payımı verin. Fontanı bağlayanda məndən

Neft milyonçuları

~~~~~  
çox can yandıran olmayıb. Az qalmışdı canım ağzımdan çıx-
sın. Gedib o dünyanı görüb qayıtmışam”.

Ağa Musanın adı camaat arasında xəsis çıxsda da yuxarı-
da qeyd edildiyi kimi, o, birinci realnı məktəbin hamiliyini
boynuna almışdı, ildə hazırlıq sinifinə iyirmi beş müsəlman
uşağı qəbul olunurdu. Bunun nəticəsində az bir zamanda
müsəlman şagirdlərin sayı xeyli artmışdı.

Ağa Musanın müsəlman arvadından bir oğlu- Ağa İsmayıl
və beş qızı vardı. Qızlardan Ummulbəni Bakı neftxudalarından
biri Şəmsi Əsədullayevin böyük oğlu Mirzəəsədullayevin arva-
dı idi. Burada Musa Nağıyevin və Şəmsi Əsədullayevin nəvəsi
Ummulbəninin (Baninin) Ağa Musa haqqında xatirələrindən
sətirlər lap yerinə düşər: “Mən qalmaqallı bir ilin qış günlərin-
də qəribə, ekzotik, varlı bir ailədə doğulmuşam. Və o il tarixin
unudulmaz, dəhşətli dövrlərindən idi. İnsan dühasının ictimai
çaxnaşmalar naminə yaratdığı tətillər, talanlar, qırğınlar və bu
kimi başqa əməllərlə dolu idi. Bakıda ermənilər yerli müsəl-
man əhalisini yerli-dibli qırıb tükənməz sərvətlərə yiyələn-
mək istəyirdilər. Elə bu vaxt anamı şəhərdən ətraf kəndlərdən
birinə aparıblar ki, canı xilas olsun və rahatlıqla doğa bilsin.
Lakin kənarda əlaqə kəsildiyindən yardım almaq mümkün
olmayıb və anam vəfat edib, gənc ömrü bada gedib. Mən sağ
qalmışam və onun adını mənə qoyublar”.

Dörd bacıdan ən balacasına hamı xüsusi qayğı göstərüb.
Atası alman qadını, freyleyn Anna adlı dayə tutur. Və məla-
ikəyə oxşayan bu xanım Ummulbəniyə ana qayğısı göstərir,
onu boya-başa çətdirməyə üçün zəhmətini əsirgəmir.

Birinci dünya müharibəsnə görə Avropaya gedə bilmir-
lər. Şimali Qafqazda, Kislovodskda istirahət etməli olurlar.
Ummulbəni kitanında belə yazır: “Babam- anamın atası ora-
dakı villalardan birini ixtiyarımıza verdi”.

~~~~~  
Ağa Musa özü də ikinci arvadı gürcü qızı ilə Kislovodskaya gəlir, nəvəsi onunla görüşünü belə təsvir edir: "Cəsarətli adamlarla əyləşmiş babama yaxınlaşıb saqqallı üzündən yüngülçə öpdüm. Sonra yaxınlıqdakı skamyada oturub göydəki buludlara baxır və fikirləşirdim ki, babama baxmaqdan buludlara tamaşa etmək yaxşıdır. Heç birimiz danışmır, amma hər ikimiz borçumuza əməl edirdik. Kişi mənim onun yanında oturmağıma dözməli, mən isə ona böyük rəğbətimi bildirməli idim. Fərsət düşən kimi getmək üçün ayağa qalxdım. Babam da öz borcunu yerinə yetirmək üçün cibini qurtalamağa başladı. O çox qurdalandı- əlinə gələn, deyəsən, iri pul-lar idi. Nəhayət, xırda tapıb arxayın nəfəs aldı və ovcuma on qəpik qoydu. Hədiyyə əvəzinə pul vermək bizim gözaçıq ailə üzvləri arasında adətə çevrilmişdi. Mənim bu adətə etirazım yox idi, əksinə, xoşum gəlirdi. Amma hədiyyənin qiymətindən pərt olmuşdum. Hər halda bu pulu götürməli və razılıqla gülümsəməli idim.

Elə bu vaxt bəxtim gətirdi; babamın ikinci arvadı bizə yaxınlaşdı, üzündən öpdü və limdəki on qəpiyi görəndə incik səslə qışqırdı: "Ağa Musa, (o ərinə hörmət əlaməti olaraq "Ağa" deyərdi) qıza əməlli-başlı pul ver. Axı bu on qəpiyə nə almaq olar?!"

Babam üz-gözünü tuşudub yenidən çibini eşələməyə başladı, axır ki, bir manat tapıb mənə verdi, məndən də, öz əliaçıqlığından da bezikmiş kimi üzünü yana çevirdi".

"Babam Bakının ən varlı adamlarından biri olsa da, şəhərin ən xəsis adamı sayılırdı. Onun xəsisliyi haqda şəhərdə çoxlu şayiələr yayılmışdı. Bir-birinə zidd olan bu şayiələrin uzun bir siyahısını tutmaq olardı. Bu söhbətlərdən birini misal göstərməklə onun xəsisliyi barədə müəyyən təsəvvür yaratmaq olar. Bəzi günlər müxtəlif xeyriyyə cəmiyyətləri

Neft milyonçuları

Bakı küçələrində süni bənövşələr satılardı. Satıcılar yoldan keçənlərin paltarına bir bənövşə taxıb, içərisində qəpik-quruş çingildəyən dəmir qutunu irəli uzadır, xeyriyyə üçün pul istəyərdilər. Deyilənə görə babam belə adamların cənginə keçməmək üçün həmin günlər evdən çölə çıxmazmış. Amma öləndə məlum oldu ki, o, heç tanımadığı adamlara da kağızsız-filansız iri məbləğdə pul borc veribmiş. Hələ çoxlu kasıb tələbəyə də təqaüd göndərirmiş”.

“Fəhlələr bir dəfə babam Musadan tələb edirlər ki, barakda yaşayış üçün şərait yaradılsın, iş paltarı, sabun verilsin, maaş artırılsın, bir də fəhlələrlə yaxşı rəftar edilsin. Babam xoş rəftardan başqa bütün tələbləri rədd edib deyir: “Onlarla adam kimi dolanın, amma qalan başqa tələbləri rədd edin, pul yoxdur”. “Onu iki dəfə oğurlamışdılar və hər ikisində böyük məbləğ verib sağ-salamat qurtarmışdı. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, adam oğurlamaq sahəsindəki fəaliyyətə Bakı Amerikadan çox əvvəl başlamışdı. Fərq burasındaydı ki, bizdəki qansterlərə “qoçu” adı verilmişdi”.

Ata-babadan Əsədullayevlər də rəncbər və arabaçı olublar. Suraxanıda buğda və arpa əkərlərmiş; biçindən sonra arabada yük daşıyıb kirə alarlarmış.

Neftin ecazkar qüdrətindən Şəmsi də milyonçu oldu, həm neft mədəni, həm də neft daşıyan dəniz və çay donanması düzəltdi. Şəhərin mərkəzində əsas fasadı Qoqol küçəsinə, digər iki yan fasadları biri Gimnazist (L.Tolostoy) küçəsinə, digəri Karantin (Həzi Aslanov) küçəsinə baxan əzəmətli bina tikdirdi. Başqa binaları da vardı. Xəzər dənizi sahillərinə və Volqa boyu şəhərlərə öz gəmilərində neft daşıdırıb satdırardı. Camaat arasında Şəmsi Əsədullayevə Nobellərin qənimini deyirdilər. Çünki bütün Rusiyada, Türküstanda, İranda, hətta Fillandiyada belə Nobellərin dükanı və kontorları ilə üzbəüz,

~~~~~  
ya da yanaşı kontor və dükən açıb nefti Nobellərdən üçüz qiymətə satır, onlara mane olurdu.

Oktyabr ayının axırlarında Volqada naviqasiya bağlanan-da, Bakıda neftin qiyməti xeyli aşağı düşdü; böyük neftxudalar, o cümlədən Şəmsi də, xırda mədən sahiblərindən nefti ucuz alıb, rezervuar anbarlarına vurur, yazda naviqasiya açılanda Rusiyaya daşıtdırardı.

Şəmsinin Bakıda bir müsəlman, Moskvada isə Mariya Pavlovna adlı bir rus arvadı, iki oğlu və qızı vardı. Mariyanın atası çar ailəsinə yaxın senator idi. Bakı neftinin tükənməz qızılı, bir də qohum senatorun köməyi ilə bağlı qapılar Şəmsinin üzünə taybatay açılırdı. Bütün bunların hesabına Peterburqda Neva çayı sahilində, Qış sarayı yaxınlığındakı məhəllədə əzəmətli bina ucalda bilmişdi. Moskvada Mariya üçün içərisində çarhovuz və oranjereya olan təmtəraqlı mülk almışdı. Hər il Avropa şəhərlərinə, yaylaqlarına istirahətə, səyahətə gedərdilər.

Böyük oğlu və müsəlman arvadı Mariya üstündə dava-şava salır, Şəmsi ilə yola getmirdilər.

Şəmsi qış aylarını çox vaxtı Moskva və Peterburqda yaşayar, tacirlərlə müqavilələr bağlayar, Novruz qabağı Bakıya qayıdar, satdığı nefti müştərilərə yola salardı. Mərdəkandakı yaraşıqlı malikanəsində yaşayar, qohum-əqraba, dost-aşna ilə gününü eyş-ışrətdə keçirərdi. O gün olmazdı ki, əzəmətli binanın orta günbəzindəki mildə standart yellənib dörd bir tərəfə ziyanət məclisinin davam etməsi xəbərini verməsin.

Qocaman bururq ustası, Mövsüm kişi nəql edirdi ki, bir dəfə yazın əvvəlində Novruz bayramından bir az keçmiş qohumum Murtuz Muxtarovun bağında idim. Əlimdə bel bağçada gülləri sulayırdım, qəfəslərdəki min bir avazla oxuyan quşlara dən, ceyran və marallara yem verirdim. Nökər yaxınlaşıb dedi ki, Murtuz ağa sizi çağırır. Getdim. Murtuz şüşəbənd eyvanda

~~~~~  
oturmuşdu. Məni görəndə dedi: "Oğul, Ağa Şəmsi Məskodan qayıdıb, bağdadır. Get malakeş usta Məsməliyə xəbər ver, axşamüstü gəlsin, gedək Ağa Şəmsiyə baş çəkək. Usta Məsməli söhbətçil kiçidir, xoşməcazdır. Şirin danışır".

Axşamüstü getdik Şəmsinin bağına. Nərd oynayırdı. Mehriban-mehriban görüşdük. Başladı təzədən nərd atmağa. Qaşqabağı yerlə gedirdi. Gödəkboy, gonbul, tüklü bir kişi idi. Bizə çay gətirdilər. Birdən uzaqda paraxod fit verdi. Malakeş Məsməli dedi: "Ağa Şəmsi, paraxodundur a, fit verir, elə bil səni haraylayır. Fiti min gəminin fitinin içindən seçilir. Böyük oğlun Mirzənin, bala xozeynin adınadur a..."

Deyilənlərə görə Şəmsi gəmilərin fitinə yaman aşıq imiş, bütün gəmi və barkazlarındakı sirenalarını xüsusi sifarişlə qayıtdırmış. Bir dəfə köhnə gəmisini satırmış. Müştəri deyir ki, gəmi çox köhnədir. Şəmsi cavab verir ki, köhnəliyinə nə baxırsan, sən onun fitinə qulaq as, yeddi diyarda eşidilir.

Malakeş Məsməlinin sözündən Şəmsinin rəngi qaçdı, papağını peysərinə itələyib, yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı, hirsli-hirsli qışqırdı: "O paroxod indi mənim döyül, borçlu olduğum adamlarındır. Pul yeyələrinindir,- papağını götürüb, zərblə yerə çırpdı, başladı böyük oğlunu söyüb-qarğımağa – Böyük oğul, səni görüm zəlil olasan, ananla bir gora basdırım, məni xəcil eləddüz, müflis eləddüz!"

Boğazı tutuldu, su verdik, oturub başladıq təsəlli verməyə. Şəmsi sakit olmurdu. Muxtarova baxıb dedi: "Ağa Murtuz, bax gör, böyük oğlum, dəyyus, başıma nə mərəkə açıb. Hər il payızın axırlarında müştəri tacirlərlə doqovor bağlayıb, neft satıram. Bakıya pravlyaşiyə tel vururam ki, bu qədər ucuz qiymətə neft al, xırda sahibkarlardan vur anbarlara; yazda yollayım müştərilərə. Bu il vurduğum tel gəlir bura cümə günü çatır, pravlyaşi olmur kontorda. Aparıb ve-

~~~~~  
rirlər Mirzə başıbatmışa. O da teli oxuyur, anasının söz bir
olub gizlədirlər. Allah canını almış, mənim gəlməyimdən bir
həftə qabaq anasını götürüb, Xorasan ziyafətinə aparıb ki,
üz-üzə gəlməyək. Gəlib pravlyaşiyə tapşırıram ki, aldığı
nefti yavaş-yavaş paroxodlara vur, yerit Urisiyyətə, müştə-
rilər intizardadır. Deyir ki, siz payızda sərəncam vermədiniz,
mən də icazəsiz cürət edib, neft almadım. Soruşuram, necə
yəni, tel vurmuşam axı! Deyir ki, mən almamışam. Çatmayıb
mənə. Poçtu yoxladığ, məlum oldu ki, başıbatmış Mirzənin
əlinə düşüb. O da arvadımla müxənnət çıxıblar, əlbir olub-
lar. Moskvadakı arvad üstündə, məni xar elədilər. – Birdən
başladı hirsindən ağlamağa, - İndi yaz gəlib, neft bahalaşib,
gərək özüm iki-üç dəfə baha qiymətə Bakıdan aldığım nefti
öz xərcimlə daşıtdırım Urusiyyətin uzaq şəhərlərinə, Allah
Əkbərin qurtaran yerinə, qəbalə bağladığım tacirlərə ucuz
satım. İndi zavodu, Ramanadakı mədəni də gərək satam...
Müflisəm, müflisəm... Əlimdə qalan bu bağı, şəhərdəki mülk-
lərimi də, Suraxanıdakı xırman yeri... Bunlar da tezliklə satı-
lar, əlimdən çıxar. Canım çıxsa yaxşıdır.”

Qəzəblə özünü yerə çırpdı, ürəyi getdi.

Birtəhər onu ayıldıb, təsəlli verməyə başladıq: “Allah kə-
rimdir, əl-amanda qoymaz səni...”

Musa dar gündə qudasının dadına çatıb, iflas olmaqdan
xilas edir. Rusiyadakı müştərilərə neft göndərir, qoymur
şəhərdəki mülkü, bağı və Suraxanıdakı xırman yerini satsın.
Fətulla bəy Rüstəmbəyovun məsləhətilə Suraxanıda xırman
yerində Ağa Musa buruq qurdurur, quyu qazdırır. Çox keç-
mir quyu elə bir fonton vurur ki, ətrafı neft dənizinə döndə-
rir; özü də xalis Suraxanı nefti, benzinə bərabər. Müştərilər
göydə götürürlər. Gündəlik hasilat on min tondan çox olur.
O quyu indi məşhur fontan vuran quyularla bərabər Bakı

Neft milyonçuları

~~~~~  
neft-qazma tarixinə daxil edilib, olduğu yerdə xatirə daşı basdırılıb, xüsusi nişanə qoyulmuşdur. Xəsis Ağa Musa lazım biləndə belə dada çatardı.

Bibiheybətdə Ağa Musanın qazılan quyularının hamısı güclü fontan vururdu. Bu da onu göstərirdi ki, zəngin neft təbəqələri, körfəz suları altında da uzanır. Elə ki, bələdiyyə idarəsi su altındakı neftli torpaqları hərraca qoydu, milyonçular ağla gəlməyən qiymət təkli edirdilər. Neftin putu bir abbası (20 qəpik) olduğu halda, 100,000 put neft üçün ildə xəzinəyə 300,000 manat verməyə zəmanət kağızına qol çəkirdilər. Neftin hər putunu üç manata düşürdü, bu qədər böyük xərci ödəməyə onları vadar edən zəngin, milyon tonlarla neft saxlayan təbəqələrə yiyələnmək idi, əmin idilər ki, bu sərvət xərclərini birə min çıxardacaqlar. Heç kəs qonşuluqda başqa sahibkarların olmasını istəmirdi. Mədən sahibləri quyuları qonşunun sərhədində qazdırardılar. Buruq ustalarına rüşvət verirdilər ki, qonşu sahədə qazmanı yubandırınsınlar; qonşuda quyunun hansı balta ilə qazıldığını, gil məhsulunun xüsusiyyətlərini, təbəqələrin özünü neçə “aparmasını”, neft təbəqəsinə rast gəldikləri dərinliyi, bir sözlə, bütün texnologiyanı pul gücünə öyrəndirdilər... Sahibkarlar neftli torpağı əldən çıxarmamaq üçün tez-tez xəzinəyə cərimə verməyə razı olurdular.

Bibiheybətdə Naftalan körfəzi başdan-başa neft idi, suda hər bir metrədən bir qaz qaynayırdı. Adamlar qayıqda hərlənib vedrəyə neft yığır, cəlləklərə doldurub satırdılar. Bəzən nadinc cavanlar kağız və ya çındır parçalarını alışıdırıb, körfəzə atardılar, dənizdən alpv qalxardı. Novruz qabağı, çərşənbə aşıxamları, bir də kənardan gələn adlı-sanlı qonaqların şərəfinə belə atəşfəşanlıq düzəldirdilər.

On doqquzuncu əsrin əllinçi illərinin axırlarında rəssam Mone ilə bərabər Bakıya gələn mişhur fransız yazıçısı

Aleksandr Duma belə bir atəşfəşanlığa tamaşa etmişdir... O, "Qafqaz səfəri" adlı əsərində Suraxanıdakı Atəşgahı gördüyünü yazır, Bibiheybətdə, Naftanlan körfəzində suyun alışıb yandığını belə təsvir edir:

"... Bakıdan atəşpərəstliyin müqəddəs məbədi Atəşgaha gəndə yolun yarından çoxu dəniz qırağı ilə uzanırdı. Sola burulub dayaz çökəkliklərdən və təpələrdən keçirdi. Mənzil başına çatmağımız iki saat çəkdi. Təpəliyə qalxdıqda gözümüz önündə təsvirə gəlməyən qəribə bir mənzərə açıldı. Atəşgah dövrəsindəki binalar, tüstü və alov sovrən yüzrlərlə irili-xırdalı ocaqlar ovuc içi kimi görünürdü. Onlar 4-5 kvadrat sahədə yerləşirdi. Külək əsdikcə alov dilləri sanki qəribə rəqslər edir, gah bu laq təki qaynayır, gah dalğa təki yan-yörəyə hücum edib şahə qalxırdı. Elə təsəvvür yaranırdı ki, külək alovla oynayır, onlar bir-birinə sarılır, sonra qəfildən "əlbəyaxa" olurlar. Külək nə qədər cəhd edirdisə odu, alovu söndürə bilmirdi. Göyə bülənd olan alov əhənglənməmiş binanı, onun divarlarını işıqlandırır, aydın nəzərə çarpdırırdı. Sanki bina özü də tərpənirdi. Binanın içərisindəki dairəvi ocaqlardan şölənənən qaz iri məşələ oxşayırdı. Bu ocaqların hər birinin yanında dördüncü günbəz vardı, hər küncdə də alov püskürürdü. Binanın sağ tərəfindəki ocaq daha gur yanırdı, daha çox alov sovrurdu. Günbəzlərin künclərindəki ocaqların alovu nisbətən zəif idi.

Atəşgaha günbatan tərəfdən yaxınlaşdıq. Qapı günçixana açıldığından binanın dövrəsində hərlənməli olduq.

Birdən gözlərimiz qarşısında qeyri-adi, olduqca gözəl bir mənzərə açıldı, ərtaf çıraqban oldu.

Dedilər ki, bu aralar yalnız bayram günlərində, bir də müqəddəs ayınlar vaxtı belə çıraqban olur. M.Piqulevski bizim xatirəmizə əvvəldən kahinlərə xəbər göndərüb mərasim hazırlatdırıb.

Atəşpərəstlər iki min ildən çoxdur ki, təqib edilirdilər. Onların bu axıncı yazıq, muti nümayəndələri mərasimi bizə göstərmək üçün əllərindən gələni əsirgəməyib, indi də əmrə müntəzir durmuşdular.

Bu mənzərəni görmək istəyən həmvətənlərim bir qədər tələsməlidirlər. Çünki atəşpərəstlərin ibadətqahlarında var-yox üç nəfər adam qalmışdı, onların da biri qoca, ikisi isə otuz-otuz beş yaşındadır.

Biz yan-yörədən alov sovrulan qapıdan dördüncü həyətə girdik. Ortadakı günbəzli səcdəgahın hər dörd kün-cündən əbədi alov ucalırdı. Səcdəgah hündürdədir, beş-altı pillə qalxmaq lazım gəlir. Səcdəgahın dövrəsində, bayır divarlar boyu iyirmiyə qədər hücrə var, qapıları içəriyə açılır. Bu hücrələrdə vaxtilə Zərdüşt-məzhəb tələbələr yaşayırmış. Hücrədən birində taxçada iki but durur.

Atəşpərəstin biri kahin paltarını geyindi, digəri əyninə köynək sayağı bir şəlpə keçirtdi. Başladılar ibadət etməyə. İbadət dedikdə, bu səslərin qeyri-adi dəyişməsindən ibarət dörd-beş xromatik qamma notundan başqa bir şey deyildi. Sol vəmi arasında təkrarlanır, tez-tez də Brahmanın adı çəkilirdi. Kahin arabilir əyilib səcdəyə getdikcə o birisi əlindəki sincləri bir-birinə vururdu. Sinc çingildəyib bərkdən səslənir.

Mərasim tamam oldandan sonra kahin hərəməzə bir parça nabat uzatdı, biz də ona bir manat pul verdik.

Neft quyularına baxmağa getdik. Ən dərin 18 metr idi. Su quyusu imiş; birdən quruyur. Dibinə baxmaq üçün cındır parçasını alışıdırıb quyuya atıblar. Birdən alov uçalıb. O vaxtdan yanmaqdadır, yaxınlaşıb quyuya baxmaq qorxuludur. Qaz iyindən baş gicəllənə bilər. Vay gicəllənmiş başın halına, daha ayaqlar sözə qulaq asmayıb yerdən üzüləcək, düşəcək alov püskürən quyuya.

Hər ehtimala qarşı quyunu çəpərə alıblar. Başqa quyu-ları dəmir şəbəkə ilə örtüb, üstünə də daş qoyublar. İstinin şiddətindən daşlar on-on iki saatda dönür olur gips. Daşın alovdan gipsə çevrilməsinə tamaşa edirdik ki, Atəşgahın bir kilometrliyindəki Suraxanı kəndinin böyüyü yanımıza gəlib bizi çaya dəvət etdi.

Dəvəti qəbul etdik, faytona minib yola düşdük. Əcəb çay-dır. Belə təmtəraqlı məclisi tək-cə çay mərasimi adlandırmaq, ən azı insafsızlıqdır.

Səliqəylə döşənib bəzədilmiş otaqda bizi ləzzətli Azər-baycan xörəklərinə qonaq etdilər. Burada dinçəlib yatmaq da olardı. Ev sahibi gecələməyimizi xahiş etdi. Mən məmnuniy-yətlə qalardım, amma M.Piqulevski səhər tezdən şəhərdə ol-malı idi, vacib qulluq işi vardı. O, Bakıya tək qayıtmaq istəsə də, vicdanım qəbul etmədi. Ev sahibinə təşəkkür edib gecə saat 11-də yola düşdük.

Neopol solfatorundan da üstün olan Bakı solfatoru Atəş-gahının yanından keçib Bakıya qayıdırdıq”.

Neft bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinə çox qədim za-manlardan məlumdur. Onun istifadə edilməsinin sədası era-mızdan da əvvəl Xəta (Çin) ölkəsindən gəlir. Babilistandan neft bulaqları vardır. Misir fironlarını mummyalamaq üçün neft əsas maddə hesab edilirdi. Neft – “yanan su” ilə Makedo-niyalı İsgəndər də maraqlanırmış. Bakı nefti, bu müqəddəs, əbədi alov mənbəyi atəşpərəstlərin peyğəmbəri Zərdüş-tün dinindən daha qədim, daha müəmmalıdır. H.Cavid bu barədə gözəl yazmışdır: “Zərdüş-tü düşün, fəlsəfəsi, fikri, dühası, həp atəşə vardırmaq idi zümreyi nasi”.

Duma və yol yoldaşları Bakıya gəmi ilə qayıdırlar. Nafta-n (Bibiheybət) körfəzinə girişi yazıçı belə təsvir edir:

“Dənizçilərdən biri əllərində bir ovuc çəpitgə götürüb,

Neft milyonçuları

~~~~~  
yoldaşının tutduğu məşəldə alışdırıb dənizə tulladı. Bir anda gəmimizin ətrafını alov bürüdü. Dəniz alışıb yanırdı. Nəbələd adam göyərtədə papirosunu alışdırıb yanan kağız parçasını dənizə tullaması, şübhəsiz ki, hər yanda suyun yandığını gördükdə dəhşətə gələr. Onun o anda nələr çəkdiyini yaxşı təsəvvür edirəm”.

Gəmimiz od-alov içində üzürdü. Yaxşı ki, alov zəif idi, qarsası güclə duyulurdu. İlk təəssürümüzə doğan həyəcanlarımız qərribə mənzərəyə tamaşaya başladıq. Alov ləkələri ətrafında on iki adam otura biləcək stol boyda idi; bəziləri daha iriydi, nohuru xatırladırdı. Biz bu alov adacıqlarının yanından ötürdük. Kapitan arabir avar çəkənlərə gəmini alov nohurlarının ortasından sürməyə əmr edirdi. Belə qeyri-adi, əcaib, sehrli mənzərəyə dünyanın heç yerində rast gəlmək mümkün deyildi. Külək get-gedə güclənir, dalğalar şahə qalxmağa başlayırdı. Xəzri qopmasaydı, çox güman ki, səhəri burda açardıq. Külək bərkidikcə əvvəl xırda alovlar, sonra da iriləri sönməyə başladı.

Vaxtında Bakıya qayıtmaq lazımdır, - kapitan Freyqan zarafatla əlavə etdi, -yoxsa gördüyümüz əcaib mənzərənin sirrini öyrənmək üçün dənizin dibini axtarmalı olarıq.

Sirlər aləmindən vaxt ikən uzaqlaşdıq. Külək gəmimizi Bi-biheybətdə Fatimə məscidi olan yerə sürükləyirdi. Avar çəkən səkkiz nəfər dənizçi alovu söndürən küləyə üstün gəlir, istənilən səmtə irəliləyirdilər. Külək son alovları da döndürürdü.

Biz onların çapalaya-çapalaya yoxa çıxmasını izləyirdik. Onlar gah dalğaların altında gizlənir, gah da ləpələrin zirvəsinə dırmanırdı. Axırda candan ayrılan ruh kimi birdən yox olurdu.

Limana çatanda bir dənizçi fitili yandırdı. Bu şərti işarə imiş. Əvvəl “Freyegem”gəmisini, onun dalınca Bakı limanına lövbər salmış başqa hərbi gəmiləri çıraqlarını yandırdılar. Çı-

~~~~~  
raqban gəmilərin arasından keçib sahilə yan aldıq.

Belə dəbdəbə, təmtəraqla yalnız imperatorları qarşılayırlar. Mənlə Mone isə adi sənətkarlar idik. II Aleksandr istisna olmaqla heç bir hökmdar ölkəsində bizim kimi adi, sadə sənətkarlar üçün belə maraqlı mərasim düzəldə bilməzdi. Bu incəsənətin təntənəsidir. Belə çıxır ki, incəsənət hamıdan üstündür.

Bakı – “küləkli diyar”. Avropada Bakıya bərabər şəhər yoxdur”. Birdən iyirminci əsrin əvvəlində şəhərə xəbər yayıldı ki, neftxudalar Naftalan körfəzini qurudub, mədən salmaq niyyətindədirlər. Peterburqa çarın özünə ərizə yazıblar. Ərizəyə rədd cavabı gəlib. Neftxudalar senata şikayət edib istədiklərinə nail oldular, şirkət düzəldilər. Pay sahiblərindən biri, özü də ən böyüklərindən biri Ağa Musa idi.

Körfəzi qurutmaq üçün beynəlxalq müsabiqə elan edilir. Çoxlu layihə təklif edilir. Hər yerdən- Amerikadan, Almaniyadan, Fransadan və başqa ölkələrdən nümayəndələr vardı. Afrika və Asiyanı ayıran Suet kanalını layihələndirib çəkən mühəndislər də müsabiqədə iştirak edirdilər. Rusiyadan xeyli layihəçi müsabiqəyə qoşulmuşdu. Hollandiyadan Şimal dəniz sahilində sədd ucaldan mühəndislərin işləri və otuza qədər digər layihə göndərilmişdi. Təkliflər müxtəlif idi. Xeyli götür-qoydan sonra sədd çəkib Naftalan körfəzini Xəzərdən ayırmaq və çuxurda qalan suyu nasosla dənizə axıdıb yerinə torpaq doldurmaqla mədən salmağı qəet etdilər. Əsrin əvvəllərində işə başladılar. Gəmilər bir milyon kubmetr daş-kəsək daşıyacaqdı. Əməliyyat 1917-ci ilə qədər davam etdi. İşin yetmiş faizi yerinə yetirilmişdi. Sonrakı illərdə burada qurutma işləri dayandırıldı. Bu iş bir də 1921-ci ildə başlandı. Qurutma işlərinə polşalı mühəndis Pototski rəhbərlik edirdi. Pototski kor olmasına baxmayaraq əməliyyatı bacarıqla idarə edirdi. Qurudulmuş əraziyə “İlic buxtası” adı qoydular.

Neft milyonçuları

~~~~~  
Son iyirmi üç ildə qazılan quyulardan bir neçəsi neft vermədi. Ağa Musa Nağıyevin sahəsində qazılan quyu güclü fonton vurdu. Qurudulan sahə neft seli altında qaldı. Qəfildən yanğın qopdu. Şəhər əhalisi neftçilərə köməyə gedib, yanğını söndürdülər. Pototski öləndə qurudulmuş İlic buxtasında, dəniz sahilində basdırıldı. Qəbri indi də ordadır.

Ağa Musa ağır, üzüntülü xəstəlikdən sonra 1919-cu ilin aprel ayında vəfat edib. Ummulbəni bu hadisə barədə belə yazır: "... Babaç Musa öldü, bizə, özünün dörd qız nəvəsinə böyük sərvət qoyub getdi. Bu sərvət onlarla milyonçusu olan Bakı kimi bir şəhərdə də böyük dövlət sayılırdı. Vərəsə alandan sonra on üç yaşında ikən dövləti milyonlarla hesablanan bir varlıya dönürdüm..."

... Ömrümdə ilk dəfə meyid gördüm. Babamın- anamın atasının meyidini çarpayıya qoyub üstünü örtmüşdülər. O uzun müddət xəstə yatmışdı... Deyirdilər ki, o ölümündən bərk qorxur. Amma xəstəliyi elə əzablı idi ki, bəlkə özü də ölüb qurtarmağı arzulayırmış. Ömrü boyu ölümündən elə qorxurmuş ki, yanında bu bu mövzuda söhbət salmağa qoymurmuş. Qədim bir Şərq rəvayətində deyilir ki, ev tikdirən adamı əcəl aparmır. Babam da neftdən qazandığı milyonların hesabına bir-birinin ardınca çoxlu ev tikdirirdi. Beləliklə, öldüyü günə qədər altmışdan çox ev tikdirmişdi. (Bir o qədər də almışdı.- M.S.) Amma el rəvayəti yalan çıxdı. Babam Musa axırınçı evi tikib qurtarmamış ölüm onu yaxaladı.

Beləliklə, ilk dəfə yaxın bir adamın cənazəsini gördüm. Bu ölümə yanmasam da, maraqlanır və qorxurdum. Mənə elə gəlirdi ki, ölən babam deyil, yad bir adamdır. Fikirləşirdim ki, görəsən babam indi hardadır?..."

Müsəlman adəti ilə meyidi yuyandan sonra böyük salının ortasında tabuta qoydular. Kəmşir şalı ilə örtülmüş

~~~~~  
meyit üçün Quran oxumağa başladılar. Mollalarla dolu olan salona qadınlar girə bilməzdilər. Arvadlar başqa otaqlarda oturub mərsiyə deyir, ağlaşırdılar. Mən də onlara qoşulub hönkürürdüm. Göz yaşlarımın əsas səbəbi isə Parisdə bacılarım ilə gəzinmək əvəzinə burada qalmağım idi.

Dəfn mərasimi çox təntənəli keçdi. Mafəni aparan dəstənin uçu-bucağı görünmürdü. Başına fəs, papaq qoymuş kişilər dəstəsi mafənin dalınca gedirdilər. Tabutdakı cəsəd isə xırda uşaq meyidi kimi adamlar adamlar yeridikə yırğalanırdı.

Bir həftə ərzində gəlib gedənlərə cücəplov verdilər. Yüzlərlə kasıb-kasıb gəlib göz yaşı tökür, ehsan yeyirdi. Sonra araya sakitlik çökdü və mərhumun vərəsələrindən danışmağa başladılar. Onun böyük sərvəti dörd qız nəvəsi və arvadı arasında bölüşdürülməli idi. Mən bu sərvətlə lap az maraqlanırdım, çünki ağlıma batmırdı...

Ağa Musa vəfat edəndə tez-tez Ağa İsmayıl... İsmailiyyə... Naftalan... Bibiheybət sözlərini təkrar edirmiş.

İsmayılı tez-tez xatırlaması təbii hal idi. Yeganə oğlu itirmək əlbəttə ən acı faciə, dözülməz, unudulmaz dərd və ömür boyu sızıldayan yaradır. İsmailiyyə sarayını da əbədi xatirə kimi onun adına, şərəfinə ucaltmışdı... onun tikilmə tarixi aşağıda şərh olunacaq... O ki qaldı Naftalan körfəzi və Bibiheybət, bu da əlbəttə səbəbsiz deyil. Bu yataq Abşerondakı mədənlərdən ən qədimlərindəndir... İlk dayaz quyular Bibiheybət dərəsində yüz illər əvvəl qazılmışdı. Sənayedə istismar neft təbəqələrinin işlədilməsi isə XIX əsrin 70-ci illərindən başlanmışdır. Bibiheybətdə qalınlığı iki min metrə bərabər məhsuldar qat adlanan çöküntü saxurlar kompleksində on yeddi iri, qalın və çoxlu nazik, xırda neft təbəqələri yerləşir. Bütün təbəqələrdəki neft yüksək keyfiyyətlidir. Alim geoloqlar müəyyən etmişdilər ki, Bibiheybət dərəsin-

Neft milyonçuları

~~~~~  
dən başqa Naftalan körfəzində də zəngin neft ehtiyatı var, neft yatağının yarısı su altındadır, təbəqələr dənizə uzanır. Otuzuncu illərdə geoloqlar kəşf etdilər ki, dənizin içərilərinə doğru uzanan neft təbəqələrinin ucu-bucağı görünür. Fərdi metal bünövrələr qurub su altında uzanan təbəqələrin istismarına başladılar- “Dəniz mədəni” yarandı.

Daha sonra Bibiheybət dağında neft tapıldı. Elə o vaxt Bayılda, gəmi təmiri zavodu olan sahilə neft təbəqələri kəşf edildi. Görünür, rəhmətlik Ağa Musanın iztirabı əbəs deyilmiş.

Geoloqların hesabına görə Bibiheybət yatağının ərazi sahəsinin balaca olmağına baxmayaraq neft sərvətinə görə dünyada birinci yeri tutur. Burada bir neçə sahədə neft çıxarılır. Bibiheybət dərəsində, “Buxtada”, “Dəniz mədəninə”, “Dağüstü mədəndə”. Nəhayət, “Cəmiyyəti-xeyriyyə” üçün “İsmailiyyə” binasının tikilməsi tarixi barədə. Bunun çox maraqlı tarixi var.

Musa Nağıyevin oğlu Ağa İsmayıl vərəm azarına tutulmuşdu. Şəhərdə Vartapetov adlı məşhur həkim Bakı milyonçularının ailələrinin müalicə edirdi. Ağa İsmayıl müayinədən keçəndən sonra Ağa Musa Nağıyevə deyir ki, oğlanın halı çox ağırdır, tez tədbir görülməsə, tələf ola bilər. Əlli min manata qədər xərci var. Ağa İsmayılı özüm İsveçrəyə aparıb, bir il ərzində müalicə etdirib gətirərəm.

Musa Nağıyev deyir ki, on min manat verərəm. Söhbət bununla bitir. Ağa İsmayılın halı doğrudan da gündən-günə ağırlaşır. Axırda Ağa Musa oğlunun müalicəsi üçün əlli min manat verməyə razı olur. Həkim xəstəni yoxlayandan sonra xəbər verir ki, iş işdən keçib, indi heç onu yüz min manatla da xilas etmək mümkün deyil.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xahişi ilə doktor Məhəmməd Rza Vəkilov xəstə oğlanı İsveçrəyə aparır, müalicədən sonra halı yaxşılaşır. Lakin o, çox yaşamır.

~~~~~  
Tağıyev hər il Novruz bayramı münasibətilə qız məktəbinin “Ərəbkarı salonu”nda stollar düzdürüb süfrə açardı və üç gün hər kəs gəlib şirin çay içər, şəkərbura, paxlava, şəkərçörəyi və digər şirniyyat yeyərdi. Ağa İsmayıl öləndən sonra Novruz bayramında Hacı bir neçə məşhur axund, qazı və ağsaqqal, o cümlədən Mir Məhəmməd Kərim, Axund Mir Abuturabla məsləhətləşib qərara gəlirlər ki, Ağa Musa gələndə cəmiyyəti xeyriyyə üçün bina tikdirməyi onun boynuna qoyunlar. Hacı qazı Məhəmməd Kərimə deyir ki, elə ki, Musa razılaşdı, sən başlırsan dua oxumağa, hamımız da Ağa Musanı təbrik edərik, boyun qaçıрмаğa macal vermərik. Ağa Musa gəlir, ordan-burdan söhbət edirlər, Hacı Zeynalabdin soruşur: “Ağa Musa, allah rəhmət eləsin, oğlun Ağa İsmayılın istəyirsən camaat arasında adı çıxsın? Əbədiləşsin?” “Əlbəttə istəyirəm” - Ağa Musa cavab verir. Hacı Zeynalabdin deyir: “Cəmiyyəti-xeyriyyənin mülkü, binası yoxdur, “Qapan dibi” boşdur, orada bir mülk tikdir, adını qoyaq “İsmailiyyə”, heç olmazsa, yazığın adı yaddan çıxmasın. İstəyirsən, Ağa Musa?” Ağa Musa deyir: “Əlbəttə, istəyirəm”.

Hə, istəyirəm. Allah razı olsun. Allah mübarək eləsin-deyə Hacı qaziya göz vurur ki, məqamdır, başla, xeyri-dua verməyə, fürsəti əldən vermə. Mir Məhəmməd Kərim əllərini qaldırıb dua oxuyur. Ağa Musanın valideynlərinə rəhmət deyir. Hamı Ağa Musanı təbrik edir.

Səhəri gün Ağa Musa başıalovlu gəlir Tağıyevin evinə, başlayır giley-güzar: “Ay Zeynalabdin, bu nə işdi sən mənim başıma gətirdin?... Məni müflis edib, boynuma torba taxıb, küçələrə salmaq istəyirsən? Sınıq çıxarmaq istiyirsən?”

Hacı təcəccüblə soruşur:

– Hə olub axı, acıq danış.

– Atam-atam, daha nə olacaq, o bina bir neçə yüz min

~~~~~  
manata bşa gələcək... Məndə o tanxa hardan?

Hacı deyir:

– Ağa Musa, varidatına iki milyon verirəm. Sat alım.

Ağa Musa coşur:

– Atam-atam, mənim əlli milyon manatlıq varidatımı iki milyona almaq istiyirsən?

– Yox, almaq istəmirəm. Sən deyirsən ki, oğlunun yolunda, adını ucaltmaq üçün xərcin öhdəsindən gələ bilmirsən.

Sabahı gün Tağıyev “Kaspi” qəzetində elan verdirir ki, Ağa Musa Nağıyevin gələcəkdə bankda pulu olmasa, “İsmailiyə” binasının xərcini ödəməyi boynuma alıram.

Layihəçilər binaya xərclənəcək vəsaitin miqdarını smetada qəsdən az göstərirlər ki, Ağa Musa fikrindən dönməsin.

Binanı tikmək üçün “Qapan dibi”ni münasib yer hesab edirlər. Şamaxıdan, Ağdaşdan, Göyçaydan, Şəkidən, Qubadan, başqa qəza və kəndlərdən gələn kəndlilər buraya ərzaq, meyvə, xalça-palaz, mal-qara, qoyun-quzu və başqa şeylər gətirib satardılar. “Qapan dibi”nin xalis Şərq mənzərisi vardı. Nə vaxt gəlsəydin görərdin ki, dəvələr gövdələrini yerəc sərib, boyunlarını dik qaldıraraq kövşəyə-kövşəyə iri gözlərini uzaqlara dikib dincəlir. Başqa bir tərəfdə yan-yana bağlanmış kəhər, kürən, səmənd atlar boyunlarından asılmış torbalardan arpa-saman yeyə-yeyə fınxırır. Başqa bir yerdə isə iri buynuzlu, qızılı, qara, qasqa-təpəl öküzlər ayaq üstə durub... Birdən uzaqda qopan zıngrov sədaları “Qapan dibi”nə dəvə karvanının yaxınlaşdığını xəbər verir, hər karvanda yüz , yüz əlli dəvə bir-birinin dalınca yeriyyət, keçmiş Şərq ehtişamını xatırladardı... Bir də görərdin kəl arabaların bir-birinin dalınca “Qapan dibi”nə yaxınlaşır... Araba təkərlərinin çırılması ətrafa yayılır, toz dumana qarışırdı. Gecələr “Qapan dibi”nin başqa mənzərəsi olardı. Kəndlilər dəvələrin dövrəsinə yı-

~~~~~  
ğışar, söhbət edərdilər. Ayrı-ayrı ləhcələr eşidilirdi. Qurban bayramında alverçi əlindən tərpnəmək olmurdu. Dükançılar müştəri çağırır, dərvişlər qəsidə oxuyurdular.

Novruz və Qurban bayramı münasibətilə şəhərdə şənliklər başlardı.

Şəhər idarəsi “Qapan dibi”ni cümə məscidi tikmək üçün müsəlmanlara vermişdi. Milyonçular İstanbulda, Təbrizdə, İsfahanda, Bağdadda, Qahirədə olduğu kimi Bakıda da dəbdəbəli, əzəmətli bir məscid tikdirmək fikrində idilər. Nəzərdə tutulduğuna görə bu məscidin bir necə günbəzi və qoşa eyvanlı altı minarəsi olmalı idi. Dövrəsində bağ salınacaqdı, hovuzlarda gecə-gündüz su fəvvarə vuracaqdı. Bu iş bir az təxirə düşür. Belədiyyə idarəsi “Qapan dibi”ni müvəqqəti xırda alış-verişçilərə icarəyə verir. Böyük qapan isə yenə yerində qalırdı. Burada alverçilər birmərtəbəli dükanlar, taxtadan budkalar tikdirmişdilər. “Qapan dibi”nin adını dəyişdirib, eləyirlər “Şeytan bazar”.

Xacpərəst ruhanilər “Qızıllı” kilsənin yaxınlığında belə təmtəraqlı məscidin tikilməsinə mane olurlar. “Cəmiyyəti-xeyriyyə” binası tikdirmək istəyəndə isə şəhər dumasında böyük mübahisə düşür. Dumanın erməni üzvləri iddia edirlər ki, o yerdə şəhər bağ salınmalıdır. Doktor Məhəmməd Rza Vəkilov çıxış edib elə bir nitq söyləyir ki, başqaları daha danışmağa cürət etmirlər və yeri müsəlman “Cəmiyyəti-xeyriyyə”sinə verirlər.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Nəriman Nərimanov Tibb institutunu bitirib qayıdandan sonra şəhər idarəsində onu Bakı şəhərinin baş sanitar həkimi təyin edilməsi üstündə mübahisə və qızğın münaqişə düşür, ermənilər mane olmaq istəyirlər. Yenə də doktor Məhəmməd Rza Vəkilov alovlu nitqlə, çıxış edir, tibbi və dini faktlarla sübut edir ki, bu vəzifəyə hər cəhətdən ən münasib həkim Nəriman Nərimanovdur. O həm ixtisasını, həm də əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil

Neft milyonçuları

~~~~~  
edən şəhərin adət-ənənəsini mükəmməl bilir. Nəhayət ki, Nərimanov Bakının baş sanitar həkimi təyin edilir.

“İsmailiyyə” layihəsi 1907-ci ildə hazırlanmışdı. Bu yer planlaşdırma baxımından çox əlverişli idi. Polşalı memar Ploşko əlindən gələni edir, əsər üzərində xüsusi səylə, ilhamla çalışır, imkanlarından ustalıqla istifadə eləyir. 1908-ci ildə Mövludi-nəbi bayramı münasibətilə müsəlman qız məktəbinin “Ərəbkari” böyük salonunda, “Cəmiyyəti-xeyriyyə”nin düzəltdiyi məclisdə “Şeytan bazar”da Cümə məscidi əvəzinə tikiləcək “Cəmiyyəti-xeyriyyə-İsmailiyyə”- binasının nəqşələrinin hazır olduğunu xəbər verirlər və gətirib divardan asırlar.

Binanın müsəlman cəmiyyəti-heyryyəsi olduğunu gözə çarpdırmaq üçün əsas və yan fəsadlarının yuxarısındakı haşiyələrdə gözəl xətlə, iri, qızılı hərflərlə IV xəlifə imam Həzrət Əlinin müdrik, dərin mənalı sözləri yazılmışdı: “İnsan yalnız zəhmətlə ucalar, istədiyinə nail ola bilər”. Üçüncüdə müraciət edilirdi: “Müsəlmanlar, əsriniz sizinlə ölür, övladlarınızı öz əsrləri üçün hazırlayın”. Dördüncüdə: “İnsan beşik evindən qəbir evinə qədər oxumalıdır”. Beşincidə: “Elm Çin ölkəsində olsa belə, dalınca gedin”. Bu qiymətli kəlamları məşhur xəttat Mirzə Əsədulla Xiləli hüsnxətlə yazmışdı. Xəttat Mirzə Əsədulla kəsibdi, özü də böyük külfət sahibi idi. Xeyriyyəçi gənc ziyalılar ona kömək məqsədilə iki-üç aylıq xəttat kursu düzəldib, sümük üzərində müxtəlif millətlərin aforizmlərini həkk etdirib dövlətlilərə bəha qiymətə satar, xəttatın güzaranını asanlaşdırardılar.

Layihənin müəllifi arxitektör Ploşko “İsmailiyyə”nin nəqşələrini məclisdə olanlara göstərərək izahat verir. Etirafına görə onun ən böyük arzularından biri də Bakının mərkəzində milli Azərbaycan ornamentləri ilə bəzədilmiş əzəmətli bir imarətin layihəsini işləmək imiş.

Arzusuna çatdıqda sevincini izah edə bilmirdi. Ağa Musa

~~~~~  
Nağıyevə öz minnətdarlığını bildirirdi.

Divardan asılmış nəqşələr tamaşaçıları valeh etmişdi. “Şeytan bazar”ı hasara alıb, köhnə köşkləri, birmərtəbəli dükanları sökdülər. Torpaq işləri qurtarandan sonra özül qoymaq mərasimi başlandı və bu çox təntənəli keçdi. Şəhər camaatının əksəriyyəti burada idi. Şəhərin adlı-sanlı adamları, neftxudalar, bələdiyyə rəisi, Bakı qalabəyi, Bakı valisi, mülkü və hərbi məmurlar, ruhanilər, ziyalılar mərsimdə iştirak edirdilər. Nitqlər söyləndi, təbriklər deyildi, arzular diləndi. Bakı qazısı Ağa Mir Nağıyevin ata-anasına rəhmət oxudu. Binanın tikildiyi tarix yazılmış sicili və polad qaba yerləşdirib qapağı qaynaqladılar və onu bünövrəyə qoydular.

Dəvə karvanı, at arabaları sübh açılandan axşam qaranadək “Qızıl qaya”dan daş daşıyırdı. Daş çapan kim, palçıq-sement qarışdırən kim, divar hörən kim... İstedadlı memarın kağız üzərində cızdığı bəzəkləri mahir ustalar divarlarda canlandırırdılar; sərt daşlar onların kələ-kötür barmalarının hərərətiylə sənət abidəsinə çevrilir, əsl memarlıq simfoniyasına dönürdü.

Binanın birinci mərtəbəsi hazır olanda nəzərdə tutulmuş pul qurtarır, buna görə də Ağa Musaya müraciət edirlər. Deyir: “Atam-atam, mənə deyilən xərci ödəmişəm. Bir qəpik də artıq verə bilmərəm”. Bir müddət bina yarımçıq qalır. Axırda Hacı Zeynalabdin Tağıyev Musanın baş işlər müdiri Fətulla bəy Rüstəmbəyova tapşırır ki, məqama sal, xərcin qalan hissəsini də Musanın boynuna qoy. Musa işlər müdirinə çox inanırmış, hətta qara gün üçün onun adına bankda on min manat qoyubmuş. Deyirmiş ki, dünyanın işini bilmək olmaz, birdən var-yoxum əlimdən çıxar, qalaram quru yurdda. Dar məqamda adama heç kəs əl uzatmır. Adamlar vara gəlir. Bu əhvalat otuzuncu illərdə çeka Fətulla bəy Rüstəmbəyovu

Neft milyonçuları

~~~~~  
tutanda yaman dada çatır. Onu ingilis kəşfiyyatına xidmət etməkdə günahlandırırlar. Fətulla bəy ittihamı rədd edib deyir: "Ağa Musa vəfat edəndə qəyyum komitəsi yaradıldı. Yoxlama vaxtı gördüm ki, mənim adıma bankda qoyulmuş 10,000 manat qızıl pul barədə heç bir qeyd yoxdur, eynilə də vəsiyyətnamədə. Rəsmi ərizə yazıb komitəyə bildirdim və pulu qaytardım. Bu əhvalat böyük sensasiya yaratdı. Qəzetlər: "He bivalaya cestnost" sərlövhəsi ilə xəbərlər yaydılar. Mən onda pula tamah etmədim. İndi qoca vaxtımda eybəcər bəd əməllə məşğul olacağam? Mən şəhərimi və Vətənimə heç nəyə və heç kimə satmaram". Qəzetləri yoxlayıb Rüstəmbəyovu azad etmişdilər.

Günlərin birində Fətulla bəy məqama salıb deyir ki, Ağa Musa, Ağa İsmayılın adına tikdirdiyimiz o gözəl bina qalıb yağışın, qarın altında xarabaya dönür, hər halda onu başa çatdırmaq lazımdır, dost var, düşmən var... Ağa Musa əllərini havaya qaldırıb deyir: "Atam-atam, get necə bilirsən elə də elə. Amma mənə o barədə bir də söz demə..."

Fətulla bəy əvvəldən hazırladığı bank sənədlərini imzalamaq üçün ona uzadır. Ağa Musa pulun məbləğini görməmək üçün gözlərini yumub bir neçə cızma-qaradan ibarət qolunu sənədlərə çəkir. Bundan sonra binanın inşasını davam etdirirlər. O zaman mahir barmaqlarının təmasından sərt daşlar gülə-çiçəyə, butaya, qəşəng bəzək və nəqşlərə çevrilən bənalardan usta Hənifə, usta Hacı Abbas, usta Hacı Xeyrulla, Kərbəlayı Mirzə Soltan, Səlmən Ata kimilərin adları dillərdə əzbər idi. Bu əzəmətli, əfsanəvi imarəti tikdirənə, ona məsləhət verənlərə, memarlara, usta və fəhlələrə Allah rəhmət eləsin və Allah o şəxslərə rəhmət eləsin ki, erməni vəhşiləri və adamyeyənləri bu ecazkar mədəniyyət abidəsini top atəsinə tutub viranəliyə çevirəndən sonra binanı təzədən bərpa edib ucaldıblar.

Amin!

~~~~~  
VI
MURTUZ MUXTAROV



Murtuz Muxtarov da neft hesabına varlananlardan biri idi, kontora açıb, mədən sahibləri üçün sifarişlə quyu qazardı. Yüzə qədər dəzgahı, çoxlu yük atı, arabaları, furqonları vardı. Mədən sahibi olmaq üçün Ağcaqabulda (indiki Əlibayramlıda) torpaq alıb quyu qazır, neft axtarırdı. Birinci dünya müharibəsi onun arzusunu ürəyində qoyur. Özü ixtiraçı idi, düzəltdiyi “Muxtarov” adlı qazma dəzgahı bütün dünyada məşhur idi; bu dəzgah çox ölkələrə ixtac edilirdi.

Cavanlıqda arabacı olub mədənlərdən çəlləkdə şəhərə qara neft daşıyıb satarmış. Deyilənə görə həmin ağ atın aya-

Neft milyonçuları

~~~~~  
ğı ona “düşür” və get-gedə varlanıb dövlət sahibi olur. O ağ atı da sərtövlədə saxlayıb, kişmişlə, ləbləbilə bəsləyirmiş, arabaya qoşmazmış.

Əmircan kəndində doğulub, nəsilliklə rəncəb və arabaçı imişlər. Dəmir yolu olmayanda, payızda, qışda araba karvanilə Bakıdan Tiflisə kirayə ilə yük daşıyırmışlar. Özü 1870-ci ildə arabanı satıb Balaxanı –Zabrat kəndləri ətrafında salınan mədənlərdən birində fəhləliyə başlayır; sonralar qolla dayaz quyulardan neft çıxardıb. Güclü və dözümlü, sərt və qorxmaz adam imiş. Maraqlı orasıdır ki, Bakıda olduğu kimi Amerikada da (Rokfeller və s.) ilk neft milyonçularının çoxusu əvvəlcə buruqlarda fəhləlik, sonra usta köməkçisi, usta və nəhayət, milyonçu olmuşdular.

Quyuları mexaniki üsulla qazmağa başlayanda Muxtarov buruqda adi fəhlə işləyir. Səhər ala qararıqlıqda kiçik qardaşı Bala Əhmədlə bərabər Əmircandan Zabratda piyada gedib, axşam çıraqlar yananda dala qayıdardıq. O zamanlar mədənlərdə pul qazanmaq insanın dözümlü, idarəsiylə bağlı idi.

Martov adlı bir sahibkar Muxtarovdakı dözümlü, iradəni nəzərə alıb ona mexaniki alət və cihazların sirrini öyrədir. Onu tezliklə usta təyin edir, mədən emalxanasını da ona tapşırır. O vaxtlar neft mədənlərində quyuları ağac və taxtadan quraşdırılmış Kanada dəzgahlar tez-tez xarab olurdu. Murtuz yarım mexanikləşdirilmiş “Molot” dəzgahında bir neçə dəyişiklik eləyir. Sahibkar qocaldığından Zabratdakı qazma avadanlığı emalatxanasını ona satır. Murtuz artıq qazma zamanı quyularda tutulan alət və cihazları xilas etmə ustası kimi ad çıxartmışdı.

Məhşur Azərbaycan neftçisi, usta Piri (Quliyev) deyirdi ki, Ağ Murtuz bir dəfə faytonda bağa gedəndə qəflətən atları saxlatdırıb, yaxınlıqda qazılan buruğun ustasını yanına

~~~~~  
çağırtdırır və deyir ki, qazmanı saxla, qəza baş verə bilər, borular boş-boşuna fırlanır. Usta soruşur: “Nədən bilirsən? Murtuz deyir ki, alətlərin səmindən. Qazmanı dayandırıb yoxlayanda görürlər ki, doğrudan da borular Murtuz deyən kimi hədə yerə fırlanırmış”.

Maşınların səmindən, balta və boruların ahəngindən, avadanlığın gurultusundan, quyunun dərin qatarından vəziyyəti müəyyənləşdirmək insandan peşəkarlıq, fərasət və vərdiş tələb edir. Mühəndislərə maaş verib öz savadını və texniki biliyini əsrin tələbinə uyğun aparır. Çertoj çəkmək, sxem qurmağı öyrənir. Mürəkkəb cihaz, dəzgah, avadanlıq və maşınları mühəndislərdən heç də pis bilmirdi.

Sahibkar olandan sonra dövləti get-gedə artır.

Şəxsi qazma kontorunu hələ 1890-cı ildə açmış və get-gedə böyütmüşdü.

Murtuz Muxtarov podrat götürüb 1100 metr dərinlikdə quyu qazır. O zamanlar kövrək, yağlı və sair suxurlarda quyu qazmağı möcüzə hesab edirdilər. 1895-ci ildə (dünyada ilk dəfə) metal ştanqlarla zərbə qazma dəzgahlarını quraşdırır və bunun üçün dövlət potenti alır. O bu ixtirasına “Bakı qazma sistemi” adı verir. Həmin dəzgahın əvvəlkilərdən üstünlüyü çox idi. Onun bir sıra digər ixtirası da vardı. Muxtarov on doqquzuncu əsrin axırlarında Bibiheybətdə qazma zavodu işə salır. Bu, Rusiyada ilk avadanlığı müəssisəsi idi. Zavodun yaxınlığında fəhlə və qulluqçular üçün üçmərtəbəli yaşayış binaları tikdirir; bununla da həm işçi qüvvəsini ətrafına toplayır, həm də əlavə gəlir əldə edirdi.

Muxtarov zavodun buraxdığı dəzgah və avadanlığı Rusiyaya və xarici ölkələrə satırdı. Özü də xaricdən, xüsusilə Amerikadan çoxlu maşın, cihaz, alət və avadanlıq alırdı. Ta inqilabdan sonra da onun adına avadanlıq göndərirdilər.

Təkcə Bakıda yox, Maykop və Qroznı neft-mədən sahiblərilə də müqavilə bağlayıb quyu qazırdı; zavod və mədənlərlə, konstruktor buroları ilə texniki və işgüzar əlaqələri vardı; tez-tez Şimali Qafqaza gedirdi.

Bir dəfə dəmir yol stansiyası Beslanda görür ki, perronda çərkəzi libasda iki leytenant yerə xalça sərdilər, canamaz açdılar. Pirani bir general, o da çərkəzi libasda başladı namaz qılmağa. Murtuz Muxtarov onun kim olduğu ilə maraqlanır və öyrənir ki, vladıqafqazlı tanınmış general Tuqanovdur. Tanış olur, dəvətini qəbul edib Vladıqafqaza, evlərinə qonaq gedir. Nəhayət, generalın ortançıl qızı Liza xanımı sevir, elçi göndərir. Qızın valideynləri razılıq verirlər. Nişan taxanda otuz cavan oğlan ağ çərkəzi libasda, xəncər və tapanca bəllərində, buxara papaq başlarında otuz xonca gətirirlər. Yeddi gün-yeddi gecə toy olur. Gəlini Varşava gümüşü ilə bəzədilmiş faytonda, atların qantarğa, xamut və sairəsi gümüşdən, mindirib köçürdülər. Otuz igid ağ libasda, otuz ağ at üstündə gəlini yola salırlar.

Bakıya qayıdanbaş general Tuqanovla tanış olduğu stansiyanın restoran sahibinə deyir ki, bu güm burda nahar edənlərin hamısının xərcini yaz ayağıma, mən verəcəyəm. Mən onları qonaq edirəm. Vladıqafqazda qoşa minarəli, qoşa eyvanlı, əzəmətli bir məscid tikdirir.

Əmircanın qocaları bir dəfə ona rast gələndə deyirlər ki, "Ağa Murtuz, çox sağ ol, uşaqlara məktəb tikdirdin, biz yaşlılar üçün də aduva layiq bir məscid tikdir, allaha xoş gedər, savab olar. Ata-ananın ərvahına dua oxuyarıq, həm də səndən bu kəndə yadigar qalar. "Baş üstə!" deyib Ağa Murtuz əlini aparır gözlərinin üstünə. Vladıqafqazda tikdirdiyi məscid kimi Əmircanda da hər minarədə qoşa balkonlu, qoşa minarəli bir məscid tikdirir".

~~~~~

~~~~~  
Sənədləri imzalayanda nadir hallarda, familyasını bütöv yazardı, adətən, üç hərfdən ibarət “Mux...” cızardı. Adamlar deyərdilər ki, yüz min manatlar onun üçün milçək kimi bir şeydir. Liza xanım Avropa səyahətinə gedirlər. Venetsiyadakı binaların arxitekturası neftxudanı valeh edir. Və onlara oxşar sarayı Bakıda bir il ərzində (1911-1912) tikdirir. Sarayın hər stunu, tağları, buta və gülləri, pəncərə və qapıları, bəzəklərinin hamısı təkrarolunmaz sənət əsəri, memarlıq incisidir. Neftxuda pul əsirgəmədiyi kimi memar ilham, ustalar da səy və əməklərini əsirgəməyiblər. Sarayı arxitektor Ploşko fransız kotik üslubunda layihələndirib.

Murtuz Muxtarovun bu mülkünü ev podratçısı Hacı Qasımov icarəyə götürüb başa çatdırır.

Bir dəfə yenə də Beslanda, restoranda oturub nahar edir və qatarı gözləyirmiş. Birdən qaçaqaq düşür. “Zəlim xan gəlir...”, “Zəlim xanın suvarı dəstəsi stansiyaya basqın edir...” sözləri ağızdan-ağıza keçir.

Neftxudanın yanındakı adam deyir ki, “ağa, at da var, kareta da hazırdır, dur qacaq!” “Heç yerə gedən deyiləm!” – deyə o cavab verir. “Sən də otur”.

Çox çəkmir, salon boşalır, atlılar stansiyanı araya alırlar. Salonda oturmuş iki adamın geyimi və görkəmi Zəlim xanın diqqətini cəlb edir, adam göndərüb onu yanına çağırtdırır. Neftxuda təklifi rədd edir. Suvarilər onu öldürməyə Zəlim xandan icazə istəyirlər. O razılaşmır, özü neftxudaya yaxınlaşır. Muxtarov stulu çəkib on ayer təklif edir: “Əyləş, qonağım ol!” – deyir. Qonaq sözü Zəlim xanın xoşuna gəlir, oturur. Dostlaşırlar. Sonra bir-birinə hədiyyələr göndərirlər. Zəlim xan mərdlik əlaməti kimi ona bir gümüş xənçər və zər qotazlı bir başlıq da yollayır.

Çar hökuməti Zəlim xanı öldürəndən sonra, neftxuda

Neft milyonçuları

~~~~~  
adam göndərib onun oğlunu və qızını Bakıya gətizdirir, xeyli qonaq saxlayır, hər ikisini Peterburqa, öz xərcinə oxumağa göndərir. Oğlan aqronom, qız isə həkim olur.

1913-ci ilin ortalarında Bakı küçələrindəki tumba və taxta lövhələrə yapışdırılmış iri naxışlı əfşarlarda camaata xəbər verilir ki, məhşur xanəndə Katiya (Fatma xanım) Muxtarova Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrında konsert verəcək. Afişanın ortasında şarmanka çalan qəşəng məlahətli bir qız rəsm edilmişdi. Bütün qəzetlər də bu konsert barədə məlumat dərc etmişdi. Qəzetlərdən biri yazırdı: "Çərşənbəgünü ayın 26-da məşhur Hacı Zeynalabdin Tağıyev teatrında vokal musiqi konserti veriləcək".

Katiya Muxtarovanın həyat yolu, tərcümeyi-halı çox maraqlıdır. O, Saratov şəhərində küçələrdə gəzib şarmanka müşayiətində oxuyub bir parça çörək pulu əldə edirmiş. Onun eşidənləri valeh edən son dərəcə məlahətli ilahi səsi diqqəti cəlb edir və istedadını yoxlamaq üçün konservatoriyaya dəvət edirlər. Qızı oxutdururlar, tanınmış musiqişünas professorlar, pianoçılar, oxuyanlar Katiyanın səsinə heyran qalırlar. Hamı bir səsle Katiyaya məsləhət görürlər ki, Saratov imperator konservatoriyasına daxil olub oxusun. Katiya çox kasıb ailədənir, təhsilini davam etdirməyə heç bir vəsaitləri olmur. Yay aylarında Rusiya şəhərlərini gəzib gah konsert verməklə, gah şarmanka müşayiətlər rus xalq mahnıları, klassik romanslar oxumaqla vəsait əldə edir. Günlərin birində milyonçu Murtuz Muxtarovla arvadı Liza xanım Katiyaya rast gəlirlər. Katiyanı qızlığa götürüb öz fəmilialarına keçirir və Fatma adı qoyurlar. Katiya- Fatma konservatoriyasını müvəffəqiyyətlə bitirir. Fatma Muxtarova respublikanın adlı-sanlı sənətkarları olur.

Üç nəfər cavan oğlan kasıb tələbələr üçün pul toplayan-  
~~~~~

~~~~~  
da Murtuz da müraciət edirlər. Neftxuda deyir ki, bilirsiniz nə var, mən ömrümdə boş yerə pul verməmişəm. Sizə bir şey öyrədim. Mənə veksəl verin, borç alın, şəhərdə bir bəzaz dükanı açın, başlayın alış-verişə; dükanı da özünüz idarə edin. Belə bir tələbələr dükanı mən Peterburqda görmüşəm. Yaxşı mənfəə götürürlər. Peterburq və Moskva manufakturaçılarınun üstünə məktub yazaram, güzəştə, ucuz qiymətlə kreditə, möhlətə sizə mal buraxarlar. Elə ki, mayalandınız, pulumu qaytararsınız.

Tələbələr razılaşırmı, əliboş çıxıb gedirlər.

On yeddinci ilin əvvəllərində çar taxtdan salınır. Azadlıq tərəfdarları Nəriman Nərimanovun yanına gəlib şikayət edirlər ki, ay doktor, bəs bu bərabərlik harda qaldı, nə vaxt olacaq? Odur, Şəmsi Əsədullayev təzə quyular qazdırıb, gündə milyon putlarla nöyüt götürür. Nəriman cavab verir ki, qoy qazsın. Hamısı bizə qalacaq. İkinci dəfə Musa Nağıyevin təzə mülk aldığı xəbər verirlər. Doktor yenə deyir: "Fikir eləməyin, qoy alsın, bizə qalacaq". Üçüncü dəfə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təzə sex açdığını söyləyirlər, yenə də həmin cavabı verir.

1919-cu ildə Nərimanov Moskvada işləyirmiş, bir necə nəfər gəlib Səmədağa Ağamalı oğluna şikayət edirlər ki, Ma-illov təzə vətəkə düzəldir, Dadaşov qardaşları gəmi tərsanəsini böyüdür, daha nə hürriyyət oldu? Ağamalı oğlu da cavab verir ki: "Fikir eləməyin, doktor Nəriman doğru deyib, qoy eləsinlər, bizə qalacaq". Bir dəfə də gəlib deyirlər ki, ay Səmədağa, bəs buna nə deyirsən ki, Murtuz Ağa on gündən bir, Şimali Qafqazdan on yeddi-iyirmi yaşlarında qız gətirib saxlayır, sonra da yola salır. Ağamalı oğlu gülümsəyib, özünə xas yumorla deyir: "Onlar ona qalacaq, bizə dəxli yoxdur".

## VII ŞƏMSİ ƏSƏDULLAYEV



Neftin ecazkar qüdrətindən Şəmsi də miyonçu oldu, həm neft mədəni, həm də neft daşıyan dəniz və çay donanması düzəltdi. Şəhərin mərkəzində əsas fasadı Qoqol küçəsinə, digər iki yan fasadları biri Gimnazist (L.Tolostoy) küçəsinə, digəri Karantin (Həzi Aslanov) küçəsinə baxan əzəmətli bina tikdirdi. Başqa binaları da vardı. Xəzər dənizi sahillərinə və Volqa boyu şəhərlərə öz gəmilərində neft daşıdırıb satdırardı. Camaat arasında Şəmsi Əsədullayevə Nobellərin qənimi deyirdilər. Çünki bütün Rusiyada, Türküstanda, İranda, hətta Fİllandiyada belə Nobellərin dükanı və kontorları ilə üzbəüz, ya da yanaşı kontor vədükan açıb nefti Nobellərdən üçüz qiymətə satır, onlara mane olurdu.

Oktyabr ayının axırlarında Volqada naviqasiya bağlanan-

~~~~~

~~~~~  
da, Bakıda neftin qiyməti xeyli aşağı düşdü; böyük neftxudalar, o cümlədən Şəmsi də, xırda mədən sahiblərindən nefti ucuz alıb, rezervuar anbarlarına vurur, yazda naviqasiya açılarda Rusiyaya daşıtdırardı.

Şəmsinin Bakıda bir müsəlman, Moskvada isə Mariya Pavlovna adlı bir rus arvadı, iki oğlu və qızı vardı. Mariyanın atası çar ailəsinə yaxın senator idi. Bakı neftinin tükənməz qızılı, bir də qohum senatorun köməyi ilə bağlı qapılar Şəmsinin üzünə taybatay açılırdı. Bütün bunların hesabına Peterburqda Neva çayı sahilində, Qış sarayı yaxınlığındakı məhəllədə əzəmətli bina ucalda bilmişdi. Moskvada Mariya üçün içərisində çarhovuz və oranjereya olan təmtraqlı mülk almışdı. Hər il Avropa şəhərlərinə, yaylaqlarına istirahətə, səyahətə gedərdilər.

Böyük oğlu və müsəlman arvadı Mariya üstündə dava-şava salır, Şəmsi ilə yola getmirdilər.

Şəmsi qış aylarını çox vaxtı Moskva və Peterburqda yaşayar, tacirlərlə müqavilələr bağlayar, Novruz qabağı Bakıya qayıdar, satdığı nefti müştərilərə yola salardı. Mərdəkandakı yaraşıqlı malikanəsində yaşayar, qohum-əqraba, dost-aşna ilə gününü eyş-ışrətdə keçirərdi. O gün olmazdı ki, əzəmətli binanın orta günbəzindəki mildə standart yellənib dörd bir tərəfə ziyafət məclisinin davam etməsi xəbərini verməsin.

Qocaman buruq ustası, Mövsüm kişi nəql edirdi ki, bir dəfə yazın əvvəlində Novruz bayramından bir az keçmiş qohumu Murtuz Muxtarovun bağında idim. Əlimdə bel bağçada gülləri sulayırdım, qəfəslərdəki min bir avazla oxuyan quşlara dən, ceyran və marallara yem verirdim. Nökər yaxınlaşıb dedi ki, Murtuz ağa sizi çağırır. Getdim. Murtuz şüşəbənd eyvanda oturmuşdu. Məni görəndə dedi: "Oğul, Ağa Şəmsi Məskodan qayıdıb, bağdadır. Get malakeş usta Məsməliyə xəbər ver, axşamüstü gəlsin, gedək Ağa Şəmsiyə baş çəkək."

~~~~~  
Usta Məsməli söhbətçil kiçidir, xoşməcazdır. Şirin danışır”.

Axşamüstü getdik Şəmsinin bağına. Nərd oynayırdı. Mehriban-mehriban görüşdük. Başladı təzədən nərd atmağa. Qaşqabağı yerlə gedirdi. Gödəkboy, gonbul, tüklü bir kişi idi. Bizə çay gətirdilər. Birdən uzaqda paraxod fit verdi. Malakeş Məsməli dedi: “Ağa Şəmsi, paraxodundur a, fit verir, elə bil səni haraylayır. Fiti min gəminin fitinin içindən seçilir. Böyük oğlun Mirzənin, bala xozeynin adınadır a...”

Deyənlərə görə Şəmsi gəmilərin fitinə yaman aşıq imiş, bütün gəmi və barkazlarındakı sirenalarını xüsusi sifarişlə qayıtdırmış. Bir dəfə köhnə gəmisini satırmış. Müştəri deyir ki, gəmi çox köhnədir. Şəmsi cavab verir ki, köhnəliyinə nə baxırsan, sən onun fitinə qulaq as, yeddi diyarda eşidilir.

Malakeş Məsməlinin sözündən Şəmsinin rəngi qaçdı, papağını peysərinə itələyib, yerindən sıçrayıb ayağa qalxdı, hirsli-hirsli qışqırdı: “O paroxod indi mənim döyül, borçlu olduğum adamlarındır. Pul yeyələrinindir,- papağını götürüb, zərblə yerə çırpdı, başladı böyük oğlunu söyüb-qarğımağa – Böyük oğul, səni görüm zəlil olasan, ananla bir gora basdırım, məni xəcil eləddüz, müflis eləddüz!”

Boğazı tutuldu, su verdik, oturub başladığ təsəlli verməyə. Şəmsi sakit olmurdu. Muxtarova baxıb dedi: “Ağa Murtuz, bax gör, böyük oğlum, dəyyus, başıma nə mərəkə açıb. Hər il payızın axırlarında müştəri tacirlərlə doqovor bağlayıb, neft satıram. Bakıya pravlyaşiyə tel vururam ki, bu qədər ucuz qiymətə neft al, xırda sahibkarlardan vur anbarlara; yazda yollayım müştərilərə. Bu il vurduğum tel gəlir bura cümə günü çatır, pravlyaşi olmur kontorda. Aparıb verirlər Mirzə başıbatmışa. O da teli oxuyur, anasınan söz bir olub gizlədirlər. Allah canını almış, mənim gəlməyimdən bir həftə qabaq anasını götürüb, Xorasan ziyafətinə aparıb ki,

~~~~~  
üz-üzə gəlməyək. Gəlib pravlyaşiyə tapşırıbmışam ki, aldığın nefti yavaş-yavaş paroxodlara vur, yerit Urisiyyətə, müştərilər intizardadır. Deyir ki, siz payızda sərəncam vermədiniz, mən də icazəsiz cürət edib, neft almadım. Soruşuram, necə yəni, tel vurmuşam axı! Deyir ki, mən almamışam. Çatmayıb mənə. Poçtu yoxladığ, məlum oldu ki, başıbatmış Mirzənin əlinə düşüb. O da arvadımla müxənnət çıxıblar, əlbir olublar. Moskvadakı arvad üstündə, məni xar elədilər. – Birdən başladı hirsindən ağlamağa, - İndi yaz gəlib, neft bahalaşmış, gərək özüm iki-üç dəfə baha qiymətə Bakıdan aldığım nefti öz xərcimlə daşıtdırım Urusiyyətin uzaq şəhərlərinə, Allah Əkbərin qurtaran yerinə, qəbalə bağladığım tacirlərə ucuz satım. İndi zavodu, Ramanadakı mədəni də gərək satam... Müflisəm, müflisəm... Əlimdə qalan bu bağ, şəhərdəki mülklərimi də, Suraxanıdakı xırman yeri... Bunlar da tezliklə satılar, əlimdən çıxar. Canım çıxsa yaxşıdır.”

Qəzəblə özünü yerə çırpdı, ürəyi getdi.

Birtəhər onu ayıldırıb, təsəlli verməyə başladıq: “Allah kərimdir, əl-amanda qoymaz səni...”

Musa dar gündə qudasının dadına çatıb, iflas olmaqdan xilas edir. Rusiyadakı müştərilərə neft göndərir, qoymur şəhərdəki mülkü, bağ və Suraxanıdakı xırman yerini satsın. Fətulla bəy Rüstəmbəyovun məsləhətilə Suraxanıda xırman yerində Ağa Musa buruq qurdurur, quyu qazdırır. Çox keçmir quyu elə bir fonton vurur ki, ətrafı neft dənizinə döndürür; özü də xalis Suraxanı nefti, benzinə bərabər. Müştərilər göydə götürürlər. Gündəlik hasilat on min tondan çox olur. O quyu indi məşhur fonton vuran quyularla bərabər Bakı neft-qazma tarixinə daxil edilib, olduğu yerdə xatirə daşı basdırılıb, xüsusi nişanə qoyulmuşdur. Xəsis Ağa Musa lazım biləndə belə dada çatardı.

**VIII**  
**SEYİD MİRBABAYEV**



Bəxt ulduzu birdən parlayan neftxudalardan biri də Seyid Mirbabayev idi. Çox məlahətli səsi varmış, musiqi duyumu yaxşı imiş. Dövlətlilər bir-birinin bəhsinə onu toya dəvət edər, güclü pul, qiymətli hədiyyələr verərdilər. Varşavada səsinə qramafon vallarına yazıb, çox baha qiymətə satardılar; çox vaxt birə iki, birə üç qiymətə. Hacı Zeynalabdin Tağıyev həmişə ona tapşırırmış ki, Ağa, səbindən muğayat ol, korlanmasın. O səs allahın elə nemətidir ki, ələ düşməz; pulla almaq mümkün olmayan nemət, allah bəxşisidir.

Adları dillər əzbəri, Bakıda çox tanınmış, həm ata, həm də ana tərəfdən çox zəngin ailədə əziz-xələf oğullarının toyuna Mirbabayevi çalğıçıları ilə çağırırlar. Çoxlu təmtəraqlı keş və toy məclisləri görmüş puxtə, sərraf, arif xanəndə və sazəndələr o qəqiqə məclisinin nəbzini tutub başa düşür-

dülər ki, bura ayrı aləmdir. Qonaqlar qızıl-cəvahirat içində üzür, təkcə xəncər, beybut və tapancalarının qızıl-gümüşünə neçə-neçə bir imarət tikdirmək olar.

Mirbabayev o dərəcədə məclisi şənləndirir ki, hər havanı oxuyub qurtaranda dəf dolusu əsginas, qızıl şabaş toplayır. Neftxudalar, tacirlər, gəmi sahibləri, ticarət – mülk sahibləri bəhsə-bəhsə varını, səxavətini, toy sahiblərinə hörmətlərini gözə çapdırıb üstün olmağa cəhd edirlər. Xanəndə ilhamla, böyük ustalıqla segah muğamı üstündə bəyi tərifləməyə başlayır:

*Xoş gəlmisən bu məclisi urfanə bəy,  
Layiqdir hər qədəmin qurbanə təzə bəy.  
Məst eləyir xumarı gözün aşınaları,  
Ola gəl əlində bir dolu peymanə bəy,  
Yusif misal təxtə hökmün rəvan ola,  
Yetsin sədəyi Misirdə soltana təzə bəy.*

Əhl məclis elə gurultulu ilə əl çalıb: “Əhsən! Əhsən!!!” deyirlər ki, yer-göy az qalır lərzəyə gəlsin.

Seyid Mirbabayev ilhamla tərifə davam edir. Birdən dəfə kamançaçını göstərib şuxluqla əlavə edir:

– Bizim kamançaçıya alın bir çarıq...

Gurultulu gülüş qopdu, əl çalındı... Kamançaçının qabağına şabaş yağdı. Xanəndə öz aləmində idi. Bəyin əmisi iki beşyüzlük əsginası iki barmağı arasında havaya qaldırıb nümayiş etdirir-etdirir yaxınlaşıb qavala saldı...

Mirbabayev daha ürəkdən, daha ilhamla oxudu:

*- Gözəl olmur mayislərin mayisi,  
Bizə xələt versin bəyin dayısı  
Görüm a bəy, toyun mübarək olsun  
Atan, anan, bacın, dayın sağ olsun.*

## *Neft milyonçuları*

Oğlanın dayısı gözəl libasda, belində qızıl kəmər, qızıl xəncər, tapanca, boynundakı qızıl zəncirdən sallanan briliyant, yaqut medalyonlar bərq vurur, yerindən qışqırır: "Seyid, ana babamdan mənə miras qalmış "Bala şoranlıq"da qazdırdığım quyunu sənə xələt verirəm... (Elə bil oğlanın əmisinə meydan oxuyur, acıq verirdi). Nə çıxsə sənə bəxtinə, quyu başa çatana qədər xərci mənim boynuma. Cəddinə qurban olum, oxu, təriflə!"

Belə töhfədən sonra Seyid sağ əlini qoyur qulağı qənşərinə, adsız barmağındakı üzüyünün iri briliyant qaşını min bir rəngdə şəfəq saçır. (Seyid briliyant sərrafı və aşağı imiş; əla nümunələri yığmış), daha da cuşa gəlir, qavalı atıb-tutur, fəsalətlə, ilhamla davam edir ki, məclisdəkilər heyran qalır.

*Xoşum gəlir söhbətindən, sözündən,  
Xələti istərik bəyin özündən,  
Görüm a bəy, toyun mübarək olsun,  
Sağ düşün, sol düşün bizə borc olsun.*

*Olmuşuq biz burda hamıdan razı,  
Almışam əlimə sədəfli sazı,  
Kimə mən eləyim bəs ərik nazı,  
Ay bəy, sənə toyun mübarək olsun.*

Xanəndənin dəfninə xəzəl kimi şabaş tökülür... Xanəndə qışqırır: "Bəy oynasın! Ucuzluq olar". Sazəndələr bəy üçün vağzal çalır. Bəyi tay-yuşu ortaya çəkir.

Birdən "Bala şoranlıq"dakı quyu fontan vurur, yeri-yurdu qızıl seli bürüyür, xanəndə Seyid bir anda dönür olur milyonçu Seyid... Neftxuda, Varşavada səsi salınmış valları bir-bir baha qiymətə alır sındırır ki, guya əsl sənəti olan xanəndəliyi indiki milyonçuluğuna əskiklik gətirər, şan-şöhrətini azaldar,

~~~~~  
keçmişinə arxa çevirir.

Qəribədir insan, onu yüksəldib zirvələrə qaldıran, bu mərtəbəyə ucaldan allah vergisinə, xoş səsinə, xoş avazına pullanandan sonra həqarətlə baxır.

Yeri gəlmişkən, xoş avazlı, məlahətli səsinə varşavada qrammofon valına yazılması ilə və Seyid adı ilə əlaqədar bir əhvalatı oxuculara çatdırmaq elə zənn edirəm ki, maraqlı olar.

Seyid Mirbabayevdən sonra qarabağlı xanəndə Seyidi səsinə yazmaq üçün Varşavaya dəvət edirlər. Gedir oxuyur və səsi vala düşür; adını soruşanda deyir ki, Seyid. Məəttəl qalırlar və deyirlər ki, Seyid adlı adamın səsi bizdə var. Necə olar, o da Seyid, sən də Seyid? Xeyli götür-qoydan sonra iki Seyidi bir-birindən ayırd etmək üçün qərara gəlirlər ki, ikinci Seyidə Şuşinski adını əlavə etsinlər.

Seyid Mirbabayev başlayır başqa milyonçular kimi cah-cəlal qurmağa. Aramyanın dəniz sahilindəki mülkünü alır.

Aramyan həmin mülkü bir dəfə qumarda uduzmuşdu. Hadisə belə olub. Klubda oyunda başı neçə qızırsa, var-yoxu əldən gedir, axırda mülkü də qoyur banka, o da əlindən gedir. Xəbər evlərinə çatır. Klubda birdən görürlər ki, qapı açıldı, Aramyanın arvadı girdi qumar oynanan otağa, uzaqdan başladı sözü: "Əzizim, eşitdik ki, pulları, üstəlik mülkü də uduzMusan. Əcəb eləmişən. Heç kefini pozma.- Əlindəki balaca, camadanı uzadır ərinə. – Al, bunun içindəkilərini də uduz, amma qəm yemə". – Camadanı qoyub gedir.

Camadanın qapağını açanda görürlər ki, bütün ziqiymət qızıl-cəvahirat, bəzək əşyalarını ərinə təsəlli, ürək vermək üçün gətirib. Oyun təzədən qızıdır. Aramyana uduzduğu pulları da, mülkü də geri qaytarır.

Yay və qış klublarında hər axşam qızgın oyun gedərdi. Qumarda min manatlarla pulu, mülkü udan kim, uduzan

Neft milyonçuları

kim. Bəzən varlı müflis, hoqqabaz bir adam isə dövlət, var, mülk, zavod sahibi olurdu. Oyun gedə-gedə pulu birə iki-üç qiymət bahasına satıb alırdılar.

Şəhərin məşhur qumarbazlarından biri də xəstəlikdə ad çıxarmış Hacı Hacıağanın oğlu Yusif ağa idi. Qarınqulu, kəməgil bu adam hər gecədə çoxlu pul və bir neçə mülkü qumarda uduzandan sonra deyir ki, “adə, iş bərkiyir, gərək özümü yığışdıram”. Sonra da əzəmətli mülkü, içərisindəki avadanlıqla birlikdə on dəqiqənin içində qurmarda uduzur.

Arvadı, qohum-əqrəbası, xeyirxah adamların məsləhəti ilə vəkil tutub Naberejni (Neftçilər) prospektindəki dördmərtəbəli görkəmli binanı öz adına keçirtdirir ki, əri qumarda uduza bilməsin.

Dağlı Abbasla Malbaş Yusif də məşhur qumarbaz qoçu idilər; onlar Hacı Hacıağa oğlu Yusifağanı Novxanıya, Pirşağıya dəvə ətindən qutaba, çıx-bıza qonaq aparıb, qumarda lat-lüt eləyib yola salırdılar. Atasının dostlarından biri Yusif ağanı çağırır deyir ki, atan öləndə mənə vəsiyyəət etmişdi ki, sənə çatdırım, yaman günə qalanda özünü böyük otaqda, çılcıraq sallanan qırmaqdan asasan, biabırılıqdan canını qurtarasan. “Atam deyib- özümü asım?” “Bəli”. Gedib özünü asmaq istəyəndə cıraq sallanan qırmaq yerindən çıxır, qızılla dolu iki həna kisəsi yerə düşür. Yusifağanın kefi kökəlir. Lakin çox keçmir ki, həriflər onları da əlindən alırlar. Axırda on səkkizinci il mart hadisələri əsasında Zirəyə qaçır. Hərb gəmiləri ətraf kəndlərin əhalisini qorxutmaq üçün tez-tez Abşeron sahillərinə yaxınlaşıb top atəşi açırdılar. Yusifağa da Zirəyə gedəndə dənizdən atılan topdan vahiməyə düşür, başlayır qaçmağa, qumsallıqda təngənəfəs olub yıxılır və ölür. Danışib gülmək, vaxt keçirmək üçün içərişəhərli məzhəkəçi Şönü oğlu Abdullanı da tez-tez məclisə çağırırdılar. Şəhərdə

~~~~~  
Şönü oğlu ilə əlaqədə olaraq maraqlı bir əhvalat danışdılar. Bir nəfər dövlətli Kərbəla ziyarətinə gedəndə Şönül oğlunu özünə hayan götürür, at alır, xərcini boynuna götürür. Dolu bir kisə verir Şönü oğluna ki, bunu gizlət yəhərin altında, mənzil başında, Kərbəlaya çatanda verərsən mənə.

Kərbəlaya çatanda dövlətli kisəni istəyir. Şönül oğlu cavab verir ki, kisədəkini qovuşqun bilib yol boyu yemişəm. "Necə yəni yemişəm?!" təəccüblə kişi soruşur. Şönül oğlu deyir: "Nəinki yemişəm, bayıra da getmişəm". Düşür dava. Kişi deyir: "Adə, o mənim atamın sümükləri idi. Gömrük pulu verməmək üçün həvəngdə döyüb toza döndərüb, kisədə gizlədim gətirirdim ki, burada Kərbəlada basdırıb, üstündə qəbir tikdirim. Deyirsən ki, yemişəm... Şönül oğlu deyir: "Əvvəldən xəbər eləyəydin də, mən nə biləydim".

Milyonçu olandan sonra Seyid Mirbabayev gedir Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına, xahiş edir ki, siz şəhərdə olan bütün imarətləri tanıyarsız, yanınıza məsləhətə gəlmişəm, mülk almaq istəyirəm.

O da deyir ki, şəhərdə çoxlu mülklərim var, oturduğum, bir də doğulduğum evlərdən savayı, hansını istəyirsən qurbanıdır cəddinə.

Seyid razılıq edir və deyir ki, Hacı, sizin mülklərdə mənim gözüm yoxdur...

Hacı deyir: "Onda məktub verim, get Tiflisə. Aramyan dəniz qırağındakı imarəti satırdı, bəlkə ala bildin. Çox yaxşı mülkdür, heç mənim imarətimdən əksik deyil. Çox da şükümlü binadır. Özüm o binada neçə il yaşadım, evim hazır olanda ordan köçdüm. Sonra Ağa Musa neçə il yaşadı, elə mən yaşadığım otaqlarda, hesabdar Seyidməmmədov Mirhəbib Seyid Əhməd oğlunu qoşur Seyidə, göndərir Tiflisə, Aramyanın üstünə. Bir məktub da verir və deyir ki, bunu əvvəl aparıb verər-

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
sən canişin idarəsinə, deyərsən ki, Qori seminariyasının hamiliyini götürürəm boynuma. İldə bir neçə min xərcin çıxsa da, padşahlıq qabağında üzün ağ olar, sözün keçər, gələcəkdə artıq müsəlman uşağı göndərə bilərik ora. Mən də elə buna görə Bakı texniki məktəbinin hamiliyini götürdüm üstümə. Gəlmişdilər ki, bina üç ildir qalıb yarımçıq, neçə min manat çatmır. Dedim altmış beş min manat verirəm, özüm də məktəbin hamisi oldum... Kameranə məktəbə də, ora da doxsan min manat xərcledim. Ağa Musa da realni şkolun hamisi oldu, indi orda oxuyanların yarıya qədəri müsəlman balalarıdır.

Seyid Hacı deyən kimi eləyir, gedir canişinliyə, Qori seminariyasının hamiliyini götürür boynuna. Tiflisdə bu xəbər dönür böyük bir hadisəyə, Bakı milyoncusundan qəzetlər yazır, səxavətini tərifləyirlər. Hamı hər yerdə bu xəbəri danışır.

Aramyan da Bakıdan gələn qonaqları çox hörmətlə qarşılayıb qəbul edir, nökrəi göndərüb camadanları mehmanxanadan apartdırır öz evinə və deyir, Hacı'nın adamlarının Tiflisdə mehmanxanada qalması mənim üçün ayıbdır, təhqirdir. Nəinki sizin kimi hörmətli şəxslərin, hətta Hacı'nın nökrəinin də mənim evimin baş tərəfində yeri var".

Onları neçə gün qonaq saxlayır, o ki var hörmət edir, şərəflərinə ziyafət düzəldir. Tiflisin görkəmli yerlərinə aparıb, mehribanlıq göstərir, axırda deyir ki, bir vaxt mən o mülkü satmaq istəyirdim, sonra fikrimdən daşındım. İndiki Hacı üstümə adam göndərüb, məsləhət görür, satıram. Üç yüz min manat qiymət qoymuşdum. Hacı'nın xatirinə əlli min manat güzəştə gedirəm.

Seyid Mirbabayev bir sözü iki eləmir, cibindən bank kitabçasını çıxarıb, dördə bir miyon manata çek yazıb qol çəkir, Aramyana uzadır.

Yola düşəndə Aramyan iki zərf verir Mirhəbibə və deyir:

“Bu zərfi Hacıya çatdırarsan. Bu birisi isə sənindir”.

Mirhəbib deyirdi ki, “Yaman təşvişə düşdüm, görən mənə nə verib”. Vaqonda zərfi çırdım, gördüm ki, içində beş dənə yüzlük var... Seyid xəbər aldı: “Aramyan xozeyin sənə nə qədər bəxş edib”. Cavab verdim ki, beş yüz manat, zərfi ona uzatdım. Beş yüz manat da o bağışladı. Mirhəbib də Mərdə-kanda bağ salır, gözəl bir mülk tikdirir.

Yeri gəlmişən qeyd etmək vacibdir ki, həmin Seyid Məmmədov Mirhəbibin qızlarından biri Züleyxa xanım sonralar Sovet İttifaqının adlı-sanlı ilk hərbi təyyarəçilərindən oldu; adı dillər əzbəri, jurnal və qəzetlərin səhifələrində şəkli dərc edilir, haqqında uzun yazılardı. Züleyxan xanımın bəstə boyu, gülər siması, gülbəniz, maral gözlər, qara hilal qaşları diqqəti uzaqdan cəlb edər, hər görəni valeh edər, elə bil ahənbura dəmiro cəzb edər. Qumral saçları qəşəng başının hərəkətilə həmahəng dalğalanırdı; üzünü təbəssüm bürüdükdə gül dodaqlar aralanır, sədəf dişləri adamı valeh edər. Sözləri şirin, mələhətli, səsi ahəngdar musiqidən də münis idi. Bir dəfə rast gələn Züleyxaya tez-tez rast gəlməyə can atardı. Söhbəti səmimi, dostluqda-yoldaşlıqda sədaqətli, bərk ayaqda mətin üzü dönməz, mərdanə... Elə bil xeyir iş görməkdən, insanlara yaxşılıq etməkdən həm həzz alır, həm də ilhamlanardı...

Maraqlı orasındadır ki, gözəl tap çıl r və bir vaxtlar gənclik illərində rəfiqəsi mühəndis mavi göz, sarışın, alyanaq ipəksaç, güləndam Hökümə Nəcəfova ilə bəabər dövlət orkestrində qabaq sırada oturub solo çalar, tamaşaçıları valeh edər, əfsunlayardılar. Əlbəttə, bu barədə əlahiddə əsər yazmaq lazımdır... Lakin qısa da olsa bu ilk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi qız- Züleyxa barədə yazmağı oxucular üçün maraqlı olacağını zənn edirəm.

Züleyxa indiki Məşədi Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft

Neft milyonçuları

~~~~~  
və Kimya İnstitutunu bitirir. Moskvaya gedib Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasının şturman şöbəsinə daxil olur. Jakovlevin icad etdiyi məhşur reaktiv qırıcı təyyarədə təlim keçir, qırıcı təyyarəçi adı alır. Oxuduğu müddətdə Moskva Sovetinə deputat seçilir.

Böyük Vətən müharibəsinin birinci günündən sonuna qədər cəbhələrdə döyüş əməliyyatlarında iştirak edir. Yeddi ordenlə təltif edilir ki, Lenin ordeni, iki Qırmızı Əmək Vayrağı, iki Şərəf nişanı, iki İkinci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni; ona qədər də medalla təltif edilmişdir... Hərbi rütbəsi mayordur.

## IX SƏLİMOV

Birdən-birə milyonçu-neftxuda olanlardan biri də binəqədili Səlimov idi. Ata-baba yurdunda quyusu fontan vurmuşdu. Nəql edirdi ki, var-yoxu xərclədim, qohum-əqrabaya əl açdım, bir qədər borc verdilər, quyu döndü əjdahaya, hamısını uddu... Nöyüt görünmədi. Hər cümə axşamı fəhlələrə pul vermək lazım idi, kasıb adamlar, yarıt ox, yarı ac, gündə on iki saat ağır dəmiri qaldırır, daşıyır, zığ-palçıq içində vurnuxurlar... Mədən qonuşularımın gözü mülkəmdə idi; bəhanə axtarır, Allahdan istəyirlərdilər qapazlayıb mülkümü, yerimi əlimdən alıb yiyələnsinlər. Bir necə nəfər çox ağır şərtlə borc vermək istəyirdilər. Axırda qərara gəldim ki, gedim Peterburqa, düşüm padşahın ayağına kömək istəyim. Kənddə bir dükanimiz vardı, girov qoydum... Usta və fəhlələrə ay yarım-lıq maaş qoydum. Çörək bişirtirib məfrəşlərə doldurdum ki, gedib qayıdana qədər mənə bəs eləsin. O zaman müsəlman dindarları səfərə çıxanda məfrəşlərə qurumuş lavaş doldurub aparırdılar, üstünə su çiləyib yeyirdilər.

Biləcəriyə gəlib билет alıb qalxdım vaqona. Fikir götürmüşdü məni, az qalırdı ürəyim partlasın, qabaqdan qış gəlir, qürbət, yad el, görəsən sözümə qulaq asan olacaqmı? Yaxşı bir xəzim vardı, pəncərənin yanında asmışdım. Sərnişin az idi. Birdən platformada buruq ustası gözümə dəydi, üst-başı nöyüt içində. "Allah şeytana lənət eləsin" deyib gözlərimi sildim, fikirləşdim ki, yəqin başıma hava gəlib. Bir də baxdım ki, usta yoxa çıxdı. Mənə elə gəldi ki, məni çağırırlar. Pəncərədən boylandım, usta məni gördükdə qışqırdı: "Müş-tuluğmu ver, xozeyin, quyu fontan vurur". Vaqondan düşüb

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
elə götürüldüm ki, bir də fontan vuran quyunun qabağında ayaq saxladım. Göydən nöyüt yağır, yeri-yurdu başına alıb sel kimi axır... Biləcəridən birnəfəsə yürümüşdüm...Bahalı xəz, camadan, çörək dolu məfrəşlərim qalmışdı vaqonda. Buruq ustası məndən xeyli sonra gəlib çatdı... Buruğun dövrəsində yalan olmasın, onlarca fayton, qazalaq vardı... Adam əlindən tərpənmək olmurdu... Hamı məni təbrik etməyə tələsir, bir-birinə macal vermirdilər... Mənə pul uzadan kim, çek təklif edən kim, xoş söz deyən kim; bığımın altından keçmək istəyənlərin sayı-hesabı yox idi...

Səlimov şəhərdə Stariy politseyski (Məmmədəliyev) küçəsində bir möhtəşəm imarət, Krasnovodski (Səməd Vurğun) və Kamenisti (Şors) küçələrində iki böyük imarət tikdirmişdi. Başqa küçələrdə də... Hamısı əzəmətli, arxitektura cəhətdən zəngin, rəngarəng binalar idi.

X
ŞIXI

Bakıda çoxlu nəhəng, miyanə, xırda neftxudalar vardı, hamısını yazıb təsvir etməklə qurtaran deyil və buna heç bir ehtiyac da yoxdur. Lakin bir nəfər çox zəngin neftxuda barədə danışmağa dəyər. Suraxanıda Şıxı adında bir nəfərin ata-baba yurdunda güclü neft təbəqələri kəşf edilmişdi; ərazi geniş və vüsətli. Dillər əzbəri, tarix səhifələrində dəfələrlə adı çəkilmiş məhşur “Atəşgah” məbədi burada yerləşirdi. Ustalar hara baltalarını dirəyirdi çox keçmirdi fontan göylərə baş qaldırırdı, özü də ağ Suraxanı nefti, qiyməti xeyli baha.

Şıxı ömründə ancaq pis əməllərlə məşğul olurdu; qoçu dəstəsi vardı. Bakıda bir neçə yerdə dördmörtəbəli kaşana- imarət tikdirmişdi. Mərdəkanda bağı, imarəti, Suraxanıda evləri var idi. O, dəstəylə it saxlayıb yemləyir, adamlara qısqırdıb parçalatdırar və bundan nəşə, həzz alardı. Adam öldürmək, uşaqları yetim, arvadları dul qoymaq, ocaqları söndürmək, mülkləri viran qoymağı özünə peşə eləmişdi.

Şıxı öləndə tək Suraxanı əhli yox, qonşu kəndlər də toy-bayram edirdi.

Qohumlar onun meytini camaat qəbiristanlığında basdırmadılar, qorxdular ki, gecəyarı cənazəni qəbirdən çıxarıb, yandırar, nəcis sürterlər; öz həyətləində qəbir qazıb basdırdılar, lakin yenə nigaran idilər, qisasdan qorxurdular. Ona görə də, qəbrin dövrəsində zəncirli bəqərə ilə dəmirə bənd edilmiş iki quduz köpək gecə-gündüz qəbir ətrafında fırlanır, heç kəsi qəbrin həndəvərinə buraxmırdılar.

XI TUMANYAN

Bakı milyonçularından biri də Tumanyan idi. Qubernator (Pioner) bağı ilə üzbəüz dördmərtəbəli, hündür binanı (1893-1894) o tikdirmişdi. Özü İran təbəəsi olsa da, Rusiyanın çox yerində ticarət kontorası vardı. Müzəffərəddin şah Avropa səfəri zamanı yolüstü Bakıya gələndə onun evinə düşmüşdü.

İran şahı öz səyahətnaməsində Bakıya gəlməyini və burada iki gün qalmağını belə təsvir edir: “Qatar dayandı, biz vaqondan düşdük, stansiyada bizi çoxlu müsəlman camaatı-təbrizlilər, dağıstanlılar qarşıladı. Hərbi təşrifat qarovulu hazır dayanmışdı, musiqi çalınırdı. Bu qarovulun qarşısından keçdik, sonra əvvəldən hazırlanmış otağa girdik; burada uləma, seydilər və tacirlər, Tumanyanın adamları dayanmışdılar.

~~~~~  
Qafqaz işlərinə baxan Tiflisdə oturan baş konsulumuz Nazi-mülmülk öz məiyyətilə hüzurə müntəzir idi. Bir neçə dəqiqə keçdi, xəbər verdilər ki, kareta hazırdır. Binadan çıxdıq. Şiddətli xəzri əsirdi; küçələrdə şərəfimizə asılmış bayraqları, çıraqları və fəxri darvazanı xəzri xarab eləyirdi. Hiss olunurdu ki, mənim şərəfimə şadyanalıq hazırlayıblar. Küçələrdə və səkilərdə, şiddətli küləyə baxmayaraq, çoxlu müsəlman və digər millətlərdən şəxslər vardı.

Stansiyadan mənzilə- iqəmətgahə iyirmidəqiqəyə çatdıq. Möhtəşəm imarətin qabağında çoxlu xalı-xalça döşənmişdi, bina bayraqlarla və çıraqlarla bəzədilmişdi. Ətraf çıraqlarla işıqlandırılmışdı. Karetadan düşüb imarətdəki çoxlu pillələrlə qalxdıq. İmarət dördmərətbəlidir. Biz üçüncü mərtəbədə yerləşdik. Otaqlar avropasayağı, çox zəngin və əla döşənib bəzədilmişdi. Tumanyanın adamları məni qarşıladılar, onlarla görüşəndən sonra mənim üçün hazırlanmış otaqlara keçdim. Mənimlə gələnlərin çoxu da bu mülkdə yerləşdirildilər.

Ertəsi gün Sədr əzəm (baş nazir – M.S.) xəbər verdi ki, rus imperatorunun əmri ilə Qafqaz canışını Tiflisdən mənimlə görüşmək üçün Bakıya gəlib, hüzurə müntəzirdi.

Canışın içəri girdi, görüşdük. Cüssəli, xoşsima, fərasətli və aqil bir şəxs idi. Bir qısa söhbətdən sonra o getdi.

Bakının bütün əyanları və şəhər hakimləri hüzuruma gəldilər, imperatorlara layiq mənə üç məcmidə duz-çörək gətirdilər. Fərəcbəy də hüzuruma çatdı. Ona da izhar iltifat etdim. Rus imperatorunun hədiyyə göndərdiyi altı dənə əla tufəngi mənə təqdim etdilər. Həddindən çox yaxşı tufənglər idi. (Müzəffərəddin şah mahir ovçu imiş-M.S.)

Olduğumuz imarətin böyük bir eyvanı vardı. Buradan dəniz görünür. Eyvandan ətrafa tamaşa etdik. İmarətin qabağında çoxlu adam yığılmışdı. İran təbəələri çox idi; dalbadal

~~~~~  
salavat çəkir və uca səsle hurra deyirdilər.

Eyvanda şəhər və dəniz yaxşı görünürdü; yaxşı, şirin su olmadığı üçün, bir də torpağın pisliliyindən və neftin çoxluğundan bu aralarda ağac yoxdur; azca var ki, onu da çox böyük zəhmətlə yetişdirib saxlayırlar.

Bakının havası o qədər də tərifəlayiq deyil; çünki dəniz-kənarıdır, rütubət çoxdur, həm də neft mədəni yaxındadır. Hər yerdən –divarlardan, yerdən, qapı və pəncərələrdən neft iyi gəlir, aləm qapqaradır. Xəzər sahilindəki bütün şəhərlərə buradan neft gedir. Bakıda çoxlu abad imarət var.

Avropaya təhsilə göndərəcəyimiz tələbələr gəlmişdi. Sədr əzəm onları hüzuruma gətirdi. Onları müxtəlif dövlətlərin paytaxtlarına yolladım.

Mən, Sədr əzəm, bir də admiral Arsenyev karetda neft mədəninə tamaşaya yollandıq. Qabaqlar neft çeşməsi yerlə axarmış, indi bu çeşmələr dərinədir, quyu qazıb çıxardırlar, quyudan çıxılan neft arxla o anbarlara axır, çəlləklərə doldurub daşıyırlar. Neft ticarətindən çoxlu mənfəət əldə edirlər; mədən sahibləri, tacirlər və rus dövləti bu mənfəəti bölüşdürürlər. Kareta Fərəcbəyin neft mədəninə çatdı; bura uru, sanballı mədən olduğundan tamaşa etməyinə dəyərdi. Neftin necə çıxmasına, arxa anbara axmağına baxdıq; birdən neft yağış kimi yağıb üstümüzə töküldü, o üfünətli və pis iy verdi. Burada çox dayanmadan, geriya qayıtdıq. Dincəlmək üçün hər şey hazır idi.

O axşam bakılılar şərəfimizə ziyafət-təşrifat məclisi düzəldi. Bütün şəhər çırağban edilmişdi.

Sabahı gün imarətin eyvanında oturdum. Sədr əzəm də hüzurumda idi; bütün məktəblərin şagirdləri təzə, gözəl libasda, əllərində bayraqlar, nəğmələr oxuya-oxuya dəstələri (imperatorlar üçün edildiyi kimi) mənim iqəmətgahımın

~~~~~  
qabağından keçirdilər. Şəhər əhalisi qarşımda dayanmışdı”.

Neft mədəninə fəhləlik eləyən Molla Əhəd nəql edirdi ki, “şəhəri bəzəmişdilər. Qartal nişanı olan rus və Şiri-Xurşid nişanlı İran bayraqlarını hər yerə sancmışdılar; eyvanlar xalı və xalçalarla bəzədilmişdi. Qala bürcünün üstündə qara çıraqlar, “Qız qalası”nın və “Qoşa qala qapısı”nın üstündə iri məşəllər yanırdı, kəndirbazlar oynayırdı. Rəngbərəng fənərlər yanırdı. Axşam dənizdə əlvən çıraqlarla – şamlarla bəzədilmiş gəmilər, qayıqlar seyrə çıxmışdı; musiqi çalınırdı; şahın şəfərinə toplardan yaylın atəşi açdılar.

Spaski (Qasım İsmayılov) və Nizami küçəsində yerləşən İran konsulxanasının böyük həyətində necə-necə qurban kəsib, şənlik düzəltmişdilər. Küçələrdə adam əlindən tərpməmək olmurdu. Şahın düşdüyü binanın qabağında iki gün böyük izdiham oldu”.

“Neft mədəninə və zavodlarda, şose yollarında, inşaatda ən ağır işlərdə çalışan fəhlələrin əksəriyyəti iranlılar idi, hamısı yığıncağa gəlmişdi. Şah küçə eyvanına çıxanda bir fəhlə özünə od vurub yandırdı. Alovu söndürmək üçün fəhlənin üstünə palaz-palto atdılar”.

O vaxtlar, ümumiyyətlə, fəhlələrin, xüsusilə iranlıların güzaranı çox ağır keçirdi. İranın özündə şah istibdadı, mülkədar, xan zülmü, məmurların cəza tədbiri, ölkədə iqtisadiyyatın tənəzzülü, işsizlik, hərc-mərclik, aclıq onları vətəni tərk etməyə vadar edirdi. Ayağı yer tutan iş dalınca Rusiyaya qaçırdı: Bakıya, Həştərxana, Samaraya, Gürcüstana, Şimali Qafqaza... Qürbətdə olanlar kapitalistlərin, güclülərin, qolu zorbalıların zülmü altında əzilərdilər. Qoçu aldığı tapaçanı yoxlamaq üçün yoldan keçən yazıq iranlıni nişan alıb öldürürdü, sorğu-sual edən də olmurdu. Bakının “Həmşəri palanı” (Şors küçəsinin yuxarı başı) adlanan məhəlləsində ancaq kasıb iranlılar yaşayırdı. Oradan

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
o yana zibillik, çöl-biyaban idi. Taxtadan, ağac parçalarından, paslı dəmirdən quraşdırılmış alcaq, rütubətli daxmalar, qaranlıq zirzəmilər məskənləri idi; beş-altı adam bir daxmada, bir zirzəmidə yaşayırdı. ərtaf çirkab, üfunətli. Axşam düşəndə Kamenisti (Şors) küçəsi ilə üzüyuxarı hambalların, fəhlələrin axını başlayardı, özləri də mazutlu, palçıqlı, çır-çındır içində. Gündə on iki saat ağır iş... Yarıtox, yarıac... Qərbətdə qaldıqları müddəti yırtdıqları mitilin sayı ilə hesablayırdılar; üç mitil, beş mitil, yeddi mitil...

Elə ki, xəzri başlayardı, “Həmşəri palanı”nda toz əlindən göz-gözü görmürdü; yağışda daxmaları, zirzəmiləri su basardı... Yoxsullar yaşayan küçələrdə, həyat-bacada palçıq dizə çıxırdı.

Yağışlar zamanı sel dağlıq məhəllələrindəki zir-zibili və palçığı gətirib tökürdü şəhərin bazar küçəsinə, Quba (indiki Füzuli) meydanına...

İranlı fəhlə özünü yandıran günün axşamı (onsuz da gündə bir neçə fəhlə, ya özünü mədəndə, quyularda tələf edirdi, ya da qoçu gülləsinə hədəf olurdu). Hacı Zeynalabdin Tağıyev şahın şərəfinə verdiyi böyük ziyafətdə giley-güzar edir ki, mən müsəlman olduğum halda bəs niyə mənim yox, gedib erməni Tumanyanın evinə düşdünüz. Şah cavab verir ki, sən müsəlman olsan da, rus təbəəsisən, Tumanyan isə mənim rəiyyətimdir. İran təbəəsidir, onun evi mənim evimdir.

XII HACI HACIĞA

Milyonçulardan biri də Hacı Hacığa idi. Sandıq milyoncusu. Şəhərdə çoxlu mehmanxanası, karvansarası, şərnişin və yükdaşıyan gəmiləri vardı. Deyirlər ki, Hacı bir dəfə gəmiyə qalxanda matros onu tanımır, biletsiz olduğunu güman eləyib itələyir, Hacı yıxılır. Hacığanın oğlu və kürəkəni matrosu döymək istəyəndə, Hacı cəld ayağa qalxıb onları qoyur: “Lazım deyil! Gərək deyil! İş düşər polisə, bizi cərimə edərlər. Mənə heç nə olmayıb, bir balaca toza batdım, onu da çırpdım, qurtardı getdi”.

Hacı Peterburqa gedir, çoxlu mal alır. Ancaq limanda deyirlər ki, daha yük qəbul etmirik, malları yazda, altı aydan sonra götürəcəyik. Özü nəql edirmiş ki, o qədər malın yarım il anbarda qalma xərci necə min manat edəcəyini fikirləşəndə az qaldım dəli olam, baş soxmadığım idarə qalmadı, heç nə eləyə

Neft milyonçuları

~~~~~  
bilmədim. Əlim hər yerdən üzüldü, başladım Fitilbörk küçələ-  
rində hərlənməyə. İri bir kilsənin qabağına çatanda yorulub  
oturdum. Bir qoca mənə yaxınlaşıb dedi ki, arxanı Çarın sarayı-  
na çevirib oturma, buraya tez-tez durbinlə baxırlar, acıqlarına  
gələr. Ehtiyatsızlıq edərsən, gəlib səni tutarlar, məni də qulluq-  
dan qovarlar, bir tikə çörəyim var, o da əlimdən çıxar.

Durdum ayağa, başladım mərmər qəbirlərin arasında  
hərlənməyə; qoca kişidən xəbər aldım ki, bu qəbirlər kimin-  
dir. Cavab verdi ki, imperatorların, onların arvadlarının, böyük  
knyazların, generalların qəbirləridir. Bir qəbirin yanında otu-  
rub başladım ağlamağa. Ürəyim dolu idi, az qalırdı partlasın.  
Heç yarım saat keçməmişdi ki, birdə gördüm iki əfsər mənə  
yaxınlaşıb dedilər ki, düş qabağımıza gedək bizimlə. Düşdüm  
qabaqlarına. Məni gətirdilər padşahın evinə. Mərmər pillələrlə  
qaldırdılar, bir neçə bəzəkli otaq keçdim. Ortayaşlı bir hərbcı  
arvadla pəncərədən bayra baxırdılar. Ayaq səsinə döndülər,  
kişi əlindəki durbini arvada verdi, mənə tərəf gəldi.

O saat tanıdım ki, Nikolay padşahdır. Təzim etdim. So-  
ruşdu ki, kimsən, nə üçün gəlmisən. Arvad da gəldi yanımıza.  
Dedim ki, Bakıdan gəlmişəm. Tacir babayam. Xəbər aldı ki, o  
qəbirlərin yanında niyə oturmuşdun, niyə ağlayırdın. Birtəhər  
başə saldım ki, bizim dinimizdə padşah yer üzünün allahıdır.  
Onlara ağlamaq, ruhlarına dua eləmək savabdır, bizim borcu-  
muzdur. Dediklərimizi arvada firəng dilində başə saldı. Üz-gö-  
zündən anladım ki, sözlərim onun da, padşahın da xoşuna  
gəlib. Xəbər aldı ki, indi burda neyləyirsən. Dedim çoxlu mal  
almışam, amma limanda yük götürmürlər. O, qapıdakı zabıtə  
nə tapşırdısa, zabıt dəftərçəni çıxarıb yazdı; sonra məni qaldı-  
ğım mehmanxanaya apardı və tapşırdı ki, səhər saat doqquzda  
hazır ol, gəlib səni aparacağam.

Sübh tezdən qalxıb namaz qıldım, bir fincan qəhvə içib,  
~~~~~

~~~~~  
başladım gözləməyə. Zabit gəlib çıxdı, məni faytona mindirib böyük bir imarətə apardı. Qapıda qılınclı-tapançalı zabitlər o saat təzim elədilər, qapını taybatay açdılar. Yenə böyük bir otağa girdik. Haçasaqqal, uzunbığ, ahıl bir hərbcisi ayağa qalxıb mənə sarı gəldi, aparıb yumşaq stulda yer göstərib, oturdu. Mənə iki zabit qoşub göndərdilər limana. O saat kağızları yazıb verdilər, malları götürdülər. Bakıya çatanda, gördüm ki, yüklər məndən tez gəlib, daşıyblar anbarlara...”

Neçə il sonra Hacı Hacıağanı Peterburqa dəvət edirlər. Vağzala düşəndə iki zabit gəlib onu qarşılayır, kareta dayanan yerə aparırlar. Hacı Hacıağa xəbər alır ki, bu araba kimindir. Başa salırlar ki, bu karetanı Çar sənə özü göndərüb ki, oturasan. Hacı Hacıağa Xorasan kürkünü çiyinə salır və deyir: “Gedək, rəiyyət padşahın arabasına oturmaz, padşahın arabası qabaqda gedər, rəiyyət də onun dalınca piyada... Bunun özü böyük şərəf, böyük fərəhdir...”

Bakıdakı “Metropol” mehmanxanasını hərraca qoyurdular. Hərracın Tiflisdə olacağını xəbər verirlər. Hacı Hacıağa gedir ora. Bədxahlar onu ələ salıb, soruşurlar ki, Hacı burada nə gəzirsən? Sən yumşaq, rezin çarxlı faytona bir abbası verib minmirsən ki, bahadır, üç şahalıq dəmir təkərli, köhnə faytonda gedirsən. Hərracda əlli-altmış min manat söhbəti olacaq. “Tamaşaya gəlmişəm” – deyir. Hərracda “mehmanxanaya” əlli min manat qiymət elan edilir və yavaş-yavaş qalxır altmış min manata. Hacı Hacıağa qışqırır: “Yetmiş min!” Ehtiraslar təzədən coşur. Qiymət qalxır doxsan min manata. İkinci zəng çalınanda Hacı Hacıağa qışqırır: “Doxsan doqquz min manat!” Çaxnaşma düşür. Mehmanxananı Hacı alır. Küçədə bədxahlar soruşur: “Hacı, bu qədər pul hardan?” Cavab verir ki, “Faytonlara vermədiyim şahılardan!” Başqası xəbər alır: “Hacı, niyə bəs yüz min manat demədin?” Hacı cavab verir:

~~~~~  
“Axı min manatla beş min dəfə faytonda getmək olar”.

Hacı Hacıağanın evinə təzə qulluqçu götürürlər. Qaş qaralanda qulluqçuya deyirlər ki, çıraqları yandır. O da pəncərədəki çıraqların şüşəsini bir-bir çıxardır, kibriti alışdırıb yandırır. Hacı bunu görəndə cəld qulluqçunun başının üstünü alır: “Dayan! Dayan! Əvvəlcə çıraqların şüşəsini çıxardıb düz yan-yana”. Qulluqçu onun dediyinə əməl eləyir. Hacı bir kibrit alışdırıb چراغın birini yandırır, sonra da bir parça kağız götürüb alışdırır, çıraqların o birilərini də yandırır və qulluqçuya deyir: “İndi şüşələrini tax, hər gün bax, belə edərsən. Yoxsa, hər چراğa bir kibrit çöpü yandırsan məni müflis edərsən...”

Hacı Hacıağanın qəribə bir xasiyyəti də varmış. Xoşu gəlməyən adam ona salam verəndə “Xudahafiz” deyə uzaqlaşmış.

Professor memar Sərkisov deyirdi ki, milyoner Adamov qardaşlarının da maraqlı tarixləri var... Bu qardaşlar Bakıya əliboş gəlib, zirzəmidə emalatxana açıb, başlayırlar xarratlığa. Səhər alaqaranlıqda işə başlayar, bir də axşam çıraqlar yanan da zirzəmidən çıxardılar. Külli ixtiyar böyük qardaşın əlində idi. O, bazar günləri hər qardaşa bir abbası xərclik, iki şahı da dələk və hamam pulu verərdi. Hamıya pal-paltarı o alar, təsərrüfata o özü baxardı... Beş ildən sonra, bazar günlərinin birində, səhər çayından sonra böyük qardaş fərəhlə deyir ki, sabahdan emalatxanada iki nəfər işləyəcəyik. Bankda bir milyon manat pulumuz var, körpü almışam, taxta-şalban alış-verişi edəcəyik. Müqavilə bağlamışam, Rusiyadan, bir də Lənkərandan, Ənzəli-dən tir, ağac-taxta göndərəcəklər.

Bakıda başqa milyonçular da vardı: Şibayev, Leonozov, Rotşild, Zubator, Bakendorf və s.

XIII
ALEKSANDR İVANOVIÇ
MANTAŞEV

Mantaşev Bakı neftindən yüz milyonlar fayda götürdü, şəhərdə bircə dənə fərli bina tikdirib. Amma mədənlərdə dustaqxanadan da pis kazarmalar inşa etdirdi. Xaricə qaçdı və 1920-ci illərin əvvəlində əli hər yerdən, ümidi Bakıya qayıtmaqdan üzüləndən sonra Suraxanı, Sabunçu və Bibiheybət mədənlərini, Parisdə dünya neft inhisarçısı Deterdingə 7 milyon franka satdı.

XIV
İSABƏY HACINSKİ

İsabəy Hacinski də neftxuda idi. Bibiheybətdə zəngin mədənni vardı, onun şəhərdəki bərli-bəzəkli kaşalası hamının diqqətini cəlb edirdi. Bu tərəflərə yolu düşənlər qeyri-ixtiyari ayaq saxlayıb bu gözəl binaya tamaşa edir. Əvvəl Balaxanı (Basın) küçəsilə Marinski (Korqanov) küçəsinin tinində imarət tikdirir və xeyli vaxt orada yaşayır, sahilə təzə evi hazır olandan sonra ora köçür, əvvəlinkini verir qardaşına.

Bakı bulvarının salınmasında İsabəy Hacinski çoxlu pul xərcləmişdir. İki oğlu, bir qızı vardı. Böyük oğlu Sadıq bəy

~~~~~  
gözəl geyinirdi, hər günün öz libası vardı. Geydiyi paltarların rəngindən adamlar həftənin hansı günü olduğunu təyin edirdilər. Hər gün səhər düz on tamamda evdən çıxıb karateya, ya da faytona oturanda ətrafdakı dükançılar saatını yoxlar, artıq-əskikliyi düzəldərdilər. Gimnazyada oxuduğu sinfin kasıb şagirdlərinin məktəb pulunu verər, onlara paltar və kitab-dəftər alardı.

Bakıda memarlıq baxımından bir-birilə bəhsə girən yüzlərlə bina var. Bu binalar heç bir cəhətdən bir-birinə oxşamadığı kimi, bir-birini təkrar etmir. Lakin İsabəyin roma, kotik və modern üslubunda tikilmiş mülkü diqqəti cəlb edir. Dəniz kənarında tutduğu mövqe, əsrlərin yadigarı, əfsanəvi “Qız qalası” ilə yanaşı durması hər cəhətdən ona üstünlük verir. Bu iki binanın yanaşı durması, onlardakı təzad adamı valeh etməyə bilmir. İmarətin xarici gözəlliyi, lakonikliyi, ondakı plastika daxili bəzəyilə tam vəhdət əmələ gətirir, görünür istedadlı memar ilhamının ən coşğun çağlarında onu layihələndirib, var qüvvəsini, canını, qəlbini ona sərf edib.

İmarətin girəcəyində, iki tərəfdə mərmərdən yonulmuş aslan heykəlləri binaya əzəmətli görkəm verirdi. Təəssüf ki, 1918-ci il mart hadisələri zamanı bu aslan heykəlləri atılan qumbaralardan dağılıb getdi.

Hər biri diqqətə şayan memarlıq incisi hesab edilə biləcək şahənə imarətdən tutmuş xudmani binalara qədər hamısı yüksək zövq və səliqə ilə şəhərimizə gözəllik və əzəmət verir. Bunları yüksəltmək üçün keçmişdə milyonçular, neft-xudaya çevrilən Əmircan, Binəqədi, Bibiheybət, Suraxanı sakinləri, Sabunçu bəyləri, tacirlər, şəhərini sevən əsnaf, məmur, sənətkar imkanı daxilində heç nə əsirgəməmişdilər.

**XV**  
**NOBEL QARDAŞLARI**



~~~~~  
Keçən əsrin ortalarından Bakı neftinin şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdı. Bu odlu torpaqlarda ucuz yolla varlanmaq üçün böyük kapital sahibləri olan Avropa maqnatları bir-birinin dalınca axışıb Bakıya gəlirdilər. 1874-cü ildə İsveçli Nobel qardaşları, 1889-cu ildə fransız Rotşild, 1890-cu ildə ingilis Ceyms Vişay böyük kapitalla Bakı neftini sormağa başladılar. Hələ onlardan xeyli qabaq rus tacirlərindən Kokorev, Qubonin, Şibayev gələrək burada neft istehsalı və kerosin emalı ilə məşğul olurdular. Tiflis şəhərindən hətta Vitte adlı bir aptekçi Bakıya gələrək Pirallahı Artyom adasında emalatxana açır və neftdən parafin yağı almaqla məşğul olur. Vittenin neftdən aldığı məhsullar yüksək qiymətə layiq görülmüşdü. Bir sözlə Bakı nefti yağlı tikə kimi hamının iştahasını çəkirdi. Nə yolla olur olsun böyük sərmayəyə sahib olmaq qızğın bir ehtirasa çevrilmişdi. Neftlə varlanmış Bakı kapitalistlərindən Şəmsi Əsədullayev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Mirzoyev, Murtuz Murtuzov, Montaşov, M.Nağıyev, Zubalov və başqaları da kapital uğrunda gedən bu qızğın çəkişməyə qoşulmuşdular. Nobel qardaşları Bakıya gələndə əvvəlcədən xam torpaqları ucuz qiymətə alaraq, sonralar onlardan istifadə üçün ehtiyatda saxlayırdılar.

Nobel qardaşları Bakıya gəlmiş iki əcnəbi iri sənaye sahibləri idi. Nobellər kimdi? Əsli İsveçdən olan bu nəslin başında Emanuil Emanuiloviç Nobel dururdu. O rus dövlətinin dəvəti ilə 1837-ci ildə Rusiyaya gəlmişdi. Hələ İsveçdə ikən onun ixtira etdiyi sualtı minalar Rusiya hərbi dairələrinin diqqətini cəlb etmişdi. Rusiyaya köçdükdən sonra Peterburqda inşa etdirdiyi zavodda mina və başqa mexaniki məmulatlar istehsal etməyə başlayır. Krım müharibəsi zamanı hökumətin tapşırığı ilə Kronştadt və Sveaborq qalalarının ətrafını minalamaq kimi mühüm bir işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Ümumiyyətlə 1853-cü ildən 1856-cı ilədək sürən Krım müharibəsində Nobel rus ordusunu

Neft milyonçuları

~~~~~  
silah və min ilə təchiz etmişdir. Müharibə qurtarandan sonra hökumət və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən sifarişlər azaldığından Emanuil müflis düşür və zavodu bağlayaraq, vətəninə qayıdır. Onun üç oğlu vardı: Lüdviq, Robert və Alferd Nobel qardaşları. Emanuil Peterburqan köçəndə böyük oğlu Lüdviq 11 yaşında idi. O atasının yanında maşınqayırma sahəsində böyük təcrübə keçmişdi. Atası vətənə qayıtdıqdan sonra o Peterburqda qalıb, maşınqayırma işləri ilə məşğul olurdu. Sonradan Viborq tərəfdə kişik bir zavod alaraq, onu qısa müddət ərzində birinci dərəcəli “Lüdviq Nobel” maşınqayırma zavoduna çevirir. Lüdviq çox enerjiyalı, ağıllı və tədbirli bir sahibkar idi. Onun üçün çətin və ağır bir iş yoxdu. Hər çətinliyin öhdəsindən məharətlə gəlirdi. Top istehsalı sahəsində onun zavodu tezliklə böyük müvəffəqiyyətlər qazanmışdı. Ölkənin müdafiəsi sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə Lüdviq hökumət tərəfindən ikinci dərəcəli “Anna” ordeni ilə təltif olunmuşdu. Onun hazırladığı top lülələrinin şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdı. Mühəndis Pyotr Aleksandroviç Bilderlinqlə birlikdə təşkil etdikləri İjevsk zavodunda Berdanka tipli silahlar hazırlanırdı. 1868-1891-ci illərdə berdanka rus ordusunun əsas silahı idi. Lüdviq berdankalara taxta qundaq materialı hazırlamaq məqsədilə qardaşı Roberti Astara və Lənkəran meşələrində möhkəm ağac axtarmağa göndərir. Robert Bakıda olarkən neft istehsalı ilə maraqlanır və sahibkarların neftdən böyük gəlir əldə etdiklərinin şahidi olur. Peterburqa qayıdandan sonra qardaşı Lüdviqi razı salır ki, neftin gəlirli xammal olduğunu nəzərə alaraq, neft istehsalı ilə məşğul olsunlar. Qardaşının razılığını alandan sonra Robert kişik bir məbləğlə Bakıya qayıdaraq, burada kişik bir zavod və torpaq sahəsi alır. Lakin vəsaiti az olduğu üçün istehsalatı genişləndirə bilmir. Lüdviqi həmişəlik olaraq, Bakıya çağırmalı olur.

1879-cu ildə Bakıda “Nobel qardaşları şirkəti” təşkil olu-

nur. Bu şirkətin müəssisələri üç qardaş: Lüdviq, Robert, Alferd və bir də onların yaxın dostu, Lüdviqlə İjevsk zavodunun əsasını qoyanlardan mühəndis Pyotr Aleksandroviç Bilderling idi. O şirkətin təşkil olunduğu ildən ta 1885-ci ilədək şirkətin idarə heyətinin üzvi, 1885-ci ildən ta ölümünədək, yəni 1901-ci ilədək şirkətdə təşkil olunmuş Sovetin sədri olmuşdu. Şirkətin əsas rəhbərliyi Lüdviqin əlində toplanmışdı. Hər şeyi həll edən əsas etibarilə o idi. Alfred təsislə siyahısına daxil edilsə də, şirkətin işində bilavasitə iştirak etmirdi. O İsveçdə yaşayırdı. Görkəmli alim idi. Elmi əsərlərinə görə kimya elmləri doktoru adını almışdı. Bütün dünyada dinamitin və tüstüsüz barıtın ixtiraçısı idi. "Nobel qardaşları şirkəti"nin idarə heyətində yaxından iştirak etməsə də, öz kapitalı və tətbiqi kimyanın böyük mütəxəssisi kimi öz məsləhətləri ilə şirkətə kömək edirdi. Şirkətdə onun da səhm (payı) vardı. Ölümündən sonra 58 patenti və 50 milyon kapitalı qalmışdı. Bu məbləğin 12,4 faizi "Nobel qardaşları şirkəti"ndən Alfredə çatan pay idi. Öləndə vəsiyyəət etmişdi ki, bu kapitalların faizlərindən hər il insanlığa böyük xidmət etmiş şəxslərə mükafat verilsin. İlk mükafat 1901-ci ildə verilmişdi. O vaxtdan "Nobel mükafatı" rəsmən müəyyən edilmişdi. Hər 5 ildən bir onun kapitalından gələn gəlir 5 bərabər hissəyə bölünür və mükafat formasında fizika, kimya, fiziologiya yaxud tibb və ədəbiyyat sahəsindəki nailiyyətlərə görə verilir.

Sülhün möhkəmləndirilməsi sahəsində də Nobel mükafatı müəyyən edilmişdir. Sülh mükafatından başqa bütün mükafatlar ancaq bir dəfə verilir. Nobelin vəsiyyətinə əsasən mükafatların verilməsi Stokholmda Elmlər Akademiyasına həvalə edilmişdir. Təltif Nobelin ölümü günündə - 10 dekabrda Sveçin paytaxtı Stokholm və Norveçin paytaxtı Oslo-da keçirilir. Müəyyən edilmiş qaydaya əsasən qızıl Laureat medalını Sveç kralı təqdim edir. Sülh mükafatı isə Osloda

## *Neft milyonçuları*

Norveç parlamentinin Nobel komitəsi tərəfindən verilir və Norveç kralı bu təntənədə iştirak edir.

“Nobel qardaşları şirkəti” fəaliyyətə başlamazdan əvvəl neft çox ibtidai bir şəkildə, ibtidai vasitələrlə xanlıq dövründə olduğu kimi əsasən əllə çıxardılırdı.

Lüdviq Nobel qabağı görən və həmişə axtarışla məşğul olan bir adamdı. Onu başqa neft sahibkarlarından ayıran fərqi orasında idi ki, o həmişə yeniliyə can atırdı. Öz mədəni rəftar və davranışı ilə də başqalarına nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Şirkətin başqa üzvlərini də həmişə mədəni və ağıllı işləməyə təhrik edirdi.

Nobel qardaşları neft emalı sahəsində qol-qanad açmağa başlamışdılar. Qara şəhərdə neftayıran zavodlar tikərək kerosin hasilatı ilə məşğul idilər. Başqa neft sahibkarları da neftin emalına başlamışdılar. 1869-cu ildə artıq 23 belə zavod vardı. Qara şəhərdə neftayırma zavodlarının sayı ildən ilə artırdı. Lakin icarə sistemi Bakıda neft istehsalının qarşısını alır və məhsuldarlıq azalır. İcarə sistemi zamanı neftin istehsalı 1,5 miyondan artıq olmurdu. Sahibkarlar tələb etməyə başladılar ki, kerosin zavodları və anbarlar üçün icarəyə verilmiş yerlər daimi olaraq, onların xüsusi mülkiyyətinə verilsin. Nəhayət 1872-ci ildə icarə sistemi ləğv olundu və hökumət böyük neft sahələrinin aksion satışına başladı. Neftin istehsal edilməsinə də bunun böyük təsiri oldu. 1872-ci ildə Balaxanıda neft quyuları qazma yolu ilə istismar olunmağa başlandı. Bir quyudan bir sutka ərzində təxminən 1000 pud neft çıxarılırdı. Fonranların da sayı artmışdı. Məsələn 1892-ci ildə Nobel qardaşlarının bir fontanı sutkada bir milyon pudadək neft verirdi.

O zaman böyük sənaye mərkəzinə çevrilmiş Qara şəhərdə mövcud olan zavod və emalatxanaların çoxu “Nobel qardaşları” şirkətinə məxsus idi. Burada şirkətin kerosin, yağ,

benzin, parafin, viskozin, kükürd turşusu, qaz, taxta doğrayan zavodları, çəllək emalatxanası vardı.

Neft istehsalının artması neftin daşınması məsələsini də vacib məsələ kimi irəli sürürdü. Hər şeydən əvvəl neftin çıxarıldığı yerlə onun təmizləndiyi yer arasında sərbəst və müntəzəm hərəkət lazımdı. Halbuki neft, mədənlərin neftayırma zavodlarına arabalarla daşınırdı. Bu da çox zaman hava şəraiti ilə əlaqədardı. Neft emalı sürətlə inkişaf edir, daşınma isə ibtidai şəkildə qalmaqda idi. Bu sahədə ilk addım Nobel qardaşları tərəfindən atıldı. Onlar başqa sahibkarlara müraciət edərək Balaxanadan Qara şəhərə müştərək kəmər çəkməyi təklif etdilər. Lakin onlardan heç kəs bu təkliflə razılaşmadı. Lüdviq böyük əziyyət və çətinliklərlə Balaxanadan Qara şəhərə olan bu kəməri özü çəkdi. Ona xərc olunmuş 100,000 manatı bir ildə çıxartdı.

Bu kəmər hər gün Balaxanadan Qara şəhərə 24 min pud neft vururdu. Bu iqtisadi cəhətdən Nobel qardaşları üçün çox əlverişli idi. Balaxanada neftin pudu 8 qəpik idi. Nobel qardaşları isə onu Qara şəhərdə 14 qəpiyə satırdılar. Neftin kəmərlə daşınması üçün 6 qəpik alırdı. Arabaçılar isə Balaxanadan Qara şəhərə neftin pudunu 8 qəpiyə daşıyırdılar. Demək pudu 16 qəpiyə başa gəlirdi. Nobel qardaşları isə pudunu 14 qəpiyə satırdılar. Bununla belə Nobel qardaşları bundan hər gün 1000 manat pul əldə edirdilər. Nobel-lərdən sonra "Bakı neft şirkəti"də Balaxanadan Suraxanaya öz zavodlarına kəmər çəkirdi. Və çox keçmədi başqaları da bu işə girişdilər. Mədənlərdən zavodlara çəkilən kəmərlərin sayı artdı. Zavodları dəniz sahili ilə birləşdirən daha 37 kəmər çəkildi. Dəniz kənarından kərasin yelkənli gəmilərlə Volqaya taxta çəlləklərdə göndərilirdi. Bununla əlaqədar olaraq, Bakı şəhərində çəlləkçilik çox inkişaf etmişdi. Şəhə-

## *Neft milyonçuları*

rin bir sıra küçələrində çəlləkçilik dükanları açılmışdı. Bu çəlləklər əksərən 20 pudluq olurdu və çəlləyin pulu da 30 qəpikdən 60 qəpiyədək kerosinin qiymətinin üstünə gəlirdi.

Lüdoviq Nobeli düşündürən bir məsələ də neft ticarəti sahəsində yeni qaydaların yaradılması idi. Səhsiz-hesabsız neft ticarət vasitəçilərindən yaxa qurtarmaq, bilavasitə alıcılarla əlaqə saxlamaq məqsədilə böyük şəhərlərdə, dəmir yolu stansiyalarında nefti saxlamaq üçün iri dəmir rezervuarlar düzəldi. Bu böyük xərcə başa gəlsə də, bundan çəkinmədi. Volqa boyu şəhərlərində belə dəmir çənlərin sayı ildən ilə artdı.

Neft emalı zavodlarında isə neftayırma hələ də ibtidai üsulla aparılırdı. Bunun nəticəsində də alınan kerosin aşağı səviyyədə olub, bazarlarda Amerika kerosini ilə rəqabət apara bilmirdi. 1873-cü ildə Təbrizov tərəfindən neftayırmaq üçün yeni aparat kəşf edildi. Bu aparat Nobel qardaşlarının zavodunda quruldu və o vaxtdan neft fasiləsiz olaraq, distillə olunmağa başladı. Alınan məhsul Amerika kerosinindən heç də əksik olmayıb, bəlkə öz təmizliyi ilə ondan da üstün idi. 1886-cı ildə Şibayevin zavodunda da yeni aparat quruldu. Bu distillə qurğusu V.Q.Şuxov və F.A.İncik tərəfindən ixtira olunmuşdu.

Əsrin axırında neft istehsalının 20 faizini kerosin emalının 40 faizini “Nobel qardaşları” şirkəti verirdi.

1898-ci ildə “Nobel qardaşları” şirkəti Rotşildə məxsus “Mazut cəmiyyəti” ilə birləşib “Nobel-Mazut” inhisar birliyi yaratmışdılar. Onlar Rusiyanın bütün daxili bazarlarında birlikdə hegemonluq edirdilər. Xəzər dənizi vasitəsilə Rusiyanın bazarlarına daşınan duru yanacağın 57 faizi, sürtgü yağlarının 67,5 faizi və ixrac olunan neftin 60 faizi bu şirkətin əlində idi. “A.İ.Mantaşov və K”, “S.M.Şibayev və K”, “Oleum”, “Q.M.Lianozovun oğlanları” kimi şirkətlər çıxardıqları bütün yanacağın satış hüququnu “Nobel-Mazut” şirkətinə verməyə

məcbur olmuşdurlar.

1908-ci ildə “Nobel qardaşları” şirkəti müxtəlif sənaye sahələrini birləşdirən iri kapitalist konserninə çevrilmişdi. Nobellərin neft imperiyasında 25 mindən artıq adam işləyirdi. Tərkibinə əsas kapitalı 130 milyondan çox olan 25 müxtəlif müəssisə daxil idi. Dünyanın kerosin bazarının bölüşdürülməsində Nobellər Rotşild və Rokfellər ilə bərabər fəal iştirak edirdilər. Bir sözlə Nobellər Bakı nefti hesabına əsl səltənət yaratmışdılar. Lüdoviq əməklə qazanılmayan pulları sevməzdi. Bu onun təbiətinə muğayir idi. O adətən deyərdi: “O gün ki, işləmək istəmirsən o gün də yeməməlisən”. Lüdoviq birja alveri ilə heç zaman məşğul olmazdı. Ona hər dəfə öz işini əlverişli şəraitdə xaricə satmaq təklif olunduqda deyərdi: “Siz istəyirsiniz ki, mən pullarımı faizli kağızlara çevirib, kupon kəsmək üçün qayçı alım və onları satmaq üçün birjaya gedim? Mən bunu istəmirəm. Mənə pul yox, iş də lazımdır”. Lüdoviqin əsas prinsiplərindən biri işdə çalışan adamların taleyini müəssisənin taleyi ilə bağlamaq idi. Çoxlu qazanc əldə etmək üçün xidmətçi və fəhlələrin qayğısına qalmağı vacib bilirdi. Fəhlə və qulluqçuların məişətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra tədbirlər hazırlayır və onları həyata keçirilməsinə nəzarət edirdi.

1884-cü ildə şirkət Qara şəhərlə ağ şəhər arasında 9 desyatin sahədə fəhlə və qulluqçular üçün məhşur Villa Petrala parkını sadırmışdı. Parkda ağaclar və çiçəklər əkmək üçün Lənkərandan gəmilərlə torpaq gətirilmişdi. Bu əzəmətli parkı su ilə təchiz etmək üçün Volqadan gəmilərlə su daşınardı. Təkcə bu, şirkətə 250 min manata başa gəlirdi. Parkda fəhlə və qulluqçular üçün 11 ev-kotedc, bundan zavod rayonundan 64 ev tikilmişdir ki, burada 1536 nəfər fəhlə və qulluqçu ailəsi yaşayırdı. Mədən rayonunda 1718 nəfərlik 72 ev, Pirallahı adasında isə 5 ev, 17 nəfərlik yataqxana tikilmişdi. Bakıda tikilmiş 250 nəfərlik

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
yeməlxanada əlavə hər bir mədəndə kiçik yeməlxanalar açılmışdı. Şirkətin fəhlə və qulluqçularının uşaqları üçün Balaxanada, zavod rayonunda, Bakı şəhərində və Həştərxanda məktəblər açılmışdı. Qara şəhərdəki məktəb üçün böyük bir bina tikilmişdi. Qulluqçuların ali və orta məktəblərdə oxuyan uşaqları üçün təqaüd müəyyən edilmişdi. Məktəblərdə qızlar üçün tikış və əl işləri kursları və savadsızlığı ləğv etmək üçün pulsuz gecə kursları təşkil edilmişdi. Yayın isti aylarında Həştərxandan və Saratovdan buz daşınaraq Villanın buzxanasında saxlanılır və buradan zavod rayonunun mənzillərinə paylaşdırılırdı.

1906-cı ildə Buzaovnada 3 hektarlıq sahədə bağ qəsəbəsi salınmış və meyvə ağacları və üzüm tənəkləri basdırılmışdı. Bu bağın salınması üçün Şirkət hər il 6 min manat pul sərf edirdi. Balaxanada Şirkətin öz xəstəxanası vardı. Bundan əlavə zavod rayonunda ayrı-ayrı tibb palatolar düzəldilmişdi. Bakıdakı taun zamanı şirkət özü üçün xüsusi çörəxana tikdirmiş, mal-qara kəsərək, fəhlə və qulluqçulara paylayardı.

Zavod rayonunda Şirkətin özünün 3 dəniz suyu təmizləyən stansiyası vardı.

Bakıda yaşayan fəhlə və qulluqçular üçün xüsusi barilər ayrılmışdı ki, bunlar Bakının Pyotr meydanındakı körpüdən adamları Qara şəhərə daşıyırdılar.

Lüdoviq Nobel ilin bütün vaxtını Peterburqdakı kontorunda keçirərdi. Daimi axtarışlar, istehsalatda məhsuldarlığı artırmaq üçün gecəli-gündüzlü çalışmalar nəhayət onu yorur. Buna görə də Peterburqu tərk edərək Avropanın cənubuna gedir və 1888-ci il martın 31-də orada 57 yaşında ikən ölür.

1904-cü ildə şirkətin 25 illiyi qeyd edilərkən onu təsir edənlərdən heç biri sağ deyildi. Şirkətin heyəti aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Emanuil Lüdoviç Nobel (sədr),

- ~~~~~
2. İ.O.Olsen
 3. M.M.Belyamin
 4. Y.Q.Kurssel
 5. Xaqelin

25 illik yubiley günündə şirkət aşağıdakıları qərara almışdı:

1. Yubiley günləri üçün nəzərdə tutulmuş 100 min manat hərbi zamanın ehtiyacları üçün əlahəzrət imperotriça Aleksandra Feodorovnanın sərəncamına verilsin

2. Bakıda şirkət işçilərinin uşaqlarından ötrü məktəb tikilməsi üçün 100 min manat ayrılınsın. Məktəb də belə adlansın: "Nobel qardaşları neft istehsalı şirkətinin 25 illiyi xatirəsinə məktəb".

3. Şirkət işçilərinin ali məktəblərdə oxuyan uşaqları üçün 250.000 manat ayrılınsın.

4. Şirkətdə tam 25 il işləyən xidmətçilər üçün 350 min manat ayrılınsın.

5. Şirkətdə 25 il işləyən fəhlə və matroslara bir aylıq maaşları miqdarında əmək haqqı verilsin.

6. Şirkətin bütün fəhlə və xidmətçilərindən əsgərliyə çağırılanı varsa, onlara birdəfəlik bir aylıq maaşları miqdarında pul verilsin və əsgəri xidmətdə olduqları müddətdə maaşlarının 50 faizi ailələrinə verilsin və əsgərlikdən qayıtdıqda işə qəbul edilsinlər.

1877-ci ildə Nobellər tərəfindən tutulmuş layihəyə görə müəssisədən gələn təmiz gəlirin 50 faizi xidmətçilər arasında, 1905-ci ildə qanunda olan nizamnaməyə görə gəlirin 40 faizi əməkçilər və fəhlələr arasında bölünürdü. Bu nizamnamənin necə həyata keçirildiyini deyə bilmərik. Çünki əlimizdə heç bir sənəd yoxdur. lakin bir faktı göstərmək lazımdır ki, o illərdə başqa neft şirkətlərində işləyən fəhlə və qulluqçuların Nobel qardaşlarının müəssisələrində işləməyə

Neft milyonçuları

~~~~~  
can atmaları bəlkə buna görə də təsadüfə deyildi. Etiraf etmək lazımdır ki, Bakıda neft istehsalının inkişafında, neftin emal edilməsində, daşınmasında və saxlanması Nobellərin böyük xidməti olmuşdur. Neft sahəsində texniki yeniliklərin demək olar ki, əksəriyyəti onlara aid idi.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı olaraq, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Nobellər fəhlələrlə nə qədər mədəni rəftar etsələr də, onların qayğılarına qalsalar da, bərk ayaqda, yəni səltənətləri təhlükə altında qaldıqda fəhlələrə divan tutmağa da hazır idilər. Öz neft səltənətlərini hər cür təhlükədən qorumaq məqsədilə tez-tez polis qüvvəsinə müraciət etməli olurdular. Xüsusilə, 1905-ci il inqilab günlərində Nobellər daha çox qorxuya düşmüşdülər. 1905-ci il may ayının 10-da Maliyyə naziri Kokovskinin Qafqaz canişini qraf Vorontsov-Daşkova göndərdiyi teleqram buna şahiddir. Teleqramda deyilirdi: “Bütün “Nobel qardaşları” başçısı yanıma gələrək, Bakı neft sənayeçilərinin adından xahiş etdi ki, bu aşağıdakıları sizin nəzərinizə çatdırım: Bakı neft mədənlərində fəhlə hərəkatı təzədən başlamış və getdikcə qorxulu şəkil alır. Siyasi hərəkata qoşulmuş fəhlələr təzədən mümkün olmayan tələblər irəli sürürlər. Yüz milyon tonlarla neftin yığılıb qaldığı mədənlərə hücum təhlükəsi vardır. Nobelin bildirdiyinə görə hərbi keşikçi dəstələri tezliklə güclənməsə onların əmlakı və həyatları təhlükə altında qalacaqdır”.

Həmin ilin may ayında göndərilmiş başqa bir teleqramda da tətili yatırmaq üçün Nobel qardaşları əlavə hərbi qüvvələr tələb edirdilər. Beləliklə, Bakı nefti hesabına səltənət qurmuş “Nobel qardaşları” şirkəti Bakı fəhləsinin narahatlığını həmişə hiss etmişdi. “Nobel qardaşları” şirkətinin 1918-ci ildə Bakı Xalq Komissarları Soveti, 1920-ci ildə isə Azərbaycan SSR hökuməti milliləşdirmişdir.

XVI  
ZİYARƏTGAH



Bibiheybət ziyarətghasında orta əsrlərdə tikilmiş məscid gözəlliyinə görə hamını heyran edərdi. Abşeronda ən məşhur və ən möhtəşəm məbəəd idi. Çox təəssüf ki, belə memarlıq incisini, mədəniyyət abidəsini uçurub məhv etdilər. Cümə günləri adamlar şəhər və kəndlərdən piyada, atla, eşşəklə, qazalağda, faytonda, varlılar isə karetda və maşında Bibiheybətə ziyarətə gəlirdilər. Yazda və payızın ilk aylarında burada zəvvar və din-darlar əlindən tərpənmək olmurdu. Sübh tezdən şəhər küçələrinin qəmbər döşəmələrinə dəyən at nallarının səsləri adamları yuxudan oyadıb, agah edərdi ki, ziyarətə getmək vaxtıdır.

Bayılı keçəndən sonra Hacı Zeynalabdin Tağıyevin çək-dirdiyi yol Bibiheybət dərəsindəki buruqların arası ilə dolana-dolana dağa qalxardı. Dağın yamacındakı üzü günçixana baxan məscid qədim qalaları xatırladar, diqqəti uzaqdan cəlb edərdi. Böyük və balaca qübbələr füzəvəyi rəngdə parıldayıb, göylərə baş qaldırmış minarə günəş altında qızılı rəngə çalırdı. Məscidin ətrafındakı kiçik binalar ağarırdı. Püstə, ərik, söyüd, əncir və çinar ağacları, üzüm tənəkləri mənzərəni tamamlayırdı. Dağın döşündə, məsciddən xeyli aralı fəhlələrin məskəni- qara damlar, daxmalar yerləşirdi. Şose yolu zəmilərin arasından qarala-qarala dağ zirvəsinə qalxırdı. Dərədə bir-birinə sıxılmış, neft və palçığa bulanmış taxta və vışka və buruqlar qaralırdı. Mavi Xəzər göz işlədikcə uzanırdı. Mədənlərin arasından keçən dəmir yolla fısıldaya-fısıldaya buxar və tüstü sovuran paravoz vaqonları dalınca çəkib aparırdı. Körpülərə tanker, gəmi, barkaz və qayıqlar yanaşardı. Gəmidə ziyarətə gələn zəvvarlar qırx pilləkənlə məscidə qalxırdılar.

Zəvvarlar məscidin ətrafında palaz, həsir döşəyərdilər, arvadlar imam halvarı çalar, xörək bişirər, sacda lavaş salardılar. Çarşablı arvadlar, çuxalı, arxalıqlı, papaqlı kişilər məscidin qabağında toplaşardılar. Nəzir gətirilmiş qoyunlar bir kənarda mələşər, xoruzlar banlayardı. Dana, hətta dəvə nəzir gətirənlərə də rast gəlmək olurdu. Atlar finxırırdı. Səs-küydən qulaq tutulurdu. Zəvvarlara, halva, lavaş paylayar, mis camlara şərbət töküb verərdilər. Ayaqyalın, başıacıq, kasıb geyimli, azyaşlı uşaqlar arada hərlənərdilər. Dilənçilər dilənərdilər. Varlılar süfrə açıb Əliaşı verərdilər. Müəzzinlər minacat çəkər, dərvişlər qəsidə oxuyardılar. Zəvvarlar dərvişi araya alıb qulaq asar, tamaşa edərdilər. Məscid həyətinə, eyvanlarda zəvvarlar qarışqa kimi qaynayardılar. Min bir libasda adama rast gəlmək olardı. Baş əmmaməli, əynində ləbbadə və əba olan şeyxlər uzaqdan görünərdilər, onlar savadsız, avam zəvvarlar üçün ziyarətnamə oxuyardılar.

Məscidin içərisi qaranlıq, ürtubət idi. Pəncərələrdən zəif, dumanlı işıq süzülürdü. Abı rəngli uca tavan göy qübbəsini andırırdı. Baş tərəfdə, mehrabın yanında minbər dururdu, yerə həsir, palaz, köhnə xalça-kilim döşənərdi. Burada həmişə namaz qılanlara rast gəlinərdi. Ortadakı qəbiri zəvvarlar araya alardılar. Uşağı olmayan gəlinlər, ərə getmək istəyən qızlar, züriyyətsiz kişilər, dilitutulanlar, karlar, lallar, korlar, bir sözlə, min bir dərd-bəlaya düçar olanlar özlərini qəbir daşına, dəmir məhəccərlərə bağlayıb, dua edə-edə, ağlaya-ağlaya Bibidən, daş məqbərədən dərdlərinə carə, azarlarına şəfa diləyərdilər. Molanümələr arada hərlənib, dua oxuyur, haqq alırdılar. Orucluq və qurban bayramında, Məhəmməd peyğəmbərin ad günündə məsciddə tərpənmək olmurdu. Qış aylarında, yağışda, qarda gələnlərin sayı azalardı. Məhərrəmlikdə isə buralar məhşər ayağına dönərdi. Baş yaranlar və sinəəzənlər, zəncir vuranlar nöhə oxuya-oxuya, canlarına qəsd edərdilər...

XVII  
BİRİNCİ DÜNYA  
MÜHARİBƏSİ



1914-cü ildə, iyun ayının 28-də səhər Frans Ferdinand arvadı Sofi fon Qoqenberqlə Sarayevodakı Latin körpüsündə, saat on tamamda Qavrilov Prinsin tapançasından açılan iki güllədən öldülər.

Çoxlu tələbə həbs alınır və məhkəmə qurulur. Qavrilov Prinsin müavini Danilo İliç silahdaşları ilə ölümə məhkum edilir, Qavrilov Prins həddi-buluğa çatmadığından məhkəmə ona 20 il kürək cəzası kəsir, həbsxanada vərəmdən vəfat edir.

Əhali güllə atılan gündən Latin körpüsünə Qavrilov Prins körpüsü adını qoyur.

Bir anda açılan iki güllə bütün dünyada gözlənilməyən gurultulu, qovğalı əks-səda yaratdı. Dövlətlər bloklara ayrıldı: "Rusiya-Fransa-İngiltərə düvəli müəzzəmə (böyük dövlətlər) təşkil etdilər; Almaniya-Avstriya-Macaristan-İtaliya düvəli müsəlləsə (üçbucaq) yaratdılar. 1915-ci ildə Türkiyə də bu bloka qoşuldu.

Qoşa güllə açılandan 35 gün sonra, avqustun ilk günündən Alman militarizminin təəruz, zorakılıq maşını hərəkətə gəldi. Günahsız insanların qanları sel kimi axmağa, şəhərlər, dinc kəndlər viranəyə dönəməyə başladı. Avqustun axırında dünyanı öz koloniyasına döndərmək istəyən imperialistlər başda olmaqla otuza qədər dövlət gündən-günə şiddətlənən müharibənin məhvərində fırnanırdı.

Müharibə elan edilən gün Almaniyada olan bütün rus tə-

bəələrini əsir tutub xüsusi düşərgələrə salırlar.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev öz ailəsilə Almaniyada istirahət edirdi.

Tağıyevin qızı əhvalatı belə nəql edirdi: “Peterburqda Smolni qız institutun da oxuyurdum. Bacım Leyla xəstələnib Bakıya qayıtmışdı. Mən tək idi. Hər yaz, mayın axırında Bakıya tətillə gəlirdim, payızda geri qayıdırdım. 1914-cü ilin yazında atamın etibar etdiyi yəhudi Samoil Moeseviç Dembo Peterburqa gəlib məni Varşavaya apardı. Atam, anam, bacılarım- Leyla və Sürəyya, qardaşlarım- Məmməd və İlyas, anamın ən yaxın qulluqçusu Raisa, bir də atamın köhnə tanışlarından qoca, 90 yaşlı Məstanbala Almaniyaya getdik. Məstanbala söhbət vaxtı atama deyir ki, Hacı, varlı adamsan, Firəngistana gedəndə bir dəfə məni də apar; atam da onu götürmüşdü. Əvvəl Berlinə gəldik, ən məşhur “Ekspolenada” otelinə düşdük. Bir neçə gündən sonra Ems mədən sularına yollandıq. Bir ay orada qaldıq, Marenbadənə getdik. Atam bir ay da orada müalicə oldu, biz də dincəldik. Axşamüstü bir rus ruhanisi atamın yanına gəlib xəbər verdi ki, məni rus səfiri göndərib: - “deyir ki, Hacı tez yola düşsün. Almanlar Rusiyaya müharibə elan edir. Xəbər qəzetlərdə dərc olunan- dan sonra rus təbəələrini vətənlərinə buraxmayacaqlar, əsir saxlayacaqlar”. Biz Berlinə çatanda müharibənin elan xəbə- ri artıq yayılmışdı. Vağzalqabağı meydanda adam əlindən tər pənmək olmurdu. Kişilər əllərindəki ağacı havaya hər- ləlib, hədələyə-hədələyə “Rus... rus... rus...” deyə qışqırırdı- lar. Keçmiş Qafqaz canişini qraf Voronsov- Daşkovun arvadı, milliyətcə erməni olan Liza Kinikor qızını (Elizaveta Qriqor- yevna) almanlar küçədə saçlarından yapışıb sürütləmişdilər. Vağzal binasından çıxıb bilmirdik. İki saat keçdi, atam dedi: “Sənədlər qalsın burada, hər kəs çamadanını götürsün, gəl-  
~~~~~

~~~~~  
sin dalımca". O, qabaqda, biz də onun dalınca çıxdıq meydana. Polis nəfərləri bizi o saat araya aldılar. Mindirdilər bir maşına. Atam dedi: "Ekspolenada" mehmanxanasına sür. Bizi orada qəbul etmədilər. Şəhərin bütün mehmanxanalarına baş vurduq, nəticəsiz qaldı. Axırda, ucqar məhəllələrdən birində yerləşən mehmanxanada bizə yer verdilər. Atamın Berlin bankındakı 100.000 manat pulundan bir qəpik də vermək istəmədilər. Atam Franktfur Mayn şəhərinə zəng çaldı. Bakıda su kəməri çəkmək məsələsi üçün buraya gəlmiş Lindleyə əhvalatı başa saldı. Lindley Berlinə Qeviner adlı bir şəxs göndərdi. Qeviner bankla danışmaq aparıb, atama xəbər verdi ki, sizin bütün xərclərinizi bank, təqdim ediləcək sənəd əsasında ödəyəcək, amma sizə nəqd pul verməyəcək. Atam getdi Türkiyə səfərxanasına, çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü xəbər verid, yardım istədi. Türk səfiri birbaşa Almaniya kəyzeri II Bilhelmə müraciət edir ki, müsəlman aləminin ən məşhur kübarı, neft milyonçusuna kömək eləyin, vətəninə, Bakıya qayıtsın".

Şübhəsiz ki, Bilhelm bütün dünyada tanınmış Nobel, Potşild və digər neft maqnatları kimi Tağıyevi də tanımamış deyildi. Kiçik Qafqaz dağlarında, Gəncə quberniyasında, Kiragidzor və Gədəbəydə alman sənaye maqnatı Simens qardaşları hələ on doqquzunçu əsrin ortalarında mis, sürmə, qızıl, gümüş və sair zəngin filiz damarlarını istismar edib Azərbaycanın milli sərvətini öz ölkələrinə daşıyırdılar.

Gədəbəydə meşənin içərisində yerləşən Qala kənddəki misəritmə zavodunda Semenslər, iki tona qədər qızıl, beş ton gümüş istehsal edib Almaniyaya aparmışdılar. Şübhəsiz, Hacının ailəsini buraxmaqda Bakı neftinə, tükənməz sərvətə çoxdan göz dikmiş olan Bilhelmin öz mülahizəsi, öz hesabı varmış. Neft maqnatı baron Bekendorf başda olmaqla Bakı-

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
da alman neft sənayeçilər, ticarət işgüzarları və texniki maliyyə mütəxəssisləri vardı.

“Kayzer” Bilhelmin şəxsi sərəncamı ilə bizə gəmi verib, dənizdəki çoxlu mərmilərdən qorumaq üçün xüsusi bir kreyser də qoşdular.

Bizim əyan olduğumuzu polis bildikdə deyir ki, madam, gedən adam kübardır, məhşur əyandır, onun məiyyəti olmalıdır, siyahı verin. Atam Berlində çarəsiz qalmış 35 nəfər rus, erməni, gürcü və yəhudi təbəələrini siyahıya daxil edib polisə göndərirdi. Beləliklə, onları da əsirlikdən xilas etdi. Əvvəl bizi Kopenhagenə yola saldılar. Kreyser qabaqda, gəmi də onun dalınca üzürdü ki, minaya toxunmasın. Gəlib çıxdıq Finlandiyaya, oradan da Peterburqa”.

Rusiyanın əsas duru yanacaq mənbəyi olan Bakı bu müharibədə diqqəti xüsusi cəlb edən şəhərlərdən biri idi. Alman imperializmi, eləcə də Rusiyanın müttəfiqi ingilis imperializmi qara qızıl xəzinəsinə yiyələnməyə var qüvvəsi ilə can atırdılar. Bilhelmin Bakı neftxudasına göstərdiyi lütf və təşrifat, əlbəttə, nə Tağıyevin qara gözlərinin xatirinə, nə də türk səfirinə olan ehtiramından idi. Birinci növbədə, əlbəttə, gələcəkdə Bakının tükənməz neft sərvətinə sahib olmaq, sonra da İran, Yaxın və Orta Şərq və Hindistana yol tapmaq üçün idi.

M.S.QORBAÇOV YUXARILARA DOĞRU

(Kreml sui-qəsdləri)

1978-ci il sentyabrın 19-da axşam şimali qafqazın mineralnie vodi stansiyasında xüsusi təyinat qatarı dayandı. Bu qatarda sovet. İKPAMK baş katibi L.İ.Brejniev və öz köməkçisi Çernenkonun müşayiəti ilə Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gedirdi. Kurort şəhərində onları qonşu kislavotiskidə müalicə kursu keçən DTK sədri Yuri Vladimiroviç Andropov və Minaralnie Bodi şəhərinin inzibati cəhətdən daxil olduğu Stavropol diyarının partiya ağası Mixayıl Serqeyeviç Qorbaçov qarşıladılar. Yeri gəlmişkən deyək ki, Andropol və Qorbaçov bu yerlərdən idilər. Başqa sözlə həm yerli idilər və aralarında 17 yaş fərq olmasına baxmayaraq bu onları yaxınlaşdıran, hətta dostlaşdıran başlıca səbəblərdən biri idi. Gizli polisin əsrarəngiz şefinin öz doğma diyarında müalicə olunmağı üstün tutduqundan tez-tez Stravropoldakı “Crasnie Camnie” sanatoriyasına gəlməsi isə bu dosluqu daha da möhkəmləndirirdi. Öz xidməti dosluq borcuna və ev sahibi hüquqlarına görə Qorbaçov öz yüksək vəzifəli qonağına qulluq göstərirdisə də bunu nəzakətlə, qaydasınca özünəməxsus ədəblə və Andropovun başqa Kreml olimpiyaçılarından fərqlərini nəzərə almaqla edirdi. Andropov içməz, ov etməz təkliyi səs-küylü məclislərdən üstün tutar hətta müalicə vaxtı belə Moskva ilə gecə-gündüz rabitə saxlayaraq işlərdi.

Elə indi də o, Brejniev və onun ən yaxın dostu və inanılmış adamı Çernenkonu qarşılamaq üçün öz istirahətini yarımçıq qoymağa məcbur olmuşdur. Rəsmiyyətə görə nə Andropov nə də Qorbaçov bu görüşə laqeyiq münasibət göstərə bilməzdilər. Həm də bu görüşdən imtina etmək onların mənafeyinə uyğun deyildi. Brejniev minaralnie Bodi stansiya-

~~~~~

~~~~~  
sında dayanmadan da Bakıya keçib gedə bilərdi. Dayanmaq məsələsi Moskvadan çıxı-çıxda qərara alınmışdı. Bu görüşün təşkilatçısı Andropov idisə, Qorbaçov ondan daha çox qazanırdı. Bu qısa görüş onun taleyində həlledici rol oynadı – ilin axrında artıq o Moskvaya gətirilmişdi.

Beləliklə bu görüşü tarixi görüş hesab etmək lazımdır – 1978 ci il sentyabrın 19 da Qafqaz dəmir-yolunun kiçik bir stansiyasında sonradan Sovet dövlətinin rəhbəri vəzifəsində bir-birini əvəz edəcək 4 nəfəri taleh bir-biri ilə qarşılaşdırdı.

Mixayıl Qobaçovun siyasi meyarı 1978 ci ildə həll edici mərhələyə yüksəlmiş “böyük Kreml oyunlarının” nəticəsi, daha dəqiq desək əlavə məhsulu oldu. Qorbaçovun moskvaya düşməsi üçün taleh onun iki başlıca hamisini Y.V.Andropovu və F.D.Kulakovu qəddar əlbə-yaxa döyüşdə qarşılaşdırmalı oldu: bu döyüş birincinin qələbəsi ikincinin ölümü ilə nəticələndi. Əgər Andropovun şəxsiyyəti oxucuya çox sayılı sovet və xarici nəşirlərdən tanışdırsa bir zamanlar Kreml taxtına ən real namizətlərdən biri olmuş Kulakovu aradan uzun vaxtlar keçdiyinə görə yenidən təqdim etmək vacibdir. Xüsusən ona görəki əyalət aparat işçisi üzərindəki hamilik Andropova keçməmişdən əvvəl Qorbaçovun ilkin yüksəlişində həll edici rolu məhs Kulakov oynamışdır.

Moskva univerisitetini bitirdikdən sonra 20 il müddətində Stravpovolda işləmiş Qorbaçovun karyerasındakı gözənlənməz sıçrayış Kulakov Moskvadan Stravropola rəhbər göndəriləndən sonra baş verdi. Müstəqil bir şəxsiyyət olan, Rusiyanı dəyişdirmək haqqında öz ideyaları olan Kulakov Stravpol diyarına Xuruşşovun şıltaqlığı üzündən düşmüşdür. Xuruşşov bu yerləri gözdən düşmüş əl-altıları üçün “sürgün” yerinə çevirmişdir. Kulakova qədər burada siyasi büronun üzvü bir vaxtlar Xuruşşovun xarici səfərlərinin daimi müşayiətçisi Marşal Bulqanın sürgün edilmişdir.

~~~~~  
Kulakovun moskvadan stavrapola sürgününün səbəbi Xuruşsovla ideya münaqişəsi deyil, daha çox şəxsi motivlərlə bağlı idi. Axı Kulakovun özü də Xuruşov biçimli adam idi – Burokrat deyil, ölkə iqtisadiyyatının acınacaqlı vəziyyəti üçün öz şəxsi məsuliyyətini hiss edən, Xuruşov kimi köklü dəyişikliklərin kəskin zəruriliyini duyan bir işçi idi. Kulakov rəhbərliyinin qəti, reformatorçu, geniş improvirasiyalı iş üsulu gənc Qorbaçova dərin təsir göstərmişdi və sonralar o, müxtəlif yüksək vəzifələrdən, o cümlədən sovet imperiyasının başçısı vəzifəsində dəfələrlə Kulakovu təqlid etməyə cəhd etmişdir.

Məhs Kulakovun rəhbərliyi altında Qorbaçov mühüm bir təkamül yolu keçmiş: Moskva universitetində oxuyarkən olduğu ortodoks-stalinistdən həvəskar-refermatora qədər yüksəlmişdir. Lakin Qorbaçov hardan biləydiki bütün dünya ölkə və hətta özü üçün də gözlənilmədən Xuruşsovu bu həvəskar-refermator və sovet sisteminin sarsıdıcı yaşı ötdüyünə və səhhətinə görə (Xuruşovun istefasının rəsmi xəbəri bu şəkildə idi) təqaüdə çıxacaq. Lakin maraqlıdır ki, Brejnev başda olmaqla, Xuruşsovu keçmiş silahdaşlarının işləyib hazırladığı və onun süqutuna səbəb olan sui-qəsd məhz Stavropol diyarında öz son şəklini almışdı.

1964-cü ilin payızında Kulakov cənubda “öz evində” Teberda qoruqunda kreml sui-qəsdçilərini qəbul etdi. Gəzintilər və axşam ziyarəti zamanı çevrilş planı ən xırda detallara qədər yoxlanıldı. Kulakov Xuruşsovu özbaşnalığının qurbanlarından sayıldığına görə, Kreml qonaqlarına ona tam etibar göstərdilər və onun sui-qəsdə tərəfdar çıxması özlüyündə məlum bir şey kimi başa düşülürdü. Həqiqətən də, Xuruşsovu praktik islahatını və primitiv demokratizmini müdafiə etməklə yanaşı, Kulakov onun qeyri-ardıcılığından və dəmdəməkiliyindən getdikcə daha çox ümidsüzləşirdi. Həm də Kulakovu Stavropola qov-

~~~~~  
maqla Xuruşşov bu fəal xadimi hər hansı siyasi perspektivdən məhrum etmişdi və Xruşşovun işdən götürülməsi Kulakovun yenidən Moskvaya, hakimiyyətin mərkəzinə gəlməsi üçün bir ümüd qığılcımı yandırır.

Beləliklə, Kreml konspiratorları stavropoldakı qonaqpərvər ev sahibinə tam etibar edə bilirdilər. Bu vaxtlar Qorbaçov stavrapov diyar komitəsində kadrlar üzrə iş aparırdı və “az-yaşlılığına” eləcə də vəzifədə əhəmiyyətsizliyinə görə sui-qəsdə yaxın buraxılmırdı. Lakin bir tərəfdən Kulakovun inanılmış adamı olduğuna, digər tərəfdən də kreml tuzlarının onların gözdən uzaq əyalətində toplaşmasını müşahidə etdiyinə görə, qətiyyətlə demək olar ki, bu işdən xəbərsiz deyildi. Görünür, bu, Qorbaçovun ali hakimiyyət uğrunda mübarizədə mənimsədiyi ilk dərs idi. Lakin əsl intiriqa məktəbi hələ qarşıda-Andropov onun ustad müəllimi olandan sonra olacaq.

Xuruşşovun süqutundan bircə ay sonra, sui-qəsdə ikinci dərəcəli rolda iştirak etməsinə baxmayaraq, Fiyodor Kulakov paytaxta, mərkəzi komitəyə qaytarıldı və MK-nın kənd təsərrüfatı şöbəsinə rəhbərlik etməyə başladı. 14 ildən sonra onun yeytirməsi Qorbaçov eyni yolu təkrar edəcək. Kulakov 4 il Stavrapol sürgünü ilə onun dövlət karyerasına vurulmuş ağır zərbəni bu cür dəf edərək öz islahatçılıq fəaliyyətini təzələtməyə nail olacaq. Burda isə onu böyük müvəffəqiyyətlər, dönmədən hakimiyyətə yaxınlaşma və faciəvi ölüm gözləyirdi.

Hələlik isə Mixayıl Qorbaçovun paytaxda nüfuzlu patron meydana gəlmişdi və tezliklə onun əyalət karyerasında başgicəlləndirici yüksəlişinə səbəb oldu-1970 ci ildə, 39 yaşlı Qorbaçov öz ölçülərnə görə avstriyaya bərabər olan Stavrapol diyarının mütləq hakiminə çevrilir. Doğrudur, SSRİ miqyasında bu o qədər də böyük bir şey deyildi bu, yalnız 181 əyalət partiya katibindən biri olmaq idi. Qorbaçovun nə vaxtsa rəhbər Moskva-

~~~~~  
da vəzifəyə yüksəlmək şansı sıfırdan çox az fərqlənirdi.

Yerli mineral bulaqlardan doldurulmuş narzan şüşələrini Kreml stoluna köndərərkən Qorbaçovun heç ağılında gəlməzdi ki, nə vaxtsa o özü də bu stolun arxasında əyləşəcək və nəhayət, sədrlikdə edəcəkdir.

Yeri gəlmişkən, Stavropol diyarı partiya rəhbərinin siyasi dividendini zəngin qaratorpaq zolağı və ondan götürülən məhsul deyil, məhz diyarın mineral bulaqları təşkil edirdi.

Ölkənin başlıca kurort zonası – Qafqaz mineral rayonu Stavropol diyarındadır və onların üzərində ümumittifaq əhəmiyyətli kurortlar tikilmişdir. Bu kurortlarda palçıq və vanna müalicəsinin proqresiv metodları tətbiq edilir. Mülayim isti yayı və yumuşaq quru qışı olan bu bərəkətli rayonda adi sovet vətəndaşlarının girə bilməyəcəyi hökumət müalicəxanaları və mülkləri cəmlənmişdir. Kreml rəhbərliyi, nazirlər, iri şəhərlərin partiya bossları, mərkəzi qəzetlərin redaktorları və generallar öz arvad-uşaqları ilə burada istirahət edir, müalicə olunur, vanna qəbul edir, başqa sözlə, köhnə rus zadəganlarının adəti üzrə “sulara gəlirlər”.

Diyarın o vaxtkı partiya qubernatoru olan Qorbaçov ən hörmətli qonaqları qarşılayır, istirahət yerinə qədər yola salır, yoluxub hər şeyin qaydasında olub-olmadığını yoxlayır – bir sözlə, özünü qonaqpərvər ev sahibi kimi aparır və bununlada tədricən ölkənin baş rəhbərləri ilə daha yaxın münasibətlər yaradırdı. Əlbəttə, bu onlarla Moskvada MK-nın iclaslarında, onun kimi iki yüzə qədər adamın yığıldığı yerdə görüşmək demək deyildi.

Yüksək partiya elitesi üçün tikilmiş müalicəxanalardan birinə - Kislovodsk yaxınlığındakı “Krasnə kamni” sanatoriyasına Yuri Vladimiroviç Andropov yolunu tez-tez salmağa başlamışdı; həm böyrəklərini müalicə etmək, qismən də keç-

~~~~~  
miş günləri yada salmaq üçün – buradan 30-40 km şimalda gələcək şef və baş katibin 15 iyun 1940-cı ildə doğulduğu Naqtskaya stansiyası yerləşir.

Andropov “Krasnie kamni”də tənha kottecdə yaşayır və müntəzəm olaraq Moskvadan yanına gələn QTK əməkdaşlarını saymasaq, heç kəslə ünsiyyət saxlamırdı. Qorbaçov - yerlilərdən yeganə adam idi ki, Andropovun mühafizə dəstəsi onun maşınıni maneəsiz içəri buraxırdı. Lakin tezliklə “Krasnie kamni”dəki xudmani mülki Andropov korrupsiyaya qarşı səlib yürüşünə keçmək üçün əməliyyat meydanına çevirir. Bu yürüş isə ən nəhayətdə onu ali hakimiyyətin zirvəsinə gətirib çıxardı. Bu əməliyyatın başlanmasına Andropovun gənc dostu və həmyerlisi Mixail Qorbaçovun verdiyi məsləhətlərin də öz rolu olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Sovet ittifaqında qonşu əyalətlər öz aralarında iqtisadi, məişət, mədəni və.s. göstəricilər üzrə yarışa girişirlər və guya onun məzmunundan “burjya” tamahkarlığı, acgözlüyü, varlanma həvəsi, həsəd və yalan ruhunu çıxarmaq üçün bu yarış sosializm adlandırırlar. Əslində isə “sosializm yarışını” məhz bu xüsusiyyətlər xarakterizə edir, çünki rəhbərlərin mükafat, təltif və vəzifədə yüksəlməsi məhz onun nəticəsindən asılıdır. Mixail Qorbaçovun Stavropol diyarı ilə Sergey Medunovun Krasnodar diyarı arasındakı yarış da bu qaydadan istisna təşkil etmirdi.

Lakin bu yarışda Qorbaçov üçün əvvəlcədən məğlub rolu hazırlanmışdı – ona görə yox ki, Krasnodar diyarının torpaqları Stavropoldakından daha məhsuldardır: hər şeydən əvvəl ona görə ki, Medunov Brejnev köhnə dostu olduğundan, heç kəstən ehtiyat etmədən öz göstəricilərini istədiyi kimi saxtalaşdırırdı. Məlum olduğu kimi Brejnev öz dostlarını qorumağa çalışırdı və onları incitməyi dostluq kodeksinin pozulması hesab edirdi. Bu himayədarlıq, proteksionizm və

Neft milyonçuları

~~~~~  
dostbazlıq sistemionun hakimiyyətinin əsas mexanizmini təşkil edirdi və Andropov da Medunov vasitəsilə Brejnevın ayaqları altına lağım atmazdan əvvəl, DTK sədri postunda bu sistemi bütün təfərrüatı ilə öyrənmişdi. Məhz Medunov haqqında Andropov ifşaedici materiallar toplamışdı və bu işdə Qorbaçovun da az rolu olmamışdı. Bununla o, bir tərəfdən öz yüksək qonaqına xidmət göstərmiş, digər tərəfdən isə öz qonşusu ilə şəxsi haqq-hesabını çürütmüş olurdu.

Qorbaçovun köməyi ilə Andropov müəyyənləşdirdiyinə görə Krasnodar diyarında, xüsusən də Qara dəniz sahlindəki Soçi şəhərində korrupsiya və rüşvətxorluq partiya və dövlət aparatında rəsmi status almışdı; maşın almaq, mənzil almaq, qulluqda irəliləmək və hətta mehmanxanada bir gecəlik yer almaq üçün rüşvət vermək tələb olunurdu. Başqa heç nəyin xeyri yoxdur. Üstəlik də məhz Krasnodar diyarının Sakit okean selyotkası bankalarında xaricə qara kürü satmaq üzrə milyonlarla dollarlıq valyuta əməliyyatı üçün tranzit zonası olduğu aşkara çıxdı.

Medunovun “işini” sadəcə olaraq Brejnevın stolunun üstünə qoymağın baş katibdə əks-reaksiya doğura biləcəyini başa düşən Andropov Krasnodar diyarında MK-ya, DTK-ya və “Pravda”ya yerli rəhbərlikdən şikayətlə dolu, ümitsizcəsinə köməyə çağıran “zəhmətkeş məktubları” axını təşkil edir; öz qüdrətli təşkilatının vasitəsi və Qorbaçovun fəal yardımını ilə Soçi mərinə qarşı ifşaedici faktlar toplayaraq onun əleyhinə məhkəmə işi qaldırmağa hazırlaşır; selyodka qabında qara kürü satmaq əməliyyatı üstündə balıq sənayesi nazirliyini darmadağın edir. Nazirin müavini ölüm cəzasına məhkum edilir və bununla da Brejnev kadrlarının nomenklatura immuniteti ləğv edilmiş olur.

Andropovun məqsədi – Brejnevın birinci, əyalət müdafiə xəttini yararaq, ikinci, Kreml müdafiə xəttinə hücum etmək idi. Kremlin özündə də bu zaman görünməmiş bir hadisə -

~~~~~  
qətl baş verir. Elə buna görə də detektiv janrın qanunlarına uyğun olaraq sujet xəttini yarıda qoyub əvvəlki hadisələrə qayıtmalı olacağıq. Qorbaçovun Stavropoldakı hamisi Fyodor Dabıdoviç Kulakov Brejnev siyasi bürosunda özünü ən qətiyyətli, fəal, prinsipial bir adam kimi göstərdi. Keçmiş kolxoz sədri Pyotr Abovin – Yelides danışır ki, Kurakov əyalət rəhbərliyində işlərkən bir dəfə onu yerli partiya rəhbərliyinin dəhşətli intiqamından xilas etmişdi. Lakin Abovin-yekidesi bu faktın özündən daha çox Kulakovun açıq danışığı və gizli planları sarsıtmışdı: “Bu, mənim üçün gözlənilməz sürpriz olduğundan, həyəcanımı gizlətməyə çalışmayaraq soruşdum:

– Sizə elə gəlirmi ki, siyasi büroda olsaydınız, işdə dönüş yarada bilərdiniz?

Kurakov istehza ilə gülümsündü:

– Bu, demək olar ki, mümkün deyil.

– Nə?

– Siyasi büroya düşmək. Ehtimal dərəcəsi sonsuz dərəcədə kiçikdir.

– Bəs işdə dönüş yaratmaq necə?

– Əgər ora düşsən, bunun ehtimalı biraz böyükdür, ancaq risk də sonsuz dərəcədə böyükdür. Ancaq onda mən yəqin ki, riskə gedərdim. Düzdür, birdən-birə yox. Yoxsa həyat öz mənasını itirərdi: əgər insana həddən artıq nadir bir tale qismət olursa, buna layiq olmaq lazımdır. Bundan istifadə etməyə cəhd göstərməmək cinayətdir.

“Qeyri-mümkün olan” baş verdi: Kurokov MK katibi və siyasi büronun üzvü oldu. 70-ci illərin ikinci yarısında bu və ya başqa cür Kreml isteblişmenti ilə bağlı olanların və bizim görüşdüyümüz adamların hamısı Kulakovun müstəqilliyini və prinsipiallığını təsdiq edirdilər: bunlar isə Kreml olimpinə çox nadir keyfiyyətlərdəndir.

~~~~~  
Bir jurnalist hətta onu “ikinci Xuruşsov” adlandıraraq buradaca əlavə etmişdi: “... lakin onun kimi bambılı deyil”.

Bu zaman Brejnev artıq ağır xəstə idi. 1976-cı ilin yanvarında Kreml həkimləri onun çox böyük çətinliklə klinik ölüm vəziyyətindən çıxarmağa nail olmuşdular və o vaxtdan etibarən o, senil/key/vəziyyətində idi.

“Yuxarıda” onlar belə qərara alınmışdır ki, Brejnevi hörmətlə pensiyaya yola salıb, onun yerinə Kulakovu qoysunlar. Moskva şayiələrinin başqa, daha sonrakı bir variantına görə isə, Brejnevi özünü icad etdiyi nominal SSRİ Ali Sovetinin sədri vəzifəsində saxlamaq, baş katib postunu isə Kulakova vermək nəzərdə tutulmuşdur. Bu şayiələrin real əsasə malik olduğunu heç olmasa bu fakt təsdiq edir: Moskvanın elmi tədqiqat institutlarından birində keçirilən “qapalı” müəhazirədə MK Təlimatçılarından birinin ikinci versiyanı təsdiq etməsini və bunun yalnız “geci-tezi olduğunu” əlavə etməsini, bizim dostumuz öz qulağı ilə eşitmişdir. Bu halda məlumatın kənara çıxması qəsdən təşkil edilmişdir. Sonralar, xaricə gedərkən, biz əmin olduq ki, bu şayiələr hətta okeanı keçərək Amerika mətbuatına da yol tapa bilmişdir (“Nyu-york tayms”, 5 yanvar, 1975, “Krisçen sayens monitor”. 30 iyul, 1976). Təəssüf ki, bütün bunların həyata keçməsi qismət deyilmiş.

1978-ci il iyunun 16-dan 17-nə keçən gecə, SİTA-nın verdiyi məlumata görə, “Fyodor Kurakov kəskin ürək çatışmazlığından və ürəyin qəflətən dayanmasından vəfat etdi”. Eyni vaxtda DTK belə şayiələr yaymağa başladı ki, kəndli oğlu Fyodor Kurakov hakimiyyəti ələ almaq üçün göstərdiyi uğursuz cəhdədən sonra antik qaydada venasını kəsmişdir.

Kurokovu yaxından tanıyan adamlar hər iki məlumatı təkzib edərək deyirdilər ki, o, öküzlə kimi sağlam, baş ağrısının və soyuqdəymənin nə olduğunu bilməyən, həddən artıq

~~~~~  
nikbin bir adam idi. Kremlin baş həkimi Yevkeni Çasov başda olmaqla xüsusi tibbi komissiyanın ətraflı və eyni zamanda dolaşlıq hesabatı şübhələri daha da artırdı. Üstəlik nə Brejnevin, nə Kosikin, nə Suslovun, nə də Çernenkonun öz siyasi büro yoldaşlarının dəfninə gəlməməsi Qızıl Meydanda dəfn mərasimləri tarixində görünməmiş bir hadisə idi. Moskvada belə şayiələr yayılmağa başlamışdı ki, Kremldə xəstə Brejnevin yerinə keçmək istəyən qatil meydana çıxıbdir.

Öz şəxsi fikrindən daha çox ümumi fikri ifadə edən Pyotr Abovin Yeqides qeyd edir: “Qəfildən Kulakov gözlənilmədən vəfat etdi, öldü, yox oldu. Amma əslində çox sağlam, möhkəm bir kişi idi. Belə bir hissəni rahat buraxmırsan ki, o, Kreml məfiyasının yolunda əngəl idi və Oruellin sözləri ilə desək, onu “buxarlandırırdılar...”.

Andropovun öz rəqib və düşmənlərini bu və ya başqa üsulla aradan qaldırması kompaniyası məhz Kulakovdan başlanır. Bu - əsrarəngiz süqutlar və sirli ölümlər zamanıdır. Hakimiyyət uğrunda Kreml mübarizələri qurbanlarının siyahısından görünür ki, Andropovun yolunda aradan qaldırılması nəzərdə tutulan rəqiblərin sayı nə qədər çox imiş. Onlardan Kreml taxtına çıxması güman edilən dörd siyasi büro üzvünü xüsusi qeyd etmək lazımdır: bunlar, xüsusi səbəb olmadan rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmış Kurull Nazurov və Andrey Kirilenko və həlak olmuş siyasi büro üzvlüyünə namizəd Pyotr Maşerov (avtomobil qəzasında) və Fyodor Kurakovdur.

1978-ci il iyulun 20-də Kreml liderlərinin nümayişkəranə şəkildə iştirak etmədiyi dəfn mərasimində Kurakovun əvvəl Stavropol, sonra isə Moskva varisi Mixail Qorbaçov matəm nitqi söylədi. Bu, onun Movzoleyin tribunasından etdiyi ilk çıxış idi və heç kimin nəzərinə çatmamışdı. Yeddi ildən sonra başqa bir sələfi Konstantin Çernenkonun dəfnin-

~~~~~  
də edəcəyi növbəti nitqə isə bütün dünya qulaq kəsiləcəkdir.

Kurokov öz ölümü ilə Qorbaçova daha böyük himayədarlıq göstərmiş oldu: Kremldə Qorbaçovun öz dar ixtisası ilə namizəd ola biləcəyi yeganə yer – MK-nın kənd təsərrüfatı üzrə katibi postu boşaldı. Kreml elitesinin çox nadir hallarda on ikiyə çatan (1986-cı ilin yazında Qorbaçov “taxta çıxarkən” isə azalıb səkkiz olmuşdu) dar, qapalı dairəsinə Mixail Qorbaçov özünün deyil, başqalarının intiriqası (daha dəqiq desək, onun yeni patronu Andropovun intriqalarının kəsişməsi) sayəsində daxil oldu; Medunovun işində Andropova göstərdiyi xidmət mükafatsız qalmadı. Məhz Andropov Mineralniye Vodi dəmir-yol stansiyasında Qorbaçovun Brejnevlə görüşməsinə təşkil etdi və buradaca hər şey xəlvətcə həll edildi.

Kənd təsərrüfatına gəldikdə isə, məhz Qorbaçovun Moskvaya keçməsindən bir il sonra Rusiyada bu günə qədər davam edən fəlakətli məhsul qıtlığı başlandı. Bunu ancaq Firon ölkəsində yeddi il qıtlıq olacağı barədə Yusif peyğəmbərin verdiyi xəbərlə müqayisə etmək olar. Lakin bu, onun siyasi reputasiyasına xələl gətirmədi və vəzifədə daha da irəliləməsinə zərrə qədər mane olmadı. Bu, Kremldə gizli intriqaların siyasətdə və iqtisadiyyatdakı açıq müvəffəqiyyət və uğursuzluqlardan daha mühüm olduğunu bir daha sübut edir.

Qorbaçov, ölkənin nominal rəhbəri Brejnevin fərsizliyi ucbatından yetimişinci illərin sonu, səksəninci illərin evvə-lində ən yüksək zirvəsinə çatdığı Kreml intriqa və əksintriqalarının düz mərkəzinə düşdü. Belə ki, Qorbaçovun kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmağa vaxtı yox idi; həm də bununla məşğul olmağın heç xeyri də yox idi.

Medunova qarşı gizli olsa da, başlıca şahidi əlinin altında saxlamaq Andropov üçün mühüm idi. Medunov ətrafında mübarizə gərgin keçir, Brejnev və K suda boğulan saman çöpünə

~~~~~  
əl atan kimi ondan yapışdırlar. Həm də bu, artıq təkcə dostluq borcu deyildi. Axı hakimiyyətin rəhni məsul və gəlirli postlara adamları təkcə irəli keçmək imkanında yox, həm də lazım olan vaxt onları müdafiə etməkdədir. İndi Brejnevçilər Medunovu sırf özünü mühafizə instinkti ilə müdafiə edirdilər.

Lakin 1982-ci ildə artıq Brejnev öz köhnə dostu və yaxın köməkçisi Andrey Kirilenkonu Andropovun siyasi fitnə-fəsadlardan /Andropovun onu sadəcə olaraq siyasi büronun iclaslarına buraxmırdı / , öz bacanağı general Semyon Sviqunu isə hətta fiziki divandan /Andropovun birinci müavini Sviqun Brejnevin kürəkəninin işinin istintaqını dayandırmağa cəhd göstərmiş, lakin Lubyankadakı kabinetində başından güllələnmiş halda tapılmışdı / müdafiə etməyə qadir deyildi və Medunov da tamamilə məğlub oldu. Brejnevin ölümünə beş ay qalmış "Pravda"da qısa bir mə"qalə dərc edildi: Medunov "başqa içə keçməsi ilə əlaqədar olaraq tutduğu vəzifədən azad edilmişdi" – bu, yüksək vəzifəli məmurun süqutunun dəftərxana dili ilə ifadəsi idi. Həqiqətdə isə, "başqa iş" əvəzinə Medunov partiyadan xaric edilmişdi və onun yerinə havanadan təcili çağırılmış "Zoren diplomat" Vitali Vorotnikov təyin edilmişdi /o, korrupsiyaya qarşı mübarizədə Andropova həddən artıq fəal kömək etdiyindən, Brejnev mafiya-sı tərəfindən Kubaya fəxri sürgünə göndərilmişdi /. Bir ildən sonra sədaqətinə mükafat və çəkdiyi mənəvi zərərin əvəzi kimi, Andropov artıq Baş katib olduqdan sonra Vorotnikovu Rusiya Respublikasının baş naziri, siyasi büro üzvlüyünə namizəd, daha yarım ildən sonra, demək olar ki, ölüm yatağında ikən onu siyasi büronun tam hüquqlu üzvü edir. Bu, bütün sovet tarixi ərzində enmələri və yüksəlmələri, akrobatika elementləri ilə ən fantastik, sürətinə görə isə ən başgicəlləndirici Kreml karyerası idi.

Korrupsiyaya gəlincə, nə Brejnevin kürəkəni Yuri Çurbanov, nə də Medunov istisna təşkil etmirdilər, əksinə belə bir qanunauyğunluğu bir daha təsdiq edirdilər ki, hakimiyyət adamı tamamilə pozur. Xüsusən Sovet İttifaqında. Çünki burada iqtisadi münasibətləri azad etmə-pul mübadiləsi, ideya və informasiya mübadiləsi deyil, istisnasız olaraq sülaləvi-bürokratik iyerarxiya müəyyən edir.

Təbiidir ki, Qorbaçov da Stavropolda olarkən rüçvətə qarşı dəyanət mücəssəməsi deyildi. Bunun əlavə izahı kimi onun arvadının bəzək əşyalarına və başqa var-dövlətə az qala patoloji meylini göstərmək olar. Lakin görünür, qərb qonşusu Medunova nisbətən korrupsiya ona daha az toxunmuşdu. Əlbəttə, şübhəsiz ki, cənub qonşusu Eduard Şevardnadzeni bu sahədə qabaqlayırdı.

İndi onlar Kemlin damı altında sakitcə yola gedirlər. 70-ci illərin ortalarında isə Andropovun himayə etdiyi bu iki adam arasında toqquşma baş vermişdi. Doğrudur, nə Qorbaçov, nə Şevardnadze bilmirdilər ki, Moskvada onlara eyni adam himayədarlıq edir. Andropov hətta ona ən sadıq itti-faqların və qruplaşmaların da yaranmasına imkan vermirdi; bütün illər bir-birilə kəsişmədən şəxsən ona doğru gedirdi. O, kukla oynadan, onlar isə marionetka idilər.

1972-ci ildə Gürcüstan milisinin rəisi general Şevardnadze Andropovun köməyilə Brejnevin köhnə dostu Mjavanadzeni postdan yıxaraq onun yerini tutdu. Bu – polis çevrilişi variantı idi və ilk dəfə başqa bir qafqaz respublikasında – Azərbaycanda DTK generalı Heydər Əliyev tərəfindən sınaqdan keçirilmişdi. Gördüyümüz kimi, iki dəfə qafqazda məşq etdikdən sonra Andropov Brejnev kamarilyasına qarşı Moskvada eyni üsulu təkrar etmişdilər.

Demək lazımdır ki, Azərbaycanda olduğu kimi, Gürcüs-

~~~~~

~~~~~  
tanda da qohumbazlıq, rüşvətxorluq, satın alma, yüksək vəzifələrin /nazirlər də daxil olmaqla/ pulla alınması, nəhayət, dövlət sənayesi ilə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparan gizli sənaye fantastik ölçülər almışdı.

Əliyev kimi Şevardnadze də qarşısıalınmaz enerjiyə və işə yaradıcı münasibət bacarığına malik idi və öz respublikasını Kremlin başçılığı altına qaytarmaq üçün gah uğurlu, gah uğursuz mübarizə aparırdı. Gürcü odisseyası Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı aparılan düzxətli və qəddar /iqtisadi cinayətlərə görə güllələtmə ilə/ mübarizədən öz mürəkkəbliyi, çoxşaxəlili və dolaşıqlığı ilə fərqlənirdi. Elə Şvardnandze özü də Azərbaycandakı həmkarı kompüter adam Əliyevə nisbətən daha canlı, ziyalı və işgüzar idi. Onların sonrakı – Kreml taleləri fərqi fərqlərini bir daha sübut edir: Hər ikisi Moskvaya çağırılmış, siyasi büroya daxil olmuşdular. Əliyev – baş nazirin birinci müavini Şvardnandze isə xarici işlər naziri oldu. Lakin Əliyev bu gündə öz postunda qaldığı halda, Şvardnandzeni çoxdan pensiyaya çıxamağa məcbur etmişlər.

Gürcüstan kommunistlərinin rəhbəri postunda Şevardnadze korrupsiyaya qarşı daha geniş və barışmaz mübarizə aparmağa başladı. O, aşağıdan yuxarıya qədər az qala bütün vəzifəli şəxsləri dəyişdirdi, Gürcüstan həbsxanalarını geniş vəzifə sahibləri və gizli kapitalistlərlə doldurdu. Lakin onun mübarizəsi gürcü ictimaiyyətinin ən müxtəlif dairələrində müqavimət doğurdu. Axı məhz dövlətin iqtisadi yardımı şəxsi təsəbbüsün çiçəklənməsinə səbəb olurdu və mahiyyətcə, gizli kapitalizm burada mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyatın kəsrlərini aradan qaldırırdı.

Prinsipial beynəlmillətçi olan Şevardnadze respublikada dövlət dili kimi gürcü dilini rus dili ilə əvəz etmək cəhdi göstərəndə onun polisbrokratik tədbirlərinə qarşı müqavimət

Neft milyonçuları

~~~~~  
milli rəng aldı. Şevardnadze öz cəhdini belə bir fikirlə əsaslandırır ki, ingilis dili bəşəriyyət üçün nə deməkdirsə, rus dilində SSRİ xalqları üçün o deməkdir. Bundan başqa, Moskvada partiya qurultayının tribunasından elan edəndə ki, Gürcüstanın günəşi bütün dünyada olduğu kimi şərqdən yox, şimaldan-Rusiyadan çıxır, milli heysiyyətə daha ağır bir zərbə vurmuş oldu.

Bütün bunlardan özlərini təhqir olunmuş hesab edən gürcülər Şevardnadzeni fiziki cəhətdən məhv etməyi qərara aldılar. Lakin gürcü mafiyasının “Gürcüstanı xaindən xilas etməyi” həvalə etdiyi Şevardnadzenin şəxsi sürücüsü son anda gülləni ona yox, özünə vurdu. Başqa bir vaxt Gürcüstan MK-n binasına qoyulmuş əldəqayıрма bomba partlamadı. 3-cü dəfə Şevardnadze başda olmaqla partiya elitesini Almaniya üzərində qələbəni bayram etməsi üçün Poliaşvili adına Tbilisi opera və balet teatrının binasına gəlməsindən bir neçə saat əvvəl həmin bina od tutdu və bir neçə gün tüstülədi.

Bu hadisədən bir neçə ay sonra biz Tbilisiyə gələndə bu teatrının yanmış gövdəsini satqına qarşı milli nifrət simvolu kimi bizə göstərdilər.

Şevardnadzenin “respublikanın kapitalist donuz damını təmizləmək” /onun öz iradəsidir/ cəhdləri arasında xırda bir işi qeyd etmək istərdik onun bütün səylərinə baxmayaraq iş möhkəm tərsə düşmüşdü. Bu, həm də ona görə qəribə idi ki, Andropovun köməyi ilə Şevardnadze şəxsən Brejnevın himayə etdiyi cinayətkarları belə ifşa etməyə nail olur, onları bir başa Kremlin qəbul otaqlarından tutaraq, öz nüfuzlu hamiləri ilə görüşməyə imkan vermirdi. Bu halda isə söhbət heç də Moskvadan yox, Şevardnadzenin özünün əhəmiyyətsiz bir şey hesab etdiyi Stavropoldan gedirdi.

Şevardnadzenin korrupsiya ilə mübarizəsinin ölçülərindən qorxuya düşmüş bir neçə müəssisə: zərgərlik

~~~~~  
bəzək-düzəyi, üzük, zəncir, qolbaq, melikior əşyalar hazır-
layan sex habelə bir neçə restoran-kababxana və meyvə
şirələri istehsal edən sexlər təcili surətdə Stavropol diyarına
köçərək, orada dövlət lövhələri altında “ gizli iqtisadiyyatı “
müvəffəqiyyətlə davam etdirməyə başladılar. Lakin Şevard-
nadze Moskva DTK-sı və onun Stavropol filialının köməyiylə
gürcü işbazlarını “ cinayət başında “ yaxaladıqda, Qafqaz
dağlarının o biri tərəfində onların çiçəklənməsi təhlükə altı-
na düşdü. Təkcə Stavropol prokrorluğundan cinayətkarların
ekstradisiyasının, yəni geriyə, Gürcüstana təhvil verilməsi-
ni tələb etmək qalırdı. Şevardnadze işi bitmiş hesab edirdi;
buna görə də Qorbaçovdan qəti rədd cavabı aldıqda mat qal-
dı. Əlbəttə, aydındır ki, bu cür inadkarlıq göstərməsi hələ o
vaxtlar, heç olmasa Stovropol çərçivəsində sosializm qurulu-
şuna kapitalist ünsürləri daxil etmək istiyəndə deyildi. Qor-
baçovun “ xeyirxahlığı “ və güzəştə getməyi yalnız bir səbəblə
izah edilə bilərdi. Məlum olduğuna görə, Şevardnadze Tbili-
sidən Stovropola – Qorbaçova zəng edərək onu hədələmişdi
ki, müqavimət göstərməkdə davam etsə, Moskvaya şikayət
edəcəkdir. Özünəməxsus bir az kobud şəkildə Şevardnadze
Qorbaçova kəsəsinə belə demişdi:

-Qulaq as, mən öz evimdə səliqə-səhman yaradıram. Sən
isə mane olursan. Bir fikirləş, gör sən kimsən, mən kiməm.
Mənim yolumda durma. Son dəfə xəbərdarlıq edirəm – mə-
nim Moskvaya əlim çatır. Bu işdə sən bir-iki min qazanarsan,
ancaq hər şeyi itirərsən.

Lakin Şevardnadzenin böyük təəccübünə rəğmən Qor-
baçov gürcü işbazlarını axıra kimi müdafiə etməyə nail oldu.
Şevardnadzenin haqlı olaraq 15 sovet respublikasının hər
hansı birinin rəhbərindən vəzifəcə aşağı hesab etdiyi diyar
komitəsi katibi, hətta söhbət qanunun birbaşa pozulmasın-
~~~~~

Neft milyonçuları

~~~~~  
dan getdiyi yerdə belə ondan daha qüdrətli və nüfuzlu çıxdı.

Hər ikisinin arxalandığı eyni el-DTK-nın sədri Yuri Andropovun əli olsada, Qorbaçovun Moskvadakı əli Şevardnadzenin Moskvadakı “ əlindən “ güclü idi. Sadəcə olaraq, Andropov özünün himayə etdiyi iki nəfərdən öz həmyerlisini daha çox qiymətləndirirdi. Həm də gürcü Şevardnadzedən fərqli olaraq, onun Kremlə düşmək üçün real və yaxın perspektivi var idi.

Andropovun iki əlaltısının ilk yaxından tanışlığı belə başladı. Bu tanışlıq konfliktlə başlasa da Şevardnadze artıq Qorbaçov epoxasında, heç bir diplomatik təcrübəsi olmasada, Kremldə görünərək, qocalmış Qromikonun yerini tutdu. İlk dəfə olaraq polisiya generalı xaricişlər vəzifəsinə tə”yin olunurdu. Baş katib Qorbaçovun özünə yaxın kadrların seçilməsində göstərdiyi obyektivliyi belə izah etmək olar. Yüksək sovet elitesi yalnız onun yaxın adamlarından təşkil olunmamışdır, burada başqa qüvvələr də mövcuddur.

Qorbaçovun karyerasının ümumi bir xarakterik cəhətini qeyd edək – o, həmişə öz həmkarları arasında ən cavanı olmuşdur. Belələri haqda deyirlər – gec gəlib tez öyrəşib. Moskva universitetində onun kursdaşlarının əksəriyyəti keçmiş cəbhəçilər olduğu üçün, Qorbaçov orada ən gənc tələbə idi. O, həmçinin ikinci kursda, 21 yaşında ikən partiyaya keçdiyi üçün onların arasında ən gənc kommunist idi və universitet partiya komitəsində ən cavan üzv idi. Əsasən, komitəni ağ saçlı professorlar, müdriyyət və yuxarı kurs tələbələri təşkil edirdilər. Stavropol vilayət komitəsi aparatında da o, ən cavan idi. 1970-ci ildə vilayətin birinci katibi olarkən yenə də ölkənin ümumi vilayət və respublika katiblərinin ən cavanı idi.

Bir ildən sonra Mərkəzi Komitənin namizədlik dəhlizində lazımi staj keçdikdə o, XXII qurultaydan birbaşa MK üzvlüyünə keçərkən 40 yaşı vardı və aparatın tərkibində ən

~~~~~  
gənclidi. 1978-ci ildə Qorbaçov paytaxta çağrılıb MK II katibindən biri təyin edilərkən, yenə də ən gənc katib, bir il sonra isə ən cavan siyasi büro üzvlüyünə namizəd idi. Ən nəhayət 1980-ci ildə siyasi büronun üzvü olarkən Qorbaçov ordaki həmkarlarının, Leningrad bossu Qriqori Romanovu çıxmaq şərtilə, oğulları yerində idi. Qorbaçovu əvvəlki baş katib K. Çernenko ilə müqayisə edək. Onların hər ikisi 1971-ci ildə MK-ya seçildilər. K.Çernenko onu cəmi 2 il qabaqlayırdı – 1976-cı ildə MK katibi, 1977-ci ildə siyasi büroya namizəd, 1978-ci ildə SB-nin tam hüquqlu üzvü idi. Lakin onların arasında nə qədər yaş fərqi olduğu bəllidir, Çernenko partiyaya daxil olan zaman Qorbaçov anadan olmuşdu.

Əlbəttə, Qorbaçovun gəncliyi nisbidir: “sükan arxasında” dayanmış Qorbaçovun həmin yaşında Lenin ölmüşdü. O, öz karyerasının cərəyan etdiyi fonu sayəsində qələbə çaldı.

Andropov ölümcül xəstə yatdığı zaman Qorbaçov və Romanov partiya rəhbərliyinə ölkədə yeganə namizəd idilər. Hər ikisi MK-nın katibi, nisbətən cavan /8 yaş fərqləri olsa da/, hər ikisi rus /baş katib vəzifəsini tutmaq üçün əsas şərt/. Onları tale tamamilə süni sürətdə zahiri anket-təliqə, yaş, sosial, milli-əlamətlərinə görə saxtakarlıqla yanaşı qoymuşdu.

Andropov can verərkən Kremlin siyasi həyatı əvvəlcə gizli, can verməkdə olan Çernenkonun vaxtında tədricən Qorbaçovla Romanov arasında kəskin mübahisə xarakteri aldı. Bu mübarizənin müxtəlif dövrlərində Kreml elitesinin müxtəlif üzvləri gah Qorbaçovun, gah da Romanovun tərəfinə cəlb edilirdi. Bu mübarizə hərdən bir faş olur və dünyaya növbəti qurban haqqında məlumat alırdı. Lakin ilk siyasi duel Andropovun tabutu yanında ifa olundu.

Hər ikisinə paralel post verərkən və istər-istəməz onları qarşı-qarşıya qoyarkən Andropov nə düşünürdü? O Kremlde

Neft milyonçuları

~~~~~  
hakimiyyəti ələ keçirərkən məhdud sayda adamları var idi və öz kursu üçün tərəfdara kəskin ehtiyac duyduğu üçün yerlərdə effektiv hərəkət etdiklərini sübut edənləri təcili sürətdə paytaxta çağırırdı. Krasnodarda Medunov qalıqlarına süpürgə çəkən Vitali Vorotnikovu, bərbad Azərbaycanda korrupsiyaya qarşı rəhimsizcəsinə mübarizə aparan və iqtisadi cinayətlərə qarşı ölüm hökmünü adi şeyə çevirən Heydər Əliyevi, Tomskdan Eqor Liqaçovu, nəhayət Leninqraddan Q.Romanovu.

Romanov 15 illik canişinliyi dövründə bu şəhərləri hiyləgərcəsinə mürəcələrin qapalı qalasına və şovinistlərin, neostalinistlərin əsas oylağına çevirirdi. Lakin Romanovun polis rejimi dövründə, bu şəhərin nümunəvi sənaye göstəricilərinə, səliqə-sahmana nail olmasını da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Romanov ideoloji cəhətdən hər hansı bu və ya digər şəxsdən baş katib Andropova daha çox uyğun adam idi.

Gizli polisin keçmiş rəisi vaxt və seçmə imkanı məhdudluğundan psixoloji nüanslara çox da həssas olmadığı və nəhəng sxemlər üzrə düşündüyü üçün Romanovla Qorbaçovun fərdi fərqlərinə və aralarındakı daimi çəkişmələrə barmaq arası baxırdı. Romanov siyasi büronun üzvü olsada hakimiyyət mərkəzindən 650 km uzaqda idi. Andropov məhz Qorbaçovu Leninqrada göndərdi ki, Romanovu paytaxta gətirsin və onun sələfi olan Baykovu “and içdirsin”. Bir neçə ildən sonra isə Baykov əvvəlcə siyasi büroda məğlub olmuş və qovulmuş Romanovu, tezliklə isə ipə-sapa yatmaz Yeltsenin əvəzinə Moskvaya çağırıldı. İdman termini ilə desək Moskvanın indiki bossunu “ehtiyat oyunçu” adlandırmaq olar. Qorbaçovun yıxılmasında da onun lazım ola biləcəyi ehtimalı müstəsna deyil.

Hələlik, Romanovla Qorbaçovun mübarizəsinin qızgın və sonu görünməyən Andropov dövrünə qayıdaq. Əgər Qorbaçov ütlü xarakterinə, incə qılığına görə siyasi büroda ha-

mının sevimlisinə çevrilmişdisə, hətta SB-nin bəzi üzvlərinin “Medunov sujetində” ondan şübhələnsələr də, əksinə Romanov öz kəskinliyi və rəhimsizliyi ilə çoxlarını çaşdırdı. Hətta Andropovun polis idarəçiliyi dövründə imperiyanın Stalin idarəetmə prinsiplərinin yuxarılardan xüsusi populyarlıq qazandığı dövrdə Romanovun təşkilatçılıq qabiliyyətini, işgüzarlığını, həm özünə, həm də başqalarına eyni tələbkarlıqla yanaşmasını etiraf edənləri də.

Hər şeyə öz zəhməti ilə, bəzəndə ağır çətinliklərlə nail olan uğursuzluqlara məruz qalan Romanovu xoş taleyli Qorbaçov bərk əsəbləşdirirdi. Romanov Siyasi Bürodə Qorbaçovdan dörd il çox olsa da öz rəqibindən beş il sonra paytaxta gəldi. Lakin Leninqrad hər halda əyalət mərkəzi olduğu üçün və Romanov özünü əsl Leninqradlı hesab etdiyi üçün Qorbaçova yuxarıdan aşağı baxırdı. Hər halda Leninqrad, “rus əyalətinin paytaxtı” idi, nəinki Stavropol kimi künc-bucaq. Həmçinin Qorbaçovun qılıqlı və başıaşağı olması düzənqulu və köntöy Romanovda küt əsəbilik yaradırdı.

Şübhəsiz, MK katibi kimi hərbi sənaye və silahlı qüvvələrə rəhbərlik edən Romanovun vəzaiyyəti, geridə qalmış kənd təsərrüfatını idarə edən Qorbaçovun vəziyyətindən daha üstün idi. Ancaq Andropov ölümündən biraz əvvəl öz yerlisinə əlavə vəzifə-partiya kadrlarını tapşırdı. Qorbaçovun tərəftarları sırasına xarici işlər naziri A.Qromiko, Romanovun tərəfdarları sırasına isə hərbi iş üçün böyük vəsait tələb edən Romanov özü ilə birlikdə, baş qərargahın rəisi marşal N.Oqorkov daxil idi. Daha nə qədər vəsait istəmək olardı? Andropovun hakimiyyət sükanı arxasında dayanmaq imkanı olan vaxt Romanov və Qorbaçov qarşılıqlı sürətdə bir-birlərini tamamlayırdılar, lakin onun xəstələndiyi və tam yatağa düşdükdə qarşılıqlı düşmənçilik etsələr də, iki-

Neft milyonçuları

likdə onu əvəz etməyə başladılar Andropov öləndə isə çox təəssüf ki, baş katib vəzifəsini onların arasında bölmək imkanı mümkün deyildi. Andropovun ölümündən keçən dörd gün ərzində, varis “seçilənə” qədər onların hər ikisi siyasi ehtiraslarına böyük güc verirdilər. Halbu ki, onun sağlığında özlərini ciddi-cəhdlə saxlamağa məcbur idilər.

Biz keçmiş patronun tabutu önündə Qorbaçovla Romanovun duelinin tərəfdarını bilmirik, yəqin ki, heç vaxt da bilməyəcəyik. Lakin, həqiqətən məlumdur ki, bu mübarizədən mükafat ümüdünü üzmüş “gənc türkçülər” – Heydər Əliyev, V.Vorotnikov, İ.Rıjkov, E.Liqaçov və DTK şefi V.Çebrikov- Kreml duelçilərini barışdırmağa və qarşılıqlı güzəştə dəvət edirdilər.

Bu, baş tutmadı. Hər ikisi özünün barışmaz mövqeyinə şəxsi şöhrətpərəstlik deyil, yüksək ideallarla bəraət qazandırır: Romanov dəbdə olan neostalinizm, nasional-şovinizm bayrağı altında çıxış edir, eyni zamanda Qorbaçov kimi, ideologiyada daha çox neytral olmaqla /onun ideoloji ehtirasları hələ Stalin dövründə, tələbəlik skamyasında sakitləşmişdi/, ona coşqun Xruşşov zamanından tanış olan, ən çox da öz müəllimlərindən – Fyodor Kulakov və Yuri Andropovdan əxz etdiyi sadə, palliativ iqtisadi islahatların köməyi ilə imperiya-anaxronizmi möhkəmlətməyi təklif edirdi.

Hər ikisi Vətənin xilaskarı kimi çıxış edir, heç biri geri çəkilməyə hazırlaşmırdı. Çünki hər biri başa düşürdü ki, indi güzəştə getməklə, o, həmişəlik geri çəkilir. Biri digərini məğlub etmək iqtidarında olmadığına görə, onların hər biri Çernenkoya “səs verməyi” üstün tutdu; onlar Brejnevin bu sədaqətli xidmətçi-əsgərinin tezliklə siyasi səhnədən çıxacağına ümid bağlayaraq öz qüvvələrini qruplaşdırıb hakimiyyəti ələ keçirmək üçün vaxt qazanmaq istəyirdilər. Bu siyasi birləşmənin gözlənilməz çıxışı belə idi, buna görə də imperiya Andropovun

ölümündən sonra bütün dörd gün ərzində rəsmi rəhbərsiz qaldı. Çernenkonun ahıl çağları və çoxsaylı xəstəlikləri, habelə Kreml duelçilərinin onun xəstə ömürünün başa çatdığına inamı olmasaydı, o, yüksək Kreml postu əvəzinə öz qulağının dibini görərdi. Əgər Andropov hələ bir-iki il də yaşasaydı ölümqabağı azara mübtəla olmuş, nəyin necə olduğunu o qədər də dərk etməyən 72 yaşlı boz aparatçıdan başqa kimi desən onun varisi ola bilərdi. Çox hissəsini xəstəxanada keçirdiyi on beş aylıq hakimiyyəti dövründə Andropov özünə siyasi büroda və katiblikdə, partiya hakimiyyətinin digər yüksək orqanlarında çoxlu tərəfdar qazanmaq üçün ona sadıq olan admlardan kifayət qədərni Kreml eritasının məhdud tərkibinə daxil etməyə imkan tapmışdı. Amma Andropov hesaba almamışdı ki, nəyinki Kreml rəhbərliyindəki çoxluq, habelə onun qrupunun vəhdəti onun özü tərəfindən təmin olunmuşdur: sanki o, inanılmış adamlardan təşkil edilmiş strukturun düyün nəticəsi idi-onsuz həmin düyün açılıb tezliklə dağılasıdır. Rəhbərə sadıq olan adamlar öz aralarında heç bir vəzifə ilə bağlanmırdılar. Qərb müşahidəçilərinin çoxunun sadələvlüklə hesab etdikləri kimi hakimiyyət uğrunda mübarizi heç də “cavanlar” və “qocalar” arasında deyil, həmin adamların öz arasında gedirdi. Yeri gəlmişkən, “qocalar” “cavanlara” nisbətən daha çox sövdələşmə aparırdılar. Andropovun ölümü onların işini yüngülləşdirdi, amma onun “qoca” şagirdlərinin çəkinməsi ucbatından həmin an hələ Stalin zamanında, siyasi həyat uğrundağı vuruşun həyat uğrundağı vuruşa çevrildiyi vaxtda olduğu kimi, onların özünü mühafizə instinktləri inkişaf etməyə başladı. Çox güman ki, onlardan heç biri hakimiyyət arzu etmir və buna ümüd bəsləmirdi (hamıdan azda Çernenko) - bu yaşda artıq şöhrətpərəstlik hissi sönür. Hakimiyyət, daha doğrusu, onun xarici atributları Çernenkoya nəsib oldu, amma bu, yaşı 70-i keçmiş Qrişinə, Ustinova, yaxud Tixo-

~~~~~  
nova da qismət ola bilərdi – lakin bu, böyük əhəmiyyətə malik deyildi, Çünki onlardan hər birinin qocalığı, sakitliyi, sabitliyi və şöhrəti, o cümlədən ölmündən sonrakı dövrü təmin olunmuşdu: Qızıl meydanda təntənəli dəfn və Kreml divarlarında, yaxud onun yanında basdırılma. Ali hakimiyyət onlardan hər hansının əlində simasız hakimiyyət olardı, Brejnev erasının ölmündən sonrakı təkrarına çevrilərdi ki, Çernenkonun vaxtında elə belə də oldu. Bütün qanunların ziddinə olaraq tarix əks istiqamətə axırdı. Bu, qocaların nostalgiyalı əks-çevrilişi idi ki, oda Qorbaçovla Romanov arasındakı antoqonizmin heç bir partiya nəzakəti ilə ört-basdır edilməməsi nəticəsində mümkün oldu. Çernenkonun təyin edilməsi ilə bu 2 nəfər arasındakı mübarizə nəinki azaldı, hətta daha böyük güclə alovlandı. Burada məsələ ondan ibarət idi ki, Qorbaçov bu mübarizədə məhz son anda ağılına gəlmiş xilasedici ideyanı – hakimiyyəti xəstə adama və ömrü uzaq olmayan qocaya, bütün sovet tarixi ərzində Kreml prestolunda ən təsadüfə adama verməklə - ideyasını həyata keçirməklə üstünlük qazana bilərdimi?

Qorbaçov mərkəzi komitənin iclaslarını aparırdı ki, həmin işə baş katib vəzifəsinə seçilmiş Çernenkonun namizədliyi təsdiq olunmuşdur; iki ay keçəndən sonra isə Qorbaçov sovet “Parlamentinin” sesiyasında normasiyon məruzə ilə çıxış etdi, həmin sessiya Çernenkonun SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri “seçdi”. Amma iş belə gətirdi ki, Qorbaçov Çernenkonun xeyrinə, Andropovun on beş ay əvvəl ötüb keçdiyi, indicə onun üçün nəzərdə tutulmuş siyasi varisləkdən imtina etməli oldu. Sanki Andropovun pozduğu ədalət bərpa olundu və bunu, şübhəsiz ki, Qorbaçov son dəfə nəfəs dərən gerontokratların sayəsində hesaba ala bildi. O ki qaldı siyasi impotent Çernenkonun real vəzifələrinə, onları siyasi bürodakı iki katib, Qorbaçov və Romanov öz aralarında bölmüşdü.

~~~~~  
Qütbləşməni və konfliktləri sevməyən Qorbaçov Romanovla münasibəti saxlamağa cəhd göstərirdi ki, bu, hətta, zahirəndə nəzərə çarpırdı: O, Romanovla müxtəlif cür təntənəli mərasimlərdə nümayişkaranə şəkildə söhbət edir, xarici səfərlər zamanı onu Şeremetyev airoportunda yola salır və qarşılayır, gərginliyi hər vasitə ilə aradan qaldırmağa çalışır, hərçənd ki, geri çəkilməyə hazırlaşmırdı.

1984-ci ilin payızında mübarizə həll edici dərəcəyə gəlib çatdı. Adətən, Kreml tamaşalarının əsas gedişi səhnə arxasında baş verirdi, lakin bu dəfə sovet tarixində ilk dəfə (təəssüflər ki, o vaxt ondan heç kəs istifadə etmədi) müqəddəsdən müqəddəs olan sovet imperiyasına gizli yox gizli mənbələrin, şayiə və falabaxmaların köməyi ilə yox, rəsmi mətbuatın köməyi vasitəsilə nəzər salmaq imkanı yarandı. Ona nəzərən, Kreml dramının payızdakı aktı inkişaf edirdi.

Sentyabrın əvvəllərində Qriqori Romanov bədbəxt xalqı aclıq ölümündən xilas etməkçün yox, təzəlikcə təsis olunmuş kommunist partiyasının ədis-əbəbədəki qurultayında iştirak etmək üçün Misirə yola düşdü. Bu – işin rəsmi tərəfi. Amma qeyri-rəsmi silahın və müşavirələrin köməyi ilə oradakı sovet rejimini orada möhkəmlətmək. Bu dəfə artıq Qorbaçov Romanovu yola salıb qarşılamadı, necə ki, bundan əvvəl Romanov macarıstana və ingiltərəyə səfəri zamanı Qorbaçovu yola salıb qarşılamamışdı.

Onların arasındakı diplomatik saziş başa çatdı. Xatırladaq ki, sovet rəhbərliyindəki çoxlu radikal irəliləyişlər məhz Kreml sakinlərinin bir çoxunun olmadığı vaxtlarda baş verir: Beriyaya qarşı sui-qəsd fikiri o, Şimali Almaniyada olarkən meydana gəldi; Xuruşsov marşal Jukovu o, Yuqoslaviyadakı Brifin adalarında Titov ilə ovçuluq edəndə postdan götürdü; Xuruşsovin özünü isə o, hələ pitsundada dincələndə çıxart-

dılar. Bu dəfə də belə oldu. Romanov Misirdə olarkən onun tərəfdarı Baş Ştabın rəisi, qoca və xəstə Ustinovun vaxtında faktiki müdafiə naziri olan marşal Oqarkov işdən çıxarıldı.

Təhsisat subordinasiyasına müvafiq olaraq Romanov MK katibi ölkənin hərbi qüvvələrini idarə edirdi – onu Oqarkovla ideoloji yaxınlıq bağlayırdı. “Kommunist” jurnalında və “Pravda” qəzetində Oqarkov rəsmi partiya xəttinə zidd olaraq – ilk nüvə zərbəsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdi. Onun 1985-ci ilin payızındakı məşhur mətbuat konfransında xatırladaq-hansı ki, o, qeyd-şərtsiz sovet qırıcılarının Cənubi Koreya sərnəşin təyyarəsini məhv etməsinə bəraət qazandıraraq xəbərdarlıq etmişdi ki, gələcəkdə də sovet sərhəddini pozanların hamısı ilə bu cür rəftar olunacaq. Oqarkovu tamamilə müdafiə edən Romanov siyasi bürodan tələb etmişdi ki, nominal müdafiə naziri Ustinovun təqaüdə getməsinə və Oqarkovun onun yerinə seçilməsinə razılıq versin. Sentyabrın əvvəlində Moskvanın yüksək dairələrində bu hadisə labüd sayılır və hər gün gözlənilirdi. Buna görə də marşal Oqarkovun çıxarılması hamı üçün gözlənilməz oldu və Kreml hərbi-partiya elitesini şok vəziyyətinə saldı. Bu, Oqarkovun özü üçün də gözlənilməz oldu: “İzvestiya” qəzetinin axşam buraxılışı-hansı ki, orada onun Baş Ştabın rəisi kimi din hərbi nümayəndəliyini yola salması xəbəri vardı- Moskva kiosklara daxil olan vaxt, heç bir səbəb göstərilmədən onun bu vəzifədən çıxarılması elan olundu.

Oqarkovun sentyabırdakı enimi şəxsən ona qarşı yönəldilməmişdi- o, başqa hədəfə atılan gülləyə qurban getmişdi. Bu, Qorbaçovun Romanova qarşı apradığı səhnə arxası intiriqasının nəticəsi idi; elə onun özündə Misirdən gələndən sonra diqqət mərkəzindən yoxa çıxdı və onun üçün vacib olan Kreml mərasimlərinin heç birində məsələn, 27 sentyabrda Çernenkoya və ya 4 oktyabrda partiya bossu Qrişinə mükə-

~~~~~  
fatların təqdimi mərasimlərində görünmədi. Hər iki mərasim, kütləvi informasiya vasitəsi ilə ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdı. Çernenko ilə yanaşı, onun sağ tərəfində qalibiyyətlə gülümsəyən Mixayıl Qorbaçov dayanmışdı; bir həftə sonra, Qrişinə mükafat təqdim edilərkən Qorbaçov yenə Çernenko ilə yanaşı idi, hərçənd ki, bu dəfə o sol tərəfdə dayanmışdır.

Çernenkonun “növbədən kənar” təltif olunmasının özüdə fəvqaladə bir şey idi- adətən Kreml liderləri belə mükafatları özlərinin bu və ya digər “dəyirmi yubuley”lərində alırlar. Çernenkoya isə bu, 73 yaşında qismət oldu – necə deyirlər, Kreml məişətində müstəsna hal! Çernenko cavab nitqində ağzından elə bir dəhşətli söz qaçırdı ki, onu ancaq Kremldə qızıışmaqda olan didişmə kontekstində anlamaq olardı: “Mən, bu mükafatı özümün Sov.İKP sıralarındakı 50 illik fəaliyyətimin ən məsul dövründə, düzünü desəm, çox çətin dövründə alıram”. Bu sözləri deyərkən o çətinki, öz səhhətini nəzərdə tutaydı – belə şeylər Kreml adətlərinə uyğun deyil. Bu, ölkədəki vəziyyətdə şamil oluna bilməzdi – Çernenkonun əlli illik partiya stajı dövründə onun daxilində bundanda dramtik hadisələr baş vermişdi: Kollektivləşmə, aclıq, “böyük terror”, finlərlə müharibə, almanlarla müharibə, Stalinin ölümü, XX antistalin qurultayı, Xuruşşovun çıxarılması, Andropov çevrilişi... Lakin elə bu zaman imperiyanın həyatında elə bil bir sakitlik başladı. Bəli, imperiyada – Kremldə yox! Bax elə buna görə də Çernenkonun həmin qəribə sözlərini başqa heçnəyə aid etmək olmaz: o yalnız Kreml didişməsinə aiddir ki, bu didişmədə də Çernenko Qorbaçovun tərəfini saxladı və əvəzində isə “qalibdən” Sosialist Əməyi Qəhrəmanının Qızıl ulduzunu və Lelin ordenini qəbul etdi.

Bu zaman Moskvada şaiələr yayılmağa (çox güman ki, Qorbaçovun tərəfdarlari vasitəsilə) başladı ki, Oqarko-

~~~~~  
vun vəzifədən götrülməsi və Romanovun gözlənilən istefası onların çevriliş cəhdinə qarşı məcburi cavab tədbiridir. Kreml didişməsinin sonu və “sui – qəsdçilərin” taleyi atıq həll olunmuş kimi görünürdü. Oktyabr ayına, MK-nin təcili plenumu təyin olunmuşdu. Kreml nümayəndələrinin qərb jurnalistlərinə verdiyi məlumatlara görə plenumda mühüm dəyişikliklər olmalı idi. Başqa sözlə, Qorbaçovun qələbəsi rəsmi şəkildə təsdiq olunmalı, Romanov isə siyasi biro tərkibindən və katiblikdən çıxardılmalı idi. “Pravda” qəzetinin baş redaktoru Viktor Afanasiyev “qalibə” quyruq bulamaqla Qorbaçovu “ikinci baş katib” adlandırdı. Bu zaman nə partiya nizamnaməsində, nə də ki, sovet siyasi gerçəkliyində belə bir vəzifə vardı. Lakin bir neçə gündən sonra redaktor öz sözü-nü geri götürüb onları başqa şəkildə izah etdi, çünki oktyabrın ortalarında hadisələr tamamilə başqa bir səmt almışdı.

Növbədən kənar plenumun açılışına on gün qalmış göz-dən düşmüş marşal Oqarkov hamını heyrətləndirən bir halda sovet hərbi nümayəndələrinin başında Şərqi Berlinə gəldi və burada Şərqi-Almaniya rəhbəri Erix Honekker tərəfindən böyük təmtəraqla qarşılandı. Bu haqda əvvəlcə sovet marşalının vəzifəsi xatırlanmadan məlumat verildi. Onun vəzifəsi yalnız sabahı gün məlum oldu. Avropa qitəsində sovet qoşunlarının Ali baş komandanı – uraldan Berlinədək. Belə bir vəzifə yalnız müharibə dövründə mövcud olduğundan, qəribə səsləndi.

Marşal Oqarkovun təzədən ədəb-ərkana minməsi elə incə üsulla başa çatdırıldı ki, yuxarı hərbi dairələrin arasında ixtilaf salınmasın. Baş qərargah rəisliyinə isə artıq Oqarkovun keçmiş müavini marşal Axromeyev təyin edilmişdir. Ən qəribəsi də budur ki, Oqarkovun yeni vəzifəsi haqqında məlumat Berlində yox, Moskvada yox, helsinki-də elan edilmişdir. Özü də bunu kim etsə yaxşıdır – bura rəsmi görüşə gələn

~~~~~  
Romanov. Oqakovun qayıtması həm də Romanovun siyasi həyata qayıtması demək idi. Bu zaman Oqarkovun vəzifədən çıxarılmasına Çernenko ilə birlikdə qol çəkmiş və Qorbaçovun tərəfini saxlayaraq Romanova qarşı çıxan müdafiə naziri Ustinov yatağa düşərək bir daha gözə görünmədi.

MK Plenumu təyin olunmuş vaxtda keçirildi, lakin Mixail Qorbaçovun siyasi təntənəsini təsdiq etmək əvəzinə kənd təsərrüfatı kimi bataqlığa düşmüş bir məsələyə həsr olundu. Bu isə heç də növbədənəkənar Plenum tələb etmirdi. Plenumda bu sahəyə məsul olan Qorbaçov çıxış eləmədi. Onun adı həttə məlumatda da yox idi. Axşam televiziya ilə verilən növbəti Kreml mərasimində və sabahı gün bütün sovet qəzetlərində dərc olunan foto şəkillərdə Qorbaçov gözə dəysə də attıq lap küncə sıxışdırılmışdı. Seyrəkləşmiş və mürgüləşən Kreml kafetalarının içində, ortada isə Romanov dururdu. O həm də nazirlər sovetinin sədri Tixonov ilə birlikdə Şeremetyev təyyarə limanında MXR baş katibini və nazirlər sovetinin sədrini qarşılamağa getmiş – bir sözlə Çernenkonu əvəz etmişdi. Çünki baş katibin artıq təyyarə limanına getməklilik halı qalmamışdı. Danışqlar zamanı da Romanov özünü güclə saxlayan Çernenkonun yanında əyləşərək faktiki olaraq vəziyyətə nəzarət edirdi. Bir neçə gün keçəndən sonran isə sovet mətbuatı bir-birinin ağzına tükürmüş kimi Romanovun Leninqrad sənayesində rəhbərliyini nümunəvi bir iş kimi təbliğ etməyə başladı.

Əksinə, Milad bayramı ərəfəsində Qorbaçovun Böyük Britaniyaya səfəri sovet kütləvi informasiya vasitələrində qərbdəki həmkarlarından fərqli olaraq çox xəsisliklə işıqlandırılırdı. De-telekameralar daha çox ev sahiblərini göstərirdi, nəinki rus qonağı. Qəzetlər isə Qorbaçovun bircə şəklini belə dərc etmədilər. Daha bir nümunəvi detal: əgər ilk günlər qəzetlərin başlıqlarında “Qorbaçovun Böyük Britaniyaya səfəri” yazılırdısa, axırncı

Neft milyonçuları

~~~~~  
üç gündə birdən-birə onlar havanı dəyişib “sovet nümayəndə heyətinin Böyük Britaniyaya səfəri” yazmağa başladılar. Bu, dünya mətbuatında, həmçinin Britaniya informasiya vasitələrinə Qorbaçovun “Kreml vəliəhdi” , “ikinci katib” , “siyasi büroda -2№-li “ elan edilməsinə Kremlin açıq reaksiyası idi. Kreml düşmənlərin sözlərinə /xüsusilədə təriflərinə/ həmişə çox böyük şübhə ilə yanaşmışdır. Ona görə də Qorbaçova deyilən qərb komplimentləri onun özünə yox, rəqibi Romanova yaxşı girəvə verdi. Qorbaçovun ölkədə olmadığı zaman müdafiə naziri Ustinovun ölməsi və Çernenkonun vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədar olaraq Kremlə siyasi tarazlıq pozuldu və bu vaxt vəziyyətdən ustalıqla istifadə edən Romanov öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. Kremldəki son hadisələri eşidən Qorbaçov İngiltərəyə səfərini yarımçıq qoyub təcili Moskvaya qayıtdı.

Dəfn komissiyasının sədri Qriqori Romanov təyin edilmişdi. Ağır xəstə yatan Çernenko iştirak etmədiyindən o, mərasim zamanı Movzoleyin tribunasında ortada durmuşdu. Bütün sovet radio və televiziya stansiyaları Qızıl Meydandan bir saatdan artıq birbaşa veriliş veridirlər. Qəzetlər isə Qriqori Romanovun böyük roluna özlərinin birinci səhifələrinə həsr etmişdirlər. Sanki bunların hamısı xüsusi olaraq onun siyasi benefisi şərafinə düzəldilmişdi. Qorbaçova gəldikdə isə deməliyik ki, o kənara çəkilmiş, hətta İngiltərədən qayıtmazdan öncə Edinburqdakı mətbuat konfransında “köhnə dost” adlandırdığı Ustinovun məzarı başında belə çıxış etməmişdi. Ona yalnız bir şey qalırdı – öz rəqibinin siyasi qələbəsinə kınardan tamaşa etmək.

Lakin kreslosuna hər ikisinin can atdığı Çernenkonun ölümünə hələ düz iki ay qalırdı. Bu isə yeni Kreml didişməsi üçün kifayət idi. Əgər ingilislər Qorbaçovu “göyə qaldırmaqda” tələsmişdilərse, Romanovda Qızıl Meydanda Ustinovun dəfni zamanı özünü yeni sovet rəhbəri rolunda məşq edən kimi göstər-

məkdə tələsmişdi. Nə o, nə də bu rəqibin həll edici üstünlüyü yox idi. Əgər Çernenko sentyabr ayında ölsəydi şübhəsiz ki, onun yerini Qorbaçov tutardı, əgər dekabr ayında Qorbaçov İngiltərəyə səfər etdiyi zaman ölsəydi – onda Romanovun qələbəsi şəksizdi. Başqalarına üstün gəlmək üçün onlardan heç birinin nə kifayət qədər nüfuzu, nə də hökmü vardı.

Qərb birjalarında Qorbaçov səhmlərinin qiyməti, Kremldəki qiymətindən nəinki yuxarı, həm də möhkəm idi. Lakin Qorbaçovun Böyük Britaniya imtahanından müvəffəqiyyətlə çıxması Andrey Qromikonun birdəfəlik onun tərəfinə keçməsinə təmin etdi. Xarici məsələlərdə ustalıq göstərməsi, diplomatik bacarıq və xariciləri özünə cəlb etməsi siyasi rəhbərliyə can atan Qorbaçov üçün mühüm qələbə idi. Lakin təəssüflər olsun ki, təkcə Qromikonun onun tərəfinə keçməsi kifayət deyildi, çünki Romanovun tərəfini baş nazir Tixonov və paytaxtın ağası Qrişin kimi qoca qurdlar saxlayırdı. Romanov özü isə Qorbaçova üstün gəlmək üçün gücü çatmayacağını görərək riskə getmədi və rəqibin Andropov öləndən sonra əl atdığı hiyləkərliyi təkrar etməyi qərara aldı. O zaman Qorbaçov Çernenkonun namizədliyini irəli sürmüşdü. İndi isə, 1985-xi ilin yazında Çernenkonun ölümünə bir az qalmış Romanov “öz namizədliyini geri götürərək” Qrişini irəli verdi. Bəli, budur, sovet parlamentinə seçkiqabağı kompaniya zamanı Qrişin bir-neçə gün ərzində daim televiziya ekranlarında görünür, artıq özünü idarə edə bilməyən Çernenko adından “seçicilərə” müraciət oxuyur. Bu o qədər nümayişkaranə şəkildə baş verirdi ki, SSRİ daxilində də, xaricində də belə qərara gəlmişdilər ki, Kreml taxt-tacının vərsəliyi məsələsi artıq həll olunub və Kreml Olimpiadə növbəti kompromisli aparan rəhbər Qrişin olacaq.

Bu zaman vəziyyətin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Qorbaçov daha riskə getməməyi qərara alaraq Fransa kommu-

Neft milyonçuları

nistlərinin qurultayında iştirak etmək üçün hazırlaşdığı Paris səfərindən imtina etdi. Halbuki, o özü də, Raisa Maksimovna da belə xarici gəzintilər üçün sinov gedirdilər. Bəs necə, həm dünyanı görmək, həm də özünü göstərmək lazım idi.

Yeni baş katib məsələsi Viktor Çevrikovun simasında DTK işə qarışdıqdan sonra təzədən və qəti şəkildə həll edildi. Baxmayaraq ki, Çevrikov yalnız siyasi büro üzvlüyünə namizəd idi və həlledici səsə malik deyildi, elə onun səsi də məsələni Qorbaçovun xeyrinə həll elədi. Bu hadisə hələ canı üstündə olan, lakin can verən Çernenko sağ ikən baş verdi. DTK şefinin axırda Qorbaçova tərəf çıxmasının bir tərəfdən əsası vardı və düzgün hesablanmışdı: fəallıqdan daha çox, daim vurnuxan Qorbaçovu idarə etmək, özündən razı və təkəbbürlü Romanovu idarə etmədən daha asan idi; digər tərəfdən isə bu alver məsələsi idi – DTK bunun əvəzinə Çevrikov və Şevardnadze üçün siyasi büroda daha iki yer alırdı. İkinci şəxs isə Qorbaçovla çoxdanki “qafqaz” məsələsinə görə ixtilafına baxmayaraq eyni zamanda xarici işlər naziri olurdu. Xatırladaq ki, onların hər üçü – Qorbaçov, Çevrikov və Şevardnadze Andropovun namizədləri idi.

Romanovun səhvi orduya bel bağlamasında idi. Bu zaman o, sovet hakimiyyətinin iki əsas dayağı olan ordu və dövlət təhlükəsizliyi orqanı arasındakı daimi antoqonizmi nəzərə almamışdı. Bununla yanaşı, inandırıcı məlumatlara görə, Romanov yola gəlməmiş /Qrişindən gizli/ və özünün gələcək təkhakimiyyətliliyini təhlükə altına qoymaqdan qorxaraq DTK-yə güzəştə getməkdən imtina etmişdi. Bu isə ona gözlədiyindən də baha başa gəldi – siyasi büro üzvlüyündən və katiblikdən məhrum oldu. Rəsmi olaraq o hər iki vəzifəsindən səhhətinə görə azad olunurdu. O, dünyaya gedincə ali imperiya vəzifələrini tutan Brejnev, Andropov, Çernenkonun səhhətlərini yada salanda bu gülməli görünürmü?

~~~~~  
Təbii ki, Romanovun məğlubiyyəti marşal Oqarkovun və Qrişinin də taleyini həll etdi – tezliklə hər ikisi hakimiyyətə uzaqlaşdırıldı. Qorbaçov görünməmiş bir sürətlə - Çernenkonun ölüm xəbərindən cəmi dörd saat sonra baş katib elan edildi və sovet qəzetləri ilk dəfə vəfat etmiş rəhbərin portretini ikinci səhifədə dərc etdilər. Çünki, birinci səhifələr onun sələfinin portreti, tərcüməyi-halı və çıxışı üçün ayrılmışdı. Əlbəttə, bunlar hamısı heç də onu sübut etmir ki, Qorbaçovun seçilməsi məsələsi əvvəlcədən həll edilmişdi. Əksinə: bu elə ildırım sürəti ilə həll edilmişdi ki, Qorbaçovun rəqibləri artıq heçnə də bilməsinlər. Çünki onun taxta gətirilməsi hay-küysüz və qan tökülmədən də olsa, hər halda saray çevrilişinin nəticəsində həll edilmişdi. Bu isə Kremlin köhnə adətlərindəndir.

Çernenkonun ölümü ərəfəsində ən azı üç sui-qəsd yetişmişdi: Qorbaçov, Romanov və ehtiyatda olan Qrişin sui-qəsdləri. Sadəcə olaraq Qorbaçovun tərəfdarları DTK-nın köməkliyi ilə onun düşmənlərini qabaqladılar. Qorbaçov özünün həmin ana qədərki həyatı boyu olduğu kimi bu dəfə də “Qorbaçov sui-qəsd” ndə ikinci dərəcəli rol oynadı, əsas rolu isə bu dəfə xarici işlər naziri Qromıko vəDTK-nın sədri Çebrikov oynamışdılar.

Lakin Kremlə hakimiyyət uğrunda mübarizə bir rəhbərin ölümü və digər rəhbərin hakimiyyətə gəlməsi ilə qurtarmır. Bax elə məhz buna görə də biz istəsək də Qorbaçovun hələ cavan olması və onun Rusiyanı gələcək yüzilliyə, həm də təzə minilliyə çatdıracağını söyləyə bilmərik. Çünki məsələ yalnız və həmişə ancaq yaşda olmur. Ona görə də biz hətta yaxın zamanlar haqqında da bir şey deyə bilmərik. Bir də axı, Qorbaçovun yiyələndiyi hakimiyyət taxtı köhnə və çürükdü. Onu silkələmək asan, üstündə oturmaq isə çətindir.

V.Solovyev

Y.Klepikova

**MİR CƏFƏR
BAĞIROV**

Hökmranlar allahdan qorxmur

Bəs onlar adi adamlardan, görəsən, daha nə ilə fərqlənir? Bu adamları hökm sahibi eləyən nədir görəsən: ağılımı, iradəmi, təsadüfmü, qanunauyğunluqmu?.. Bəlkə bu adamlar xalqların taleyinə- gah Allahın, gah da Şeytanın əli ilə Yuxarıdan- Göydən yazılır və buna görə dünyada adil və ali hökmdarlar olur, zalım və rəzl hökmranlar da.

İndi- gözümüzün qabağında tarixin boz sifəti bir daha dəyişərkən- dünyanı zaman-zaman öz hökmünə, öz iradəsinə tabe eləyənlərin fiziki və əxlaqi varlığı necə də aydın görünür!.. Və bu, suyu süzülən, qanı axan aydınlıqda Mir Cəfər Bağirovun tutqun, boz sifəti tarixin qəbiristanlığında elə bil ölü-ölü, soyuq-soyuq bizə baxır. Və dəhşət burasındadır ki, bu “ölülükdə” – soyuqluqda bir müdhiş birlik, bir qorxunc

~~~~~  
həyatilik, bir allahsız-imansız ƏBƏDİLİK var!

Hökmranlar Allahdan qorxmur, çünki hökmranların Allahı olmur. Və Allahı olmayan əməlin izahı ola bilməz: bəlkə buna görə hökm sahiblərini bir çox əməllərini biz adi adamlar heç vaxt eləyə bilmirik.

Mir Cəfər Bağırov kim idi? Dünyanı, tarixi, həyatı dəyişməyə və bundan ötrü baş kəsməyə, qan tökməyə onu kim vəkil eləmişdi: özümü, zamanı, Allahı, Şeytanı?.. 1956-cı ilin yazında Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsində oturan adamların arasında bu çətin suallara cavab axtaranlar da yəqin ki, olmuşdu. O məhkəmədə Mir Cəfər Bağırova ölüm hökmü kəsildi, ancaq bu hökm, nədənsə, yerinə yetirilmədi. Bu hökmün çıxarıldığı vaxtdan təxminən iyirmi il sonra Mir Cəfər Bağırov Kazan şəhərindəki həbsxanaların birində bu dünyadan öz əcəli ilə köçüb getdi. Bağırovun həyat yolu məni heç vaxt dərinləndirən düşündürməyib. Ancaq indi bu sözləri yaza-yaza heç olmasa o uzun müddətli həbsxana həyatında onu adi bir insan kimi görməyə bir Allah bilir ki, ürəyimdə nə qədər ehtiyac duyuram. Amma görə bilmirəm. Bəlkə ona görədir ki, şərin rəmzinə çevrilənlərin haçansa insan sifətində olmağı da vaxt keçdikcə unudulur, yaddan çıxır.

Hökmranlar gəlir-gedir. Və onlar Allahdan qorxmasalar da, bu şərlə-xeyrli dünyamız yenə Allaha qalır...

1895-ci ildə anadan olub, 1976-cı ilin yazında olub.

Bağırov Mir Cəfər Abbas oğlunun şəxsi və xidməti tərcümeyi-halı

1895-ci ildə Quba şəhərində anadan olub. 1915-1917-ci illər arasında kənd müəllimi işləyib. Fevral inqilabının əvvəlindən bir sıra rəhbər vəzifələrdə çalışıb. 1918-ci ildən

Neft milyonçuları

~~~~~  
1921-ci ilədək əvvəlcə Qızıl Orduda müxtəlif siyasi rəhbər vəzifələrdə: polk komandiri, Azərbaycan diviziyasının hərbi komissarı, Rusiya hərbi dairəsi Qafqaz korpusunun təlimatçısı, Azərbaycan diviziyası inqilab tribunasının və səyyar sessiyasının sədri kimi vəzifələrdə çalışıb.

1921-ci ildən 30-cu ilədək Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Baş Siyasi idarəsi orqanarında çalışıb: Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsində sədr, 1927-ci ildən 30-cu ilədək isə orada kollegiyanın sədri, eyni zamanda Zaqafqaziya su təchizatı idarəsinin rəisi vəzifəsində çalışıb. 1930-cu ildə kollegiya sədrliyindən azad olunub və bütövlükdə Zaqafqaziya su təchizatı işinə keçib. Sonra partiya işinə keçirilib. Hazırda AK (b) P MK-nın katibidir. Hərbi xidmətlərinə görə bir sıra mükafatlara, Əmək ordeni, Qırmızı Bayraq ordeni və s. layiq görülüb.

Təhsili: Quba şəhərində 4 sinif, Petrovsk şəhərində 2 illik kurs bitirib.

Ailə vəziyyəti:

Arvadı- Yevgeniya, 20 yaşında;

Anası- Mariya, 52 yaşında;

Bacısı qızı- Səkinə, 14 yaşında;

Oğlu- Vladimir, 10 yaşında.

Təhsili orta, Azərbaycan, rus, ləzgi dillərini bilir.

Məxfi

0043 №-li cinayət işi üzrə

Bağirov Mir Cəfər Abbasoviçin,
Atakişiyev Ağa Səlim İbrahim oğlunun,
Markaryan Ruben Ambarsumoviçin,
Qriqoryan Xoren İvanoviçin,

~~~~~  
Borşev Timofey Mixayloviçin,
Lemelyanov Stepan Fyodoroviçin
RSFSR CM-nin 58 -1 (b); 58-8; 58-II maddələri ilə müqəssir bilinmələri barədə

İTTİHAM

1953-cü ilin iyununda L.P.Beriyanın xarici kapitalın mənafeyi naminə sovet dövlətini sarsıtmaq, hakimiyyəti ələ almaq, sovet fəhlə-kəndli quruluşunu dağıtmaq, burja hakimiyyətini bərpa etmək məqsədilə SSRİ hökumətinin və Sov. İKP-ni Daxili İşlər Nazirliyindən asılı vəziyyətə salmaq cəhdləri dövlət, partiya əleyhinə cinayətkar fəaliyyət kimi MK tərəfindən ifşa edilmişdir.

SSRİ Ali Sovetinin 1953-cü il 8 avqust tarixli qərarına müvafiq olaraq Beriyanın və onun əlaltılarının işi baxılmaq üçün SSRİ Ali Məhkəməsinə göndərilmişdir.

1953-cü il dekabrın 23-də SSRİ Ali Məhkəməsi Vətənə xəyanət və digər ağır dövlət cinayətləri törətdiklərinə görə Beriya və onun yaratdığı xəyanətkar qrupun digər fəal üzvləri: Merkulov, Dekanozov, B.Kobulov, Qoqildze, Meşik, Blo-dzimirski ən böyük cəzaya- güllələnməyə məhkum edildilər.

Beriya və onun yaxın əlaltılarının ifşası ilə əlaqədar olaraq sui-qəsdçi qrupun başçılarının Beryanın digər həmməsləkləri ilə əlaqələri araşdırılmağa başladı. Məlum oldu ki, xalq düşməni Beriyanın ən yaxın və aktiv məslək dostu uzun illərdən bəri cinayətkar fəaliyyətdə onunla sıx tellərlə bağlı olan, bu iş üzrə müqəssir hesab edilən M.C.Bağırov olmuşdur.

Göstərilənlərə əsasən M.C.Bağırov həbs olunmuşdur.

M.C.Bağırovun işi üzrə istintaqda məlum olunmuşdur ki,

Neft milyonçuları

~~~~~  
1927-ci ildən – Bağirov Bakı şəhərində Azərbaycan Fövqəladə Komitəsinin sədri olan vaxtdan etibarən Beriyanın müsavət əksərkəşfiyat ilə bağlı cinayətkar fəaliyyətindən tam xəbərdar imiş və cinayətkar keçmişini ört-basdır etməkdə ona yaxından köməklik göstərirmiş. Bağirov bilirdi ki, Beriya müsavət kəşfiyyatına kommunist partiyası və ya digər inqilabi təşkilatlar tərəfindən göndərilməyib, ingilis kəşfiyyatının nəzarəti altında fəaliyyət göstərən müsavət əkskəşfiyyat xidmətinə öz xoşu ilə daxil olub və inqilabi fəhlə hərəkətinə qarşı fəal mübarizə aparıb. Bağirov bütün bunları bilə-bilə, Beriyanı ifşa edəcək adamların aradan götürülməsində, sənədlərin oğurlanıb məhv edilməsində, Beriyyaya ötürülməsində fəal iştirak edərək Beriyanın məsuliyyətdən kənar olmasına köməklik göstərmişdir.

Beriya da öz növbəsində vətəndaş müharibəsi illərində banditizmlə məşğul olan Bağirovun cinayətkar keçmişini ört-basdır etmiş və onu ifşa edə biləcək adamların aradan götürülməsində, məhv edilməsində yardımçı olmuşdur.

Öz aralarında qarşılıqlı şəkildə bu cür sıx cinayətkar təllərlə bağlanan Bağirov və Beriya bir-birini təkcə ifşa olunmaq təhükəsində qorumurdular, həm də bütün cinayət fəaliyyətləri dövründə, ta Beriya həbs olunana qədər bir-birinin müxtəlif məsul vəzifələrə təyin olunmaları üçün canfəşanlıq göstərirdilər. Uzun illər boyu Beriya, Bağirov və onların əlaltıları öz düşmənçilik və xəyanətkarlıq fəaliyyətlərini məharətlə pərdələmiş, gizlətmiş, bu yolda terrorçuluq fəaliyyətindən də çəkinməmiş, ifşa olunacaqlarından xoflanaraq müxtəlif şəxslərin qətlinə fərman vermişlər.

Beriya və Bağirovun Zaqafqaziyada sovet hakimiyyətinin təşəkkülü dövründə də vətəndaş müharibəsi işlərindəki cinayətkar fəaliyyətindən xəbərdar olan şəxslərin xüsusilə

~~~~~  
təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq, bir sıra kommunistlər xəyanətkar qrupun üzvləri tərəfindən məhv edildi.

Sovet xalqının qatı düşməni, Vətən xaini, xarici kəşfiyyatlara satılmış Beriya öz cinayətkar fəaliyyətində əsas metod kimi hakimiyyətə və Sovet dövlətinə qarşı düşmənçilik niyyətlərinə çatması yolunda ona maneə olan namuslu partiya və sovet işçilərinə qarşı böhtandan, intriqa və müxtəlif təxribatdan istifadə edirdi. Öz xəyanətkar niyyətlərinin həyata keçirilməsində, Beriya və onun əlaltıları dövlət təhlükəsizlik orqanlarındakı məsul vəzifələrdən istifadə etmişlər.

Günahsız adamların istintaq işinin saxtalaşdırılması, onlara qarşı yalançı əksinqilabi fəaliyyət ittihamı verilməsi yolu ilə Beriyanın sui-qəsdçi qrupu Zaqafqaziyanın bir çox partiya və sovet işçiləri, Zaqafqaziya respublikalarının mədəniyyət xadimləri və ziyalı nümayəndələrin terrorçuluqla məhv ediləsinə səbəb olmuşdur.

Beriya və onun əlaltıları qorxu, xof yaratmaq, namuslu sovet adamları arasında şübhə, inamsızlıq toxumu səpmək, milli düşmənçilik törətmək, onları ifşa edə biləcək, adamları aradan götürmək yolu ilə cinayətlərin məsuliyyətindən uzaqlaşmağa çalışırdılar. Bağirovun və cinayətkar fəaliyyətində onun ən yaxın məsləkdaşları olan Sumbatov- Topuridze, Atakişiyev, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Yemelyanovun işi üzrə istintaq müəyyənləşdirib ki, onlar da öz cinayətkar fəaliyyətlərini Beriyanın yaratdığı sui-qəsdçi qrup üçün xarakterik olan metodlarla həyata keçiriblər.

Günahsız adamlara qarşı terrorçuluq fəaliyyətini bilavasitə həyata keçirmək üçün Gürcüstanda Beriya, Azərbaycanda isə bağirov qabaqkı cinayətləri Bağirov tərəfindən ört-basdır edilən, onun tapşırığı ilə Sovet hökumətinə qarşı istənilən cinayəti törətməyə hazır olan şəxsləri XDİK-DİN-

DTN orqanlarına qəbul etmişdi.

Kommunist partiyasına və Sovet hökumətinə sadıq, namuslu kadrlara divan tutmağı qarşısına məqsəd qoymuş Bağirov və onun əlaltıları günahsız adamların istintaq işini saxtalaşdırırdılar. Bağirov namuslu adamların kütləvi şəkildə həbs edilməsi barədə sərəncam verdi, bundan sonra həbs olanlara qarşı zor işlədilir, onlar vəhşicəsinə döyülür, bu yolla da işgəncəyə dözməyən adamlar faktiki olaraq heç vaxt məşğul olmadıqları əskinqilabi fəaliyyətdə günahkar olduqlarını boyunlarına alır, hələ digər günahsız adamların da üzünə durudular.

Bu yolla Bağirov və onun əlaltıları öz xəyanətkar əksinqilabi fəaliyyətlərini ört-basdır etmək məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarının kolxozçularını, neft buruqlarında, Xəzər gəmiçiliyində çalışan fəalları, Azərbaycanın elm, incəsənət və mədəniyyət xadimlərini əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırmaq məqsədilə həmin günahsız adamlara qarşı saxtalaşdırılmış cinayət işi qaldırırdılar.

Bağirov və əlaltıları günahsız adamları guya ki, Beriyya, Bağirova, Sumbatov- Topuridzeyə və b. qarşı terrorçuluq aktları hazırlanması barədə yalan ifadələr verməyə məcbur edirdilər. Bağirov və onun yaxın məsləkdaşları- keçmiş menşevik Sumbatov- Topuridze, eləcə də bu iş üzrə müqəssir hesab edilən Atakişiyev, Markaryan, Qriqoryan, Borşev və Yemelyanov yüzlərlə, minlərlə namuslu adama amansız divan tutulmasına səbəb olmuşlar.

Bu yolla əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılan, sonra isə qətlə yetirilənlər asanda Azərbaycanın keçmiş MK katibləri Ruhulla Axundov, Əliheydər Qarayev, ZSFSR XKS-nin keçmiş sədri Qəzənfər Mustafayev sədr müavini Mirzə Davud Hüseynov, Azərbaycanın əkinçilik üzrə keçmiş xalq ko-

~~~~~  
missarı Heydər Vəzirov, Azərbaycan xalq komissarları sovetinin keçmiş sədri Dadaş Bünyadzadə, Azərbaycan MİK sədri Sultan Məcid Əfəndiyev, Azərbaycan XKS sədri Hüseyn Rəhmanov, Azərbaycan kommunal təsərrüfat üzrə xalq komissarı Həmid Sultanov, Azərbaycan XKS sədr müavini Xəlilov, Azərbaycan Xalq Maarif komissarı Cuvarlinski, Azərneftin keçmiş rəisi, həbsə alınan zaman Baş Neft trestinin rəisi Barinov, Xəzər gəmiçiliyi idarəsi siyasi şöbəsinin rəisi Həsən Rəhmanov, Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığının keçmiş sədri Baba Əliyev və başqaları da var idi.

İstintaq materiallarından

Bağırov Azərbaycanın Mərkəzi İcraiyyə komitəsinin sədri Sultan Məcid Əfəndiyevə olan düşmənçilik münasibətini gizlətmirdi, müxtəlif yığıncaqlardakı çıxışlarında və reprikalarında onu təhqir edir, acılayır, lağa qoyurdu. 1937-ci ildə Bağırov artıq təhqirdən birbaşa hədəyə keçdi. Belə ki, 1937-ci ilin iyununda Azərbaycan Kommunist partiyasının XIII qurultayında Bağırov Əfəndiyevin çıxışını kobudcasına pozaraq dedi:

“Əfəndiyev istəyir ki, biz onun əldə silah açıq-aşkar bizə qarşı vuruşmasına icazə verək. Sən gəbərəcəksən, ancaq biz buna yol verməyəcəyik. Səninlə vaxtında haqq-hesab çəkməyi bacarıq”.

Əfəndiyevin hansı “silah”la açıq-aşkar “vuruşmağının” və bu “vuruşmaq” cəhdinin nədən ibarət olduğunu Bağırovun çıxışının stenoqramından aydın olur. O, Əfəndiyevə müraciətlə bildirirdi:

~~~~~  
“Siz bizim- Azərbaycan K (b) P MK rəhbərlərinin əleyhinə yazılmış ərizələri dırnaqarası qohumlarınızla Moskva-ya göndərmisiniz”.

Bağırov Əfəndiyevi Bakıda 1937-ci ilin 24 iyununda, yəni Azərbaycan KP XIII qurultayından dərhal sonra Sumbatovun əli ilə həbs etdirmişdi. İstintaq zamanı Əfəndiyev əksinqilabi milli təşkilat mərkəzinin üzvü kimi ittiham edilib təqsirləndirilirdi. Bir sıra istintaq protokollarında Əfəndiyev günahkar olduğunu boynuna alırdı, məhkəmə zamanı isə bu ifadələrdən imtina edirdi.

Azərbaycan XDİK əməkdaşlarının tərtib etdiyi aktlardan aydın görünür ki, Əfəndiyev yalan ifadələr verməyə məcbur olmuşdur. Məsələn, 1937-ci il avqustun 16-da Daxili işlər komissarlığının əməkdaşı Tsinman tərəfindən tərtib olunmuş aktda göstərilir:

“İstintaqa çıxarılmış müttəhim Sultan Məcid Əfəndiyev bildirdi ki, əksinqilabi fəaliyyətdə iştirak etməsə də, hazırkı siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycandakı milli əksinqilabi təşkilatda iştirakı barədə ifadə verməyə hazırdır”.

S.M. Əfəndiyevin və daxili işlər komissarlığının əməkdaşları Qvozdevin imzaladığı 1937-ci il 25 sentyabr tarixli aktda məhbus Əfəndiyevin “heç vaxt əksinqilab üzvü olmadığına baxmayaraq, onun həmin təşkilatın üzvü olması barədə qondarma ifadə verməyə məcbur olduğunu, bunun üçün bir neçə günlük möhlət verilməsini xahiş etməsi barədə” ərizəsi öz əksini tapıb.

Həqiqətən də 1937-ci ilin 5 və 6 oktyabrında daxili işlər komissarlığının əməkdaşları Qvozdev və Sonkinin protokol-

~~~~~  
larını imzalayan Əfəndiyev əksinqilabi təşkilat üzvü olmaqla özünü müqəssir hesab edir, Ruhulla Axundov və başqaları ilə birgə təxribatçılıq fəaliyyətləri barədə ətraflı izahat verirdi. Qabaqcadan tərtib olunmuş bu istintaq protokollarını Əfəndiyev məruz qaldığı amansız işgəncə və cəzalardan sonra imzalamışdı. Bunu daxili işlər komissarlığının keçmiş əməkdaşları Vozniçuk, Dudiyeu, Xaldıbanov, Ananyev, Əliyev, Zahid Bağırov və başqalarının şahidlik ifadələri də təsdiq edir. Məsələn, keçmiş baş həbsxana nəzarətçisi D.P.Vozniçuk 1954-cü il mayın 21-də istintaq zamanı bildirmişdi:

“MİK sədri Əfəndiyev, keçmiş orqan işçisi Pavlov amansız cəzalara məruz qalırdılar. Əfəndiyevi elə möhkəm döyürdülər ki, sonra onu yerdən qaldırmaq mümkün olmurdu”.

Şahid V.M.Dudiyeuvin ifadəsindən:

“Bir dəfə mən Sonkinin kabinetinə daxil oldum... Otaqda əməliyyat müvəkkili Nikolay Musatov (boksçu), Tsinman, xalq komissarı Sumbatov və bir də işçilərdən kimsə var idi. Dustaqlardan yalnız Sultan Məcid Əfəndiyev otaqda idi. O, döyülüb-əzilmiş, köynəyi çırıq-çırıq olmuş halda döşəməyə çökmüşdü. Müstəntiqlərdən kimsə onun üstünə su tökərək, özünə gətirməyə çalışırdı, o birisi isə “ifadə ver”- deyə dümsükləyirdi”.

Şahid X.P.Xaldıbanovun dediklərindən:

“Şəxsən mən Tsimanın və əməliyyat müvəkkili Kolya Musatovun Azərbaycan Ali Sovetinin sədri S.M.Əfəndiyevi necə istintaq etdiklərini, döyüb, əzab verdiklərini öz gözümlə görmüşəm. Tsiman onu istehsa ilə “prezident” adlandırır ələ salırdı”.

Şahidlər T.E.Ananyev və Zahid Bağirov da bu deyilənləri təsdiq etdilər.

Ananyev bir də onu dedi ki, Əfəndiyev müstəntiqlərin onu ələ salması barədə Sumbatova şikayətlənəndə, Sumbatov onun üzünə bir yumruq vurub getdi, müstəntiqlər isə döymə əməliyyatını davam etdirdilər.

Əfəndiyevin müqəssir olduğuna “sübut” kimi Ruhulla Axundovun saxtalaşdırılmış istintaq protokolları da, digər buna bənzər “sənədlər” işə əlavə olunub. Bu saxtalaşdırılmış materiallar əsasında Sultan Məcid Əfəndiyev 1938-ci ildə güllələnib.

SSRİ Ali məhkəməsinin qərarı ilə Əfəndiyevin işinə xitam verilib və o, ölümündən sonra tam bəraət alıb.

***

İstintaq müəyyənləşdirdi ki, Beriyanın köməkliyi ilə Azərbaycanda rəhbər vəzifələrə yüksəlmiş Bağirov, Beriyanın Gürcüstanda etdiyi kimi, daxili işlər nazirliyi və dövlət təhlükəsizlik orqanlarında rəhbər işlərə qabaqlar törətdiyi cinayət əməlləri ilə onunla sıx bağlı olan ünsürləri təyin edirdi. Bağirov məhbuslardan yalan ifadələr almaq məqsədilə verilən işgəncə və cəzalarda bilavasitə iştirak edirdi.

Eləcə də müyyən olunub ki, Bağirov öz əlaltılarına günahsız adamlar barədə məhkəmə işlərinin kütləvi şəkildə saxtalaşdırılması barədə birbaşa göstəriş verirmiş. Bağirovun bu cinayətkar göstərişini yerinə yetirməklə onun əlaltıları yalançı ittiham dəlilləri yaratmağa nail olurdular. Kolxozçuları hər hansı əksinqilabi fəaliyyətdə ittiham etmək məqsədilə Bağirovun əlaltıları bu şəxslərin həyatına, evlərinə gizlincə silah qoyurdular, beləliklə də həmin kolxozçuların üsyançı təşkilatlarda iştirakını sübut etmiş olurdular. Həmin kolxoz-

~~~~~

~~~~~  
çuların evində axtarış aparılır, silah “aşkara çıxarılır”, bu da adamların həbs olunması üçün əsas olurdu. Sonra həbs olunanlar döyülür, onlara işgəncə verilir, nəticədə yalan ifadələr alınır. Bu cür cinayətkar metodlarla Şamaxı, Əli Bayramlı, İsmayılı, Salyan və Azərbaycanın digər rayonlarının yüzrlə sakini barədə cinayət işləri saxtalaşdırılmış, həbs edilənlərin böyük hissəsi güllələnmişdi.

Bağırov və əlaltıları tərəfindən neft mədənlərində, Xəzər gəmiçiliyində, Azərbaycanını kənd, rayonlarında namuslu kadrlara kütləvi şəkildə divan tutulurdu.

Eyni zamanda Bağırov və Beriya əsl əksinqilabçıları, o cümlədən xarici kəşfiyyatın agentlərini məsuliyyətdən uzaqlaşdırırdılar.

### **Müttəhim Bağırovun cinayətkar keçmişi barədə**

İstintaq müəyyənləşdirib ki, Bağırovun cinayətkar əksinqilabi fəaliyyəti hələ 1917-ci il fevral inqilabından dərhal sonra Qubada yaşadığı illərdə başlayıb.

Bağırov bu cinayətkar fəaliyyətini ciddi-cəhdlə ört-basdır eləməyə çalışaraq özünü 1917-ci ilin martından partiyanın üzvü, Qubada Sovet hakimiyyəti qurulmasında fəal iştirakçı, 1917-1921-ci illərdə əksinqilaba qarşı fəal mübariz kimi qələmə vermişdir.

Lakin müəyyən edilmişdir ki, Bağırov 1917-ci ildə partiyanın üzvü olmamışdır.

Bağırovun anket, tərcümeyi-hal və digər sənədlərində partiya sıralarına daxil olmaq üçün ona zəmanət verənlər kimi göstərilən N.A.Abramova, A.A.İnozemska, V.S.Narçe-

~~~~~  
maşvili bildirdilər ki, Bağirov 1917-ci ildən partiyanın üzvü olmamışdır, onlar da ona zəmanət verməmişlər. 6 №-li xüsusi şöbənin kommunist özəyinin və 1 atıcı diviziyanın inqilabi tribunalının ümumi yığıncağının 1921-ci il 16 noyabr tarixli protokolunda Bağirovun dilindən yazılıb ki, o, partiya Bakı şəhərində, 1918-ci ilin iyununda daxil olub. Bütün digər sənədlərdə isə partiya daxil olma tarixini 1917-ci ilin martı, yeri isə Quba şəhəri göstərilir.

Bu məsələ ilə bağlı sorğuya müttəhim Bağirov bir-birilə düz gəlməyən dolaşlıq bir ifadə verib dildirdi ki, heç özüm də bilmirəm, neçə olub ki, mən sənədlərdə 1917-ci ildən partiyanın üzvü kimi qeyd olunmuşam.

Bağirov bir sıra şəxsi sənədlərdə qeyd edirdi ki, 1917-ci ilin payızından ta 1918-ci ilə qədər o, Qubada olub, guya orada Qubanın kommisarı, görkəmli müsavətçi, car hakimiyyəti zamanı keçmiş polis rəisi, iri mülkədar, kapitan Zizikski və digər qubalı irticaçılarla qarşı fəal mübarizə aparıb.

Müəyyən olunub ki, Bağirovun verdiyi bu məlumatların hamısı yalandır. O nəinki Zizikskiyə və digər irticaçılara qarşı mübarizə aparmayıb, əksinə, Ziziksksinin tam himayədarlığı altında işləyərək onun köməkçisi olub. Sonralar o özü Zizikskiyə hərtərəfli havadarlıq və yardım göstərərək, onun üzə çıxamsına, bəarət almasına kömək etmişdir. Bağirovun evində axtarış zamanı onun Zizikski ilə birgə xidməti barədə arxiv sənədlərin surəti aşkara çıxarıldı.

Sənədlərlə sübut edilmişdir ki, Bağirov 1917-ci ildən Qubada müəllim işləyərkən, fevral inqilabından sonra yəhudi qəsəbəsinin milis rəisi vəzifəsinə təyinat alır, sonra isə qəza komissarı Əlibəy Zizikskinin köməkçisi vəzifəsinə təyin və təsdiq olunur, 1917-ci il noyabr ayının sonunadək bu vəzifədə işləyir. Zizikskinin digər köməkçisi, Bağirovun

~~~~~  
göstərdiyi kimi, mülkədar, irticaçı, müsəlman ruhaniləri ilə sıx bağlı olan Qazi Əhməd bəy Məmmədbəyov idi. Sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, Zizikski Bağirovu hərtərəfli müdafiə edirdi. Bakının müvəqqəti qubernatoruna ünvanlanmış 1 iyun 1917-ci il tarixli 878 № məktubda Zizikski yazırdı:

“Quba şəhərinin 2-ci hissəsinin müvəqqəti komissarı Mir Cəfər Bağirov İcraiyyə komitəsinin bu ilin 10 may tarixli qərarı ilə Quba qəza komissarının köməkçisi vəzifəsinin icrasına başlamışdır. Bağirov bu təyinatla tamamilə uyğun, İcraiyyə komitəsi onun qəza komissarının köməkçisi vəzifəsinə təsdiq olunmasını xahiş edir”.

Vaxtilə Bağirovun katibi işləmiş şahid Şahverdiyev Hacıağa İbrahim oğlu bildirirdi:

“1917-ci il inqilabından sonra Qubada Əlibəy Zizikskinin rəhbərlik etdiyi qəza komissarlığı yaradıldı. Zizikskinin müavini Bağirov idi. Zizikski varlı Quba mülkədarı və köhnə ordunun zabiti idi. Zizikski və Bağirovun başçılıq etdiyi Quba qəza komissarlığı yerli mülkədarlar və varlılar tərəfindən yaradılmışdı və əksinqilabi xarakter daşıyırdı. Bu, seçkili orqan deyildi, belə ki, orada işləyənlərin hamısı yerli mülkədar və qolçomaqlar tərəfindən təyin olunurdu. Qubada qəza komitəsinin ömrü uzun olmadı. Ondan sora Qubada hakimiyyətə yətsizlik, başsızlıq hökm sürürdü, bu da müxtəlif bandaların, soyğunçuluq və qarətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu”.

Beləliklə, Bağirov nəinki Ziziksiyə qarşı mübarizə aparmayıb, cinayətkar əməllərinə görə (milli ədavət törətmək, 1917-ci ildə milli qırğın cəhdləri, rus kəndlərinin dağıdılması və s.) Zizikski ilə birlikdə məsuliyyət daşıyır.

Bağirov öz tərcümeyi-halında yazırdı ki, Quba qəzasında əksinqilabçı ünsürlərlə mübarizə apararkən o, guya ki, “uçan” adlanan dəstə yaradıb. Daha sonra Bağirov göstərdi

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
ki, əksinqilabçılarla mübarizəsini o, keçmiş polis idarəsinin silah cəbbəxanasının dağıdılmasından başlayıb, sonra isə “uçğan” dəstənin digər üzvləri ilə birgə bəyləri və onların tərəfdaşlarını məhv etməyə başlayıb.

İstintaq zamanı Bağirov bu ifadələrdən imtina etdi və göstərdi ki, o heç bir bəy və onun əlaltılarını “uçğan” dəstənin digər üzvləri ilə birgə öldürməyib, əksinqilabçılar üzərinə silahlı basqın etməyib, cəbbəxananın, təchizat bazasını da dağıtmayıb. İstintaq materialları ilə sübuta yetirilib ki, Bağirovun bir sıra sənədlərdə partizan dəstəsi adlandırıdığı “uçğan” dəstənin inqilabi fəaliyyətə heç bir dəxli yox idi, əsl quldur dəstəsi idi. Bu bandit qrupuna Bağirov başçılıq edirdi. O, Qubada sovet hakimiyyəti qurulan vaxt, sonralar öz şəxsi sənədlərində yazdığı kimi, nəinki heç bir inqilabi fəaliyyət göstərməyib, əksinə, bandit qrupuna başçılıq edib.

“UÇĞAN” dəstəni, eləcə də Bağirovun Quba qəzasındakı cinayətkar fəaliyyətini şahid Qasimov Əziz Məcid oğlu belə xarakterizə edirdi:

“Mən bilirəm ki, Bağirov Xaçmaz rayonunda müəllim idi. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra Bağirov birdən-birə qəza komissarı Ə.Zizikskinin müavini oldu. Ə.Zizikski Bağirovla birgə bütün qəzanı və Quba şəhərini idarə edirdi. Bağirov Zizikski ilə birgə cəbhədən geri dönmən əsgərlərin silahlarını əllərindən alırdı, bu da qan tökülməsinə səbəb olurdu. Məsələn, 1917-ci ilin payızında Xaçmazda olduğu kimi. Əsgərlərdən alınmış silahla onlar qolçomaq ünsürləri və müxtəlif cinayətkar elementləri mülkədar hakimiyyətini saxlamaq üçün silahlandırıdılar. Zizikski ilə Bağirov nə istəyirdilərsə, onu eləyirdilər, onların hər biri öz ətrafına öz adamlarını yığmışdı. Bağirov cinayətkarları və bəyləri öz ətrafına almışdı”.

~~~~~  
Bağırovun və onunla bağlı şəxslərin, Bağırovun sözləri ilə desək, “partizan dəstəsi”nə daxil olan şəxslərin fəaliyyətinin xarakteri barədə isə şahid Qasimov deyirdi:

“Bu qoçular” və onların başçısı Bağırov soyğunçuluqla məşğul olaraq əhalinin hesabına yaşayırdılar”.

İstintaq zamanı dindirilən, əsl-kökü Qubadan olan və Qubada yaşayan şahid A.N.Orucov Bağırovun və əlaltılarının hərəkətləri ilə bağlı aşağıdakıları dedi:

“Dəqiq deyə bilmərəm, hansı ildə, ya 1917, ya da 1918-ci illərdə Qubada Bağırovun ən yaxın adamları bunlar idi:

Mustafa Qulu Bağırov- Bağırovun qohumu, qabaqlar dəmirçi işləyən qoçu Əbdürəhman Nəcəfov- Bağırovun ən yaxın adamı, Quba üzrə “şəxsi mühafizə”, Tahirov Mirzə Baba Hüseyn oğlu, Məşədi Musa Hacı İman oğlu və familiyalarını unutduğum bir sıra şəxslər. Bütün bu şəxslər dəstə, qrup yaratmışdılar, onlara Mir Cəfər Bağırov rəhbərlik edirdi.

Bağırovun başçılıq etdiyi əhalidən silahı alıb, qarət, soyğunçuluq, qətilərlə məşğul olur, Quba əhalisinə qarşı terrorçuluq edirdilər, nəticədə bütün Quba əhalisi onlardan qorxurdu. Bu qrupa daxil olanlardan çoxsu qabaqlar müxtəlif cinayətkar əməllərə görə həbs olunmuş şəxslər idi. Ancaq onlardan hansının və neçə illiyə həbs cəzasına məhkum olduqlarını dəqiq xatırlamıram. Bu qrup faktiki olaraq heç vaxt bir siyasi məqsəd güdməyən adi cinayətkar bindit dəstəsi idi. Bir daha təkrar edirəm, rəhbəri, başçısı da Mir Cəfər Bağırov idi”.

Bağırovun şəxsi sənədlərində “Uçağan partizan dəstəsi” adlandırdığı bandit qrupunun cinayətkar fəaliyyəti barədə buna bənzər ifadələri istintaq zamanı şahid sifətilə dindirilən Ağaxanov Harun Şahbala oğlu, Şahverdiyev Hacı Ağa İbrahim oğlu, Musayeva Q.M., Ağayeva İ.D. və başqaları da təsdiq etdilər.

İstintaq, Bağirovun guya 1917-18-ci illərdə inqilabi fəaliyyətlə məşğul olması barədə məlumatının da yalan olduğunu aşkara çıxartdı. İşlə bağlı sənədlərdən aydın olmuşdur ki, 1918-ci ilin martında Qubada Sovet hakimiyyəti qurulmasında Bağirovun heç bir iştirakı olmayıb. Şahidlərin ifadələrindən aydın olur ki, Qubada Sovet hakimiyyəti Xaçmaz stansiyasına Sturyanın başçılıq etdiyi dəstənin gəlişindən və onun Qubaya getməsindən sonra elan olunub. Bağirova gəldikdə isə, onun Qubada Sovet hakimiyyəti qurulması ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, Bağirov və onun "uçğan" dəstədən olan yaxın adamları cinayətkar əksinqilabi "Daşnaksutun" təşkilatının rəhbərlərindən olan, Quba şəhəri əhalisinin kütləvi şəkildə qırılmasının və orada soyğunçuluq və qarətlərin törədilməsinin təşkilatçısı kimi tanınmış Amazaspin daşnak dəstəsinin üzvü olmuşlar.

Bağirov bu məsələ barədə dindirildikdə boynuna aldı ki, o, dörd yoldaşı ilə birgə Amazaspin dəstəsində olub. Lakin Bağirov bu faktı belə izah etdi ki, o, bu dəstəyə köhnə kommunist Naneyşvili tərəfindən göndərilib və qırğının, qarət və soyğunçuluğun yalnız passiv şahidi olub. Guya o, Amazaspin dəstəsinə bir kommunist kimi, vəhşiliklərin nisbətən az törədilməsinə çalışmaq üçün göndərilib. Lakin müəyyən olunub ki, bu dövrdə Bağirov heç bir kommunist partiyasının üzvü olmayıb, Amazaspin dəstəsinə də partiya təşkilatının nümayəndəsi kimi göndərilə bilməzdi.

Bununla bərabər, müəyyən olunmuşdur ki, Amazaspin dəstəsinin digər üzvləri ilə birgə qətl və qarətlərdə iştirak etdiklərinə görə Bağirov və onun dörd əlaltısı Azərbaycan KP-nin rəhbər işçilərindən biri olan Levon Qoqoberidze tərəfindən həbs olunub türməyə salınmışdır.

~~~~~  
Bağırovun həbsdən hansı şəraitdə azad olunması istintaq tərəfindən aşkara çıxarılmayıb. Müttəhim Bağırov Levon Qoqoberidze tərəfindən həbs olunması faktını danmır, lakin bunu Qoqoberidze tərəfindən buraxılmış səhv hesab edir və göstərir ki, onu həbsxanadan 1918-ci ilin iyununda Bakıya gələn “ruslardan ibarət rota” azad edib.

Öz şəxsi sənədlərində Bağırov təsdiq edirdi ki, guya Nuru Paşanın Qarabağda qaldırdığı üsyanın yatırılmasında iştirak edib. Guya bunun üçün üsyan edənlərin arxasında qiyam təşkil edib. İstintaq müəyyən edib ki, Bağırovun bu ifadəsi də tamamilə uydurmadi. Şahidlərdən Q.M.İbrahimovun və başqalarının verdiyi ifadələrdən aydın olur ki, 1920-ci ilin may-iyun aylarında Bağırov həqiqətən Qarabağda, Şuşada olub. Lakin türk emissarı Nuru Paşanın qaldırmağa cəhd göstərdiyi qiyamın yatırılmasında Bağırovun heç bir rolu olmayıb.

Öz cinayətkar keçmişini gizlədən Bağırov qabaqca hərbi tribunal orqanlarına, sonra isə çekist orqanlarına yol tapıb.

İstintaq materialları əsasında Qafqaz diyar komissiyasının partiyanın təmizlənməsi üzrə 1-5 yanvar 1922-ci il tarixli yığıncağının protokolundan arxiv çıxarışı vardır. Həmin yığıncaqda Bağırovun məsələsi müzakirə olunub. Qafqaz diyar komissiyasının da Bağırova Qubadan olan şübhəli elementlərlə əlaqəyə, məhbusları döyməyə və digər hərəkətlərinə görə şiddətli töhmət elan edilmişdir.

MK-nın Serqo Orconikidzenin sədrliyi ilə keçən 1 oktyabr 1929-cu il tarixli yığıncağında Bağırovun nəzərinə çatdırılmışdır ki, Baş Siyasi İdarə orqanlarındakı yolverilməz cəza metodlarına (məhbusların öldürülməsi, onların guya günahkar olması barədə materialların saxtalaşdırılması) qarşı heç bir tədbir görməmişdir, bu hərəkətlər bir daha yol verilərsə, bütün məsuliyyəti özü daşımali olacaqdır.

Sov. İKP MK-nın 1930-cu il qərarı ilə Bağirov Azərbaycan respublikası Baş siyasi idarəsinin sədr vəzifəsindən azad olundu. Sonra Beriyanın köməyi ilə Bağirov yenidən Azərbaycanda məsul vəzifəyə qayıtmağa nail oldu. Bu barədə aşağıda ətraflı söhbət açılır.

Müttəhim Bağirovun Beriya ilə cinayətkar əlaqələri

Sübut olunmuşdur ki, Beriyanın müsavət əksinqilabındakı xidmətindən xəbərdar olan Bağirov, öz keçmişini gizlətməkdə Beriaya hər cür yardım etmiş, bunun üçün arxivlərdən oğurluq etməkdə ifşaedici sənədləri Beriaya göndərməkdən, hətta Beriyanın keşmişini üzə çıxara biləcək şəxsləri aradan götürməkdən belə çəkinməmişdir.

Beriya öz işi üzrə məhkəmə istintaqı zamanı müsavət əkskəşfiyyatdakı xidməti barədə demişdi:

“... deməliyəm ki, mənim ən ağır cinayətlərimdən biri... mənim müsavət əkskəşfiyyatında iştirakımdır. Bu günahımı mən tamamilə boynuma alıram”.

Bu barədə istintaq olunan müttəhim Bağirov “Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatında xidməti barədə nə vaxt xəbər tut-Musan?” sulalına ilk dəfə belə cavab verdi:

“Beriya müsavət hökuməti əkskəşfiyyatında xidməti barədə mənə heç bir söz deməmişdi. O mənə danışmışdı ki, guya bizim bolşevik təşkilatının göstərişi ilə kəşfiyyat xarakterli tapşırıqları yerinə yetirir. Ancaq bu tapşırıqların mahiyyəti barədə o heç bir şey deməmişdi. Beləliklə, Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatında xidməti barədə mən ilk dəfə 1937-ci ildə eşitmişəm”.

~~~~~  
Bağırovun bu ifadəsi istintaq işinin bütün materialları ilə təkzib olunub. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Bağırovun sərəncamında Beriyanın müsavat əkskəşfiyyatındakı fəaliyyəti faktını təsdiq edən əsas arxiv sənədləri var idi. Azərbaycan FK-nın sədri olan Bağırov Beriyanın müsavatçıların Azərbaycanda hakimiyyəti dövründə kommunist partiyasının üzvü olmaması, beləliklə də müsavat əkskəşfiyyatında işləmək üçün gizli bolşevik təşkilatı tərəfindən göndərilə bilməməsi-ni təsdiq edən çoxlu şahid ifadələrinə və geniş məlumatlara malik olmaya bilməzdi.

Beriyanın müsavat əkskəşfiyyatındakı əksinqilabi fəaliyyətinin şahidləri onu ifşa edən məlumatlarla çıxış edəndə Bağırov tərəddüd etmədən Beriyanın fəal şəkildə müdafiə edir, beləliklə də onun cinayətkar keçmişini ört-basdır edirdi.

Azərbaycan FK-nın keçmiş əməkdaşı, şahid A.F.Milov göstərirdi:

“1922 və ya 1923-cü illərdə Azərbaycan FK-da işləyərkən mən Qolikovun rəisi olduğu gizli əkskəşfiyyat şöbəsi ilə əlaqəli idim.

Keçmiş müsavat əkskəşfiyyatının işi ilə tanış olarkən müxtəlif sənədlərlə yanaşı müsavat əkskəşfiyyatının rəisi Aleksandr Qoqoberidzenin əmri əlimə keçdi. Bu əmrdə deyilirdi ki, L.P.Beriya Abşeron yarımadasının xarici nəzarəti üzrə bir aylıq sınaq müddəti keçməklə və aylıq maaşı 800 manat olmaqla əkskəşfiyyatçı vəzifəsinə qəbul olunur.

Mən həmin əmri götürüb Bağırovun yanına getdim. Sumbatov da onun yanında idi. Sumbatovun yanında mən A.Qoqoberidzenin əmrinin aşkara çıxardığımı söylədim və əmri Bağırova verdim. Bağırov mənə dilləndi, əmri götürdü və istehzayla gülümsəyib dedi: “Biz bundan xəbərdarıq. Beriya oraya Bakı gizli partiya təşkilatı tərəfindən göndərilib”.

Məlum olmuşdur ki, Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatında xidməti barədə 1921-ci ilin dekabrında Azərbaycan FK-da partiya təşkilatının təmizlənməsi zamanı da məsələ qaldırılmışdı. Bağirov o zaman da Beriyanı fəal müdafiə etmişdi.

Bağirov Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatındakı xidmətini təsdiq edən arxiv sənədlərini müxtəlif yollarla əldə edərək bu sənədləri Beriyanın göndərirmiş. Moskvada Beriyanın şəxsi arxivi araşdırılarkən müsavət hökuməti daxili işlər nazirliyinin müsavət əkskəşfiyyatı işçilərinin işə qəbulu və işdən azad edilməsi barədə əmrlərdən ibarət 1919-cü ilin 13 avqustunda açılmış, 1920-ci ilin 1 martında sona çatmış arxiv sənədi aşkara çıxarılmışdır. Bu sənədin 19-cu səhifəsində “əksinqilabla mübarizə təşkilatı” rəisinin 28 dekabr 1919-cu il tarixli 29 № li əmrinin surəti yerləşdirilib. Əmrdə deyilir ki, agent Beriyan 1920-ci ilin 1 yanvarından etibarən öz ərizəsinə əsasən tutuğu vəzifədən azad olunur.

Eyni şey 1920-ci il 8 yanvar tarixli əmrdə də (həmin sənədin 21-ci səhifəsində) göstərilir. Burada da 11 müxtəlif familiyalı şəxslərin arasında Beriyanın da familiyası vardır. Bu ifşaedici sənədlərin Beriyanın necə keçməsi barədə suala elə həmin sənədin arasında Beriyanın öz dəsti-xətti ilə yazıb qoyduğu kiçik bir kağız parçası cavab verir. Orada aşağıdakı sözlər yazılıb:

“Yoldaş Bağirov göndərib”

Tarix: I-XII-1939-cu il

Bu məsələ ilə bağlı istintaq olunan müttəhim Bağirov ilk dəfə bildirdi ki, müsavət əkskəşfiyyatındakı xidməti barədə arxiv sənədlərini Beriyanın verib-vermədiyini xatırlaya bilmir. Həmin sənədlərin fotosürəti göstəildəndən sonra isə bildirdi:

“Həmin sənədlər mənə tanışdır. Əgər bu materiallar Beriyanın çıxmışsa, deməli, onları mən ona vermişəm. Ancaq hansı şəraitdə vermişəm, xatirimdə deyil”.

~~~~~

~~~~~  
Beriya və onun yaxın əlaltılarının işi barədə istintaqın gedişində sübut olunmuşdur ki, öz müsavətçi keçmişinin aşkara çıxarılacağından təlaşa düşən Beriya o vaxtlar köməkçisi olan Merkulovu Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatında xidmətini təsdiq edən bütün arxiv sənədlərini yığmaq üçün xüsusi olaraq Bakıya göndərir.

Bağırov həmin sənədlərin axtarılması və arxivlərdən oğurlanmasında Merkulova fəal yardım göstərmişdir.

Merkulov bu barədə deyirdi:

“Hələ Tiblisidə olarkən Beriya məni yanına çağırırdı və dedi ki, onun düşmənləri belə bir şaiyə yayırlar ki, guya o, müsavət əkskəşfiyyatında xidmət edib. Əslində isə o, bolşeviklərə ruhən yaxın olan “Hümmət” Bakı təşkilatının üzvü olub. Hafizəm məni aldatmırsa, müsavət əkskəşfiyyatındakı xidmətini Beriya tamamilə danırdı.

Beriya Bakıya ucmağı və partiya arxivində ona bəraətverici sənədləri axtarıb tapmağı xahiş etdi. Düşmənlərinin həmin sənədləri ələ keçirəcəyindən qorxurdu.

Mən Bakıya uçdum, Bağırovun yanına gedib Beriyanın tapşırığını ona çatdırdım. Xatirimdədir ki, Bağırov partiya tarixi arxivinə zəng vurub mənə kömək göstərilməsini tapşırırdı. Mən arxivdən iki sənədlər qovluğu tapdım. Bu sənədlərin məzmununu mən dumanlı şəkildə xatırlayıram. Sənədlərin mənə verilməsi barədə Beriyadan rəsmi məktub gətirməmişdim, ancaq sənədləri götürən zaman haradasa imza qoymağım yadıma gəlir.

Tiflisə qayıdandan sonra, mən Bakıdan gətirdiyim sənədləri Beriyaya verdim. O, sənədlərə baxıb razı qaldığını bildirdi və onları öz seyfində gizlətdi”.

Beriya həbs olunarkən evində aparılan axtarış zamanı onun müsavət əksinqilabında xidmətini təsdiq edən, Merku-

lov və Bağirov tərəfindən partiya tarixi arxivindən oğurlanmış sənədlər aşkara çıxarıldı.

İstintaq Bağirovun Beriyanın xəyanətkar keçmişini ört-basdır etməkdə fəal iştirakçı olması barədə digər faktları da aşkara çıxardı.

Şahid A.İ.Tahirov deyirdi:

“Bağirovu mən 1921-ci ildən tanıyırdım, sonrakı illər ərzində onunla iş prosesində qarşılaşdım. Bizim münasibətlərimiz yaxşı idi, odur ki, bir-birimizin evində də olurduq.

1923-cü ildə bir axşamçağı Bağirov və o vaxt Azərbaycan İdarəsinin sədri Baba Əliyev bizim bağa yığışmışdılar. Biz şam etdik və bir qədər də içdik. Söhbət əsasında Baba Əliyev Bağirovdan soruşdu ki, nə üçün o, Beriyanın müsavət zamanı ingilis əkskəşfiyyatındakı xidmətindən xəbərdar ola-ola onu işə götürüb və gündən-günə də vəzifəsini yüksəldir. Bağirov cavab verdi ki, Beriya əkskəşfiyyata gizli partiya təşkilatının tapşırığı ilə göndərilib. Baba Əliyev buna etiraz etdi və dedi ki, o, gizli təşkilatda çalışanların hamısını tanıyar, Beriya onların arasında olmayıb, o, əsl əkskəşfiyyatçıdır”.

Nəticədə Baba Əliyev Bağirovun göstərişi ilə həbs edildi və saxtalaşdırılmış məhkəmə işi əsasında güllələndi.

Müəyyənləşdirilmişdir ki, Bağirov Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatında xidmətindən xəbəri olan və ona siyasi inamsızlıqla yanaşan bir çox köhnə kommunistlərə divan tutmuşdur.

“1932-ci ildə Ulyanov, Pleşçakov və mən Bakıdakı klublardan birində olarkən eşitdik ki, Beriya Zaqafqaziya vilayət partiya komitəsinin katibi təyin olunub.

Beriyanı şəxsən tanıdığımız üçün narazılığımızı bildirdik və belə hesab etdik ki, keçmiş müsavət polisində xidmət etdiyi üçün Beriya bu cür məsul vəzifəni tuta bilməz.

~~~~~  
Bizimlə bir yerdə olan Terequlov söhbətlərimizi Bağirova çatdırmışdı.

Məlumdur ki, 1935-ci ildə Beriyanın müəllifi olduğu "Zaqafqaziyada bolşevik təşkilatının tarixindən" adlı kitab çıxmışdı. Şəxsən mənə neft mədənlərində keçirilən iki partiya yığıncağında həmin kitabın öyrədilməsini təşkil etmək tapşırılmışdı. Mən müxtəlif bəhanələrlə bu işdən imtina etdim. Bağirov məni yanına çağırıb üstümə çığırdı, dedi ki, siz köhnə partiyaçılar başınızdan böyük işlər görürsünüz, Beriyanı və mənim barəmdə çox çərənləyirsiniz, dilinizi dinc qoy-masanız, başınıza bəla olacaq.

Bir qədər sonra həmin adamlar həbs edildi və gülələndi".

Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında baş arbitri vəzifəsində işləyən Dövlətov İsay İmanoviç 1937-ci il iyunun 12-də Sumbatov tərəfindən Bağirova qarşı terrorçuluq aktının nəzəriyyəsini hazırlayan "fəal trotskiçi-terrorçu" kimi həbs olundu. Dövlətovun həbs olunmasının əsas səbəbi isə onun Beriyanın müsavət əkskəşfiyyatının agent-tərxibatçısı kimi tanınması olmuşdur. Bu barədə M.Manuçarovun şahid ifadəsindən:

"Qrupumuzun üzvü Novikov müsavət polisi tərəfindən yaxalanmış, bir qədər sonra isə dar ağacından asılmışdı, biz isə gizlənə bilmişdik.

Bu hadisədən bir qədər əvvəl müsavət axtarış polisi tərəfindən gizli təşkilatın bir üzvü, guya "erməni taciri" olması barədə sənədi olan Aleksandr Baqdasarov həbs olunmuşdu.

Gizli təşkilat üzvlərindən biri olan Novikov "rus taciri" kimi axtarış polisi əməkdaşlarından biri ilə dil tapa bilmiş, onun vasitəsilə də Baqdasarovla görüşə bilmişdi. Baqdasarovla görüşdən sonra Novinkov bizə danışdı ki, Saşa bizi ehtiyatlı olmağa çağırır və xəbərdarlıq edir ki, axtarış polisində xidmət edən bir gürcü bizi məhv edə bilər.

Baqdasarovun əlində “erməni taciri”nə məxsus sənəd olduğundan rüşvət verib onu məhbəsdən qurtardıq, həbsdən çıxandan sonra Baqdasarov bizə danışdı ki, polisdəki gürcü onun yanına gəlib o vaxtlar Vilayət partiya komitəsinin katibi olan Dövlətov İsayın rəhbəri olduğunu söyləyirmiş. Baqdasarov həmin gürcününü təxribatına uymayıb və Dövlətovla tanışlığını danıb. Sonralar Bakıda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra həmin gürcü əvvəl inqilab komitəsində, sonra isə FK-da işləməyə başladı. Onun adı Lavrenti Pavloviç Beriya idi. Bax, Beriyanın müsavət polisində xidməti ona görə bizə məlumdur”.

İstintaq zamanı Bağirovun göstərişi ilə Dövlətov möhkəm əzişdirildi, bunu keçmiş “NKVD” əməkdaşları da təsdiq edirlər. Məsələn, şahid Klimençinin dediklərindən: “Bağirov müstətiq Qabrielyana əmr etdi ki, Dövlətovu döysün. Qabrielyan da Bağirovun yanında Dövlətovu döyməyə başladı.

İşgəncələrə dözə bilməyən Dövlətov nəticədə özünə və yoldaşlarına böhtan atılan istintaq protokollarını imzaladı. Məhkəmə zamanı isə verdiyi ifadələrdən imtina etdi.

1938-ci il aprelin 21-də saxtalaşdırılmış istintaq materiallarına əsasən Dövlətov güllələndi”.

Bağirov Beriyanın müsavətçi keçmişindən xəbərdar olaraq cinayətlərini ört-basdır etmək üçün arxiv sənədlərini oğurlayıb, Beriaya göndərməkdən, namuslu adamların həyatına qəsd etməkdən belə çəkinmirdisə, Beriya da öz növbəsində borçlu qalmırdı, Bağirovun əməllərini ört-basdır edirdi.

Beriyanın şəxsi arxivində axtarış zamanı 19 may 1937-ci il tarixdə Bakıdan SSRİ XDİK-na göndərilmiş anonim məktub aşkara çıxarılmışdır. Həmin məktubda Bağirovun bir sıra cinayətləri, xüsusilə Azərbaycanın sovetləşməsi həyata keçirilən dövrlərdəki cinayətkar fəaliyyəti öz əksini tapıb. Məktubda göstərilirdi:

~~~~~  
“Hələ 1918-ci ildə, ağı başında, kamil bir şəxskən, Bağırov burjuaziyaya xidmət edib. O, Quba şəhərində erməni əhalisinə divan tutulmasında məşhur olan Əlibəy Zizikskinin birinci müavini olub. Onlar əhalini qarət edirdilər... Bağırovun erməni qırğınında iştirakı Qubada hamıya məlumdur”.

SSRİ XDİK-na ünvanlanmış bu məktubu Beriya xidməti sənədlər arasından götürmüş və öz şəxsi arxivinə qoymuşdur.

Artıq göstərildiyi kimi, 1921-ci ildən etibarən Bağırovun və Beriyanın bütün cinayətkar fəaliyyəti qarşılıqlı yardım və himayədarlıq şəraitində keçirdi. Xatırladığımız kimi, 1921-ci ildə partiyanın kənar üsurlərdən təmizlənməsi zamanı Bağırov Beryanı Beriya ilə Bağırovu müdafiə məqsədilə çıxışlar etmişdi.

1922-ci ildə Beriya Azərbaycan FK-dan çıxarıldıqda, ümumiyyətlə FK orqanlarında işdən uzaqlaşdırıldıqdan və ona cəza verildikdə Bağırov ona yaxşı bir xasiyyətnamə verib, Beriyanın Gürcüstanın Baş Siyasi İdarəsində işlənməsini tövsiyyə etdi.

1927-ci ildə Bağırov cinayətlərinə görə Azərbaycan FK-dan qovulandan sonra, Beriya 1929-cu ilin 15 iyununda, Azərbaycan KP MK-nın keçmiş katibinə məktub yazıb, Bağırova əla xasiyyətnamə verir və onun Azərbaycan BŞİ-nin sədri vəzifəsinə göndərilməsi məsələsinin həllini tezləşdirməyi xahiş edirdi.

Beriya Bağırova Azərbaycan KP MK-nın katibi Qarayevə və Azərbaycan K (b) P MK-nın digər üzvlərinə qarşı intriqaçı mübarizəsində hərtərəfli yardım edirdi.

Bağırova himayədarlıq edən Beriya 1928-ci ilin mayında Serqo Orconikidzenin adına xüsusi məktub yollayır, həmin məktubda Zaqafqaziya vilayət komitəsinin katibi Mamiya Oraxelaşvilinin və prezidiumun digər üzvlərini Bağırova qarşı təxribatçı münasibətini sübut etməyə çalışırdı.

Qeyd etməliyik ki, Beriyanın məktubunda adları çəkilən Zaqafqaziya vilayət komitəsinin bütün üzvləri- Oraxelaşvili,

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
Qarayev, Mirzoyan, Rubenov və b. Beriya və Bağirov tərəfindən həbs edilmiş, sonra isə güllələnmişlər.

Beriyanın təşəbbüsü ilə 1933-cü ildə Rubenov Azərbaycan K (b)P MK-nın katibi vəzifəsindən azad edildi və onun yerinə Bağirov təyin edildi.

Bu barədə soruşduqda Bağirov belə cavab verdi:

Rubenov Azərbaycan K (b) MK-nın katibi vəzifəsindən azad edilərkən məndə belə bir təəssürat yarandı ki, Beriyanın bu işdə böyük rolu var və bu işin əsas təşəbbüçüsü, heç şübhəsiz, o özüdür...

Xatırımdadır ki, Rubenovun işdən azad edilməsi, onun yerinə mənim təyin olunmağım barədə məsələ müzakirə olunarkən, Serqo Orconikidze Rubenovun azad olunması, bu işə mənim təyin olunmağıma etiraz etdi "

Beriya özü Bağirovun Azərbaycan K (b)P MK-nın katibi vəzifəsinə təyin olunması təfərrüfatını belə dəqiqləşdirdi:

"Bəli, o vaxtlar Azərbaycan XKS-nin sədri vəzifəsində işləyən Bağirovu Azərbaycan KP-nın katibi vəzifəsinə mən namizəd göstərmişəm".

Əksinqilabçı üsurlərin məsuliyyətdən kənarlaşdırılması

Bu işini istintaqı gedişində Azərbaycan DİN arxivində Əzizov Əziz Məşədi Hüseyn oğlunun (Əziz Baba) xitam verilmiş 818 №-li cinayət işi aşkara çıxarıldı. Həmin işi nəzərdən keçirərkən məlum oldu ki, Əzizov 1921-ci ilin oktyabrında həbs olunmuş, belə bir ifadə vermişdir ki, 1919-cu ildə müsavat əksinqilabının agentı olub və agent Lavrenti Beriya ilə birgə xidmət edib.

~~~~~  
Bağırov və Beriya Əzizovu həbsdən azad etdilər və onun barəsində cinayət işinə xitam verdilər. Bu barədə istintaq olunan Bağırova Əzizovun arxiv sənədini göstərdikdən sonra etiraf etdi ki, Əzizov fəal müsavət əksinqilabçısı idi və məhkəməyə verilməli idi. Əgər o, həbs olunmayıbsa, yəqin ki, bu işdə Beriyanın əli var. Sonra Bağırov göstərdi ki, o özü Əzizovun işini xatırlamır.

Bağırovun bu ifadələri həqiqətdən uzadır. Sənədlərlə müəyyən olunmuşdur ki, 1937-ci ildə Əzizov partiyadan xaric edilən zaman, o, Beriyya və Bağırova kömək üçün müraciət etmiş, onlar da Əzizovun partiya bərpa olunmasına nail olmuşlar. Bu faktı Əzizovun 1937-ci ilin 7 noyabrında Beriyya ünvanlanmış məktubu sübut edir. Məktubun üzərində Beriyanın dərkənarı var: "Azərbaycan K (b) P MK-ya yol. Bağırova göndərilsin".

Bağırov Azərbaycan FK-da işə düzələndən dərhal sonra, 1921-ci ilin 24 fevralında müsavət əksinqilabının digər agentləri Məmməd Hacıyev barədə cinayət işinə də xitam verildi və o, həbsdən azad edildi.

1921-ci ilin 20 sentyabrında Bağırov müsavət əksinqilabının keçmiş rəisinin arvadı Şıxzamanova barədə də cinayət işinə xitam verdi. O da 1920-ci il də əri- keçmiş müsavət əksinqilab rəisi Şıxzamanovun etdiyi hərəkəti təkrarlayaraq 1922-ci ildə Türkiyəyə qaçdı.

Bundan qabaq göstərdiyimiz kimi, 1917-ci ildə Bağırov sosial mənşəyi etibarilə bəy, iri mülkədar olan, fevral əksinqilabınadək polis nəzarət kapitanı və müsavət palament üzvü olan "Quba qəza komissarı" Əlibəy Zizikskinin müavini olmuşdur. Zizikski öz qohumları Şıxlarski bəylərlə birlikdə Quba şəhərində də Quba qəzasında dəfələrlə erməni qırğını və qarətlər təşkil edib, öz ətrafına bəyləri və qolçomaqları

~~~~~  
yığaraq inqilabi hərəkata qarşı fəal mübarizə aparır. Azərbaycan sovetləşəndən sonra Əlibəy Zizikski İrana qaçdı.

Bağırov Azərbaycan FK-nın sədri olandan sonra Zizikskinin Azərbaycana qayıtmasına icazə verdi və onu üzə çıxartdı.

Əlibəy Zizikskinin üzə çıxamsı şəraitini şahid Orucov belə göstərirdi: “1920-ci ildən sonra Bağırov Bakıda Azərbaycan FK-nın sədri idi, onun katibi isə mənim dayım oğlu Hacığa Şahverdiyev idi. Şahverdiyev Bağırovla ən yaxın dost olub. Biz üçümüz birlikdə Quba şəhərindəki şəhər məktəbində oxuyurduq.

1922-ci ildə mən Bakıya getdim və Şahverdiyevin evinə düşdüm.

Bir dəfə işdən qayıdandan sonra Şahverdiyev dedi ki, Bağırov səni yanına çağırır. Ertəsi gün mən Hacığa Şahverdiyevlə birlikdə Azərbaycan FK-ya – Bağırovun yanına getdim. Bağırovla biz köhnə dostlar kimi görüşdük. O məni çox yaxşı qarşıladı.

Söhbət əsasında Bağırov məndən soruşdu ki, Əlibəy Zizikskinə xatırlayırsan? Mən cavab verdim ki, çox yaxşı yadımdadır. Söhbətimizdə Hacığa Şahverdiyev də iştirak edirdi.

Bir qədər sonra Qəni adlı mühafizəçi (fəmiliasını bilmirəm) bildirdi ki, “onlar gəliblər”. Bağırov gələnləri içəri buraxmaq barədə ona göstəriş verdi. Bağırovun otağına bir-birinin ardınca Quba mülkədarı, Quba bəylərindən Şıxlarskinin qohumu Bəybala bəy Alpanski, Bağırovun qubalı dostlarından Əlibəy Zizikskinin qohumu tacir Hacıbala Məmədyarov, eləcə də Əlibəy Zizikski Bağırov ilə həтта öpüşdü.

Söhbət zamanı Bağırov ərlə bildirdi ki, sən nə üçün gizlənirsən, özünü alçaldırısan. Bilirsən ki, mən burada işləyirəm. Əlibəy gözləri yaşarmış halda Bağırova bildirdi ki, onu həbs etməklə qorxudurmuşlar, ona görə də o, gizlənib. Bağırov elə o dəqiqə Əlibəy Zizikskinin üzə çıxarılması üçün sənədlər hazırlamağı Hacığa Şahverdiyevə tapşırırdı. Elə hə-

~~~~~  
min otaqdaca Şahverdiyev sənədləri hazırladı, Bağirov həmin sənədi imzalayıb möhür vurdu. Həmin sənədi Zizikskiyə verib dedi: "Bu sənədə əsasən sən Azərbaycanın harasında istəsən yaşaya bilərsən. Nə qədər ki, mən burada- FK-da işləyirəm, sən heç bir şey üçün narahat olma".

Doğrudan da, bütün sonrakı illər ərzində Əlibəy Zizikski ailəsi ilə birlikdə Bakıda yaşadı".

Müəyyənləşdirilmişdir ki, üzə çıxandan sonra Zizikski uzun illər ərzində Bakıda Aşağı qəbiristanlıq küçəsi, 79 №-li evdə yerləşən şəxsi mülkündə yaşamış və həmin evin kirayə pulu ilə dolanmışdır. Şahid Qasımov Qəni Hüseyn oğlu göstərir ki, 1924-ci ildə, o, Zizikskinin Bağirovun evində görüb. Zizikski orada saat yarım qədər olub. Onun Bağirov yanına gəlməsinin səbəbi isə ona məlum deyil.

Beləliklə, məlum olmuşdur ki, Zizikski üzə çıxandan sonra Bağirov onunla əlaqələrini üzməmişdir. Bağirov Azərbaycan FK-də sədr olduğu müddətdə Zizikski cəzadan yaxa qurtara bilmişdir.

1926-cı ildə Azərbaycan BSI-nə Ziziksinin fəal əksinqilabi fəaliyyəti barədə məlumatlar daxil olmağa başladı. 1928-ci ilin 6 avqustunda (yəni Bağirov Azərbaycanda işləmədiyi vaxt) Ziziksi Azərbaycan BSI-nin kollegiyasının qərarı ilə güllələnməyə məhkum edildi, evi isə müsadirə edildi.

Müttəhim Bağirov ilk əvvəl bildirdi ki, Əlibəy Zizikski ona görə üzə çıxarılıb ki, sonra represiyaya uğradılsın. Bağirov sonra elan edib ki, Zizikskinin repressiya olunmaq əvəzinə üzə çıxarılması səhv olub və guya Zizikskinin hansı şəraitdə üzə çıxarılmasını xatırlamır.

Yuxarıda göstərilən dəlillərdən, Ş.M.Musaxanovun, Ş.Məmmədovun, A.İ.Mişkinin, S.K.Qafarlıının, İ.D.Ağayevin, Q.Ağaxanovun ifadələrindən, eləcə də müttəhim Borşevin ifadələrindən

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
tamamilə müəyyən edilmişdir ki, Bağirov Əlibəy Zizikskiyə himayədarlıq etmişdir. Göründüyü kimi, Əlibəy Zizikski Bağirovun iştirakı olmadan məsuliyyətə cəlb olunub və cəzalandırılıb. Zizikskinin qohumları- keçmiş Quba mülkədarı, Şıxlarski bəylərinin qohumu Bəybala bəy Alpanski, eləcə də Quba alverçisi və Əlibəy Zizikskinin ögey qardaşı Hacıbala Məmmədov heç biri represiyaya uğradılmamışdır. Şahidlərdən A.N.Orucovun, Q.X.Ağaxanovun və H.Şahverdiyevin ifadələrində Alpanski və Məmmədyarov Bağirovun dostları kimi göstərilir.

Bu barədə istintaq olunan Bağirov Alpanski və Məmmədyarovla tanış olduğunu, ancaq həmin əksinqilabçıların nə üçün represiya olunmadıqlarını heç cür ağına sığışdırıb bilmədiyini söylədi. Biz artıq göstərmişik ki, 1917-ci ildə Qubada Əlibəy Zizikskinin Bağirovdan başqa köməkçisi iri mülkədar ailəsindən olan əksinqilabçı, müsavat parlamentinin üzvü Qazı Əhməd bəy Məmmədbəyov idi.

Azərbaycan sovetləşəndən sonra Məmmədbəyov heç bir represiyaya uğramayıb, Mahaçqala şəhərində yaşayıb, hüquq məsləhətçisi işləyirmiş. Bağirov bundan xəbərdar olmaya bilməzdi. Çünki 1936-cı ilin fevralında Məmmədbəyov Triniçinin işi üzrə şahid sifəti ilə dindirilmiş. O vaxt öz ifadələrində Məmmədbəyov göstərirdi ki, Bağirovla birlikdə o, qəza komissarı Əlibəy Zizikskinin müavini vəzifəsində çalışırmış. Ancaq Bağirov Zizikskinin birinci müavini olduğundan o, Əhməd Əfəndinin (Triniçinin) 1918-19-cu illərdə Qubadakı fəaliyyəti barədə daha ətraflı məlumat verə bilər. Bağirov Məmmədbəyovun bu ifadələrindən xəbərsiz ola bilməzdi.

Əlində həmin şəxsləri cinayətkar kimi xarakterizə edən kifayət qədər material olmasına baxmayaraq, Bağirov uzun illər boyu Qolçomaq Camal Mirzəyevə, onun oğulları Cəmil və Şamilə himayədarlıq etmişdir.

~~~~~  
Bağırovun antisovet ünsürləri qorumağına və onlara himayədarlıq etməsinə daha bir nümunə keçmiş müsavat pristavı və siyasi bandit, çar zamanı xidmət etmiş Qiyas bəy Cahan-dar bəy oğlu Şıxlınskinin üzə çıxarılmasıdır. Bağırov onu nəinki üzə çıxartdı, hətta Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə də təyin etdi. O illərdə Azərbaycan BSI işçiləri arasında Şıxlınski daima Bağırovlə yaxınlığını qeyd edirdi. 1930-cu ildə Şıxlınski öz qohumları ilə birgə Türkiyəyə qaçdı, orada türk kəşfiyyatı ilə əlaqə yaradıb, SSRİ ərazisinə silahlı basqınlar etdi. İstintaq zamanı Bağırov təsdiq etdi ki, Şıxlınskini o, üzə çıxarıb. Ancaq ona himayədarlıq və müdafiə etmə faktını dandı. Bağırovun bu ifadələrini 1954-cü ilin 28 avqustunda dindirilmiş şahidlərdən Əliyev Zeynal Mehreli oğlu təkzib etdi:

“Bağırov çox vaxt keçmiş müsavat fəallarını öz tərəfinə çəkir və məsul vəzifələrə təyin edirdi. Beləki, Bağırovun Qazax qəzasında milis rəisi vəzifəsinə keçmiş müsavat pristavı Qiyas bəy Şıxlınskini təyin etməsi mənim yaxşı yadımdadır. Milis rəisi işləyərkən Şıxlınski sovet hökumətinə heç bir yardım göstərməyib, heç bir xeyirli iş görməyib.

Bağırov Şıxlınskiyə hər cür himayədarlıq göstərirdi. Bundan istifadə edən Şıxlınski yerli sovet hakimiyyəti orqanları ilə hesablaşmır, yalnız Bağırova tabe olduğunu bildirirdi.

Təqribən 1930-cu ildə yerli hökumət cinayətkar fəaliyyətini ifşa etməyə başlayanda Şıxlınski silahlı dəstə ilə Türkiyəyə qaçdı”.

Bu ifadələri istintaq zamanı müttəhim Borşev də təsdiq etdi: “Şıxlınskinin sözlərindən mənə aydın oldu ki, Bağırov onu yaxşı tanıyır. O zamanlar Şıxlınski bununla fəxr edirdi.

İndi yadıma düşür ki, o illərdə Şıxlınski Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin rəhbər işçiləri arasında dəfələrlə Bağırovlə yaxın münasibətindən danışdı”.

Bağırovun Şıxlinskiyə himayədarlıq etməsi sənədlərlə də sübut olunur.

Gəncə vilayət şöbəsi rəisi Şıxlıskinin ağır cinayətlərdə iştirakı ilə məlumat versə də, o, məsuliyyətə cəlb olunmadı. Bundan əlavə, Şıxlıski 1930-cu il mayın 12-də müttəhim Bağirova şəxsi məktub yazıb, onu sıxışdırdıqlarından və antisovet fəaliyyətdə şübhələndiklərindən şikayətlənəndə, Bağirov həmin məktuba aşağıdakı dərkənarı qoyur:

“Yoldaş Neverova. Bir daha vilayət şöbəsi vasitəsilə bu biabırçılıqlara son qoyun. Nəticəsi barədə mənə mayın 21-dək məlumat verin”.

Bu məktubdan sonra 1930-cu ilin 29 iyulunda həmin Şıxlınskiyə o vaxtlar Azərbaycan BSI Gəncə vilayət şöbəsinin keçmiş rəisi Quliyevin imzası ilə 1345 №-li arayış verildi. Həmin arayışda Şıxlıskinin 7 nəfər yoldaşı ilə birlikdə Gəncəyə tərəf hərəkət etməsi göstərilir və ona heç bir maneçilik göstərilməməsi tövsiyyə olunurdu.

Çox çəkmədi ki, qohumları və həmin silahlı dəstə ilə birlikdə Şıxlınski Türkiyəyə qaçdı.

Beriya və Bağirovun antisovet elementləri qorumasına bir nümunə də Əlipənah bəy Şəfibəyovdur. Bəy nəslindən olan Şəfibəyov sovet hökumətinin düşməni idi. Müsavat zamanı Qubada müsavat partiyası qəza komitəsinin sədrinin müavini idi. Şəfibəyov ilk dəfə 1927-ci ilin aprelində həbs olunmuşdur. Şəkilin Beriyanın təsdiq etdiyi qərara əsasən, istintaq aparılmadan həbsdən azad olunmuşdur. Şəfibəyovun hansı sənədlərə əsasən həbs olunması barədə materiallara rast gəlmədik.

İkinci fəda Şəfibəyov 1930-cu ildə həbs olunub. Bağirovun sədrliyi ilə 1930-cu ilin 16 martında keçirilmiş Azərbaycan BSI-nin kollegiyası Şəfibəyovun işinə xitam verdi.

Müsavat partiyası şöbəsinin təşkilatçısı Rüstəmov Əbil

~~~~~

~~~~~  
Qasım da represiyaya olunmadı. Sovet ordusu Qubaya daxil olanda o qaçıb gizləndi, 1923-cü ildə isə Bağirov tərəfindən üzə çıxarıldı. Bundan sonra o, Qubada yaşayır, 11 №-li sovxozda yangından mühafizə idarəsinin rəisi işləyirdi.

Bağirovun Azərbaycan BSI-də xidməti müddətində dəfələrlə Rüstəmovun həbsi və məsuliyyətə cəlb olunması məsələsi ortaya çıxırdı, ancaq Bağirov buna icazə vermirdi. Bu məsələ ilə bağlı şahid A.M.Qasimov belə ifadə vermişdir:

“Mən özüm bilirəm ki, Qubada müsavat partiyasının təşkilatçısı Əbil Qasım Rüstəmovu üzə çıxaran Bağirovdur. Müsavatçıların Quba üzrə başçısı 1920-ci ilin 27 aprelində (sovet ordusu daxil olan gün) Qubadan qaçıb hardasa gizləndi.

Onun harda gizlənməsi Bağirova bəlli olmalıdır. 1923-cü oldə o, yenidən peyda oldu və Bağirovun köməyi ilə üzə çıxdı.

1925-ci ildə mən Azərbaycan BSI aparatında işlədiyim vaxt Bağirov qarşısında onun məsuliyyətə cəlb olunması barədə məsələ qaldırdım. Bağirov buna qol qoymadı, dedi ki, qoy o yaşasın”.

Qasimovun verdiyi bu ifadəni müttəhim Atakişiyev də təsdiq etdi. O göstərdi ki, Əbil Qasım Rüstəmov barədə materiallarla Bağirov məlumatlandırılırdısa da, Rüstəmovun həbs edilməsi haqda göstəriş vermirdi.

Bu barədə Bağirovun özünə sual verəndə göstərdi ki, Əbil Qasım Rüstəmovu müsavatçı kimi tanıyır və ona elə gəlir ki, o atıq güllələnmişdir.

İstintaqdan həmçinin məlum olub ki, Bağirov iri mülkədar, bəy ailəsindən çıxmış Məmməd Aslan oğlu Sarıcalinskiyə (Mirzəyevlərin qohumu) də himayədarlıq edirmiş. 1917-ci ildən 1920-ci ilədək Sarıcalinski müsavat ordusunda zabıt kimi xidmət edib, orda da hərbi məktəbi bitirib. Sarıcalinski-nin əksinqilabçı Cavanşır üsyanında iştirakı barədə məlumat

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
var. Sarıcalınskinin qardaşı Qiyasbəy də müsavət ordusunda zabıt olub və həmin üsyanda da iştirak edib: 1929-cu ilədək onun qolçomaq təsərrüfatı olub.

O birir qardaşı – Zülfüqarbəy sovetləşmə dövründə əhaliyə divan tutur, mal-qaranı qaçırtmağına görə həbs olunub və Ağdam həbsxanasında vəfat edib. Sarıcalınskilərin yaxın qohumlarından biri- Surxanbəy Sarıcalınski sürgün olunub, digəri- Məmişbəy Kələbədsinski İrana mühacirət edib.

Bütün bu məlumatlar Azərbaycan XDİK işçilərinin 1938-ci ilin 25 iyununda tərib etdikləri arayışda göstərilib.

Bu cür tərcümeyi-hal göstəricilərinə baxmayaraq, Sarıcalınski 1921-ci ildə “ÇK”-ya işə götürüldü- əvvəlcə suvari divizasına, sonra isə sərhəd qoşunlarına. O, bir müddət Bağirovun özü ilə birgə xidmət etmişdir: Nəticədə Sarıcalınski partiya sıralarında da soxulmuşdur.

1938-ci ildə Sarıcalınski nəhayət ki, XDİK orqanlarından qovulanda Bağirova ərizə yazıb, onunla düzgün rəftar etmədiklərindən şikayətləndi. Yuxarıda göstərilən 25 iyun 1938-ci il tarixli arayış da elə bu ərizə ilə bağlı tərtib olunmuş, orada Sarıcalınskinin XDİK orqanlarından qovulma səbəbləri göstərilmişdi.

İyunun 26-da Sarıcalınski, Bağirovun adına teleqram vurdu və bildirdi ki, Sarıcalınskinin işə göndəriləsi barədə Bağirovun Xalq Daxili İşlər komissarlığına göstərişi yerinə yetirilmir, odur ki, o, Bağirovun müvafiq sərəncamını gözləyir.

Bu teleqramın üzərində Bağirov 1938-ci ilin 26 iyununda aşağıdakı dərkənarı qoyub:

“Yol. Rayevə və Borşevə. Üzr istəyirəm ki, sizin ikinizə də birdən müraciət edirəm. Xatırlaya bilmirəm ki, onu işə düzəltmək barədə hansınızdan müraciət etmişdim. Təkrar xatırladıram, xahiş edirəm- insanı tamamilə məhv etməyə lüzum yoxdur”.

~~~~~  
Bağırov bu dərkənarı yüzlərlə günahsız adamı heç bir əsas olmadan, yalnız bir şifahi və yoxlanılmamış fitvaya əsasən öz fərmanı ilə həbsxanalar küncünə atdığı, fərman verdiyi vaxtlarda imzalamışdı. Bağırov Sarıcalinski barədə suala belə cavab vermişdi ki, o, Məmməd Sarıcalinskini 1921-ci ildən tanıyır. Sarıcalinski müsavət zabiti olub. 1938-ci il iyunun 25-də tərtib olunmuş arayışdan onun xəbəri yoxdur, dərkənarı da Sarıcalinski-nin ərizəsinə və teleqramına əsasən yazıb. Lakin Bağırovun bu ifadələri artıq yuxarıda göstərilən dəlillərlə təkzib olunur. Bağırovun məsuliyyətindən xüsusilə qoruduğu və himayədarlıq etdiyi şəxslər arasında Triniç Əhməd Bədi xüsusi yer tutur.

İstintaqdan məlum olub ki, əvvəllər Triniç türk ordusunun zabiti olub. Onun başçılığı altında bolşeviklərə qarşı Bakıda və Qubada fəal mübarizə aparılıb. Bundan sonra bir müddət gizlənilib. 1919-cu ilin əvvəllərində isə “İttihad” partiyasının məsul katibi olub. Əsl tərcümeyi-halını gizlədən Triniç Azərbaycan K (b) P-na daxil ola bilib.

Azərbaycan Respublikası mərkəzi arxivindəki işlərin arasında vaxtilə Triniçin Azərbaycan müsavət partiyası sədrinin adına öz dəsti-xətti ilə yazdığı ərizə aşkara çıxarılmışdır. Həmin ərizədə Triniç Quba şəhərinin komendantı olduğunu, Qubada könüllülər dəstəsi yaradıb, Azərbaycana türk ordusunun hücumunadək bolşeviklərə qarşı fəal mübarizəsini əsas tutaraq, müsavət parlamentinin mühafizəsi üçün dəstə yaradılmasını ona tapşırmağı xahiş edirdi.

Yalnız bundan sonra, Triniçinin tutulmasını tələb edən ərizələrin təsiri altında o, həbs edildi.

Şahidlərin ifadələrindən də göründüyü kimi, Triniçlə Bağırov çox yaxın münasibətdə imişlər. Bağırov onu yüksək vəzifələrə iş çəkirmiş, hətta Respublika qəzetinin redaktoru kimi vəzifəyə təyin edibmiş.

Triniçin əksinqilabi keçmişi barədə dəfələrlə siqnallar daxil olmasına baxmayaraq, Bağirov 1933-cü ildə onu hökumət mükafatına – ordenlə mükafatlandırmağa təqdim etdi. Triniç mükafata təqdim olunandan sonra Azərbaycan MİK-nin keçmiş sədri Baba Əliyev Bağirovun adına rəsmi ərizə yazıb, Triniçnin keçmişdə cəllad olduğunu açıq-aşkar göstərmişdi.

Bağirovun Triniçinin cinayətkar keçmişindən xəbərdar olduğunu aşağıdakı fakt bir daha sübut edir.

1936-cı ilin 27 oktyabrında Triniçin başçısı- Nemət Kamal Məlikova qardaşının həbs edilməsi ilə əlaqədar ərizə yazıb Bağirova müraciət etmişdi. Həmin ərizədə deyilirdi:

“Heç kim də olmasa, Triniçin Qubada və qəzada türk zabiti olarkən, keçirdiyi həyat şəraiti və fəaliyyəti Sizə yaxşı məlum olmalıdır”. Həmin ərizədə daha sonra o, Triniçin azad olunmasını israrla tələb edir və göstəridi ki, Triniç günahkar olsa belə, Bağirov onu azad etməlidir.

Triniç əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırılıb həbs edildikdən sonra onun işi baxılmaq üçün Azərbaycan SSRİ Ali Məhkəməsinin xüsusi kollegiyasına verildi. Triniç 1936-cı ilin 16 oktyabrında xüsusi kollegiya sədrinin adına aşağıdakı məzmununda ərizə yazdı: “Düşmənlərimi ifşa etmək üçün mən bu ayın 7-də prokurora üz tutub, mənə açıq cavab yazmaq imkanı verilməsini xahiş etdim. Lakin mənim xahişim cavabsız qaldı, iş isə Sizə göndərildi.

Diqqətinizi yuxarıda göstərilənlərə yönəldərək, həmin imkanın mənə verilməsini xahiş edirəm. Arxayın ola bilərsiniz, düşmənlərimin mənə lağ edib gülməsinə yol vermərəm, odur ki, məhkəmədə susacağam (qapalı məhkəmə iclası istisna olmaqla)”. Triniçin işinə 1937-ci ilin iyunun qədər baxılmadı, sonra isə Azərbaycan XDİK-nin tələbi ilə yenidən ora qaytarıldı. Triniçi sonrakı taleyi məlum deyil. Bağirovun de-

~~~~~

~~~~~  
diyinə görə, Sumbatov Triniçin kamerada özünü asaraq öldürməsi barədə məlumat vermişdir.

Keçmiş Bakı Neft milyonçusu Əsədullayevin oğlu keçmiş milyonər Tağıyevin kürəkəni, çar ordusunun prouçiki, fevral inqilabından sonra Bakıda “vəhşi diviziya” təşkil edən, 1918-ci ildə sovet ordusuna qarşı mübarizə aparan Əli Əsədullayev 1921-ci ilin dekabrında Gürcüstanda həbs olundu.

Beriyanın imzaladığı 15 dekabr 1921-ci il tarxili məktuba əsasən Əsədullayevi Azərbaycan FK tələb etdi. Ə.Əsədullayev Beriyanın imzaladığı 30 dekabr 1921-ci il orderlə həbsdən azad edilib, Bağırovun sərəncamına göndərildi. İş üzrə heç bir təhqiqat aparılmayıb.

Sonralar Əli Əsədullayev Bakı cıdır meydanında işləyirmiş, sonralar arvadı ilə birlikdə İrana qaçıb.

Müttəhim Bağırov bu barədə istintaq zamanı bildirdi ki, Əsədullayevin nə üçün istintaqa cəlb olunmaması və həbs edilməməsindən xəbəri yoxdur.

Şahidlər Qasımov Əyyub Mikayıl oğlu, Mehdiyev Əliqulu Kür oğluguştərdilər ki, Bağırovun Əli Əsədullayevlə münasibətləri çox yaxın imiş.

Beləliklə, müəyyən olunub ki, Bağırov və onun əlaltıları sovet hakimiyyətinə və kommunist partiyasına sadıq kadrlara divan tutmaqla bərabər, fəal əksinqilabçıları məsuliyyətdən uzaqlaşdırıb, onlara himayədarlıq etmişlər.

\*\*\*

Azərbaycan K (b) P MK-nın ikinci katibi, neft sənayesi sahəsində görkəmli mütəxəssis olan Əşrəf Əlizadə sərbəstdüşüncəli, hər hansı məsələyə münasibətini açıq-aydın bildirməyi sevən adam idi. Onun fikirləri bəzən Bağırovun fikirləri ilə daban-dabana zidd olurdu. Bu da Əşrəf Əlizadənin, eləcə də onun

## *Neft milyonçuları*

qohumlarının şübhəlilər siyahısına salınması üçün kifayət edirdi. Bağirov Yemelyanova göstəriş verdi ki, Əsrəf Əlizadəni siyasi cəhətcə səbatsız bir şəxs kimi nəzarətə alsın.

1946-cı ilin sonlarında Əsrəf Əlizadə öz evində, qaynı-o vaxtlar Azərbaycan dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini olan Ələkbər Mustafayevin yanında Bağirov barədə bəzi sözlər söylədi. O dedi ki, Bağirov hamını qənaətçi olmağa, sadə həyat tərzi sürməyə çağırır, özü isə ölkə müharibədən çıxdığı bir vaxtda, iqtisadi çətinlik olduğu bir vaxtda Zugulbadakı bağında yüzlərlə əsgərin zəhməti hesabına bahalı və nəhəng hovuzlar tikdirir. Bağının meyvəsini bazar qiymətləri ilə satdırır və s. Daha sonra Əlizadə deyib ki, yaxşı olardı ki, xərc-lənən vəsait hesabına neftçilər üçün istirahət evi tikiləydi.

Mustafayev də Əlizadənin dedikləri ilə razılaşdı.

Ertəsi gün Mustafayev nazir Yemelyanovun qəbuluna çağırıldı. Yemelyanov ona bildirdi ki, onun Əlizadə ilə Bağirov barədəki söhbətindən xəbərdardır və Əlizadənin bağirov barədəki söhbətini sözbəsöz təkrar etdi.

Çox çəkmədi ki, Mustafayev işdən azad edildi, sonra isə partiyadan xaric olundu. Şahid Şabanbəyov Həmzə Musabəyoviçin bu barədə ifadəsi var:

“Qəmər Əlizadəvə onun qardaşı Ələkbər Mustafayevin ifşa olunması barədə tapşırığı mən aşağıdakı şəraitdə aldım: “1948-ci ilin payız günlərindən birində mən evimə getdiyim yerdə hiss elədim ki, kimsə məni güdür, çekist-kəşfiyyatçılar məni qarabaqara izləyir. Mən öz mənzilimə yaxınlaşanda mülkü geyimdə üç nəfər məni əhatəyə alıb bildirdilər ki, məni nazir Yemelyanov yanına çağırır. Məni maşına mindirib, Azərbaycan DTN-nə, şöbə müdirinin müavini Kərəmskinin otağına gətirdilər. Orada mən gecə saat 1-ə qədər gözlədim. Sonra məni Yemelyanovun otağına apardılar. Yemelyanov əv-

~~~~~  
vəlcə məni söyməyə, təhqir etməyə başladı: “Sən ikiüzlüsən. Sən dövlət xainisən”. Sonra isə əsas məsələyə keçdi...

Kəmərski mənə təklif etdi: “Sən müəyyənləşdirməlisən görək, Mustafayevin Rəşidzadə ilə əlaqəsi var, ya yox. Sən öyrən gör, onlar Bağirov əleyhinə nə fikirdədilər. Sən Moskvaya gedib Mustafayevi ifşa etməlisən”.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi adından məni Moskvaya göndərdilər. Moskvada Mustafayevlə ünsiyyət zamanı mənə aydın oldu ki, onun türk kəşfiyyatı ilə əlaqədə olması barədə şübhələr əsasızdır, bu, Mustafayevin əleyhinə cinayət işi qaldırmaq üçün bir bəhanədir.

Kəmərski mənə Mustafayevi “qonaq etmək” üçün pul vermişdi. Moskvada olarkən Kəmərski mənə min manat pul göndərmişdi. Mən həmin pulları Mustafayevin açlıq çəkən balaları üçün xərclədim. Qayıdandan sonra mən Kəmərskiyə məlumat verdim ki, Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə bir əlaqəsini müəyyənləşdirə bilmədim. O mənə bildirdi ki, bu barədə “general”a, yəni Yemelyanova məlumat verəcək. Sonra isə mənə bildirdi ki, “general” məndən narazı qalıb. Bundan sonra isə mənə Qəmər Əlizadə ilə əlaqə saxlamaq tapşırığı verildi: “qadının hulqu-mu zəif olar”, bəlkə ondan bir şey öyrəndin. Bu tapşırığı mənə Kəmərski verib dedi: “Bağırov bizə rahatlıq vermir, deyir bu ailəni darmadağın etmək lazımdır”.

Kəmərskinin tapşırığı ilə mən Qəmər Əlizadə ilə görüşdüm, ancaq onun söhbətlərinin hamısı Bağirovu söyməklə başa çatırdı.

Mən Kəmərskiyə bildirdim ki, heç bir casusluq fəaliyyəti aşkara çıxarmamışam. Məndən Mustafayev və Əlizadə barədə yalançı məlumat almaq istədiklərini görüb, Kəmərskiyə bildirdim: “Siz məndən uydurma məlumat qoparmaq istəyirsinizsə, mən onu verə bilməyəcəyəm”. Bundan sonra Yemelyanov məni

Neft milyonçuları

~~~~~  
iki dəfə yanına çağırırdı və üstümə çığırdı: “Mən sənə göstərərəm, alcaq! Sən çox şeyi gizlədirsən. Sən əclafsan. Ancaq başına elə oyun açacağıq ki, bizi uzun müddət xatırlayacaqsan. Rədd ol burdan”, – deyib otağından qovdu.

10 gündən sonra Azərbaycan SSR ədliyyə Naziri Əli Məmmədov mənim hüquq sistemindən qovulmağım barədə əmr verdi. Mən başa düşdüm ki, bütün bunları Bağirov və Yemelyanov ediblər”.

Əşrəf Əlizadə Azərbaycan K(b) P MK büro iclasına çağırıldı, Atakişiyev onun “cinayəkar fəaliyyəti” barədə məruzə etdi. Büro iclasında iştirak edən Sumbatov-Topurizdə Əlizadəyə belə sualla müraciət etdi: “Siz hansı kəşfiyyata xidmət edirsiniz- Amerika, ya türk kəşfiyyatına?”

Bağirov öz çıxışında Əlizadəyə bildirdi:

“Partiya sizə öz arvadınızı boşamağı təklif edir”.Əşrəf Əlizadə formal da olsa arvadını boşamaq barədə ərizə yazmağa məcbur oldu. Ancaq o, Bağirovdan gizli olaraq arvadı ilə Stavropol vilayətində, Kislovodsk, Yessentuki və digər şəhərlərdə görüşürdü. Sonra Əlizadənin vəzifəsi kiçildildi, o, “Azərneftkəşfiyyatı” birliyinə rəis təyin olundu. O vəzifədən də “rəhbərliyi təmin etmədiyinə görə” azad edildi. Əlizadə Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalıb, daimi yaşamaq üçün Türkmənistana getdi.

Bağirova xoş gəlsin deyə, Əşrəf Əlizadəyə, onun arvadı Qəmər Əlizadəyə və qayını Ələkbər Mustafayevə cinayət işi açmaq və onları həbs etmək üçün Yemelyanov bir sıra təxribatlara əl atmışdı.

1948-ci ilin sonlarında Qəmər Əlizadə iki az yaşlı uşağı ilə birlikdə Türkmənistana- ərinin yanına yollandı. Bundan istifadə edən Yemelyanov təxribata əl atdı. Krasnovodskda Qəmər gəmidən düşərkən Azərbaycan DTN-nin gizli agent

olan bir qadın qışqırıb-bağırmağa başladı: “Oğrunu tutun, oğrunu tutun. O, pullarımı oğurladı”. Qəmər Əlizadə uşaqları ilə birlikdə DTN-nin şöbəsinə gətirildi, onun özü və əşyaları yoxlanıldı. Yalnız 5 saatdan sonra onu azad etdilər.

Bu hadisəni Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini Atakişiyevin Türkmənistanın dövlət təhlükəsizliyi naziri Qalkinə göndərirdi məktub və ondan aldığı cavab bir daha təsdiq edir.

1948-ci ilin iyulunda Qəmər Əlizadənin əmisi qızı, müəlimə Surayə Nağıyeva Ordubaddan Bakıya gəldi. O, bağından yığıdığı 100 kq meyvəni gətirib bazarda satmışdı. Həmin meyvənin puluna iki cüt sırğa və bəzi şeylər almışdı. Əlizadəni nüfuzdan salmaq üçün Tağıyeva tutulub alverçi kimi məsuliyyətə cəlb olunmuşdu.

Yerli qəzetlərdə belə bir yazı verildi ki, Əşrəf Əlizadənin evində alverçi yuva salıbmış.

Əşrəf Əlizadəni, arvadı Qəməri və qayını Ələkbər Mustafayevi gözdən salan ifadələr əldə etmək üçün Yemelyanov 1948-ci ilin 18 noyabrında “Əliqulu Səttar oğlu Fərəcovun türk kəşfiyyat orqanları ilə əlaqəsini aşkara çıxarmaq və həbs etmək məqsədilə gizlicə aradan götürmə tədbirləri”ni təsdiq etdi. Bu plana əsasən xalq təsərrüfatı institutunun direktoru Əliqulu Fərcov Naxçıvan şəhərinə ezamiyyətə göndərildi, ancaq yolda stansiyaların birində qatardan düşürülüb, avtomaşında Bakıya gətirildi və Azərbaycan DTN-nin daxili həbsxanasında təkamüllük kamerya salındı.

Bir necə gün ərzində Yemelyanov, Qasımov və Atakişiyev Fərəcova işgəncə verməklə ondan Əşrəf Əlizadənin, Qəmərin və Mustafayevin türk təşkilatçıları ilə əlaqədar olması bardə yalançı məlumatlar almaq istəmişlər.

Fərəcov özü bu barədə deyirdi:

“Məndən yalan ifadə ala bilməyən Kəmərski səhərə yaxın məni həmin təkadamlıq kameraya göndərdi. Ertəsi gün mən Kəmərskinin və Qasımovun yanına istintaqa çağırıldım. İstintaq zamanı keçmiş nazir Yelmenyanov iki dəfə otağa daxil oldu.

... İstintaq zamanı mənə Azərbaycan KP M-nın keçmiş ikinci katibi Əlizadəni və keçmiş DTN nazir müavini Mustafayevi ləkələyən hər hansı bir hadisə danışmaq təklif olunurdu. Kəmərski və Qasımov açıq-aşkar Əlizadənin və Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi barədə yalan ifadə verməyi təklif edirdilər.

Mən sovet hakimiyyətinə qarşı heç bir cinayət törətməmiş adamlara böhtan atmayacağımı bildirəndə Kəmərski və Qasımov məni hədələməyə başladılar və dedilər ki, sənin vəziyyətin pisləşə bilər. İstintaq gedən otağa Yemelyanov da gəlib, yumruğunu stola vurdu, mənim ünvanıma nələyi q sözlər dedi və bildirdi ki, əgər mən Əlizadə, Mustafayev və Ömər Faiq (Mustafayevin atası) barədə ifadə verməsəm, məni zirzəmidə cürüdəcək, bir daha işıq üzü görməyəcəyəm, gün işığına həsrət qalacağam.

Mənim istintaqım protokolla rəsmiləşdirilmirdi. Mən yenidən təkadamlıq kameraya salındım. Gecə məni Qasımovun, oradan da yemelyanovun yanına apardılar. Yemelyanov Qasımovun yanında mənimüstümə çıxırmağa, nələyi q sözlər deməyə başladı. Mən ona namuslu adam olduğumu və namuslu adamlara böhtan atmayacağımı bildirəndə, Yemelyanov məni karserə salmağı əmr etdi. Karserin şüşələri sınıq olduğundan çox soyuq idi. Mənə elə gəlir ki, şüşələr karserə salınan dustaqlara daha çox işgəncə vermək üçün qəsddən sındırılmışdır. Məni karserdə bir sutka saxladılar, nə yemək, nə su verdilər. Karserdəki temperatur küşədəkinə bərabər olduğu üçün mən

~~~~~  
bu müddət ərzində tamam donmuşdum. Həmin il qış çox sərt keçirdi. Soyuqdan məni titrəmə tutmuşdu, mənə tibbi yardım göstərilməsini xahiş etdim. Mən başa düşdüm ki, burada ölsəm də, kimsənin bundan xəbəri olmayacaq...

Bədənimə işləyən soyuqdan, yuxusuzluq və açlıqdan üzülmüş vəziyyətdə, Qasımova istədiyi ifadəni verməyə razı olduğumu bildirdim. Qasimov mənə kağız-qələm verib, öz əlimlə yalan yazmağa məcbur etdi. Əlizadə Qəmərin vəkili Mirzə Hüseynovla tanışlığı barədə məlumat alan Yemelyanov həmin vəkili tutub daxili həbsxanaya salamğı əmr etdi.

1948-ci ilin 25 avqustunda Mirzə Hüseynov həbs olundu və bir neçə gündən sonra Yemelyanovun otağına gətirildi. Hüseynov istintaq zamanı Yemelyanov tərəfindən döyülürdü”.

Hüseynovun ifadəsindən:

“Yemelyanov mənə qalxmağı əmr etdi. Mən ayağa qalxdım, bu zaman o, yumruğu ilə üzümə güclü zərbə endirib alt çənəmin sağ tərəfindəki iki dişimi sındırdı.

Məni daha rahatlıqla döymək üçün qollarımı qandalladılar. Yemelyanov ay yarım sonra məni yenidən döydü. O, Kalandinin otağına gəldi. Bu vaxt Padarov məni rezin dəyənəklə döyürdü. Yemelyanov isə başımın üstündə dayanıb soruşurdu: “Qəmərin sənə nə dediyin söyləyəcəksən, ya yox?” Mən cavab verdim ki, heç bir şey bilmirəm. Elə bu vaxt Yemelyanov boynumun ardından bir yumruq vurdu və özü də yerə sərildi. Mən gördüm ki, o, bərk sərxoşdur.

Həm Yemelyanov, həm də Atakişiyev bildirdilər ki, mən bağırovun göstərişi ilə həbs edilmişəm. Odur ki, iki yoldan birini seçməliyəm: ya onların tələb etdiyi ifadəni verməliyəm, ya da ölməliyəm. Mən bildirdim ki, heç kimə böhtan atmayacağam”.

Saxtalaşdırılmış materiallara əsasən Hüseynov SSRİ DTN yanında xüsusi yığıncağın qərarı ilə 5 il müddətinə islah-əmək düşərgəsinə göndərildi.

İstintaq materiallarından

Şahid Padarov Hacı Məmməd İbrahim oğlu:

Azərbaycan SSR Baş Siyasi İdarə, "NKVD", DTN orqanlarında mən 1931-ci ildən, 1954-cü ilədək işləmişəm. Balakən, Qutqaşen, Qax, Vartaşen, Şamaxı, Göyçay, Kürdəmir rayonlarında müvəkkildən tutmuş Azərbaycan SSR dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavininə kimi müxtəlif vəzifələrdə çalışmışam. 1952-ci ilin oktyabrından 1953-cü ilin yanvarınadək ürək xəstəliyindən müalicə olunmaq üçün xəstəxanada yatmışam. Xəstəxanadan çıxan kimi vilayət partiya komitəsinə, büro yığıncağına çağırıldım və orada qaynım Məmməd Məmmədov Sovet ordusundan qaçdığı üçün mənə partiyaya yaraşmayan hərəkətimə görə töhmət verildi. 1954-cü ildə isə ştatların ixtisarı ilə əlaqədar DTN orqanlarından azad edildim.

Sual: 1952-ci ildə Zəngilan rayon konfransı keçirilən zaman həmin konfransın nümayəndələri Talıbov, Həsənovu və babayevi hansı əsasla həbs etmisiniz?

Cavab: Zəngilan rayon partiya konfransının nümayəndələri Talıbov, Quliyev, Həsənov və Babayev qeyri-qanuni olaraq, Bağirovun və Yemelyanovun göstərişinə əsasən həbs edib, məsuliyyətə cəlb etmişəm. Həmin hadisə belə baş verib: DTN idarəsinin Bakı üzrə rəis işlədiyim zaman vilayət partiya komitəsindən Zəngilan partiya konfransının seçki bülletenləri mənə göndərilmişdi. Vilayət partiya komitəsinin həmin bülletenlərlə birgə göndərdiyi məktubda bülletenlərdə düzəliş etmiş şəxsləri müəyyənləşdirmək üçün xəttlərin qrafik ekspertizasını keçirmək xahiş olunurdu.

Ekpertiza zamanı məlum oldu ki, rayon partiya konfransının hesablama komissiyasının üzvü olan Talıbov, Quliyev, Həsənov və Babayev 56 bülletendə raykom plenumu heyətində namizəd seçilmiş şəxsin adını pozub, konfransda seçilməmiş digər kommunistin adını əlavə etmişlər.

Bir qədər sonra DT naziri Yemelyanov məni öz otağına çağırırdı, təcili olaraq Zəngilan rayonuna gedib, rayon partiya konfransının nümayəndələri Talıbov, Quliyev, Həsənov və Babayevi həbs etməyi tapşırırdı.

Yemelyanov onu da qeyd etdi ki, həmin partiya üzvlərinin həbs olunması barədə göstərişi şəxsən M.C.Bağirov verib.

Mən DTN idarəsinə gəlib yola hazırlıq görən zaman Bakı vilayət partiya komitəsinin katibi Teymur Yaqubov da mənə zəng vuraraq bildirdi ki, Zəngilan rayon partiya konfransı nümayəndələrinin həbs olunması barədə şəxsən M.C.Bağirov əmr vermişdir.

Azərbaycan K (b) MK-nın şöbə müdiri Əfəndiyə birlikdə Zəngilana yola düşdük. Zəngilandan Əfəndiyev öz partiya işləri ilə məşğul olurdu, mən isə DTN idarəsinin müstəntiqi Nadirov və familiyasını unutduğum rayon prokuroru ilə birgə Talıbovu, Quliyevi, Həsənovu və Babayevi həbs etdim.

Həmin şəxslər konfrans qurtarandan dərhal sonra, partiya konfransı keçirilən binadan çıxarkən həbs olundular. Onlar birbaşa Bakıya göndərildilər və Azərbaycan SSR CM-nin 126-cı maddəsinin 3-cü bəndi ilə müqəssir bilinib 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edildilər.

Sual: Əgər Talıbov, Quliyev, Həsənov və Babayev partiya səhvi buraxmışdırsa, niyə Bağirov Yemelyanova DTN orqanlarının partiya konfransının işinə qarışması barədə göstəriş vermişdi? Buradan belə çıxır ki, Bağirov DTN orqanlarını partiya orqanlarından üstün tutmağa çalışırdı? Elədimi?

Cavab: Bəli, mən bunu təsdiq edirəm. Bağirovun həmin hərəkəti DTN orqanlarının partiya konfransının işinə nəzarət etməsinə yönəldilmişdi. Ümumiyyətlə, Bağirov öz fəaliyyətində partiya üzvlərinin iradəsilə hesablaşmırdı, həmişə öz istəyinə diqqət etməyə, yeritməyə çalışırdı. Mənim bu nəticəyə gəlməyimə səbəb odur ki, Azərbaycan K (b) P MK-nın büro yığıncaqlarında Bağirovun hər hansı məsələdə etiraz etməyə çalışanları təhqir etməsinin, qorxutmasının, habelə hədələməsinin dəfələri şahidi olmuşam.

Sual: 1948-ci ildə siz Azərbaycan SSR DTN istintaq şöbəsinin rəisi işlədiyiniz dövrdə Hüseynov Mirzə Hüseyn oğlu həbs olunmuşdu. Onun həbs olunmasına və DTN-nin daxili həbsxanasında saxlanılmasına səbəb nə idi?

Cavab: Azərbaycan SSR DTN istintaq şöbəsinin rəisi kimi mənə məlumdur ki, Hüseynov Mirzə Hüseyn oğlu qeyri-qanuni olaraq Bağirovun və Yemelyanovun şəxsi göstərişi əsasında həbs olunub. Hüseynov DTN-nin ikinci şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən həbs olunub, Azərbaycan SSR DTN-nin daxili həbsxanasına salınmışdı. Öz tanışsı Mehmandarovla savaşıması Hüseynovun həbs olunmasına səbəb olmuşdu.

Hüseynovun həbs olunması üçün qərar respublika prokurorluğunun əməkdaşı tərəfindən hazırlanmışdı. Hüseynovun hərəkətləri xuliqanlıq kimi təqdim olunmuşdur. (Azərbaycan SSR CM-nin 103-cü maddəsinin 1 hissəsi). Yaddaşıma məni aldatmırsa, Hüseynov həbs olundandan sonra həmin qərar prokurorluqdan götürülüb, həmin işə daxil edilmişdi.

Hüseynovun xuliqanlıığı ilə bağlı işin təhqiqi prosesində mənə aydın oldu ki, o, qeyri-qanuni həbs olunub. Zərərçəkən Mehmandarov Hüseynovun xuliqanlıığı barədə çox dolaşlıq bir ifadə verib. Şəxsən mən bu işi Mehmandarovun köməyi ilə DTN əməkdaşlarından kiminsə düzüb-qoşduğu və Hü-

~~~~~

seynovun həbsi üçün bəhanə kimi istifadə etdiyi fitnəkarlıq hesab edirəm.

Mənim bu nəticəyə gəlməyimin səbəbi odur ki, Hüseynov həbs olunandan az sonra onun xuliqanlıığı barədə işə (cinayət sübut olunmadığı üçün) xitam verildi. Lakin bundan sonra da Hüseynov uzun müddət həbsdə qaldı və onu əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırmağa başladılar.

Sual: Hüseynovu əksinqilabi fəaliyyətdə günahlandırmaq üçün sizin əlinizdə hansı əsaslar var idi?

Cavab: Heç bir əsasımız yox idi.

Sual: Bəs onda Siz hansı məqsədlə 1948-ci ilin 7 sentyabrında Hüseynovu ittiham edən qərarı təsdiq etmisiniz? Həmin qərarla deyilirdi: "Hüseynov Mirzə Hüseyn oğlu SSRİ-yə qarşı uzunmüddətli casusluq fəaliyyətinə görə təqsirləndirilir".

Cavab: Bu cür qərar çıxarmaq üçün heç bir əsas yox idi. Lakin mən bu qərarı təsdiq etməyə məcbur idim. Çünki Yemelyanov Hüseynovun müqəssir olduğunu sübut etməyi məndən tələb edirdi. Yemelyanov mənə deyirdi ki, Hüseynovu məsuliyyətə cəlb etmək barədə şəxsən Bağirov sərəncam verib.

Sual: Hüseynovun işi üzrə ittihamnamədə göstərilir ki, o, İran konsulluğunun rəsmi nümayəndəsi Şirvani Mansurla əlaqəyə girib. Bu əlaqə nədən ibarət idi və Şirvani kimdir?

Cavab: Şirvani Mansur Azərbaycan SSR DTN-nin agentı idi. Həmin Şirvani bir vaxtlar həqiqətən də İran konsulluğunun təsərrüfat tapşırıqlarını yerinə yetirirmiş. İndi Şirvani sirkdə illuzionçu-manipulyator işləyir. Onun öz şəxsi minik maşını var, o da pul qazanmaq məqsədilə istənilən adamlara xidmət göstərirdi. Araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirilib ki, Hüseynov Şirvani ilə tanış imiş və onun maşınına minibmiş. Şirvaninin

Neft milyonçuları

~~~~~  
cinayətkar fəaliyyəti, xüsusilə də onun Hüseynovla cinayətkar əlaqəsi barədə mənə heç bir şey bəlli deyil.

Sual: İstintaq zamanı hansı əsasla Hüseynovu türk casusunun arvadı ilə əlaqədə taqsırlandırırıdınız?

Cavab: Hüseynovun casus arvadı ilə əlaqəsi barədə taqsırlandırılması üçün heç bir əsasımız yox idi. İstintaq zamanı müstəntiq Kalinin Əlizadə Əşrəfin arvadı Qəmər Əlizadəni türk casusunun arvadı adlandırırdı.

Bütün bunlar Yemelyanovun göstərişi ilə edilirdi. Əşrəf Əlizadə Azərbaycan K (b) P MK-nın keçmiş ikinci katibi idi. Mənə məlumdur ki, Bağirovun və Yemelyanovun göstərişi ilə heç bir əsas olmadan Əşrəf Əlizadənin türk casusu olmasını sübut etmək üçün II şöbədə əməliyyat planı hazırlanırdı.

Sual: Mirzə Hüseynov Sizə SSRİ ərazisinə keçmiş İran demokratları olan uzaq qohumları Rəcəbi Şaban və Hüseynlə bağlı nə cür hərəkət etmək barədə zəng vurub, məsləhət almışdırmı?

Cavab: Hüseynovla mən o, həbs olunana qədər tanış idim. Hüseynov qohumlarının- İran demokratlarının yerləşdirilməsi barədə məsləhət almaq üçün mənə müraciət edə bilərdi. Ancaq mən indi bunu xatırlamıram.

Sual: Hüseynov hansı əsasla karsərə salınmışdı?

Cavab: Dustaq Hüseynov Yemelyanovun göstərişi ilə karsərə salınmışdı. Bu üsulla Yeleyanov onun casusluq fəaliyyəti barədə yalan ifadələrə nail olmaq istəyirdi.

Sual: Nə üçün istintaq zamanı Hüseynova işgəncə verilir?

Cavab: Dustaq Hüseynova işgəncə verilməsi barədə Yemelyanov mənim yanımda müstəntiq Kalininə göstəriş vermişdi. Bu, Yemelyanovun otağında olmuşdu.

Müstəntiq Kalininin istintaq zamanı mənim yanımda

dustaq Hüseynovu bir dəfə döydü. Kalinin və Yemelyanovun Hüseynovu daha neçə dəfə döyməsi mənə məlum deyil. Çünki iş üzrə istintaqı Kalininin birbaşa Yemelyanovun rəhbərliyi altında aparılırdı. Yemelyanov dustaq Hüseynovu öz otağına gecədən xeyli keçmiş çağırırdı.

Sual: Müstəntiq Kalinin Hüseynovu sizin yanınızda hansı məqsədlə döydü?

Cavab: Kalinin Yemelyanovdan nəyin bahasına olur olsun Hüseynovun Azərbaycan K (b) P MK-nın keçmiş ikinci katibi Əsrəf Əlizadə əleyhinə ifadə verməsinə nail olmaq əmri almışdı.

Sual: Sizi Mirzə Hüseynovun 1954-cü ilin 15 iyununda istintaq zamanı verdiyi ifadələrlə tanış edirik:

“DTN-də məni Yemelyanov, Padarov və Kalinin vəhşicəsinə əzişdirildiyi vaxt, bundan əvvəl qeyd etdiyim ifadələrdən əlavə, Axundovun mənimlə söhbət əsasında dövlət sirrini yayadıqları barədə ifadə verməyi tələb edirdilər. Daha sonra Qəmər Əlizadə ilə hansısa cinayət əlaqələri barədə ifadə verməliydim”.

Yemelyanov, Kalinin və siz hansı məqsədlə Hüseynovdan respublika Həmkarlar İttifaqı MK-nın işçisi Axundov, Azərbaycan K (b) P MK-nın katibi Əlizadə barədə təxribatçı, böhtançı ifadələr almağa çalışırdınız?

Cavab: Şəxsən mən Hüseynovun yalnız bir istintaqında iştirak etmişəm. Həmin istintaq zamanı Kalinin Hüseynovdan Əsrəf Əlizadə barədə yalan ifadələr almağa çalışırdı. Hüseynovun başqa istintaqlarında olmamışam. Ona görə də Yemelyanovla Kalinin Hüseynovdan hansı ifadələri tələb etdiklərindən xəbərim yoxdur. Mən belə hesab edirəm ki, Əlizadə əleyhinə ifadələr ona qara yaxmaq, ləkələmək məqsədi güdürdü. Çünki Bağirovun ondan xoşu gəlmirdi.

~~~~~  
Sual: Nə üçün öz xidməti otağınızda rezin dəyənək saxlayırdınız?

Cavab: Mənim otağımda heç vaxt rezin dəyənək olmayıb. Mən rezin dəyənəyi birçə dəfə Yemelyaovun otağında, 1948-ci ildə görmüşəm.

Sual: Nə üçün Yemelyanov Azərbaycanda DTN-də dustaqların döyülməsi kimi cinayətkar təcrübədən istifadə edirdi?

Cavab: Mənə məlumdur ki, Yemelyanov DTN-də Bağirovdan xəbərsiz heç bir iş görmürdü. Şəxsən mən belə hesab edirəm ki, Yemelyanov dustaqların döyülməsi barədə göstərişi Bağirovun əmrinə əsasən verirdi. Dustaqların döyülməsi təcrübəsi, sözsüz ki, çox ziyanlıdır.

Sual: 1949-cu ildə dustaq Zeynal Hüseynovu istintaq zamanı hansı məqsədlə döyürdünüz?

Cavab: Mən bu barədə heç bir şey xatırlamıram, odur ki, Hüseynbəyovun kim tərəfindən döyüldüyünü deyə bilmərəm.

Sual: Sizə Azərbaycan SSR DTN tərəfindən sovet vətəndaşlarının qeyri-qanuni həbs olunması barədə daha hansı fakt məlumdur?

Cavab: 1948-ci ildə Azərbaycan SSR DTN naziri Yaqubovun qərarı ilə psixiatriya üzrə professor Fuad İbrahimbəyov həbs edildi. Sonra onun işi baxılmaq üçün Azərbaycan SSR DTN-nə göndərildi. Nəticə də İbrahimbəyov Azərbaycan SSR CM-nin 72-ci maddəsinə əsasən günahlandırılıb, 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum etdilər. İbrahimbəyov 5 il həbsdə qaldı, 1953-cü ildə həbs olunması üçün kifayət qədər dəlil-sübut, əsas olmadığından onun işinə SSRİ Ali Məhkəməsi tərəfindən xitam verildi.

Kimdən eşitdiyim indi dəqiq yadımda deyil, ancaq deyilənə görə, İbrahimbəyov Bağirovun göstərişi ilə həbs edi-

~~~~~  
libmiş. Eşitdiymə görə, İbrahimbəyov professor Ozeretskovski ilə yola getmirmiş. Ozeretskovski isə Bağirovun evində olarkən o, İbrahimbəyovdan şikayət edir. Bağirov da dərhal İbrahimbəyovun həbs olunması üçün sərəncam verir.

Azərbaycan SSR DTN istintaq şöbəsinin rəisi işlədiyim dövrdə vətəndaşların Bağirovun və Yemelyanovun göstərişi ilə çoxlu miqdarda qeyri-qanuni həbsə alınmasının şahidi olmuşam. Ancaq onların adları indi yadımda deyil.

Mənə məlum olan cinayət faktına diqqət yetirməyi zəruri sayıram. 1930-cu ildə Nuxa-Zaqatala zonasının səkkiz rayonunda silahlı əksinqilabi üsyan başladı. Həmin üsyanın təşkilatçısı və başçısı ruhani ailəsindən çıxmış nuxalı Molla Mustafa Şeyxzadə idi. Üsyan yatırıldıktan sonra üsyanın iştirakçılarna qarşı hərbi çekist əməliyyatı aparıldı. Fövqəladə üçlüyün başçısı Sumbatov idi. Həmin vaxt yüzrlərlə adam həbs edildi, güllələndi və sürgünə göndərildi. Lakin mənə məlum olamyan səbəbdən üsyanın təşkilatçısı Şeyxzadə həbs olunmadı.

1932-ci ilin fevralında Azərbaycan BSI-nin Balakən rayonu üzrə müvəkkili işlədiyim zaman öyrəndim ki, Şeyxzadə Tiflisdədir və Türkiyəyə keçməyə hazırlaşır. Mən Tiflisə getdim. Şeyxzadəni həbs edib, bakiya gətirdim. O vaxtlar məlum idi ki, Şeyxzadənin ingilis və türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi var, üsyanı da onların tapşırığı ilə təşkil edib.Şeyxzadə çox təhlükəli siyasi cinayətkar idi və törətdiyi cinayətlər üçün güllələnməli idi. Mən Şeyxzadəni Bakıya gətirəndən sonra BSI-yə təhvil verdim və bu barədə Sumbatova məlumat verdim. Şeyxzadənin işini BSI-nin müstəntiqi Zeynal Əliyevə tapşırdılar. Mən elə güman edirdim ki, Şeyxzadə güllələnib. Ancaq 1937-ci ildə öyrəndim ki, Şeyxzadə sağ-salamatdır, qohum-əqrabası ilə məktublaşır. Mən heyratə gəldim ki, üsyanın sırayı iştirakçıları (onların arasında elələri də var idi ki,

~~~~~  
Şeyxzadə başlarını aldadıb üsyana qoşmuşdu) Sumbatovun əmri ilə güllələnib, üsyanın başçısı, casus isə sağ qalıb. Mən bu barədə Sumbatovla danışdım. O da özünün elə göstərdi ki, guya Şeyxzadənin belə yüngül cəza ilə yaxa qurtarması onu da hiddətləndirir və söz verdi ki, Şeyxzadənin işinə yenidən baxmaq üçün tədbir görəcək.

Əslində isə Sumbatov bu söhbəti gözdən pərdə asmaq üçün edirdi, çünki Şeyxzadə hal-hazırda sağ-salamatdır. Onun harada yaşadığı mənə məlum deyil, ancaq onu bilirəm ki, Nuxada yaşayan ailəsi ondan məktub alır.

Şahid Hüseynov Mîrzə Hüseyn oğlu:

Sual: Siz nə ilə əlaqədar 1948-ci ildə həbs olunmusunuz?

Cavab: Heç bir cinayət törətmədiyim üçün həbs olunmağımı qeyri-qanuni hesab edirəm.

1912-ci ildə İranda yoxsul kəndli ailəsində anadan olmuşam. 1918-ci ildə atam vəfat edəndən sonra savadsız qadın olan anam üç uşaqla köməksiz qaldı. Odur ki, 1918-19-cu illərdə bizi də götürüb Bakıya köçdü. Bakıda anam məni və qardaşımı Baratı uşaq evinə qoydu. O biri qardaşım Tiflisdə yaşayıb, orada yeməxanaların birində işləyirdi. Üç ildən sonra anam İran təbəəsi olan bir çəkməciyə ərə getdi, bizi də uşaq evindən çıxardıb, öz yanına apardı və məktəbə düzəltdi.

1934-cü ildə Bakı təchizat idarəsində ticarət şəbəkəsinə rəhbərlik edə-edə, xalq təsərrüfatı institutunun hüquq fakültəsində təhsil alırdım.

1933-cü ildə sovet vətəndaşlığını qəbul edib pasport almışdım. 1937-38-ci illərdə böyük qardaşım Nurəli digər İran təbəələri ilə birlikdə İrana sürgün olundu. Mənim qardaşım heç bir cinayət törətməmişdi, o vaxt İran təbəələri kütləvi şəkildə sürgün olduqları üçün o da sürgün olunmuşdu.

~~~~~  
1938-ci ildə hüquq fakültəsini bitirib, vəkil işləməyə başladım. Həbs olunana qədər vəkil işləyirdim.

Həbs olunmağım 1948-ci ilin 25 avqustunda, mənim üçün gözlənilməz bir şəraitdə baş verdi. İndiyədək nə qədər fikirləşirəmsə, həbs olunmağımın səbəbini aydınlaşdırı bil-mirəm. Güman edirəm ki, Azərbaycan KP MK-nın ikinci kati-bi Əşrəf Əlizadənin arvadı Qəmər Əlizadə ilə tanış olduğum üçün həbs olunmuşam.

1947-ci ildə Qəmərin anası Rəşidzadə həbs olunmuşdu. Əşrəf Əlizadənin arvadı Qəmər mənə bir vəkil kimi müraciət edib, anasına kömək etməyimi xahiş etdi. Qəmərin söhbətindən mənə məlum oldu ki, anası, MK-nın və Nazirlər Sovetinin bəzi rəhbər işçilərinin nalayiq hərəkətləri barədə respublika partiya MK-nə məktub yazıb. Həmin məktunda yalnız həqiqəti yazma-sına baxmayaraq, M.C.Bağırovun göstərişi ilə həbs olunub.

Bağırovun Qəmər Əlizadəyə münasibətinə gəlincə Qəmər mənə danışdı ki, Bağırovun ailəsi ilə onların ailəsi bağda birgə yaşadığı vaxt, Bağırov onunla cinsi əlaqəyə gir-məyi tələb edib. Lakin Qəmər onun təklifini rədd edib.

Rəşidzadənin işini müdafiə edə bilmədim. Həbs olun-mamışdan bir gün qabaq Qəmər Əlizadə ilə Stalin prospekti ilə gedirdik. Bu vaxt Bağırov maşınla yanımızdan keçirdi. O, maşını yanımızda saxlayıb, bir mənə, bir də Qəməyə baxdı və yoluna davam etdi. Qəmər Bağırovu görüb çox qorxdı və dedi ki, o, bu işi belə qoymayacaq, başımıza oyun açacaq.

Mən isə buna heç bir əhəmiyyət vermədim. Lakin bu hadisənin ertəsi günü küçəylə gedərkən DTN işçisi Kalinin məni saxlayıb, maşına dəvət etdi və DTN-nin daxili zinda-nına gətirdi. Məni iki gün kamerada saxladılar. Sonra məni Atakişiyevin otağına gətirdilər. Atakişiyev bilirdi ki, mənim-lə şəxsən Yemelyanov özü məşğul olacaq. Atakişiyev onu da

~~~~~  
dedi ki, mən siyasi dustağam və Yemelyanovun dediklərinə diqqətlə qulaq asıb, onun təklifini yerinə yetirməliyəm. Mənimlə söhbətinin sonunda Atakişiyev dedi ki, onun məsləhətlərinə əməl etsəm, hər şey qaydasında olacaq.

Bir neçə gündən sonra mən Yemelyanovun otağına gətirildim. Yemelyanov məndən Qəmər Əlizadə barədə nə bildiyimi soruşdu və dedi ki, Əşrəf Əlizadənin ailəsi cinayətkar ailədir. Mən Yemelyanova dedim ki, həmin ailənin cinayətkarlığı barədə heç bir şey bilmirəm, Qəmər mənə bir vəkil kimi anasının işindən müraciət edib. Həmin iş barədə də mənim məlumatım yoxdur. Onda Yemelyanov mənə bildirdi ki, səni dindirəcəklər və kameraya yolladı. İlk vaxtlar kamerada yaxşı şəraitdə saxlanılırdım. Bir müddətdən sonra müstəntiq Kalinin məni yanına çağırdı. O, tərcümeyi-halımı dinləmək istədiyini bildirdi. Mən tərcümeyi-halım haqqında geniş məlumat verdim, onu da qeyd elədim ki, qardaşım Nurəli 1938-ci ildə İrana sürgün olunub, indi də orada yaşayır. 1946-cı ildə təsadüfən o vaxtlar deyəsən maarif naziri olan Mirzə İbrahimova və Həmkarlar İttifaqının işçisi Ağadadaş Axundova rast gəldiyimdən də danışdım. Onların İrandan məzuniyyətdən qayıtdıqlarını, orada qardaşımı gördüklərini və onun salam göndərdiyini bildirdim. Mirzə İbrahimov və Axundov onu da söylədilər ki, qardaşım sovet quruculuğu əhvalındadır və SSRİ-yə köçmək istəyir. Axundovla bir yerdə böyümüşdük, Mirzə İbrahimovla isə ötəri tanışlığımız var idi.

Mən Kalininə bunları danışandan sonra, o, istintaqı dayandırıb, məni kameraya göndərdi.

Ertəsi gün mən Yemelyanovun və Kalininin yanına gətirildim. Mən içəri girən kimi Yemelyanov Kalinindən otaqdan çıxmağı xahiş etdi. Yemelyanov məndən Mirzə İbrahimovun və Axundovun dövlət sirri səviyyəsində hansı məlumatlar

~~~~~  
verdiklərini bildirməyi tələb etdi. Mən cavab verdim ki, heç bir şey bilmirəm.

Yemelyanov mənə qalmağı əmr etdi. Mən ayağa qalxanda o, yumruğu ilə üzümə güclü zərbə endirdi və alt çənəmin sağ tərəfindəki iki dişimi sındırdı. Sonra qapını açıb, tanımadığım bir leytenantla məni aparmağı əmr etdi. Familiasını bilmədiyim nəzarətçi gəlib məni kameraya apardı.

Həbs edildiyim barədə qərar olmadan iyirmi günədək həbsxanada saxlanıldım. Sonra Kalinin mənə qərarı göstərdi. Qərarla prokurorun sanksiyası vardı, ancaq nə qərarın məzmunu, nə onun kim tərəfindən tərtib olunduğunu, nə sanksiya verən prokurorun adını xatırlayıram. Bircə o yadımdadır ki, qərarla mənim Mehmandarovu döyməyim göstərilirdi və mən xuliqanlıqda və bədən xəsrəti yetirməkdə günahlandırılırdım.

Bundan sonra məni Kalinin və istintaq şöbəsinin rəisi Padarov dindirirdi. Bəzən istintaq vaxtı Yemelyanovda gəlirdi. Məni, demək olar hər gecə istintaq edirdilər və demək olar ki, hər dəfə Kalinin və Padarov məni möhkəm əzişdirirdilər. Onlar məni çox vaxt Kalininin otağında rezin dəyənəklə döyürdülər. Onlar rezin dəyənəyi bəzən stolun siyirməsindən və bəzən də dolabdan çıxarırdılar. Padarov və Kalinin məni yerə yıxır, şalvarımı siyirib, növbə ilə kütəkləyirdilər. Biri döyüb yorulanda, o birir başlayırdı.

Bundan əlavə Padarov o vaxta qədər yumuruqlayıb təpikləyirdi ki, mən ayaq üstə dayana bilmirdim, çox vaxt ağzımdan qan gəlirdi. Padarov fiziki cəhətdən çox qüvvətli idi. Bir dəfə o, Kalininə dustaqları bədənlərində iz qalmadan əməlli-başlı döyməyi öyrədəcəyini söylədi. Padarov məni qolları üstə alıb var qüvvəsi ilə döşəməyə çırpdı. Mən uzun müddət yerimdən qalxa bilmədim.

Bir dəfə Padarov və Kalinin məni təyyarə amortizatoru

~~~~~  
ilə döydülər. Amortizatorun içində rezin vardı, üstündən isə nazik sim dolanmışdı. Əllərimdə, ayaqlarımda bu günə qədər cəlladların – Yemelyanov, Padarov və Kalininin kəmərlərinin izi qalıb. Məni daha rahatlıqla əzişdirmək üçün bəzən qollarıma qandal vururdular. Yemelyanovun, məni döyməsindən ay yarım sonra o, yenidən məni döydü. O, Kalininin otağına gəldi. Padarov bu zaman məni rezin dəyənəklə döydü. Yemelyanov isə başımın üstündə dayanıb soruşurdu: “Qəmərin sənə nə dediyin deyəcəksən, ya yox?” Mən cavab verdim ki, heç bir şey bilmirəm. Yemelyanov yumruğu ilə peysərimə zərbə endirdi, özü də yerə sərildi. Mən gördüm ki, o, həddindən artıq sərxoş vəziyyətdədir. Padarov onu yerindən qaldırdı. Yemelyanov çıxıb getdi, məni kameraya qaytardılar. Mənim döyüldüyümü Atakişiyev də bilirdi. O, məni yanına çağıraraq deyirdi: “əgər Mirzə İbrahimov, Axundov və Əlizadə Qəmərlə barədə yalan ifadə verməsən, səni burada – DTN-də öldürəcəklər, ailəni də sürgün edəcəklər”. Yemelyanov kimi Atakişiyev də məni Bağirovun göstərişi ilə həbs etdiklərini söyləyirdi. Odur ki, qarşıda iki yol var: ya göstərilən adamlar barədə rələb olunan ifadəni verməlisən, ya da ölməlisən. Mən bildirdim ki, heç kimə böhtan atmayacağam.

Daxili həbsxanada mən təkadamlıq kamerada, bəzən də adları xatırımda olmayan dustaqlarla qalırdım.

İstintaq zamanı Kalinin və Padarov casus olmağım, casuslara – İran təbəələri, İran konsulluğunun rəsmi əməkdaşı Mansur Şirvani, Şaban Rəcəbi və onun oğlu Hüseynağa ilə əlaqələrim barədə ifadə verməyi tələb edirdilər. Mən bildirdim ki, heç bir casus- İran təbəəsini tanımıram, Şirvaninin də İran konsulluğunun rəsmi əməkdaşı olduğundan da xəbərim yoxdur. Onu bilirəm ki, M.Şirvaninin şəxsi maşını var idi, o da pulla istənilən adamı ürəyi istəyən yerə aparırdı. Mən onun

~~~~~  
maşını almaq fikrinə düşdüm və ondan ev telefonu nömrəsini aldım. Telefon nömrəsi indi məni xatirimdə deyil. Maşını ondan ala bilmədim, çünki həbs olunmuşam. Şirvani isə bu günədək həbs olunmayıb, şirkdə işləyir. Şirvaninin harada yaşadığını mən bilmirəm.

Şaban Rəcəbi və onun oğlu anamın uzaq qohumlarıdır. 1948-ci ildə onlar mənim mənzilimə gəlib İran demokratları ilə birlikdə sərhədi keçdiklərini bildirdilər və SSRİ-də yaşamaq üçün rəsmi icazə almaq məqsədilə hara müraciət etmək barədə məsləhət istədilər. Onlar ikisi də- ata da, bala da savaqsız idilər. onlar mənim mənzilimə gələn vaxt qonşum Vera Polivanova və qulluqçu Aleksandra Davidova da bizdə idi. Polivanova hal-hazırda 9 yanvar küçəsindəki 23 №-li evdə yaşayır, Davidova da haradasa, Bakıda yaşayır. Həmin qadınlar Azərbaycan dilini çox yaxşı bilirlər və Rəcəbi ilə söhbətim zamanı əvvəldən axıradək mənim yanımda olublar. Onların yanında Rəcəbi mənə söylədi ki, onun İran demokrati olmağı barədə sənədi var. O mənə bir kağız göstərdi, orada onların həqiqətən də İran demokratları olması göstərilirdi. Mən həmin dəqiqə Padarova zəng vurub, nə eləmək lazım gəldiyini soruşdum. O mənə dedi ki, Rəcəbiləri DTN-nə göndər. Mən də ata-oğul Rəcəbiləri DTN-ə yola saldım. Mən Padarova ona görə zəng çaldım ki, onunla çoxdan tanış idim. Rəcəbilərin sonrakı aqibətindən xəbərim yoxdur. Mənim Padarovla və Rəcəbilərlə nə danışdığımı Polivanova və Davidova, eləcə də Bakıda haradasa yaşayan ata Rəcəbi də təsdiq edə bilər.

1948-ci ildən sonra mən Rəcəbini görmədiyim üçün onun harada yaşadığını deyə bilmərəm. Eşitmişəm ki, oğlu ölüb. 1948-ci ildə onun 16 yaşı var idi.

Mən həbsxanada cəmi 11 aydan bir qədər çox qaldım. Sonra mənə elan elədilər ki, SSRİ DTN yanında xüsusi yığınca-

ğın qərarı ilə 5 il müddətinə həbs düşərgəsinə göndərilirəm.

DTN daxili həbsxanasında olduğum zaman istintaqda döyüləndən sonra türmənin tibb işçiləri mənə kopres-tə-pitmə qoyub, yaralarımaya yod vururdular. Mənə tibbi yardım göstərəninin adını təəssüf ki, bilmirəm. Bir dəfə bərk əziş-diriləndən sonra kamerada uzanmışdım, ayağa qalxa bilmirdim. Nəzarətçi bunu həbsxana rəisinə- podpolkovnikə bildirdi. Rəis kameraya gələndə mən istintaq zamanı döyüldüyümü ona bildirdim. O, əmr etdi ki, mənə su versinlər.

Mənə istintaqın başa çatması barədə protokol təqdim edəndə, işi məhkəməyə göndərəcəklərini bildirdilər. İstintaq işi qovluğa tikilmiş və nömrələnmişdi. Mən istintaqın başa çatması barədə protokolu imzaladım, məhkəmə zamanı günahsızlığımı sübut edəcəyimə ümid etdim.

Azərbaycan cinayət prosesual məəcəllənin 204-cü maddəsinin tələblərini yerinə yetirərkən hərbi prokuror Konstanyan iştirak edirdi. Ona Yemelyanovun, Padarovun və Kalininin məni amansızcasına döydüklərindən danışdım. Konstanyan mənə inanmadı və qulaq asmaq belə istəmədi. ondan başqa mən türmədə və DTN binasında prokuror görmədim.

Mən Maqadan şəhərindəki düşərgənin 18-ci bölməsində saxlanılırdım. Cəza müddətində heç bir qanun pozuntusuna yol vermədiyim üçün 1952-ci ilin 17 sentyabrında düşərgədən azad edildim. Lakin mənə Maqadandan kənara çıxmaq qadağan edildi və mən ayda iki dəfə xüsusi komendaturaya gedib qeyd olunmalı idim. 1954-cü ilin 28 martında Maqadan şəhəri DTN İdarəsinin xüsusi komendaturası məni sürgündən azad etdi və mən Bakı şəhərinə gəldim.

Hələ istintaq altında olduğum vaxt Kalinin mənə bildirdi ki, Şahmərdanovu döymək və xuliqanlıq etmək üstündə mənə açılan işə xitam verilib, çünki orada cinayət tərkibi

yox imiş. Beləliklə, mən xuliqanlığa görə həbs olunmamışam, rəsmi sənədlərdə isə tutulmağımın səbəbi kimi yalnız xuliqanlıq göstərilib. İstintaq zamanı məni casusluqda təqsirləndirdilər və 5 il müddətinə xüsusi təhlükəli ünsür kimi düşərgəyə göndərildilər.

Mən indi bir daha bildirirəm ki, mənim heç bir təqsirim yox idi. Xahiş edirəm, Bağirovun göstərişi ilə mənə verdikləri vəhşicəsinə işgəncələrə görə Yemelyanov, Padarov və Kalinin kimi cəlladlar ən ciddi cəzaya layiq görülsünlər.

Şahid Çuraşov Vasili İvanoviç

1932-ci ildən 1954-cü ilədək Azərbaycan Baş Siyasi İdarə, “NKBD”, DTN və DTN orqanlarında işləyib.

Sual: Məhkəmə işlərinin saxtalaşdırılması və Azərbaycan DİN orqanlarında qeyri-qanuni istintaq metodları, üsulları barədə nə bilirsiniz?

Cavab: 1936-38-ci illərdə mən “NKVD” –də əməliyyat müvəkkili işlədiyim vaxtlarda kütləvi həbslər həyata keçirilirdi. Bu həbslər müvafiq olaraq yoxlanılmış materiallar əsasında yox, əksinə, dustaqların yoxlanılmamış ifadələri əsasında aparılırdı.

Azərbaycan SSR “NKVD”-sində qabaqlar həbs olunmuş şəxslərin yoxlanılmamış ifadələr əsasında aparılan kütləvi həbslərlə yanaşı, istintaq zamanı dustaqların amansızcasına döyülməsi və qanunla qadağan edilmiş digər üsullar tətbiq edilirdi. Dustaqlara çox vaxt “stoyka” üsulu, yəni onları bir neçə sutka boyu dindirmək və həmin müddətdə oturmağa qoymamaq tətbiq olunurdu. Bu üsulla dindirilən dustaqların qan dövrəni pozulur, ayaqları şişib kündəyə dönürdü. Bu işgəncəyə çox az adam tab gətirirdi, çoxu huşunu itirib yığılırdı. Müstəntiqlər bu qanunsuz üsulları tətbiq etməklə

Neft milyonçuları

~~~~~  
dustaqlardan özlərinə sərfəli olan yalan ifadələr almağa nail olur, sonra da bu yalan ifadələrdən günahsız adamların həbs olunması üçün istifadə edirdilər.

İstintaq zamanı dustaqların hələ azadlıqda olan şəxslərin antisovet təşkilatının üzvü olması barədə ifadə verməsinə nail ola bilməyən müstəntiqlər pis işçi hesab olunurdu.

“NKVD” işçilərinin bir yığıncağı yadıma düşür. Həmin yığıncaqda xalq komissarı Sumbatov az adam tutan işçilər barədə böyük bir nitqlə çıxış etdi. Sumbatov hansı üsulla alınmasından və həqiqətə nə qədər uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq dustaqlardan hələ azadlıqda olanlar barədə yalan ifadə almağı tələb edirdi.

Dustaqların istintaqı barədə isə Sumbatov deyirdi ki, “NKVD” orqanları tərəfindən həbs edilmiş bütün dustaqlar xalq düşmənidirlər, onlardan cinayətkar əlaqələri barədə ifadəni hər hansı üsulla istər qanuni, istərsə də qanunsuz yolla almaq zəruridir.

1938-ci ilin əvvəllərində mən işdən gecə saat ikidə çıxdım. Adətən əməliyyat işçiləri işdən səhərə yaxın çıxır və gündüz istirahət edirdilər. Mənim işdən “vaxtsız” getməyimdən xəbər tutan xalq komissarının müavini Borşev məni yanına çağır, layiqsiz sözlərlə təhqir edib bildirdi ki, mən şübhəli adama oxşayıram, çünki dustaqları gecə vaxtı dindirmirəm. Sonra Borşev dedi: “Gərək dustağı flan-flan eləyəsən”.

Mən Borşevin göstərişini o vaxt belə daşa düşdüm ki, gecələr dustaqları sisteməlik şəkildə dindirməklə onları normal yuxudan məhrum eləməliyik.

O vaxtlar həbslər bu qaydada rəsmiləşdirilirdi: əməliyyat işçisi dustağın hələ azadlıqda olan şəxsin cinayətkar fəaliyyəti barədə ifadə verməsinə nail olandan sonra arayış tərtib edirdi. Həmin arayış barədə şöbə rəsinə məlumat verildi,

o da həbs olunma barədə göstəriş verirdi. Alınmış ifadələrin doğru olub-olmaması yoxlanılmırdı. Bundan sonra arayışa həbs barədə qərar da əlavə olunurdu. Şöbə müdiri həmin sənədləri mütləq xalq komissarına təqdim etməli idi. O da həbs barədə qərarı təsqid edib orderi imzalayırdı.

Kütləvi həbslər keçirilməsi barədə bu cür cinayətkar təcrübə Sumbatovun, Rayevin və Markaryanın xalq komissarı olduqları dövrdə geniş yayılmışdı.

Şahid Ziyalov Andrey Sionoviç:

(NKVD-də istintaq şöbəsinin müdiri işləyib).

Sual: 1944-cü ildə Azərbaycan CM-nin 72-ci maddəsinin 2-ci bəndi ilə müqəssir bilinib həbs olunan Nəsirov Qulam Abbasovuçin istintaq işi sizə məlumdurmu?

Cavab: Bəli, həmin işin təfərrüfatı mənə məlumdur. O vaxtlar mən NKVD-də istintaq şöbəsinin müdiri idim. Nəsirovun işini aparan müstəntiqin adı isə yadımda deyil.

Sual: Nəsirov nə ilə əlaqədar həbs edilmişdi?

Cavab: Qulam Nəsirov dilinin bəlasına düşmüşdü. O deyirmiş ki, Mir Cəfər Bağirov özünü pis aparır, arvadlarla gəzir, işçiləri döyür.

Sual: Nəsirovun Azərbaycan SSR CM-nin 72-ci maddəsi ilə həbs olunmasına əsas var idimi?

Cavab: Mən belə hesab edirəm ki, Nəsirovu həbs etməyə əsas yox idi və bu barədə Yemelyanova da məlumat vermişdim. Ancaq Yemelyanov etiraz edib dedi: “Ona bir qədər əl gəzdirmək lazımdır”. Nəsirov öz ilkin ifadələrindən imtina edəndən sonra Yemelyanov mənim yanımda onu otağına çağırırdı. (Dindirilmə protokollaşdırılmırdı). Yemelyanov Nəsirovdan tələb edirdi: “Sən hər şeyi boynuna almalısan”. Yemelyanov bir də onun üstündə dururdu ki, Nəsirov Yəgi-

~~~~~  
zarovun və Cəmil Mirzəyevin antisovet fəaliyyəti və onlarla söhbət zamanı Bağirovun nalayiq hərəkətləri barədə verdiyi ilkin ifadəni təsdiq etsin. Nəsirov cavab verdi ki, onun heç bir günahı yoxdur, yenə də onu söyür, üstünə qışqırır hədələyirdi: “Səni şil-şüt edib, güllələyəcəyəm”.

Qeyd etməliyəm ki, Bağirov və Yemelyanov Yegizarovla daim maraqlanırdı.

Sual: İstintaq zamanı müstəntiqlər Nəsirovu döydürdülər. Sizin bunda xəbəriniz var idimi?

Cavab: Nəsirovun döyülüb-döyülməməsi mənə məlum deyil.

Sual: Bu işə daha nə əlavə edə bilərsiniz?

Cavab: Belə bir fəlti xatırayıram ki, 1942-ci, ya da 1943-cü illərdə mənə Əhmədov fəmilialı bir dustaq düşmüşdü. O öz arvadını Azərbaycan Xalq komissarları sovetinin sədri T.Quliyevin mənzilində tutmuşdu, elə onun üstündə də həbs olunmuşdu. O vaxtlar mən “NKVD”-də istintaq şöbəsinin müdirinin müavini idim. Yaqubov dustağı mənə təhvil verəndə dedi: “Onunla əməlli-başlı məşğul olmaq lazımdır”. Mən Əhmədovun istintaqına başladım, o dedi: “Bizi cəbhəyə göndərirsiniz, özünüz isə arvadlarımızı yoldan çıxarırsınız”. Sonra isə danışdı ki, arvadının pis yola düşməsindən çoxdan şübhələnirmiş, çünki cəbhədən gələndən sonra onun çox yüksək şəraitdə yaşadığını görübmiş. O arvadını güdüb, onun görüş vaxtı bir yerdə tutur. Əhmədov T.Quliyevin mənzilinə getdiyini görür və onları görüş vaxtı bir yerdə görür. Əhmədov T. Quliyevin üzərinə atılıb boğazından yapışır, Quliyevin mənzilini qoruyan polis nəfəri özünü yetirir.

Mən Əhmədovu dindirəndən sonra bütün təfərrüfatı yazılıb qeyd etdim. Sonra dustaq Əhmədovu Yaqubovun yanına apardılar. İstintaq protokolunu da məndən aldılar.

Əhmədovun aqibətindən xəbərim olmadı, sonralar onun Kommunist küçəsindəki barın müdiri vəzifəsində işlədiyini öyrəndim.

Şahid Məmməd Mehdiyevin dediklərindən:

Respublikanın və rayonların rəhbər işçilərinin həbsi o vaxtlar Sumbatovun təqdim etdiyi silahı üzrə, Bağirovun göstərişi və sanksiyası ilə həyata keçirilirdi. Şəxsən mən Bağirovun dərkənarı olan həmin siyahıları 1938-39-cu illərdə Markaryanda görmüşəm.

Mən İranda olduğum zaman, sırayı kəşfiyyatçı kimi, konspirasiya məqsədilə Atakişiyevin rezidenturasında görünə bilməzdim, ona görə də onun İranda özünü necə aparması barədə məlumatım yox idi. İrandakı agentura ilə aparılan işin vəziyyətindən də xəbərim yox idi. Ancaq mənə məlumdur ki, Atakişiyev və Quliyev İranda olduqları vaxt onlar bizim kəşfiyyata elə rəhbərlik etmişdilər ki, SSRİ ərazisinə göndərilməsi güman edilən xarici kəşfiyyat agentlərinin biri də aşkara çıxarılmamışdır. Eləcə də xarici kəşfiyyatın SSRİ ərazisinə göndərirdiyi agentlərlə əlaqə kanalları da müəyyənləşdirilməmişdi.

1946-cı ildə Təbrizdə xidməti ezamiyyətim zamanı mən Atakişiyevin mənzilimə gedəsi oldum. Və mənə məlum oldu ki, Atakişiyev və onun arvadı İranda şəxsi varlanma ilə məşğul olurlmuş. Atakişiyevin mənzilində mən müxtəlif qiymətli əşyalara rast gəldim: ona qədər bahalı xalça, çoxlu müxtəlif şal və ipək parçalar, hazır paltar və ayaqqabı, gümüş qab-qacaq və başqa şeylər. Atakişiyev böyük məbləğdə əmək haqqı alsa da, bu qədər şeyi halal zəhmətlə qazana bilməzdi. Bütün bu şeyləri Atakişiyev gömrük nəzarətindən keçmədən və dövlət rüsumu ödəmədən özüylə Bakıya gətirdi. Sürücülər: Rizvan Quliyev, Fadin və başqaları bütün gecəni Atakişiyevin

~~~~~  
gətirdiyi şeyləri vaqondan maşınla, arabayla da Atakişiyevin mənzilinə daşımalı oldular.

Şahid Xentov Pavel Vladimiroviç

Sual: Vətəndaşların əsasız olaraq məsuliyyətə cəlb olunması və cinayət işlərinin saxtalaşdırılması barədə Sizə nə məlumdur?

Cavab: 1942-ci ildə keçmiş nazir Yaqubov köhnə işçiləri yanına çağıraraq dedi ki, Bağirovun göstərişi ilə 1937-38-ci illərdə həbs olunmuş bəzi şəxslərin istintaq protokollarını çıxarıb, həmin ifadələr üzrə vaxtında aşkara çıxarılmamış silahları müsadirə edib, Bakını orada adı çəkilən şəxslərdən təmizləmək lazımdır.

Şəxsən mənə Zaqafqaziyada məhşur olan rəhbər işçi Musabəyovun istintaq protokolu tapşırılmışdı. Musabəyovun ifadələri açıq-aşkar saxtalaşdırılmışdı, ondan əlavə, oraya Serqo Orconikidze barədə böhtançı uydurmalar əlavə olunmuşdu.

Protokollarla tanış olandan sonra mən onların məzmunu barədə şübhələrimi şöbə müdiri Sosinə bildirib, protokolları I xüsusi şöbəyə qaytardım.

1937-38-ci illərdə mən xidməti işlə əlaqədar Borşevin otağında olarkən rəhbər işçi Dadaş Bünyadzadə ilə üzləşdim. Şöbənin işçiləri mənə bildirdilər ki, möhkəm döyüldəndən sonra Bünyadzadə əksinqilabi təşkilatın üzvü olması, həmin təşkilatın digər "üzvləri", əksinqilabi təşkilatın külli miqdarda silahı olması barədə ifadə vermişdir. Ancaq həmin silahı heç kim görməyib və heç yerdə aşkara çıxarılmayıb.

Sual: Dustaqları konkret olaraq kim döyürdü?

Cavab: Dustaqları çox adam döyürdü. Bu təcrübə "NKVD" orqanlarının iş sisteminə daxil olmuşdu. İstintaq şöbəsinin müdiri Rayev də, müstəntiq, böyük fiziki qüvvəyə malik olan

~~~~~  
Qvozdev də dustaqları döyürdü. Dustaqlara işgəncə verənlər arasında zalımlığı ilə xüsusilə seçilən Borisov-Pavlov, Tsinman, Xoren Qriqoryan və b. göstərə bilərəm.

Sual: Sadaladığınız şəxslər konkret olaraq kimləri döyürdülər:

Cavab: Yadımdadır ki, mənim yanımda Tsinman Azərbaycan MİK-nın sədri Əfəndiyevi, Borisov-Pavlov isə Eyyub Qasımvu döymüşdü.

1937-ci ildə inandırıcı olamayan ifadələrə görə Oleq Pavlov həbs olunmuşdu. İş üzrə istintaq zamanı onu elə amasızlıqla döymüşdülər ki, sargılarından ət parçaları qopub düşürdü. İşgəncələrə baxmayaraq Pavlov heç bir ifadə verməmişdi. Odur ki, azad olunmalı idi. Lakin Sumbatov və Rayev buna razılıq vermədilər. Çünki Pavlov möhkəm əzişdirilmişdi və o, bu vəziyyətdə azad olunarsa, onların istintaq aparmaq metodları barədə söz-söhbət çıxa bilərdi. Odur ki, Pavlov, günahı olmasa da, 5 il müddətinə azadlıdan məhrum edildi.

Beləliklə, dustaqları döyə-döyə onlardan özləri və başqaları barədə yalan ifadələr almaq metodu DT idarəsinin rəhbəri Sumbatov, ondan sonra isə Rayev tərəfindən qoyulmuşdu. Bütün bu cinayətkar istintaq aparma metodlarının təşkilatçısı isə Bağirov özü idi.

Dustaqları çox vaxt Bağirov özü dindirirmiş, əgər onlar döyüldükləri üçün öz ifadələrini dəyişirdilərsə və ya ifadə verməkdən imtina edirdilərsə, onda Bağirov deyirmiş: "Deməli, sizi az döyüblər".

Mənə məlumdur ki, 1937-38-ci illərdə Bağirovun sanksiyası ilə Azərbaycanın iştəadlı şairi Səməd Vurğun həbs edilibmiş. Xarakterikdir ki, istintaqın gedişində ondan heç bir şey əldə edə bilmədikdə Bağirov "allah tərəfindən göndərilmiş xilaskar" çıxış etdi və onu həbsdən azad etdi. Ancaq

Neft milyonçuları

~~~~~  
onun əleyhinə material toplamağı özü icazə verdi. Yemelyanov 1952-ci ilədək bu işlə məşğul olurdu.

Bağırovun adi adamların həbs edilməsinə necə laqeydliliklə və soyuqqanlıqla yanaşdığını sübut edən bir hadisəni də danışmaq istiyirəm:

1942-43-cü illərdə şöbə müdiri Nikolay Xocayev mənə Bağırovun göstərişi ilə tutub saxlanılmış dustağı təhvil verdi. Həmin adamın familiyası indi yadımda deyil.

Həmin adam ya Rostovun, ya da Taqanroqun partiya işçisi idi, Bakıdan keçib Orta Asiyaya yollanırdı.

Azərbaycan KP MK-ya müraciətlə maddi yardım göstərilməsini xahiş etmək istəyirdi. Maşınla oradan keçən Bağırov həmin adamı MK-nın binası qarşısında görüb, nədənsə onu şübhəli adam hesab etdi və araşdırmadan onu həbs edib istintaq aparmaq barədə sərəncam verdi. Həmin adamı tutub, heç bir sanksiya və qərar olmadan, tamamilə əsassız olaraq iki gün ərzində nəzarət altında saxladılar.

Səhv etmərsə, 1943-cü ildə “NKVD”-nin 2-ci xüsusi şöbəsinin fəaliyyətini yoxlamaq üçün SSRİ “NKVD”-sinin şöbə müdiri, Ali Sovetin deputatı çoxlu özbaşnalıq və pozuntu üzə çıxartdı.

Həmin şöbənin işçisi Pyotr Karpen mənə danışdı ki, Yemelyanov və 2-ci xüsusi şöbənin müdiri Qriqori Lartsev Qusevə ləkə atmaq qərarına gəlirlər.

Qusev “İnturist” mehmanxanasında, qabaqcadan əməliyyat texnikası ilə təchiz olunmuş nömrədə yerləşdirildi. Orqan işçisi Belov öyrədilib onun yanına göndərildi. Qusevlə intim əlaqəsi zamanı gizlicə şəkli çəkildi. Qusev Moskvaya gedəndən sonra Belovanın onunla yaxınlığından bəhs edən məktubun surəti çıxarıldı.

Nəticədə Qusev Bakıdan göndərilən işsaedici materialla-

~~~~~  
ra əsasən orqanlardan xaric edildi.

Mənə məlumdur ki, Bağirovun göstərişi ilə Yemelyanov respublikanın rəhbər işçilərinə ləkə atmaqla məşğul olur, bunun üçün onların otaqlarına xüsusi əməliyyat texnikası yerləşdirildi. Məsələn, mənə məlumdur ki, keçmiş MK katibləri Həsənov, Əlizadə, BK katibi Qindin və bir çox nazirlərə bu yolla nəzarət edilirdi.

Bakıda və Dağıstanda DİN orqanlarında işləmiş, hal-hazırda təqaüd olan, Bakıda Myaskinov küçəsi, ev 4-də yaşayan Hüseyn Rzayev danışdı ki, o, bir vaxtlar Bağirovla eyni alayda xidmət edirmiş. Həşrətxanda olan zaman Bağirov İran təbəələri ilə ünsiyyətə girmiş. İran təbəəsi, hazırda İranda yaşayan tacir Zeynalabdinin mənzilində qalır. O vaxtlar Bağirov alay komandiri Qəzənfərovun arvadı ilə gəzirmiş. Sonralar Qəzənfərov əleyhinə iş açır. Nəticədə Qəzənfərovu güllələdilər, arvadını isə Bağirov aldı.

Bundan əlavə, Rzayev mənə danışdı ki, Bağirov Azərbaycan KP MK-da öz otağında qospitalda müalicə olunan, bundan istifadə edərək bir günlüyə yaxın rayonlardan birinə qohumlarını görməyə gedən Sovet Ordusu zabiti şəxsən özü döyürmüş. Zabiti döyən zaman Yaqubov və şəhərin keçmiş komendantı Hüseynov da onun yanında olmuş.

Sual: DT naziri Ququçıyanın məhkəmə işlərini saxtalaşdırılması barədə sizə nə məlumdur?

Cavab: 1947-50-ci illərdə mən Dağıstan muxtar respublikasının DİN-də banditizmlə mübarizə şöbəsində baş əməliyyat müvəkkili işləyirdim.

1948-ci ildə Ququçıya Dağıstan DİN-nə nazir təyin olundu. Onun öz sözlərindən belə məlum olurdu ki, o, Beriya ilə çox yaxın münasibətdə imiş. Ququçıya Dağıstanda öz işinə "İran şpionajı" adlanan uydurma bir cinayət işi ilə başladı. Bu iş üzrə

Neft milyonçuları

~~~~~  
böyük bir qrup çəkmətimizləyən həbs olundu. Onları döyüb, düşmənçilik fəaliyyəti barədə ifadə verməyə tələb edirdilər. Yadımdadır ki, axırda bu iş bir prokuror qarışdı və müəyyənləşdirdi ki, bu iş üzrə istintaq qeyri-qanuni üsullarla aparılıb. Bu işin nə ilə nəticələndiyindən xəbərim yoxdur.

DİN-də işlədiyim zaman hələ 1951-ci ildə mən Yemilyanovun adına raport təqdim edərək, orada 1 şöbənin işində olan əyər-əskiklər, agentura üzrə işlərin yarıtmaz vəziyyətdə olamsı və digər ciddi məsələlərdən bəhs etmişdim. Lakin Yemilyanov məndən narazı olduğu üçün iş onunla nəticələndi ki, məni orqanlardan xaric etdilər.

Mənim Yemilyanovdan Bağirova yazdığım şikayətlər Yemilyanovun özünə qayıdırdı.

Sahid Nəsirov Qulam Abbas oğlu

1940-ci ildə mən əkinçilik üzrə xalq komissarının müavini işləyirdim. Sonra orduya çağırıldım və diviziya partiya komitəsinin katibi oldum. Yataqlı xəstəliyinə tutulduğumdan sağalandan sonra qospitalın komissarı təyin olundum və Bakıda qaldım.

1942-ci ilin 31 yanvarında "NKVD" orqanları tərəfindən həbs edildim və daxili həbsxanada nəzarət altına alındım. Mənim işim üzrə istintaqı xalq komissarı Yaqubovun və onun müavini Yemilyanovun rəhbərliyi ilə Əliyev, Məmmədov və Xoren Qriqoryan aparırdı.

İstintaq prosesində məni sisteməlik olaraq döyürdülər, özümə və başqalarına böhtan atdırmağa nail olmaq istəyirdilər. Hər üç müstəntiq məni kətləkləyirdi. Şəxsən Yaqubov özü məni 4-5 dəfə, Yemilyanov 8-10 dəfə dindirilmişdi. Mən Yaqubovdan xahiş etdim ki, məni döyməsinlər, axı mən dözməyib özüm və başqaları barədə olmayan bir şey deyər

~~~~~  
bilərəm, böhtan ata bilmərəm. Ancaq onlara da elə bu lazım imiş, mən bunu sonra başa düşdüm.

Yemelyanov məndən sistemativ şəkildə tələb edirdi ki, mən əkinçilik üzrə xalq komissarlığında gizli əksinqilabi təşkilat olması, birinci müavin Yegizarovun həmin təşkilatın üzvü olması barədə ifadə verim. Yemelyanov mənə belə deyirdi: "Sizin komissarlıqda düşmən təşkilat var. Həmin təşkilat barədə danış. Sənin və Yegizarovun düşmənçilik fəaliyyətiniz artıq bizə məlumdur".

Müstəntiq Məmmədov isə deyirdi: "Böyük Leninin qədrinə and olsun, Stalinə and olsun, sizin təşkilatınızı darmadağın edəcəyik". Sistemativ işgəncələrə tab gətirməyərək, mən özüm, Yegizarov və başqaları haqda yalan, böhtan dolu ifadə verməyə məcbur oldum. Əslində isə, nə mən, nə Yegizarov, nə də verdiyim ifadədə adı çəkilən şəxslər heç bir əksinqilabi fəaliyyətlə məşğul olmurdular.

Mənim cinayət işim xüsusi komissiyaya göndərildi. Oradan da yenidən araşdırılmaq üçün geri qaytarıldı. Orda mən 1943-cü ildə verdiyim ilkin ifadədən imtina etdim və onu işgəncələr nəticəsində verdiyimi söylədim. Bundan sonra məni prokuror Seliverstov dindirdi. O mənə bildirdi ki, "Sən səfehşən, nə üçün hər şeyi boynuna almırsan".

Danışığından məlum oldu ki, məni mühakimə etmək üçün onada təzyiq göstərilib. İfadələrimdən imtina etdikdən sonra Yemelyanov mənə bildirdi: "Mən sizi qəsdən mühakimə edəcəyəm".

İş geri qayıdandan sonra Yaqubov məni yanına çağıraraq söz verdi ki, 7-9 gündən sonra azad olunacaqsan, çünki sənin məsələnin prokurorluqdan Azərbaycan KP MK-ya keçirilib. Lakin bundan sonra mən tam bir il də həbsdə qaldım və mənim məsələm ikinci dəfə xüsusi yığıncağa göndərildi və həmin

Neft milyonçuları

~~~~~  
yığıncaq mənim azad olunmağım barədə qərar çıxardı. Mən sonralar öyrəndim ki, mən bir il həbsdə ona görə qalmışam ki, Bağırov mənim azad olunmağıma razılıq vermirmiş.

İmtina etdiyim ilkin ifadələrdən və mənimlə düşmən münasibətdə olan Şabanbəyovun ifadələrindən başqa mənim əleyhimə heç bir dəli-sübut olmamasına baxmayaraq, mən əksinqilabi fəaliyyətə günahlandırıldım və indiyədək də həmin günah üstümdən götürülməyib.

Mən həbsxanada olarkən ilkin istintaq zamanı Cəmil Mirzəyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi, yəni Bağırov haqqında iyrənc böhtanlar, hədyan danışdığını bildirəndə mən Mirzəyevin mənə söylədiyi aşağıdakı faktlar nəzərdə tuturdum: Bir dəfə Mirzəyev mənə danışdı ki, Bağırov MK-nın xüsusi bölməsinin müdiri Novikova ilə yaşayır. Daha sonra bildirdi ki, Bağırov o vaxtlar Azərbaycan dövlət nəzarəti üzrə xalq komissarı olan Zəhra Əlizadə ilə intim münasibətdə imiş. Mirzəyev axırda mənə dedi ki, məni Bağırovun Zəhra Əlizadə ilə intim münasibətdə olduğunu danışdığım üçün həbs etmişlər. Mən həbs olundandan sonra sarsıntıya, gərginliyə dözməyən arvadım vəfat etdi, bacımı iflic vurdu. Özüm işgəncələrə məruz qaldım, partiyadan xaric olundum, hələ də bərpa olunmamışam.

İstintaq prosesində işgəncələrə dözməyərək Bağırov Qəmbər Bağır oğluna böhtan atmışam. Demişəm ki, Qəmbər Bağirov Mir Cəfər Bağirova böhtan atır, deyir ki, o, Azərbaycanı hədə-qorxu, həbslər və güllələnmə ilə idarə edir. Nəticədə mayor rütbəsində hərbi xidmətçi olan Qəmbər yatalaq xəstəliyindən xəstə yatan zaman həbs olundu.

Hal-hazırda Qəmbər Bağirov hansı rayondasa avto-traktor məktəbinin direktorudur.

Sual: Mirzəyevin M.C.Bağırov barədə nə dediyini bizə ətraflı danışın.

Cavab: Mirzəyev mənə danışmışdı ki, 1923, ya da 1924-cü illərdə o, gəmi ilə Lənkərana gedərkən Bağirovun dəstəsində imiş. Novikova da həmin dəstənin tərkibində gəmidə imiş. Mirzəyev Novikovaya yaxınlıq etmək istəyib, bu da Bağirovun qəzəbinə səbəb olub, çünki Novikova onun oynaşı imiş. Bax elə bu söhbət Birinci katibə qarşı atılmış böhtan və iftira kimi qəbul edilmışdi.

Şahid Səfərov Əliağa Məşədi Əli oğlu

Mən 1936-cı ilin 5 avqustunda “NKVD” orqanları tərəfindən həbs olunmuşam. Həbs olunana qədər Əli Bayramlı rayonu Şıxsalahlı kənd sovetinin Qaraturqay kəndində kolxoz sədri vəzifəsində işləyirdim. Məni antisovet, əksinqilabi müsəvat təşkilatının üzvü olmaqda və Azərbaycan Sovet hakimiyyətini devirmək üçün silahlı üsyan hazırlamaqda günahlandırıdılar. Nə ilkin istintaq, nə də məhkəmə zamanı mən özümü günahkar hesab etmişəm, çünki heç vaxt heç bir əksinqilabi təşkilatın üzvü olmamışam. Mən yoxsulluqla böyümüşəm. Sovet hökuməti məni fəal işçi kimi irəli çəkib, kolxoza sədr təyin edib. Məhkəmə zamanı mənə əksinqilabi təşkilatın üzvü olmaqda taqsırımı boynuma almağım barədə altı istintaq protokolu təqdim etdilər. həmin protokolları istintaq zamanı mənə imzalatmışdılar. Çünki məni hurşumu itirənədək döyürdülər, mən özümdə olmayanda isə müstəntiqlər mənə qol çəkdimişlər.

Bundan əlavə, istintaq rus dilində aparılır, tərcüməçidən idtifadə olunmurdu. Xanlarov və Qavrilov azərbaycanlı deyildilər, mən də rus dilini bilmirdim. “Xleb” və “voda” sözlərindən başqa rus dilində heç nə anlamırdım.

İstintaq aparən əməliyyat müvəkkili Xanlarov, xüsusi şöbənin rəisi Qavrilov və Gerasimov familiarlı bir rəis məni

Neft milyonçuları

~~~~~  
sistematik olaraq döyürdülər. 8 gün məni “stoyka” saxladılar. Bu o demək idi ki, barmaqlarımın ucunda, əlləri yuxarı qaldırılmış vəziyyətdə uzun müddət saxlayırlar. Nəticədə mənim ayaqlarım şişdi və dəhşətli ağrıdan özümü itirib yerə yıxıldım. Mən yerə yıxılan kimi, hara gəldi vurmağa, təpikləməyə başladılar. Amansızcasına döyüldükdən sonra mən iki həftə qan ifraz etdim.

8 gün ərzində məni konveyer üsulu ilə istintaq edirdilər, yuxudan məhrum olmuşdum, canlı meydə çevrilmişdir, hərəkət edə bilmirdim. Xanlarovun, Qavrilovun və Gerasimovun məni yumuruqla döyməsini adi hal hesab edirdim. Artıq buna bir növ öyrəşmişdim. Sutkalarla ayaq üstə saxlayaraq mənə siqarət çəkməyə də icazə vermirdilər. Su da vermir-dilər. Müstəntiq su da içirdi, siqaret də çəkirdi. İstintaq zamanı məni qolsuz maykada dindirirdilər. Xanlarov siqaretin kötüyünü yanan ucu ilə mənim kürəyimə, boynuma basırdı.

Məni həbs edərkən üst-başımı axtardılar və Xanlarov o vaxtlar torqsindən aldığı qızıl saatımı götürdü. Axtarış protokoluna həmin saat qeyd olunmadı. Mən Xanlarovdan saatı arvadıma verilməsini xahiş edəndə, o məni möhkəmcə döydü və bildirdi ki, “saat artıq sənə gərək olmayacaq, səni onsuz da güllələyəcəklər”.

Həbs olunduğumun 5-ci ayında gecə məni Qavrilov dindirirdi. Etiraf ifadəsi verməyə məcbur edən Qavrilov əvvəlcə məni yumuruqlamağa başladı, sonra naqanını çıxarıb güclü zərbə ilə ağzımın üstündən vurdu. Üç dişim birdən düşdü. Naqanın lüləsi ilə yuxarı dodağımı cırdı, məni qan apardı, bundan sonra məni həbsxana xəstəxanasına göndərüb dodağımı tikdilər, həmin tikişin izi indi də qalmaqdadır. Qavrilovun zərbəsi üst çənəmi zədələdi, o biri dişlərim də tökülməyə başladı. Yuxarı çənəm üçün protez düzəltməyə başladılar.

~~~~~  
Bu işgəncədən sonra mən dözməyib “NKVD” rəisi Sumbatova ərizə yazdım və məni qəbula çağırmasını xahiş etdim. Üç gündən sonra rəis müavini Çurnisin qəbuluna çağırıldım. Mən ona döyüldüyümü bildirdim. O, Qavrilovu çağırıb, günahımı boynuma almayınca məni təkadamlıq kamerada saxlamağı tapşırırdı. Mənə isə bildirdi ki, səni heç kim döyməyib, dişlərini tökməyib. Özün pilləkəndən yıxılıb, dişlərini sındırmısan.

İlkin istintaq zamanı familiyasını xatırlamadığım prokurora müraciət edib, döyülüb işgəncələrə məruz qalmağım barədə danışdım və bildirdim ki, dindirilmə zamanı mən heç bir ifadə verməmişəm, ancaq cinayət işində bir necə istintaq protokolu vardı. Mən prokurora bildirdim ki, həmin protokolları düzgün hesab etmirəm. Prokuror mənim yanımda həmin istintaq protokollarının saxtılığı barədə akt tərtib etdi və məni əmin etdi ki, həmin protokollar ləğv ediləcək. Ancaq məhkəmə zamanı prokurorun həmin aktı işin içində yox idi.

Məhkəmə orqanlarının məni və başqalarını həbs etmək üçün işi necə saxtalaşdırdıqlarını qeyd etmək yerinə düşər.

Müstəntiq Xanlarov, Baxşiyev Baxış, Baxışov Xəlili, Abdullayev Şükürü, Babayev Sədullanı otağına çağırıldı. Əlavə etməliyəm ki, onların hər biri ayrı-ayrılıqda, tək-tək çağırıldı. Müstəntiq məndən soruşdu ki, onları tanıyıram, ya yox? Həmin adamlar bizim qonşu kənddən olduqları üçün mən onları tanıdığımı, bəzən iş üstündə, bəzən də adi həyatda olanlarla rastlaşdığımı söyləyirdim. Məhkəmə zamanı mənə aydın oldu ki, həmin şəxsləri tanıdığımı söyləyərkən, bunu “əksinqilabi təşkilatda birgə iştirak ediblər” şəklində qeyd edirmişlər.

İş üzrə müqəssir bilinənlərin hamısı məhkəmə zamanı özlərinin günahsız olduğunu bildirdilər, istintaqın qanunsuz yollarla aparılmasından danışdılar, əzab və işgəncələrdən sonra verdikləri ifadələrdən imtina etdilər, müstəntiqlərin

~~~~~  
təhriki ilə imzaladıqları protokolları etibarsız hesab etdiklərini bildirdilər.

Sahid Fəracov Əliqulu Səttar oğlu – *(Azərbaycan Respublikası EA-nın kənd təsərrüfatının iqtisadiyyat şöbəsinin müdiri, professor):*

Bütün həyatım boyu tədris müəssisələrində, elmi idarələrdə çalışmışam. Bu müddət ərzində 20-dən artıq elmi əsər yazıb çap etdirmişəm, bütün ömrümü gənc mütəxəssislərin tərbiyəsinə həsr etmişəm. Hələ 1939-cu ildə mənə iqtisadi elmləri namizədi və professor adı verilmişdir. Vətən qarşısındakı xidmətlərimə görə hökumət mükafatlarına: “Qızıl Bayraq” ordeni, “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “1941-45-ci illərdə Böyük Vətən Müharibəsində rəşadətli əməyə görə” medalları ilə təltif olunmuşam.

1948-ci ildə mən Bakı şəhərində Xalq təsərrüfatı institutunun direktoru vəzifəsində işləyirdim. 1948-ci ilin dekabr ayında mənə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetindən özünü oranın işçisi kimi təqdim edən bir kişi zəng vurdu. Familiyasını mənə demədi, mən Respublika Nazirlər Soveti sədri T.Quliyevin sərəncamı ilə təcili olaraq Naxçıvana gedib, kolxozçular və ziyalılar qarşısında mühazirə oxumalıyam. Bu təklifi mən çox razılıqla, sevinclə qarşıladım, çünki zəhmət adamları qarşısında mühazirə oxumağı özümə borc bilirdim, üstəlik də bu mənə Nazirlər Soveti sədrinin adından tapşırılırdı. Ertəsi gün mən Nazirlər Sovetinə getdim. Oradan mənə T.Quliyevin adından Naxçıvana getmək təklifi ilə bağlı məktub təqdim olundu. Bütün zəruri sənədləri və sərhədyanı rayona getmək üçün buraxılmış vəsiqəni hazırlayıb şəhər tezdən qatarla yola düşdüm. Biləcəri stansiyasında DTN orqanlarının əməkdaşı kupeyə daxil olub, məndən sənədlərimi gösətməyi tələb etdi. Bütün sənədlərim və buraxılış vəsiqəm qaydasında idi. Həmin əməkdaş məndən

~~~~~  
hərbi bilet tələb etdi. Mən deyəndə ki, onu özümlə götürməmişəm, o mənim növbəti stansiyada düşürəcəyini bildirdi. Mən DTN əməkdaşının bu cür rəftarına etirazımı bildirdim. Puta stansiyasında o mənə xəbərdarlıq edib bildirdi ki, əgər öz xoşumla qatardan düşməsəm, o, fiziki qüvvə tətbiq edəcək. Mən qatardan düşməyə məcbur oldum və səfərimin baş tutmamasına təəssüfləndim. Puta stansiyasında mənə mülkü paltarda bir nəfər yaxınlaşıb, maşınla məni Bakıya apara biləcəyini bildirdi. Mən qayğısına görə təşəkkür edib, maşına mindim. Bakıya çatanda o, maşını DTN-nin həyətinə sürdü. Məni həbsxanaya salıb, üst-başımı yoxladılar, bütün sənədlərimi alıb, təkadamlıq kameraya itələdilər. Mən qanunsuz həbs olunmağıma etirazımı bildirdim, order tələb etdim, MK-ya, Nazirlər Sovetinə, prokurorluğa şikayət etməyə icazə istədim. Mənə gülüb deyirdilər: "Yerində sakitcə otur". Bütün günü gecə saat 3-dək kamerada oturub qeyri-qanuni həbs olunmağımın səbəblərini özüm üçün aydınlaşdırmağa çalışdım.

Gecə saat 3-də məni Kəmərskinin yanına istintaqa apardılar. Kəmərski məndən Türkiyə kəşfiyyatı ilə əlaqələrim barədə məlumat verməyimi tələb etdi. Mən həbs olunmağımı qeyri-qanuni hesab etdiyim üçün bu işi əməlli-başlı araşdırmağı, mənə qarşı onun əlində olan əşyayi-dəlili təqdim etməyi xahiş etdim. Kəməriski isə türk kəşfiyyatı ilə əlaqəm olduğunu boynuma almağı ısrarla tələb edirdi. O, dövlət təhlükəsizlik nazirinin keçmiş müavini Mustafayevin ögey atası Ömər Faiq Rəşidzadənin 1920-ci ildə türk agentı olması, mənim Ömər Faiqlə cinayət əlaqəsində olmağım və bu əlaqəni son vaxtlaradək davam etdirməyim barədə ifadə verməyə məni məcbur edirdi.

Mən Kəmərskiyə izah etdim ki, Ömər Faiqi 1920-ci ildən Bakı şəhərində texnikum müəllimi kimi tanıyıram. Ömər Faiq milliyətcə türk idi və türkləri SSRİ-dən köçürən zaman

~~~~~  
Türkiyəyə sürgün olunmuşdu. O, Musatafayevin anası Xavər Rəşidzadə ilə evləndiyi üçün SSRİ-dən könülsüz gəldirdi. Mən onda heç bir cinayətkar əməl, xüsusilə də türk kəşfiyyatı ilə bağlı fəaliyyət görməmişəm.

Mənim izzahatım Kəmərskini qane etmədi. O məndən özüm və Ömər Faiq barədə əslində olmayan şey haqqında yalan ifadə verməyi tələb edirdi. Məndən istədiyi ifadəni ala bilməyən Kəmərski səhərə yaxın məni həmin təkadamlıq kameraya göndərdi.

Ertəsi gün mən dindirilmək üçün Kəmərski və Qasımovun yanına çağırıldım. İstintaq zamanı keçmiş nazir Yemelyanov iki dəfə otağa daxil oldu. Qasımov və Kəmərski həmin istintaqda yenidən türk kəşfiyyatı ilə mövcud olmayan əlaqələrimi boynuma almağı tələb edirdilər. Bir də onlar ən çox Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi Əlizadə və dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini Mustafayevə ləkə gətirə biləcək nə isə bir şey danışmağımı istəyirdilər. Kəmərski və Qasımov açıq-aşkar tələb edirdilər ki, Əlizadə və Mustafayevin türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi barədə yalan ifadə verim. Mən təmiz adamlara böhtan atmaqdan imtina etdikdə onlar məni hədələyib, vəziyyətimi pisləşdirə biləcəyimi söylədilər. Yemelyanov otağa girən kimi mənə yaxınlaşıb yumuruğunu stolun üstünə vurub, ünvanıma nalayiq sözlər deyib, əgər Əlizadə, Mustafayev və Ömər Faiq barədə yalan məlumat verməsəm, məni işıq üzünə həsrət qoyacaq və zirzəmidə çürüdəcəyi ilə hədələyirdi.

Mənim istintaqım protokollaşdırılmadı. Mən yenidən həmin kameraya salındım. Gecə məni Qasımovun, oradan da Yemelyanovun yanına apardılar. Qasımovun yanında Yemelyanov mənim üstümə çıırmağa, məni söyməyə başladı. Mən heç kimə ləkə atmayacağımı bildirəndə Yemelyanov məni karsərə salma-

~~~~~  
ğı əmr elədi. Nəzarətçiyə mənim salınmalı olduğum karserin nömrəsini də dedi. Familiyasını bilmədiyim bir nəzarətçi məni bir otağa saldı və soyunmağı təklif etdi. Sonra məni təkcə alt tuman-köynəkdə karserə saldılar. Karser- yorğan-döşəyi olmayan dəmir çarpayı qoyulmuş kiçik təkadamlıq kamera idi. Çarpayı sınıq idi. Onun üstündə nəinki uzanmaq, heç oturmaq belə mümkün deyildi, çünki çarpayının topşəkili dəmirinin düzəldildiyi məftillərin iti uçu adamın bədənini dəlik-deşik edərdi. Mən sement döşəməyə oturmağa ya da ayaq üstə durmağa cəhd etdim. Ancaq qapının deşiyindən məni güdən nəzarətçi mənə döşəməyə uzanmağı əmr etdi. Karserin şüşələri sınıq olduğundan içəri soyuq idi. Mən belə düşünürəm ki, şüşələr qəsdən sındırılıbmış ki, oraya salınan dustaqlar daha çox əzab çəksinlər. Karserdə məni bir sutkaya qədər saxladılar. Bu müddət ərzində mənə nə su, nə yemək verdilər. karserdəki temperatur bayırdakı ilə eyni olduğundan mən möhkəmcə üşümüşdüm. Həmin il qış çox sərt gəlmişdi, hava dəhşətli dərəcədə soyuq keçirdi. Soyuqdan titrəməyə başladım və mənə tibbi yardım göstərilməsini xahiş etdim. Nəzarətçi mənə bildirdi ki, həkimin istirahət günüdür, mənə heç bir yardım göstərilməyəcək. Məni karserdən birbaşa Qasimovun yanına apardılar. Qasimov mənə bildirdi ki, əgər mən onun, Kəmərski və Yemelyanovuntələb etdiyi izahatı verməsəm, vəziyyətim daha da pis ola bilər. O mənə bildirdi: "Bizdə o karserdən də betər yerlər var". Mən başa düşdüm ki, Yemelyanov, Qasimov və Kəmərski mənə qarşı işgəncənin daha da görülməmiş növlərini tətbiq edər, Yemelyanovun dediyi kimi "Zirzəmidə çürüdə" bilərlər. fikirləşdim ki, vəziyyət çıxılmazdır, məni burada öldürə bilərlər, heç kimdə bundan xəbər tutmaz. Karserdə keçirdiyim birinci gecədə mənə o da aydın oldu ki, DTN türməsində işgəncəyə məruz qalan təkcə mən deyiləm. Mən yaxınlıqdakı kamerada saxlanılan bir qadının ah-naləsini,

~~~~~  
çığirtısını, hıçqırıqlarını eşidəndən sonra bu qənaətə gəldim.

Soyuqdan və yuxusuzluqdan çəkdiyim əziyyət məni Qasımova təslim olmağa, onun istədiyi izahatı yazmağa məcbur etdi. Qasimov mənə qələm-kağız verib, öz əlimlə Mustafayevin atalığı Ömər Faiq Rəşidzadənin türk casusu olması və bundan mənimlə yanaşı Mustafayevin, Əlizadənin və Xavər Rəşidzadənin də xəbəri olması barədə yalan yazmağa məcbur etdi. Mən Qasimovun tələb etdiyi şeyləri yazmağa çalışırdım. Lakin yazdıqlarım Qasimovu qane etmirdi. O mənə bildirdi ki, mənim özümü aparmağım və yazdıqlarım barədə Yemelyanova məlumat verəcək. Gündüz kamerada idim, gecə yenə məni alt tuman-köynəkdə karserə atdılar. Gündüz kamerada məni yatmağa qoymadılar, gecə də karserdə soyuqdan yata bilmədim. Səhər Qasimovla Kəmərski məni çağırıdılar. Qasimov bildirdi ki, izahatlarım Yemelyanovu qane etmədi. Mənsə dedim ki, daha yalan uydurmağa mənim halım yoxdur. Gecə məni yenə də karserə saldılar. Səhər demək olar ki, məni hurşsuz vəziyyətdə Qasimovun və Kəmərskinin yanına apardılar. İstintaq zamanı məndən nə soruşulduğunu və mənim nə cavab verdiyimi xatırlamıram. Sonra məni kameraya göndərdilər, mən orda iki gün qaldım, bu müddətdə məni dindirməyə çağırmadılar. Sonra məni Yemelyanovun otağına gətirdilər. Ondan başqa Atakişiyev də, Qasimov da otaqda idilər. Bu dəfə Yemelyanov hiss olunacaq qədər nəzakətli idi, məni Əlizadə, Mustafayev və anası barədə yalan izahat vermək üçün dilə tutdu. Yemelyanov mənə dedi ki, əgər mən DTN tapşırığı ilə Əlizadə, Mustafayev, onun qohum-əqrabası və digər Azərbaycan ziyalıları barədə istənilən məlumatı versəm, məni həbsdən azad edəcək.

Sonra Yemelyanov onu da bildirdi ki, əgər mən onun təklifini rədd etsəm, onda “orqanların qılıncı başımın üstündə hazırdır”.

~~~~~  
Yemelyanov həmin dəqiqə məni azad etmək barədə sərəncam verdi. Lakin mən həbsxanada daha iki, ya üç gün saxlanıldım. Sonra məni Qasimov yanına çağıraraq imzalamaq üçün bir neçə istintaq protokolu verdi. Protokollar qabaqcadan hazırlanmışdır. Qasimov məni tələsdirdiyindən mən protokolları oxuya bilmədim. O mənə bildirdi ki, teatra gecikir, mənim protokolları oxumağımı gözləməyə vaxtı yoxdur. O mənə bildirdi ki, Əlizadə ilə şəxsən M.C.Bağırov özü maraqlanır, bunu nəzərə al. Mən protokolları imzaladım. Bundan sonra mən bir gecə də türmədə qaldım. Səhər məni maşınla Ələt stansiyasına aparıb qatara mindirdilər və Naxçıvana yola saldılar.

Naxçıvandan qayıdandan sonra Qasimov mənimlə bir neçə dəfə görüşüb, Əlizadə, onun arvadı Qəmə, qayını Mustafayev, qaynanası Xavər Rəşidzadə bardə böhtançı məlumatlar verməyi tələb etdi. Mən onlar haqqında yalnız həqiqəti bildirib, dedim ki, onları adi vətəndaşlar, respublikanın məsul işçiləri kimi tanıyıram. Qasimovla son görüşlərimdən birində o bildirdi ki, “Bağırov sənə əlindən çox yanıqlıdır, odur ki, sənə ad-sanını, şöhrətini korlaya bilər”.

Azərbaycan KP MK büro yığıncaqlarından birində xalq təsərrüfatı institutunun işi müzakirə olunan zaman Bağırov səbəbsiz yerə məni təhqir etməyə, söyməyə başladı və dedi ki, mən sovet adamı deyiləm, məni güllələmək lazımdır. Elə oradaca Bağırov məni institutun direktoru vəzifəsindən çıxartmağı təklif etdi.

Mən həqiqətən işdən azad edildim. Hazırda Elmlər Akademiyasında işləyirəm. Türmədə məruz qaldığım işgəncələrin nəticəsi olaraq tez-tez xəstələnirəm.

Şahid Qasimov Eyyub Mikayıl oğlu – *(Fəracovun işini aparan müstəntiq)*:  
~~~~~

“NKVD” orqanlarında 1926-cı ildən işləyirəm. Sovet Ordusunun İrana girməsi ilə bizim orqanların İranda kəşfiyyat və əkskəşfiyyat fəaliyyəti təşkil etməsi üçün geniş imkanlar yaranırdı. Xarici kəşfiyyat orqanlarının gizli əlaqə kanallarını aşkara çıxarmaq üçün İranda bizim agenturayı və rezedenturayı yerləşdirmək müxtəlif vaxtlarda İranda olan keçmiş nazir müavinləri Markaryana, Atakişiyevə və Quliyevə tapşırılmışdı. Lakin onlar kəşfiyyatçılardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmədilər, onlar demokratik rejim yaratmaq işinə kömək adı altında İran demokratik hakimiyyətinin müxtəlif təşkilatlarına göndərdilər. Bizim kəşfiyyatçıların İran demokratları ilə birgə açıq-aşkar fəaliyyət göstərməkləri İrandakı kəşfiyyat orqanlarımızın aşkara çıxarılması ilə nəticələndi.

Kəşfiyyatçılar kimi agentlər də İranda məqsədəuyğun şəkildə işlədilmirdi. İxtisaslı agentlərdən biri olan “Motor”, Atakişiyevin icazəsi ilə demokratların Təbriz polisinin rəisi vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Agentlərin rəsmi vəzifələrə təyin olunmasında buna bənzər hallar dəfələrlə baş vermişdi. İranda agentura və əməliyyat işinin bu cür təşkili nəticəsində “NKVD”-nin də DTN-nin 2-ci şöbəsi xarici təşfiyyat agentlərinin SSRİ ərazisinə göndərilməsi barədə heç bir ciddi məlumat ala bilmirdi. Qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə xarici kəşfiyyat orqanları SSRİ-yə qarşı fəaliyyətlərini gücləndirmişdilər. Bunu İran kəşfiyyatının Zaqafqaziya hərbi dairəsinin qərargahından alınmış şifrəli teleqramı sübut edirdi. Yemelyanovun nazir olduğu vaxtlarda əməli yığıncaqlarda DTN əməkdaşları İrandakı kəşfiyyat işinin yarıtmazlığı barədə məsələ qaldırdılar. Lakin bundan sonra da Atakişiyevin rəhbərlik etdiyi kəşfiyyatın işində dönüş yaratmaq üçün heç bir tədbir görülmürdü. Atakişiyev İranda kəşfiyyatımızın təşkilindən başqa, nə ilə desən məşğul olurdu. Eşitdiyimə görə, Atakişiyev və arvadı

~~~~~  
sistematik olaraq İrandan çoxlu qiymətli şeylər daşıyırmışlar. Bir dəfə mən Atakişiyevin mənzilində İrandan gətirilmiş, hər birinin qiyməti azı 40-50 min manat olan üç xalça gördüm.

“Qubadı” ləqəbli agent Atakişiyevin İrandakı kəşfiyyat işini iflasa uğratmağı barədə ətraflı məlumat verirdi. Həmin məlumatı mən Yemelyanova təqdim etdim. Ona qarşı nə tədbir görüldüyündən xəbərim olmadı.

Mənə məlumdur ki, M.C.Bağırov və S.F.Yemelyanov DTN-nin əkskəşfiyyat şöbəsində Bağırovun xoşu gəlmədiyi adamlardan haqq-hesab çəkmək, onları izləmək, tora salmaq, ləkələmək kimi məkirli məqsədlər üçün istifadə edirdilər.

Yemelyanovun şəxsi agentı “Uralski” ləqəbli Əbdülcanov Qazis Abdumqoviç idi. O əvvəllər gizlicə Çinə getməyə cəhd edərək sərhədi pozmuş və buna görə də dörd dəfə DTN orqanları tərəfindən həbs olunmuşdu. Onun casusluqda şübə doğruran, eləcə də casusluq üstündə məhkum olunan adamlarla əlaqəsi barədə çoxlu materiallar var idi. Lakin mənə aydın olmayan səbəblərə görə “Uralski” barədə bu materiallar araşdırılmırdı. Haqqında danışdığım materiallar “Uralski”-nin şəxsi işindədir. “Uralski”dən 2-ci şöbə xətti ilə heç bir məlumat daxil olmurdu.

Təqribən 1944-46-cı illərdə mən ona rast gəldim. Söhbət əsnasında o mənə bildirdi ki, Yemelyanovun Azərbaycan KP MK-nə verdiyi vəsatətə əsasən onu partiya sıralarına qəbul edib, ona partiya bileti veriblər. 1952-ci ildə “Uralski” DTN orqanları üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyi üçün agentura şəbəkəsindən xaric edildi.

1952-ci ildə Yemelyanovun və onun milis üzrə müavini Cavadovun göstərişi ilə milis işçilərindən ibarət briqada Nuxa, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarına göndərildi ki, Dağıstandan gəlmiş ləzgiləri Dağıstana köçürsünlər. Ləzgi

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
kəndlilərinin köçürülməsi üçün heç bir əsas yox idi. Bir ay ərzində 1500 nəfər sürgün edildi. Bütün bunları mənə DTN Gəncə şöbəsinin rəisi Baxşiyev danışmışdı. O dedi ki, köçürülən adamlar etiraz edir, qohum-qardaşdan ayrı düşdükləri üçün narazılıqlarını bildirdilər.

Sual: Deyin görək agent “İbahimov”un məlumatı haradadır?

Cavab: Elə həmin gün mən məlumatı Atakişiyevə verdim, həmin sənəd daha mənə qayıtmadı. Məncə, Atakişiyev onu aradan götürüb.

Şahid Mehdiyev Məmməd Əbdüləzim oğlu:

Azərbaycan Baş siyasi idarəsi, “NKVD” və dövlət təhlükəsizlik nazirliyi orqanlarında 1930-cu ildən 1952-ci ilədək işləmişəm.

Gəncənin yerli, əsilli-köklü sakini, 1930-cu ilədək partiya orqanlarının, 1930-cu ildən isə siyasi idarə orqanlarının işçisi kimi mənə məlumdur ki, Azərbaycanın bir sıra rayonlarında – Samux, Şamaxor, Tovuz, Ağdam, Zaqatala və b. siyasi və cinayətkar dəstələr fəaliyyət göstərirdi. Həmin dəstələr uzun illər ərzində cəzasız fəaliyyət göstərmiş, əhalini qarət etməklə, soyğunçuluqla, kasıb-kusubu qətlə yetirməklə məşğul olmuşlar. O vaxtlar Bağirovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Fövqəladə Komissarlığı və siyasi idarə orqanlı həmin dəstələrin ləğv edilməsi üçün heç bir ciddi tədbir görmürdü, odur ki, bəzi dəstələr əhaliyə uzun müddət – on ilə yaxın bir vaxt ərzində işgəncə vermişdir.

Dəstələr rayonun Qabaqtəpə kəndində Pirverdinin dəstəsi 1920-ci ildən 1930-cu ilədək tuğyan eləyib. Samur rayonundan Məmməd Qasımın dəstəsi 1924-cü ildən 1930-cu ilədək soyğunçuluqla məşğul olub. 1930-cu ilin əvvəlində Məmməd

~~~~~  
Qasım Samur siyasi idarəsinin müvəkkili Süleymanovu öldürdü, ancaq Məmməd Qasım Qarabaqqal kəndində yaşamaqda davam etsə də, heç bir yerə getməsə də, ona qarşı heç bir tədbir görülmədi. 1931-ci ildə o, gizlicə Türkiyəyə qaçdı.

Şəxsən məlumdur ki, M.C.Bağirov 1928 və 1929-cu illərdə Samurx rayonunda olub, həmin vaxtlarda Məmməd Qasımın bandası cinayətlər törədirdi. Ancaq hansı səbəbdənsə Bağirov həmin dəstənin ləğv edilməsi üçün heç bir tədbir görməyib.

Şamxor rayonunun Qara Cəmili kəndindən olan Rüstəm Ramazanovun dəstəsi 1920-ci ildən 1931-ci ilədək əhalini qarət etməklə məşğul olurdu. Ramazanov kəndlilərdən öz xeyrinə vergi alırdı. Bandit Ramazanovun harada məskən salması hamıya məlum olsa da, onun həbs olunması üçün heç bir tədbir görülmürdü. Bundan əlavə, onun qeyri-qanuni şəkildə işlətdiyi gəmi-bərə də əlindən alınmamışdı.

Başqa cinayətkar dəstələr də neçə illər ərzində geniş əl-qol açaraq, hər bir cəzadan uzaq olaraq cinayət törətməkdə davam edirdilər. Mən belə hesab edirəm ki, banditizm ona görə 1930-cu ilədək ləğv olunmamışdı ki, Azərbaycan SSR siyasi idarəsi orqanları tərəfindən banditizmə qarşı fəal mübarizə aparılmamışdı. Mən bu nəticəyə ona görə gəlirəm ki, 1930-31 –ci illərdən sonra həmin cinayətkar dəstələr cəmi bir neçə ayın içərisində ləğv olundu, - siyasi idarənin 1930-31-ci illərə qədər də mövcud olan qüvvəsi ilə.

Əgər 1930-31-ci illərədək cinayətkar qrupların ləğv edilməsi üçün heç bir tədbir görülmürdüsə, 1930-31-ci illərdə həmin dəstələrin üzə çıxarılması təcrübəsi geniş yayıldı. Bu da bir çox hallarda Sovet hökumətinin ziyanına oldu. Üzə çıxarılan, bir növ qanuniləşdirilən banditlər əhalini daha gizli yox, açıq-aşkar qarət etməyə və öldürməyə başladılar, siyasi idarənin onlara heç bir qadağa qoymamasından, nəzarət

~~~~~  
etməməsindən idtifadə edirdilər.

Banditlərin üzə çıxarılması yalnız Bağirovun göstərişi, icazəsi və sanksiyası əsasında həyata keçirilirdi.

Üzə çıxan dəstələrə silah, hərbi sursat, onlara siyasi idarənin zərbəçi dəstəsinə aidliyi barədə sənəd verilirdi. Bu sənədlərdən istifadə edən banditlər respublikanın bütün ərazisində sərbəst hərəkət edirdilər. Üzə çıxmış banditlərin çoxsu banditizmə qarşı mübarizədə siyasi idarə orqanlarına heç bir yardım göstərmirdilər, əksinə, açıq-aşkar qətl və qarətlə məşğul olurdular. Belə ki, Pirverdinədən bandit Patavalı Hüseyn və Mədət üzə çıxarılmışdı. Onlar 1930-cu ildən sonra da adam öldürməklə məşğul olmaqda davam edirdilər. Xaçbulaq kəndində onlar kəndlilərdən Seyid Muradı və Rüstəmi qətlə yetirdilər, bunun üçün heç bir cəza almadılar, nəticədə yenidən bandaya qayıtdılar. Həmin banditlər bir dəfə üzə çıxarıldıqlarına və sovet hökumətinə qarşı mübarizəni dayandırmadıklarına baxmayaraq, 1931-ci ildə yenidən üzə çıxarıldılar və onlara silah verildi. İkinci dəfə üzə çıxarılmış Patavalı Hüseyn və Mədət siyasi idarənin Nuxa rayon şöbəsinin zərbəçi dəstəsinə qəbul edildilər. Siyasi idarənin orqanlarına heç bir xeyir vermədikləri üçün axırda güllələndilər. 1928-ci ilin sonunda Bağirovun göstərişi ilə qatı cinayətkar Qara Aslan və onun iki yaxın əlaltısı- Ələkbər və Cəmil üzə çıxarıldı, onlara silah verildi. Qara Aslan, Bağirov tərəfindən üzə çıxarılmasından istifadə edərək, cinayətkar dəstə ilə əlaqəni davam etdirir və Şamxor bandasının başçısı Əbdüləlinin ona qarşı siyasi idarədə hazırlanan əməliyyatdan xəbərdar edirdi. Bu xəbəri alan Əbdüləli pusqu qurub siyasi idarənin Gəncə vilayət şöbəsinin rəisi Ələvsət Məmmədovu və milis rəisi Rüstəm Əliyevi öldürdü. Yalnız 1931-ci ildə, Bağirov Azərbaycan SSR Baş siyasi idarəsinin sədri vəzifəsindən çıxarılandan sonra Qara Aslan öz dəstəsilə həbs edilib güllələndi.

~~~~~  
Qara Aslanla birlikdə üzə çıxarılmış, bundan sonra da sovet hökumətinə qarşı vuruşmaqdan ən çəkməmiş bandit Mir Həsən Seyidov, Qara Aslanın həbsindən sonra gizlicə Türkiyəyə qaçdı. Həm də özü ilə müsavat hökumətinin üzvü, Gəncə qubernatorunun oğlu Kamil Rəfibəyovu da apardı.

1945-ci ildə mən İranda olduğum vaxt agent “Gülzar” mənə xəbər verdi ki, Kamil Rəfibəyli türk kəşfiyyatında çalışır.

### ***Şahid Əli Əşrəf Əlizadə***

Geologiya–minerologiya elmləri doktoru, professor, iki dəfə Stalin mükafatı laureatı, Azərbaycan KP MK-nın keçmiş 2-ci katibi, hazırda Türkmənistan dövlət universitetinin geologiya kafedrasının müdiri:

Mir Cəfər Bağirov öz işi və fəaliyyəti barədə kiçik bir tənqiddə də dözmürdü, onun haqqında öz şəxsi fikrini bildirməyə cəsarət edənləri hər cür təqib edirdi. Onu tənqid edənlərə qarşı kinli və amansız olan Bağirov “günah işlədənləri” “yerində oturmağa” çalışırdı.

Bağirov qurbanlarından biri də mən oldum. Buna səbəb o oldu ki, Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olduğum o zaman öz mühakimələrimdə bir qədər müstəqillik göstərüb, Bağirovun nöqteyi-nəzərilə ziddiyyət təşkil etsə belə, öz fikrimi bildirməyə cəsarət etmişdim.

Bu, təbii ki, Bağirova xoş gəlmədi və onun təşəbbüsü ilə, (Azərneftin rəhbərliyini möhkəmlətməyin zəruriliyi bəhanəsi ilə) mən Azərneftin rəisi vəzifəsinə keçirildim.

Bağirov barədə öz evimdə olan söhbət onun mənə və ailəmə amansız divan tutması üçün girəvə oldu.

Bu hadisə 1947-ci ildə baş verdi. Arvadım Qəmər, onun ögey qardaşı Mustafayev (o vaxtlar dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini işləyirdi) və Mustafayevin arvadı Zina mə-

~~~~~  
nim mənzilimdə oturub söhbət edirdik. Otaqda kənar adam yox idi. Hətta qulluqçu da evdə deyildi. Söhbət Bağirovun Zugulbadakı bağından düşdü. Mən dedim ki, Bağirov sadə yaşamaq barədə özgələrinə ağıl öyrədir, özü isə ölkənin müharibədən çıxdığı indiki şəraitdə nəhənf, çoxlu vəsait tələb edən hovuzlar tikdirir. Neft sənayesi işçilərininsə istirahət evi yoxdur. bu hovuzların tikintisinə neft sənayesinin materialları sərf olunur. Həmin tikintidə yüzlərlə əsgər tər tökür. Yaxşı olardı ki, onlar Bağirovun bağında hovuz əvəzinə neftçi fəhlələr üçün istirahət evi tikəydilər.

Mustafayev də mənimlə razı olduğunu bildirdi.

Ertəsi gün Mustafayev dövlət təhlükəsizlik naziri Yemelyanovun yanına çağrıldı. Yemelyanov ona bildirdi ki, mənimlə olan söhbət ona məlumdur. Mustafayevin dediyinə görə o, hətta sözbəsöz həmin söhbəti təkrar edib. Biz başa düşdük ki, söhbətimizə hansı vasitəyləşə gizlicə qulaq asıblar.

Yemelyanov söhbətimizin tam mətni yazılmış sənədi Mustafayevə təqdim edir. Mustafayevsə, bunun ciddi repressiyalarla nəticələnməyini duyaraq, Bağirov barədə söhbəti qətiyyətlə boynundan atır.

Yemelyanovla söhbətdən dərhal sonra Mustafayev dövlət təhlükəsizlik nazirinin müavini vəzifəsindən azad olunur, sonra isə partiyadan xaric edilir. Bundan sonra Bağirov mənə Moskvadan zəng vurub “vicdanı ləkəli olan” Mustafayevlə hər cür əlaqəni kəsməyi və onu evimə buraxmamağı tapşırırdı.

Elə həmin 1947-ci ildə həkim Cavadov Moskvaya imzasız məktub yazaraq, Bağirov və Teymur Quliyev barədə bəzi məlumatlar verirdi. Əsasən onu göstərirdi ki, onlar dəbdəbəli həyat sürür, bağ meyvələrinin alveri ilə məşğul olur və s.

Cavadovun imzasız məktubları Moskvadan Bakıya Bağirovun üstünə göndərildi. Bağirov da həmin məktub müəl-

~~~~~  
liflərini müəyyənləşdirməyi Yemelyanova tapşırırdı. Müəyyən olundu ki, həmin imzasız məktubları arvadı Firuzənin (Firuzə mənim arvadım Qəmərin ögey bacısıdır) və qaynanası Xavər Rəşidzadənin iştirakı ilə həkim Cavadov yazıb.

Bağırovun göstərişi ilə hər üçü – Cavadov, arvadı və qaynanası Xavər həbs edildi. Həm də Xavər qabaqcadan düzülüb-qoşulmuş plan əsasında mənim mənzilimdə, qızı Qəməri yoxlamağa gələrkən həbs edildi.

Qaynanam Xavirin bu şəkildə həbs edilməsi bir daha göstərdi ki, onun mənzilimdə həbs olunması ilə mənə ləkə atmaq istəyirmişlər. Bundan sonra mən Azərbaycan KP MK-nın büro yığıncağına çağırıldım. Burada məlumat verən Atakişiyev mənə böhtan ataraq bildirdi ki, bütün imzasız məktublar mənim rəhbərliyim altında yazılmış və mən buna görə cəzalanmalıyam. Mən imzasız məktublardan xəbərsiz olduğumu qətiyyətlə bildirdim. Mən izahat verən vaxt Sumbatov mənim üçün çox təhqirli, məsələyə dəxli olmayan, necə deyərlər göydəndüşmə bir sual verdi: “Bizə deyin görək, siz hansı kəşfiyyata işləyirsiniz- Amerika, ya türk kəşfiyyatına?”

Mənim məsələmə büroda baxılması onunla nəticələndi ki, Bağırov mənə dedi: “Partiya Sizə arvadınızı boşamağı təklif edir”. Mən arvadımı boşamaq haqqında ərizə verməyə məcbur oldum, bir neçə gündən sonra boşanma haqqında qəzətlərdə elan çıxdı. Bu da mənə bir zərbə oldu.

Bağırovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK-nın bürosu “Partiya qarşısında qeyri-səmimiliyə görə” mənə töhmət elan etdi. Bağırovun sərəncamı ilə mən bir sıra digər cəzalara da layiq görüldüm. 1947-ci ilin sonunda vəzifəmi kiçildərək “Azərneftkəşfiyyatı” birliyinə rəis qoydular. Sonra 1948-ci ilin iyulunda yatalaq xəstəliyinə tutulduğum günlərdə “rəhbərliyi təmin etmədiyimə görə” həmin vəzifədən də xaric edildim.

Tezliklə Bakı qəzetlərindən “rəhbər partiya orqanlarının etimadını doğrultmadığına görə” mənim Bakı şəhər partiya komitəsi bürosunun tərkibindən çıxarılmamı barədə məlumat dərc edildi. Sonra xəstə vəziyyətdə Ali Sovetə gəlib deputat mandatını və deputat nişanını verməyi tələb etdilər. Bunun üçün Ali sovetin işçiləri evimə gəlib, məni yataqdan qaldırdılar, qolma girib üçüncü mərtəbədən düşürtdülər, maşına mindirib apardılar.

Ali Sovetdə məni Rəyasət heyətinin sədri Mirbəşir Qasımov və katib Səftər Cəfərov qarşıladılar və bildirdilər ki, “siyasi cəhətdən etimad doğurmayan” bir adam kimi Ali Sovet deputatlarının tərkibindən geri çağırılıram. Beləliklə də mandatımı və nişanımı da əlimdən aldılar. Məni Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi akademikləri sırasından da çıxartdılar. Elmlər Akademiyasının prezidenti Məmməd Əliyev mənə anladı ki, bütün bunları Bağirovun göstərişi ilə edirlər. Bağirov onu yanına çağırıb, məni akademiklər sırasından çıxarmağı, lakin bunun üçün MK-nın, daha doğrusu, Bağirovun göstərişini yox, hər hansı bir başqa şeyi səbəb göstərməyini əmr edib. Məni Azərbaycandan qovdular.

Neft səanyesi naziri Baybakov Dağıstana, ya da Türkmənistanına getməyə razılıq verməyi məsləhət gördü. Mən razılıq verməyə məcbur oldum, çünki Baybakovun “məsləhətində” də Bağirovun əli olduğunu bilirdim.

O vaxtdan mən Türkmənistanda yaşayıram.

Hərbi uçotdan çıxarkən hərbi komissarlıqda mənim ehtiyat zabiti olduğumu təsdiq edən hərbi biletimi alıb, ertəsi gün mənə siravi əsgər bileti verildilər. Başqa sözlə, qanunsuz olaraq məni zabit rütbəsindən əsgər səviyyəsinə endirmişdilər. Hərbi komissarlığın işçiləri mənim etirazlarıma cavab olaraq Bağirovun “çaldığı havaya oynayan” respublika hər-

~~~~~

~~~~~  
bi komissarı Xavər Vəliyevin sərəncamını əsas göstərdilər. Mənə əsgər bileti verən III hissənin rəisi Şişkin bildirdi ki, Türkmənistanda mən dərhal ehtiyat zabiti bileti alacağam, çünki mənə əsgər bileti verməklə onlar qanunu pozublar, ancaq yuxarıların əmrindən çıxma bilməyiblər.

Həqiqətən də Türkmənistanda mən ehtiyat zabiti bileti aldım. Bağirov həтта məni pul vəsaitini mənimsəməkdə də günhalandırmaq istəyirdi ki, axırda məlum oldu ki, bu, iftira, böhtan imiş. Əksinə, aydınlaşdırıldı ki, mənə çatası pullardan da imtina da etmişəm, belə ki,

Azərneftdə ixtiralarımın tətbiqi nəticəsində edilmiş qənaətə görə 43.000 manat almalı idim. Mən həmin ixtiralara görə Stalin mükafatı aldığıma görə həmin puldan imtina etmişdim. Bu barədə Azərneftin müvafiq sənədi var.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasında regional geologiya şöbəsinə rəhbərlik etdiyimə görə ayda 1700 manat maaş təyin olunmuşdu. Ancaq mən 3 il yarım müddətində həmin pulu almaqdan imtina etmişdim. Mənə akademik kimi verilən 3,500 manatı kifayət hesab etmişdim.

1948-ci il avqustun ikinci yarısında, mənə 25 il müddətinə icarəyə verilmiş bağımda yataqda ikən, bir dəstə adam bağa hücum çəkib, Bağirovun göstərişini əsas tutaraq, yubanmadan burdan çıxıb getməyi tələb etdilər. İki gündən sonra mən şəhərə köçməyə məcbur oldum. Bağı isə o vaxtlar komsomolun MK-nın katibi, hazırda isə sosial təminat naziri olan Züleyxa Seyidməmmədovaya verdilər.

Mən Türkmənistana gedəndən sonra da ailəm üzərində işgəncələr davam edirdi. Arvadımın qohumu, Ordubad şəhər məktəbində işləyən respublikanın əməkdar müəllimi Sürəyya Tağıyeva 1949-cu ildə bizə qonaq gəlir. Öz bağının məhsulu olan meyvələri (bu barədə onun arayışı var imiş) kolxoz

~~~~~  
bazarında satır. Əldə etdiyi pula iki cüt sırğa alır. Geri dönən zaman onu vaqondan düşürüb həbs edirlər və qızıl alveri etməkdə günahlandırırlar.

Tağıyeva “möhtəkirliyə görə” 7 il azadlıqdan məhkum edildi. Bu barədə yerli qəzetlər geniş məlumat verdi. Tağıyevanın mənim arvadımın qohumu olması xüsusi qeyd olundu.

Qəzetlərdəki məqalələr hay-küy qaldıran bir tonda yazılmışdı və Əli Əşrəf Əlizadənin evinin qızıl alverinə xidmət etdiyini nəzərə çatdırmaq məqsədi güdürdü. Bunun üçün DTN agent, “Bakinski raboçi” qəzetinin müxbiri Fidlerdən istifadə etmişdilər. Bütün bunlar məni tamamilə gözdən salmaq, ləkələmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çünki Bağırov həddindən artıq kinli idi və qurbanına aman verməzdi.

Tağıyeva amnistiya nəticəsində azad edildi, hazırda Ordubadda yaşayır və orada da dərs deyir.

1947-ci ilin sonunda arvadım, Bağırovun adına ərizə yazıb, nigahımızı saxlamağı, boşanma işini ləğv etməyi xahiş edir.

Bu ərizəni alan kimi Bağırov Teymur Quliyevə arvadımı çağırır, ondan öz anası və qohumları ilə hər cür əlaqəni kəsməsi barədə iltizam almağı əmr edir. Əgər o həmin iltizamı verərsə, boşanma məsələnin ləv etməyə söz verir.

Arvadım Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, T.Quliyevin yanına çağrılır. Yemelyanovun, Sumbatovun və b. tələb olunan iltizamnaməni verməyə məcbur olur. Bundan sonra Quliyev mənə öz evimə, ailəmin yanına getməyə icazə verdi. Buna qədər mən 15 gün müddətində Azərneftin növbətçi otağında qalırdım. Çünki Bağırov məni hədələmişdi ki, mən ailəmlə əlaqəyə girməyə cürət etsəm, partiyadan xaric ediləcəyəm. Bütün bu müddət ərzində mən nəinki arvadımla, hətta kiçik yaşlı uşaqlarımla da görüşdən məhrum edilmişdim. Altı yaşlı balamla görüşməyim partiyadan xaric olmağıma səbəb ola bilərdi.

~~~~~  
Bağırov Türkmənistan KP MK-nə, universitet rəhbərliyinə mənim barədə böhtan, iftira dolu məktublar göndərir, oradan da məni dinc qoymurdu. EA-nın rəhbərləri Məmmədəliyevi, Qaşqayı və Bayramovu da böhtançı məktublar yazmağa məcbur edirdi.

Mənim ucbatımdan qardaşlarım da əzab çəkdiilər. 1948-ci ildə Bağırov EA-nın prezidenti Məmmədəliyevi yanına çağıraraq dedi: “Əlizadənin qardaşını nə üçün saxlayırsan? Nə yolla olursa-olsun, onu başından rədd elə”.

Böyük qardaşım Ağa Səməd texnika elmləri doktoru, professor idi. O vaxtlar Akademiyada yeganə azərbaycanlı energetik olan qardaşım mənə görə işdən çıxarıldı, onun laboratoriyası isə guya aktual məzmunlu işlərlə məşğul olmadığına görə ləğv edildi.

Kiçik qardaşım Firidun Ağayev Stalin mükafatı laureatı, Sumqayıt kimya zavodunun direktoru idi. Onu da divan tutmağa cəhd edirmişlər. Ancaq təsadüf nəticəsində xilas ola bilib.

1949-cu ildə Yemelyanov təxribat düzəldib, zavod fəhlələrinin zəhərlənməsi barədə hay-küy qaldırır, ancaq fəhlələrin göndərildiyi xəstəxanada məlum olur ki, onlar heç də zəhərlənməyiblər. Həmin fəhlələr özləri bu işə mat-məəttəl qalmışdılar ki, tam sağlam adamları zəhərlənmişlər kimi niyə xəstəxanaya göndəriblər.

Qardaşım yalnız ona görə xilas ola bilmişdi ki, xəstəxanadan bu hadisə ilə bağlı arayış alan kimi dərhal təyyarə ilə Moskvaya uçub, Bağırovun və Yemelyanovun təhriki ilə DTN orqanlarının hazırlandığı təxribatı orada ifşa etmişdi.

Bağırov mənim ailəmi yaşadığı mənzildən köçürmək istəmiş, bu barədə Geologiya idarəsinin müdiri Rəşid Abdullayevə göstəriş vermişdi. M.C.Bağırovun və T.Quliyevin bu göstərişi barədə Abdullayev özü arvadıma danışmışdı. Bu məsələ ilə

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
bağlı məhkəmədə iddia qaldırılmış, lakin mənim ailəmin köçürülməsi barədəki iddianı məhkəmə rədd etmişdi.

Bağırov Azərbaycan EA-na mənim əsərlərimin çapını dayandırmaq, EA-nın çap materiallarında mənim əsərlərimdən sitat gətirilməsinə yol verməmək barədə göstəriş vermişdi.

Bağırov haqqında bir kəlmə tənqidi söz demək üstündə, özüm, ailəm, yaxın və uzaq qohumlarım 6 il ərzində bitməz-tükənməz məşəqqətlərə, əzab və işgəncələrə məruz qaldı.

Qeyd etməliyəm ki, neft sənayesi sahəsində iyirmi il çalışmış bir mütəxəssis kimi, Bağırovun neft sənayesinə rəhbərliyini Azərbaycanın neft sərvətinin tükətməyə və aşağı neft qatından şüurlu şəkildə istifadə etməməyə yönəldilmiş düşmənçilik kimi qiymətləndirirəm. Məsələn, əgər buruq aşağı qatdan hər gün 15 ton neft verirdisə, Bağırovun göstərişi ilə neft çıxarılması yuxarı qatlara keçirilirdi. Bu da aşağı qatların sonrakı istismarını həmişəlik dayandırırdı. Orada qalan neftin isə çıxarılmasına imkan qalmırdı.

Bağırov neft hasilatının yerinə yetirilməsi barədə düzgün məlumat verməyi qadağan edirdi. Odur ki, neftçilər gözdən pərdə asmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bağırov qeyri-real, yerinə yetirilməsi mümkün olmayan planlar təyin edirdi. Neftin Bağırovun təhrikilə açgözlüklə çıxarılması dövlətə böyük ziyan vurdu.

Şahid Mustafayeva Firuzə Səlim qızı:

Ərim- həkim Cavadov Əlicavad Məmməd oğlu Bağırovun hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda törədilən özbaşnalıqlar barədə bir neçə ərizə yazdığına görə bütün ailəmiz görünməmiş işgəncələrə məruz qaldı. Ərim, anam və mən həbsxanaya salındıq, böhtançı kimi ittiham olunduq, ərim həbs düşərgəsində həlak oldu.

~~~~~  
Böyük Vətən Müharibəsi illərində mən və ərim Sovet Ordusunda xidmət edirdik. 1942-44-cü illərdə Kutaisi şəhərinin qospitalında işləyirdik: ərim- qospital rəisinin müavini, mən isə cərrahiyyə şöbəsinin müdiri. Sonra bizi Gəncə qospitalına köçürdülər, 1945-ci ilin sonunadək ərimlə orada işlədik. 1946-cı ilin əvvəllərində ordudan təxris olundandan sonra Bakıya döndük. Ərim beş ay işsiz qaldı. Sonra onu Əzizbəyov rayon səhiyyə şöbəsinə müdir qoydular.

1946-cı ilin oktabr-noyabr aylarında ərim Azərbaycandakı qanun pozğunluqları barədə Moskvaya yazdığı ərizənin üzünü köçürməyi məndən xahiş etdi. O, intiqamdan qorxurdu, çünki həmin ərizədə respublikanın rəhbər işçiləri, Bağırovun yaxın əlaltıları ifşa olunurdu. Ona görə də ərim ərizəni imzasız yazmağı qərara almışdı, xəttinin tanınmasınlar deyərək məndən ərizənin üzünü köçürməyi xahiş etdi. O dedi ki, "Mən nə bilirəmsə, onu da yazıram. Bu, özünütənqididir". Mən ərimlə mübahisə edib, onu bu işdən çəkəndirməyə çalışdım. Bunun nə ilə nəticələnmə biləcəyini gözümdən qaçağına gətirdim. Ancaq ərim məni dilə tutdu və mən bir məktubun üzünü köçürdüm. Ərimin sözlərimdən bilirdim ki, orada göstərilən dəlilər hamısı doğru, düzgündür.

Bu hadisədən 5-6 ay sonra ərimi həbs etdilər. Çox yaxşı xatırlayıram, onu 1947-ci il mayın 20-də iş yerində həbs etmişdilər. Bir müddətdən sonra iş yerimə mülki paltarda naməlum adamlar gəldi, maşına minməyə məcbur edib, məni DTN-nə aradılar. Anam və azyaşlı uşaqlarım da oraya gətirilmişdi. O vaxt və azyaşlı uşaqlarım da oraya gətirilmişdi. O vaxt Xalidənin 13, Zülfiyyənin 11 yaşı vardı. Məni və uşaqları səhərə qədər istintaq otağında saxladılar. Məndən imzasız məktubun kim tərəfindən yazıldığını soruşdular. Mən bizimlə bu cür amansız rəftar olunduğunu görüb, məktubun yazılmasında iştirakımı dandım,

~~~~~  
qorxdum ki, bizə divan tutarlar.

Ertəsi gün məni yenidən istintaqa çağırıldı. Uşaqlarımı da Bakının 40-50 kilometrliyində yerləşən pioner düşərgəsindən götürüb gətirmişdilər. Beləliklə, üç ay müddətində məni, anamı və uşaqlarımı istintaqa çağırıldı. Bir dəfə istintaq zamanı müstəntiq Yusifzadə məni hər şeyi boynuma almağa təhrik edərel, yumruğu ilə gicgahımdan vurdu. Mən yıxılıb hurşumu itirdim. Gözümü açanda başımın üstündə həkim Bağirov (Mir Cəfər Bağirovun qardaşı oğlu) durmuşdu.

Bir dəfə məni dövlət təhlükəsizlik naziri Yemelyanov oturan böyük otağa gətirdilər. Atakişiyev, Padarov və başqaları da orada stolun ətrafında oturmuşdular. Ərim də otaqda idi. Məndən yenə də məktublar barəsində soruşanda, yenə də ərimin Moskvaya məktub göndərməsi faktını danışdım. Ərim üstümə çığır və dedi: "Firuzə, sən niyə bunlardan qorxursan? Boynuna al ki, mən yazmışam, sənsə üzünü köçürmüşən. Mən həqiqəti yazmışam. Bizə heç bir şey ola bilməz. Boynuna al!"

Bundan sonra mən məsələni yerli-yataqlı danışdım. Nəticədə Azərbaycanın Ali Məhkəməsi ərim Cavadovu 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum etdi. 67 yaşlı anam Xavər Rəşidzadəni də eyni müddətdə məhkum etdilər. Məni 2 il müddətinə həbs etdilər.

Gözətçinin icazəsi ilə mən ərimlə danışa bildim. Ərim mənə danışdı ki, istintaq zamanı onu ələ salıb gülüblər, əzab, işgəncə veriblər, iş o dərəcəyə çatıb ki, o özünü öldürmək istəyib, ancaq onu xilas ediblər, uzun müddət xəstəxanada yatmalı olub. O deyirdi: "Mənə cəhənnəm əzabı verirlər, bədənəm döyülməkdən gömgöy, tuluq-tuluqdur. Eybi yoxdur, mən həyatda olmasam da, həqiqət bir gün üzə çıxacaq". Ərim həbs düşərgəsində işgəncələrə dözməyərək canını tapşırırdı.

Məhkəmədən sonra məni iki dəfə həbs etdilər. Birinci dəfə 1948-ci ilin yanvarında həbs olundum, mayadək Keşlə türmə-sində saxlandım. SSRİ Ali Məhkəməsi mənim barəmdəki qərarı ləğv edəndən sonra həbsdən azad olundum. Lakin bundan sonra SSRİ Ali Məhkəməsinin plenumu işimizə yenidən baxıb, məhkəmənin qərarını təsdiq etdi. Məni 1948-ci ilin oktyabrında ikinci dəfə həbs etdilər. Əvvəlcə Ermənikənddəki qadın koloniyasına göndərildim, sonra "Kaqanoviçneft"ə köçürüldüm və oradakı türmə xəstəxanasının vərəm şöbəsinə həkim işləməyə başladım. Lakin düşmənlərimiz bundan xəbər tutan kimi, məni Sumqayıta adi işə keçirdilər, xəstə olmağıma baxmayaraq, daxmada, zirzəmidə yerləşdirdilər. 1950-ci ilin iyulunda azad olundum və mən ə Bakıda yaşamağa icazə verdilər.

Lakin sonra fikirlərini dəyişib, mənə Bakıda yaşamağa icazə vermədilər. DTN Bakı şəhər şöbəsinin rəisi Qribkov məni bir neçə dəfə yanına çağırıb, dərhal şəhərdən çıxmağı təklif etdi. Bakıdan çıxacağım barədə məndən iltizam aldı. Bakını tərk etməyi Bakı şəhər pasport qeydiyyatı idarəsinin rəisi Abdullayev də tələb edirdi. Mən Qutqaşənə getməyə məcbur oldum. Bir müddətdən sonra orada da məni işdən çıxartdılar və mən Mirbəşir rayonuna getmək məcburiyyətində qaldım. Bakıya, öz evimə mən yalnız Bağirov işdən çıxarıldıqdan sonra qayıda bildim.

Şahid Əlizadə Qəmər Süleyman qızı:

1945-ci ildə ərim Ələfrəş Əlizadə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olan vaxt bizə zağulbadakı bağlardan birinə köçmək təklif olundu. Ərim də, mən də imtina etdik, çünki orada- M.C.Bağirovun qonşuluğunda özümüzü sərbəst hiss edə bilməyəcəkdik. Elə bu vaxt mühafizə rəisi Şərif babayev zəng vurub dedi: "Cəfər (yəni Bağirov) əmr etdi ki, dərhal

~~~~~  
Zuğulbaya köçəsiniz. Əks halda dalınızca milis göndərəcək". Biz iki yay- 1945-46-cı illərdə Zağulbaya köçməyə məcbur olduq. Orada biz Bağırovla rastlaşdıq. O, mənə bir neçə dəfə eşitdirmişdi ki, məndən xoşu gəlir, mən isə özümü eşitməzliyə vurub, əhəmiyyət verməmişdim.

Bağırov mənim kurorta getdiyimi biləndə narazı qalır və ərimə tənə edirdi: "Sən kişi deyilsən, niyə arvadını tək buraxırsan?" axırda mən Bağırovun özünü niyə belə aparmasının səbəbini anladım. 1949-cu ildə ərimin Türkmənistanda olmasından istifadə edən Bağırov, şəxsi həkimi Karl Borisoviç Krinskini yanıma göndərüb, məni Zağulbadakı bağına aparmağı tapşırır. Krinski mənə dedi: "Bilirsən, Qəmər, Cəfər səni görmək istiyir". Mən fürsətdən istifadə edib, həbsdə olan anamın azad olunması, ərimin Bakıya qayıtması barədə xahiş edəcəyimi düşünüb, sevindim. Ona görə də Krinskiyə dedim: "Lap yaxşı oldu. Mən Bağırovdan ərimin qayıtmağı, anamı həbsdən azad etməyi xahiş edəram". Ancaq Krinski başını bulayıb izah etdi: "Yox, qızım, o səni başqa cür görmək istiyir. O mənə tapşırır ki, səni Zağulbadakı bağına aparmağa razı salım. Söz verib ki, əgər sən razı olsan, sənin üçün hər şey edəcək".

Bu alcaq təklifin arxasında nələr gizləndiyini anlayıb, qətiyyətlə rədd cavabı verdim. Krinski bildirdi ki, mənim namuslu qadın olduğumu və məhz belə cavab verəcəyimə şübhə etmirmiş. Bundan sonra Krinski bir dəfə də yanıma gəldi və bildirdi ki, Bağırov əl çəkmir, səni bağına aparmağı ısrarla tələb edir və hədələyir ki, əgər mən inad etsəm, uşaqlarımı əlimdən alıb, özümü həbs etdirəcək, ərimi isə tamam məhv edəcək. Ancaq mən bu dəfə də Bağırovun iyrənc təklifinə qəti etirazımı bildirdim. Bundan sonra Bağırovun mənə qarşı bir neçə il davam edən işgəncələri başladı. O, müxtəlif vasitələrlə məni incitməyə başladı.

Hələ 1946-cı ildə ərim Ələşrəf Əlizadə və qardaşım Ələkbər Mustafayev öz aralarında Bağirovu tənqid etmişdilər. Bunun üstündə onların ikisini də işdən və partiyadan çıxartdılar. Anam və bacım Firuzəni əri həkim Cavadovla birlikdə Moskvaya şikayət məktubu yazmaq üstündə həbs etdilər. Həmin məktubda göstərilirdi ki, M.C.Bağırov öz ətrafına Quliyev, Həsənov, Seyidov kimi gərəksiz və ağılsız adamları yığıb, onlar da özbaşnalılıq, var-dövlət yığmaqla məşğul olurlar.

Bundan sonra məni də DTN-dəki istintaqlara çağırmağa başladılar. Məni səhərlər çağırırdılar. Gecə yarıyadək südəmər körpə ilə ac-susuz istintaq olunurdum. Bu, bir ayadək davam etdi. Sorğu-sual ona yönəldilirdi ki, mən ərim Ə.Əlizadənin anamı öyrətməsi, Cavadovu Bağirov əleyinə imzasız məktub yazmağa təhrik etməsi barədə ifadə verim.

Bir dəfə müstəntiq Privovarov mürəkkəbqabını götürüb, başıma çırpmaq istədi. İkinci dəfə məni hədələdi ki, uşağını güllələyərəm. Bu günlər ərim Əlizadə evə gəlmir, Azərbaycanlı xidməti otağında gecələyirdi. Sonralar bildim ki, Bağirov ona məni boşamağı təklif edibmiş. Boşanma haqqında məlumatı mənə ərim yox, müstəntiq Yusifzadə bildirdi. O, ərimin məni boşaması barədə xəbərin dərc olunduğu qəzeti göstərib dedi: "Bax, ərin səni atıb başqasını alır. İndi də ərinin bu işdə iştirakını danacaqsan?". Mən cavab verdim ki, ərim haqqında heç bir pis şey deyə bilmərəm.

Bundan sonra mən və ərim Bağirovun adına ərizə yazıb, ailəmizi dağıtmamağı xahiş etdik. Ərizəmdə göstərmişdim ki, əks təqdirdə özümü öldürəcəyəm. Bağirov məni qəbul etmədi, ərizəmə də cavab vermədi. Ərimin xahişindən sonra Bağirov "ürəyiyumuşaqlıq" edib, ailə həyatımızı davam etdirməyə icazə verdi. Həmin vaxt boşanma haqqında məhkəmə işi xalq məhkəməsindən vilayət məhkəməsinə verilmişdi.

Bir gün Teymur Quliyev mənə zəng vurub, yanına gəlməyi təklif etdi. Mən onun otağına daxil olanda Yemelyanov, mənə dedi: “Sənin ərin də əvəzsiz neftçi-alim olduğundan Cəfər (Bağirov –red.) sənə hörmət edir. Al bu kağız, yaz ki, qardaşın Ələkbərdən, anan Xavərdən, bacın Firuzədən, başının əri doktor Cavadovdan imtina edirsən, onlarla heç bir əlaqəyə girməyə cəksən. Altdan da qol çək”. Bu vaxt Sumbatov bildirdi: “Sən də, qardaşın da günahkarsınız. Sən hörmətə layiq deyilsən”. Sumbatov mənim üstümə çıxırmağa başladı. Mən deyilənləri yazıb, qol çəkməyə məcbur oldum, təki ərim evə qayıtsın.

1948-ci ilin 4 iyulunda ərim yatalaq xəstəliyinə tutulmuşdu, üç uşağım da bağda göyöskürək tutmuşdu. Həmin vaxt anam həbsdən azad edilmişdi. Mən anamdan xahiş etdim ki, uşaqların yanında bağda qalsın, mən də xəstə ərimin yanına gəlim. Belə də elədik. Bunu həmin gün Yemelyanova çatdırdılar.

Bundan xəbər tutan Bağirov ərimin xəstə olduğunu nəzərə almayıb, onu işdən çıxartdı. Qəzetdə ərimin Bakı şəhər partiya komitəsi bürosunun tərkibindən çıxması barədə xəbər dərc olundu. Bağirov onu Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyündən də çıxartdı. Qəzetlərdə mən və ərim barədə bıabırçı yazılar dərc olunmağa başladı.

Mən Bağirovun iyrənc təklini rədd edəndən sonra DTN işçiləri məni izləməyə başladılar. DTN-nin iki əməkdaşı məni addım-addım güdüdü.

Ordubadda müəllim işləyən əmim qızı Sürəyya Tağıyeva öz həyatının məhsulunu satıb, qızıl sırğalar aldığına görə alverçi kimi həbs olundu. Hələ onun istintaqına başlamamışdan məndən Bakıdan çıxmağım barədə iltizam aldılar. Məni sorğu-suala tutdular ki, Sürəyya bizə niyə gəlib, nə məqsədlə qızıl alıb və s. Mən başa düşdüm ki, onlar məni tora salıb, alverçilikdə günahlandıra bilərlər. Tutduğum vəkil mənə Azərbaycandan uzaqlaş-

~~~~~

~~~~~  
mağı məsləhət gördü və məhkəməni inandırdı ki, bütün bu işlər məni həbsxanaya salmaq üçün qurulub.

Kiçik oğlum Qasımı da götürüb, hava limanına qaçdım, ərimin yanına uçmaq istədim. Ancaq iki orqan işçisi mənim Bakıdan çıxmaq ixtiyarım olmadığını, bu barədə dilimdən itizam verdiyimi, əgər şərti pozarsam, məni həbs cəzası gözlədiyini bildirdi. Həmin adamlar bildirdilər ki, sosialist əmlakını dağıdanlarla mübarizə şöbəsinin (SƏDM) işçiləridir.

Həmin günlər qəzetlərdə “Məhkəmə zalından ” başlıqlı bir yazı dərc olundu. Həmin məqalədə deyilirdi ki, Ələşrəf Əlizadənin arvadı öz evində alverçini gizlədib. Orada həmçinin qeyd olunurdu ki, mən həkiməm, ancaq heç bir yerdə işləmirəm.

M.C.Bağırovun və T.Quliyevin təhrikilə Azərbaycan geologiya idarəsinin rəisi Abdullayev məni mənzilimdən çıxarmağa çalışırdı. Əvvəlcə o məndən mənzili boşaltmağı tələb etdi, sonra isə məhkəmənin evi boşaltmaq haqqında qərarını təqdim etdi. Məhkəmə, başqa yaşayış sahəsi verilmək şərtilə, dörd uşaqla tutduğum mənzildən köçməyim barədə qərar çıxarmışdı. Bağırovun göstərişi ilə Baksovetdən ardıcıl şəkildə 2-3 nəfər gəlir və mənzili boşaltmağı tələb edirdi.

1948-ci ilin sonunda iki uşaqla (birinin 3, o birinin 7 yaşı vardı) ərimin yanına, Türkmənistana gedirdim. Evdən çıxan kimi dörd yeməlyanovçunun məni izlədiyini hiss etdim. Onlar məni gəmiyədək müşayət etdilər. Gəmidə mənimlə bir kayutda kislovodsklı müəllim Oryol Roiya Sergeyevna da gedirdi. Mən Krasnovodskda gəmidən düşəndə sahilə dörd kişinin və əlində çamadan tutmuş bir qadının dayandığını gördüm. İki kişi məni o biri iki kişiye göstərib getdi. Onların mənə qarşı nə isə təxribat hazırladığını duydum. Sahildəki kişiler çamadanlı qadına nə isə pıçıldayıb, mənə tərəf işarə etdilər. Həmin dəqiqə qadın var səsi ilə çığırmağa başladı: “Tutun, oğrunu, tutun,

~~~~~  
qoymayın qaçsın". Sahildəki iki kişi və özünü yetirən daha iki kişi məni əhatəyə alıb, tutdular. Camaat ətrafımıza yığışmağa başladı. Həmin qadın hələ də çığırırdı: "Oğru, cibgir, mənim sənədlərimi və pullarımı oğurlayıb". Kayutda birgə gəldiyimiz Oryol məni müdafiə etməyə, günahsız olduğumu sübut etməyə çalışdı. Ancaq bir şey çıxmadı, məni DTn-nin şöbəsinə gətirib, uşaqlarımla birgə bir otağa salıb, qapısını bağladılar. Uşaqlarım qışqırır, ağlamağa başladılar. Bizi bir neçə saat bağlı otaqda saxladılar. Sonra məni soyundurub, axtarmağa başladılar. Uşaqlarımı da axtardılar, DTN əməkdaşları gəmi işçisindən mənim şeylərimi tələb ediblər. Yəqin ki, çamadanıma bir şey qoyub, sonradan mənim əleyhimə əşyayi-dəlil kimi istifadə etmək istəyirmişlər. Lakin həmin gəmi işçisi ayıq tərpənərək, mənə məxsus olan şeyləri yalnız öz yanımda verə biləcəyini bildirib. Öz yanımda çamadanımdan axtarış aparıb, heç bir şey tapmadılar. Mən onların üstünə çığırmağa başladım: "Bu, Bağirovun, Yemelyanovun növbəti qurğularıdır. Sizsə, adınızı sovet çekisti qoymusunuz, görün nə ilə məşğul olursunuz?!"

Bu vaxt qapıda bir dəstə Krosnovodsk sakini, türkmənlər yığışıb, mənim azad olunmağımı tələb edirdilər. Həm də deyirdilər ki, bu təxribatı törədən çamadanlı qadın məhşur faişədir. Mən 5 saatdan sonra azad olundum. Ərimin yanına gəlib çıxdım. O isə qəzet məqalələrindən xəbər tutan kimi Bağirovdan çəkinərək məni geri- Bakıya göndərdi.

Mən uşaqlarımla ağır vəziyyətdə yaşamağa məcbur oldum. Yalnız bir neçə aydan sonra ərim mənimlə gizlicə görüşməyə başladı. Birinci dəfə ərimlə gizlin görüşmək üçün Stavropol vilayətinə getdim, ikinci dəfə Türkmənistanda, sonralar Kislovodskda, Yessentukidə və b. yerlərdə görüşdük.

1951-ci ildə mən ərimlə Türkmənistanda yenidən nigaha girdim, öz ərimə ikinci dəfə ərə getdim. Anam iki il dörd

ay həbsdə qaldı, ikinci dəfə həbs olunandan sonra daxili həbsxanada tam bir il təkadamlıq kamerada qaldı.

Həbs cəzası qurtarandan sonra anamı- 72 yaşlı qadını əvvəlcə Mərzə rayonuna, mənim onunla bir dəfə görüşdüyümü biləndən sonra uzaq Zərdab rayonuna sürgün etdilər. Bütün bunlardan əlavə, anamın Bakı şəhərindəki mənzilini də əlindən aldılar. Milis, öz anamı evimə buraxmayacağım barədə məndən iltizam aldı. Yalnız Bağirov işdən çıxarılandıqdan sonra anam Bakıya qayıda bildi. Doktor Cavadovsa, azad olunacağı günü görmədən həbs düşrəgəsində öldü.

Beləliklə, ərim və qardaşım Bağirovun fəaliyyətini tənqir etdiklərinə, mənə onun məşuqəsi olmağa razılıq vermədiyimə görə ailəmizə bu cür divan tutuldu.

Şahid Mustafayev Ələkbər Səlim oğlu:

Mən demişəm ki, Bağirov 700 ədəd su quşu üçün xüsusi bir hovuz tikdirir, ceyran, vəhşi qu quşları saxlayır.

Tənqid üstündə mən 1947-ci ildə DTN müavini vəzifəsindən çıxarıldım. Həmin ilin 16 iyununda Bağirovun adına ərizə yazıb ərizə yazıb, məni qəbul etməsini xahiş etdim. Bağirov məni qəbul etdi. Mən ona dövlət təhlükəsizlik naziri Yemelyanovun, onun müavini Atakişiyevin, şöbə müdiri Eyyub Qasimovun, şöbə müdirinin müavini Aleksandr Popovun və b. partiyaya yaraşmayan hərəkətləridən, məişət pozğunluqlarından danışdım. Konkret olaraq bildirdim ki, Yemelyanov öz katibəsi Demidovayla yaşayır, dörd ailəni qanunsuz olaraq mənzilindən köçürüb, özünə altı otaqlı mənzil düzəldib. Bakı icraiyyə komitəsinin ayırdığı 60,000 manatdan əlavə 30,000 manat da DTN-nin hesabına, özü üçün bahalı avadanlıq alıb, mənzilinin təmiri üçün məxfi şöbənin işçisi Lartsevdən fəhlə kimi istifadə edib. Qanunsuz olaraq türmədən keçmiş rumın

Neft milyonçuları

~~~~~  
təbəəsini- antisovet təbliğat apardığına görə tutulmuş Siro-  
tanı azad etdirib, yalnız ona görə ki, o, gözəl dərzidir və Ye-  
melyanovun və bütün ailə üzvlərinin paltarlarını tikir.

Atakişiyev barədə bildirdim ki, o, Kommunist küçəsindəki  
gizli mənzili mənimlə (indi də orda yaşayır). O, İrana ge-  
dərkən alverçi arvadını da özüylə götürüb. O, Atakişiyevin adın-  
dan istifadə edərək Bakının müxtəlif mağazalarından sistemətik  
şəkildə mal götürürmüş. Bundan əlavə bacısı İranda yaşadığına  
görə onu İrana buraxmaq qanunu pozmaq demək idi.

Qasımov haqqında dedim ki, vaxtından qabaq həbsdən  
azad olunmuş cinayətkar olduğundan (o, həbsdən Bağirovun  
və Makaryanın vasitəsilə azad olunub) yenə də öz əməllərin-  
dən əl çəkmir. Popovla birgə sistemətik olaraq sabun, benzin,  
əlif, naftalin və digər şeylər oğurlayıb, öz aralarında bölürlər,  
hələ yemelyanova və Atakişiyevə də pay çatır (bu məsələyə  
partiya iclasında baxıldı).

Bundan sonra mən Dövlət nəzarət nazirliyində siravi  
nəzarətçi kimi işləməyə başladım. Bağirovla söhbətdən bir  
neçə gün sonra yəznəm doktor Cavadovu, anam Xavər Rəşi-  
dzadəni və bacım Firuzəni həbs etdilər.

Lakin ailəmə divan tutmaq bununla bitmədi.

1948-ci ilin 6 avqustunda Azərbaycan KP MK-nın şöbə  
müdiri Martirosov məni MK-ya çağıraraq, partiya biletimi aldı  
və bildirdi ki, bu barədə MK-nın bürosunun qiyabi qərarı var.

Sonra məni partikollegiyanın katibi Novruzov yanına ça-  
ğırdı, təklif etdi ki, ərizə yazım, günahlarımı boynuma alaraq  
Bağirovdan rəhm diləyib, aman istəyim. Mən bu təklifi rədd  
edib, Moskvaya getdim. Partiyadan çıxarılmışam barədə ş-  
ikayət etdim. Mən "Balçuq" mehmanxanasında yerləşmişdim.  
Bir neçə gündən sonra Həmzə Şabanbəyov mehmanxanaya,  
yanıma gəldi və arvadımdan məktub gətirdi. Şabanbəyov

~~~~~  
bildirdi ki, bacım Qəmər Əlizadənin xahişi ilə gəlib. O mən-
dən uzaqlaşmır, məni qonaq edirdi. Şabanbəyov məndən Ca-
vadoy (yəni öz yeznəm) və o biri qohumlarımin işi barədə
ərizə yazmaqda ona köməklik etməyimi xahiş etdi, ancaq
mən imtina etdim. Ertəsi gün o, yanıma sağ əli sarıqlı halda
gəldi və bildirdi ki, qolu sərpib, xahiş edirəm, ərizənin qara-
lamasını yazasan. Mən yenə də ərizə yazmaqdan boyun qa-
çırdım. O, işimin gedişi ilə, Moskvada kimə müraciət etmə-
yimlə maraqlanırdı. Mənim şikayətim baxılmaq üçün Bakıya
göndərildi. Bağirov şikayətimin onun özü, T.Quliyev, Qəzən-
fər Məmmədov barədə çox kəskin tonda yazıldığını görüb,
mənim işimi yenidən büro iclasında qoydu.

Bundan sonra mən 15 ay heç bir yerə işə girə bilmədim.
Yalnız 1949-cu ilin fevralında Bağirovun mənə yazdığı gəldi və
kommunal təsərrüfat nazirliyinin evlər idarəsində inspektor
işləməyə icazə verdi. Mənim işim həyətlərin, ayaqyolların tə-
mizliyinə nəzarət etmək idi.

Represiyalar daha sonralar da davam edirdi. Qızım Lo-
monosov adına Moskova universitetinə əla qiymətlərlə im-
tahan versə də, onun namizədliyi keçmədi və o, universitetə
daxil olmadı.

Şahid Salayev Lətif Səməd oğlu:

Mən Siyasi idarə- "NKVD" orqanlarında 1930-çu ildən
1950-ci ilədək işləmişəm. 1944-cü ildən 1949-cu ilədək Yev-
laxda DTN rayon şöbəsinin müdiri olmuşam.

1947-ci ilin iyun-iyul aylarında Yevlağın 14 km-liyində içə-
risində Demokratik İran Azərbaycanın rəhbəri doktor Pişəvə-
ri olan maşın qəzaya uğramışdı. Qəza barədə mənə məlumat
çatan kimi gecə ikən hadisə yerinə yollandım. 28 aprel adına
sovxoz ərazisindəki yolda əzilmiş "Qudzon" markalı avtomobili

~~~~~  
tapdım. Maşın körpünün çəpərinə dirənmişdi. Maşının içindəkilər: Pişəvəri, Qulam Yəhya və Nuru Quliyev yaralı halda rayon xəstəxanasına çatdırılmışdı. Hadisə yerində təkcə sürücü Kar-nik Melixyan qalmışdı. O, sənişinlərin sənədlərini əlində tutub durmuşdu. Axtarış zamanı ondan 10,000 manat pul və “Valter” tapançası çıxdı. Mən hadisə yerinin şəklini çəkdim, akt tərtib etdim və Yevlağa qayıdıb, dərhal rayon xəstəxanasına getdim. Pişəvərinin huşu özündə idi. Onun ayağı və bir qabırğası sınmış, digər qabırğaları əzilmiş, başı yaralanmışdı. Quliyevində huşu özündə idi (o vaxtlar Quliyev DTN-də Yemelyanovun yanında katibliyin rəisi vəzifəsində işləyirdi). General Qulam Yəhya yüngül yaralanmışdı, ancaq üzü zədələndiyindən danışa bilmirdi.

Mən Pişəvəriyə müraciət edərək avtomobil qəzasını baş verdiyi şəraitdən danışmasını xahiş etdim. Pişəvəri mənə danışdı ki, o həmin vaxtlarda Kirovibadneftkəşfiyyatın rəisi olan Nəzər Heydərovun evində imiş. Orada yeyib-içib, istirahət edirmişlər. Təqribən gecə saat 4-də Quliyev, Pişəvəriyə onunla Nuxaya getməyi təklif edir. Bildirir ki, Nuxa onun doğma torpağıdır, orada anadan olub, böyüyüb. Orada istirahət edib, növbəti günü keçirərlər. Axırda Pişəvəri bir neçə dəfə “Xəyanət” sözünü təkrar etdi və bildirdi ki, “Mən on bir il İranda təkadamlıq kammerada qaldım, rza şah və Qəvam-əs –Səltənə məni məhv edə bilmədi. İndi isə nəhayət, onlar öz niyyətlərinə çatdılar”.

Mən Pişəvəridən soruşdum ki, o niyə belə danışır, o ki, öz maşınında, öz sürücüsü ilə yola çıxıb. Pişəvəri mənə cavab verdi ki, “Maşın da, sürücü də mənim yox, general Qulam Yəhyanın idi”.

Pişəvəri öz şübhələrini də mənə bildirdi ki, o, adətən heç vaxt sürücünün yanınada oturmur, bu dəfə nədən isə onu sürücünün yanında əyləşdirmişdilər.

Söhbət əsasında Pişəvəri özünü pis hiss etdiyini bildirdi,

~~~~~  
kömək istədi. Mən dərhal Bakıya, Yemelyanova zəng vurub, baş vermiş qəza və Pişəvərinin səhhəti barədə məlumat verdim.

Bundan təqribən 5-6 saat sonra təyyarə gəldi. Nazir müavini Kərimov, səhiyyə nazirinin müavini Səlim Səmədov, professor Zülfüqar Məmmədov, mayor Sarıcalinski və tibb bacıları həmin təyyarə ilə gəlmişdi.

Mənimlə söhbət zamanı Quliyev bildirdi ki, onlar Nuxaya gedib, orada istirahət etmək istəyimişlər. Sürücü Melixyan dedi ki, gecə yol getdiklərindən sükan arxasında mürgüləyib, bu qəzaya səbəb olub. Lakin sükan ikiyə bölünmüşdü. Buradan da aydın olur ki, Melixyan sinəsi əzilməsin deyərək sükandan var gücü ilə yapışmışdı. Bunu isə yatmış vəziyyətdə yox, qabaqcadan təhlükə hiss edib, özünün qorumaq üçün edə bilirdi.

Mən belə hesab edirəm ki, həmin qəza təsadüfı olmayıb, Pişəvərini qətlə yetirmək məqsədilə təşkil olunmuşdu. Mən aşağıdakı faktlara əsasən bu qərara gəlirəm:

Pişəvərinin Nuxaya gecə aparmaq üçün heç bir əlavə zərurət yox idi. Maşını saatda 90 km sürətlə qovmaq da vacib deyildi. Pişəvərinin öz maşınında yox, general Qulam Yəhyanın maşınında aparıblar. Sürücü də onun öz sürücüsü yox, generalın sürücüsü imiş.

Pişəvərinin ölümündən sonra DTN Şamaxor rayon şöbəsinin müdiri Sarkisov Ruben Mirzəyeviç mənə çatdırdı ki, bu qəza baş verməmişdən ona məlum olub ki, sürücü Melixyan İrandakı daşnakların liderinin oğluymuş, onun arvadı polyak qızı Qalla isə İrandakı Britaniya səfirliyində çalışmış. Bununla əlaqədar Sarkisov Melixyan əleyhinə işə başlayır. Bunun üçün həmin iş qoyulmuş qayda üzrə rəsmiləşdirildi, Azərbaycan DTN-nə kartoçka göndərir və oradan cavab alır. Yəni Melixyanın adına Azərbaycan DTN "A" şöbəsində kartoçka açılıbmış.

Naxçıvan Muxtar Respublikası DT naziri polkovnik Fərə-

Neft milyonçuları

~~~~~  
cov qəzadan sonra mənə danışdı ki, hələ qəza baş verməmişdən xeyli əvvəl o, Azərbaycan DT-ni baş naziri Yemelyanova teleqramla məlumat verib ki, Melixyanın xarici kəşfiyyatın agentı olması müəyyənləşdirilib. (Fərəcovun xarici agentura barədə məlumatı vardı).

Azərbaycan DTN-nə və onun naziri Yemelyanova hələ qəzadan çox-çox qabaq bəlli olan bütün bu məlumatlara baxmayaraq, sürüü Melixyan general Yəhyanın maşınını sürməkdə davam edirdi. Ona hətta Pişəvərini də gəzdirməyi etibar etmişdilər, daha doğrusu, tapşırıbmışdılar.

Xarakterikdir ki, axırda Pişəvərnin həlak olmasının təfərrüfatlarından xəbərdar olan bütün şəxslər Bağirov və Yemelyanov tərəfindən represiyaya məruz qaldılar. Sarkisov DTN orqanlarından qovuldu, indi hamam müdirir işləyir. Mən DTN orqanlarından qovuldum, hazırda avtoməktəbin direktoruyam, Fərəcov Naxçıvanda nazir idi, şöbə müdiri vəzifəsinə endirirldi. Əksinə, katibliyin rəisi Nuru Quliyevi qəzadan sonra nazir müavini qoydular.

O vaxtkı daxili işlər naziri Teymur Yaqubovun da hərəkətləri şübhə doğrur. O nədənsə həmin vaxt Kirovabadda idi, dərhal Yevlağa gəldi. Ancaq nədənsə xəstəxanaya gəlib, Pişəvəriyə baş çəkməyi lazım bilmədi. Görünür, o bu görüşdən qorxurmuş. O, Pişəvəri üzərində aparılan cərrahi əməliyyatın nəticəsini gözləmədən çıxıb getdi. Həm də nədənsə mənə və DTN rayon şöbəsinin müdirinə xəbərdarlıq etdi ki, heç kim Pişəvərinin həlak olmasından xəbərdar olmamalıdır. Ancaq 2-3 gün sonra İran radiosu bu xəbəri yaydı.

Əvvəllər Yemelyanovun mənə münasibəti çox yaxşı idi. O hətta məni nazirliyin IV şöbəsinə müdir qoymağın vaxtı çatdığını da söyləmişdi. Ancaq qəzadan sonra onun mənə münasibəti kəskin səkildə dəyişildi. Yemelyanov Yevlağa gələndə mən

ondan soruşdum ki, Pişəvərini həlak olma səbələrini araşdıran istintaqın nəticələri necədir? Yemelyanov çox acıqlandı və dedi: "Respublikanın sahibi kimdir? Mən və Bağirov, ya sən?"

Söhbət əsnasında mən bildirdim ki, nümayəndələrimizin İrandakı fəaliyyətlərinin düzgün olmaması oradakı inqilabı 20 il ləngitdi. Bu, Yemelyanovu daha çox açığlandırdı.

Bundan sonra təqiblər başlandı və onunla nəticələndi ki, məni DTN orqanlarından xaric etdilər. Mən Azərbaycan KP MY-ya gəlib Yemelyanovun qanunsuz hərəkətlərindən Bağirova şikayət etmək istədim.

Bu barədə Novikovaya danışdım, o isə məni Bağirovun yanına buraxmadı.

Pişəvərinin həlak olma səbəblərini araşdırmaq üçün Moskvadan SSRİ DTN əməkdaşları Bakıya gəldilər. Yemelyanov, Yaqubov və Quliyev işi elə qurdular ki, qızadan sonra Pişəvərinin özü ilə danışdığımı baxmayaraq, məni dindirməyə çağırmadılar və məndən heç bir şey soruşmadılar. Mən buradan elə bir nəticəyə çıxıram ki, mənim bu iş barədə öz fikirlərimi, şübhələrimi Moskvadan gələnlərə danışmağım Bağirova və Yemelyanova sərfəli deyilmiş.

Bir fakt da nəzəri cəlb edir ki, Pişəvəri mühafizə olunmurdu. Ondan əlavə Pişəvəri qəza yerindən 70 kilometr aralıda, Kiravobad şəhərində olan oğlunu gətirməyi xahiş etmişdi. Oğlu ən uzağı bir saat ərzində atasına çatdırıla bilərdi. Ancaq Pişəvərinin bu xahişi yerinə yetirilmədi. Oğlunun o vaxt 20 yaşı vardı. Pişəvəri bir sutkaya qədər sağ qaldı və bu müddət ərzində huşu özündə idi. Görünür, ehtiyat ediblər ki, Pişəvəri qəzanın təsadüfı olmadığını oğluna danışa bilər.

Çox qəribədir ki, Pişəvərinin işi üzrə nə Sarkisov, nə də Fərəcov dindirilib.

Mən hesab edirəm ki, Pişəvəri öldürülüb, ancaq kim öldü-

~~~~~  
rüb, bu barədə mənim əlimdə əsaslı dəlil yoxdur. Hər halda mən
əminəm ki, Pişəvərinin ölümündə Bağirovun, Yemelyanovun,
Yaqubovun və Quliyevin əli var. Həmin qəza vaxtı onların özləri-
ni çox şübhəli aparması mənim bu fikirə gəlməyimə əsas verir.

Şahid Qoryayev Fyodor Yakovleviç:

1936-cı ilədək mən Azərbaycan “NKVD”-sinin sərhəd
qoşunlarında çalışırdım və DTN-lə heç bir əlaqəm yox idi.

1937-ci ildə respublikada kütləvi həbslərə başlananda
məni “NKVD”-nin əməliyyat müvəkilli vəzifəsinə təyin etdilər.

Elə xidmətə başladığım ilk gündən dustaqların döyül-
məsi, onlara əzab-əziyyət, işgəncə verilməsi halları ilə üzləş-
dim. Dustaqların istintaq zamanı döyülməsi kütləvi xarakter
daşıyırdı. Özünü günahkar saymayan, heç bir əksinqilabi təş-
kilata üzv olmadığıni israrla bildirən hər bir dustaq döyülür-
dü. Dustağın düz danışib-danışmadığı nəzərə alınmırdı.

Qəddarcasına rəftar və amansız represiyalar nəticəsin-
də dustaqların çoxsu döyülür, işgəncətə tab gətirməyərək,
müstəntiqlərin tərtib etdiyi protokollara qol çəkir, əksinqila-
bi təşkilatın üzvü olduqlarını “boyunlarına alırdılar”.

Bəzi müttəhimlər özlərini məcburiyyət qarşısında gü-
nahkar saydıqdan sonra guya təşkilatın üzvü olan daha 40-
50 adamın da adını verirdilər.

Şöbədə bir müddət işləyəndən sonra mən əmin oldum ki,
istintaq protokollarına antisovet təşkilatın üzvləri kimi qeyd
olunan adamların müstəqil şəkildə müstəntiqlər tərəfindən
daxil edilir, ya da müttəhimə məcburən dedirtdirilirdi.

Azərbaycan K (b) P MK-nın məsul işçiləri Lazarev və
Məryəm Mirqədirovanın istintaqını yaxşı xatırlayıram.

İstintaq zamanı Lazarevi Kudin və Qriqoryan, Mirqədiro-
vanı isə Kudin və XV şöbənin əməliyyat müvəkkili Jeltenkova

döyürdü. Lazarevi o günə salmışdılar ki, “istintaq”dan sonra onu bir neçə gün Kudinin otağında saxladılar; kameraya- dustaqların arasına buraxmaqdan çəkildilər. nəticədə Lazarevdən “etiraf” ifadəsi ala bildilər. Kudin otaqda gəzib, Lazarevin “Kaspar”ın böyük rəhbərləri barədə ifadə verməyə məcbur etdiyini lovğalıqla söyləyirdi. Lazarvin sonrakı taleyindən xəbərim yoxdur. Mirqədirova isə möhkəm döyüləndən sonra da heç nəyi boynuna almadı. Bundan sonra Kudin onu “stoyka” durmağı məcbur etdi. Bir neçə gün ayaqüstə saxlandıqdan sonra dustaqların ayaqları şişir, aşağı ətraflara qanın çox axması nəticəsində, beynin qanla təminatı pozulur, üç sutkadan sonra dustaqlar hüşunu itirir, onları qara basır, döşəməyə yığılırdılar. Şəxsən mən onun yanında 2-3 dəfə gecə 11-12-dən səhər saat 8-9-a qədər “növbətçi” qalmışam. Onunla danışmaq qadağan olmuşdu. Əgər “etiraf” ifadəsi verməyə razı olarsa, ona yalnız mürəkkəb və kağız verə bilərdim. Ancaq Mirqədirova bütün işgəncələrə dözdü, heç bir ifadə vermədi.

Mirqədirovanın və Lazarevin ittihamı üzrə iş xalq komissarı Rayevin və MK katibi Bağirovun xüsusi uçtorunda idi. Onlar dəfələrlə Rayevin otağına Bağirovun istintaqına gətirilirdilər.

Şahid Jeltenkova Yevdokiya Alekseyevnanın dediklərindən:

Belə demək doğru olar ki, XI şöbənin bütün müstəntiqləri dustaqları döyürdülər. Onları xüsusilə axşamlar və gecə vaxtı daha çox döyürdülər, bütün otaqlardan döyülənlərin ürək parçalayan bağırışı və hıçqırıqları eşidilirdi.

XI şöbənin müdiri Xoren Qriqoryan idi. Dustaqlar döyülən zaman bizim- texniki işçilərin otaqlara daxil olmasına icazə verilmirdi.

Neft milyonçuları

Bir dəfə deyəsən, 1938-ci ilin yayında 2-ci şöbənin rəisi Kudin məni otağına çağırırdı. Mən onun otağına daxil olarkən əməliyyat müvəkkili Kuruçenkov və Bakı partiya komitəsinin keçmiş işçisi, dustaq Mirqədirova da orada idi.

Kudin Mirqədirovaya divana uzanmığı əmr etdi, mənə isə işarə etdi ki, onun paltarını qaldırım. Bundan sonra Kudin onun kürəklərinə, sarğılarına rezin dəyənəklə vurmağa başladı. Elə ilk zərbədən sonra Mirqədirovanın kürəyində və sarğılarında qançılar, yaralar əmələ gəldi. Mirqədirova çığırır və ağlayırdı. Kudin isə əl saxlamırdı. 10-15 dəqiqədə dayanmadan döyüləndən sonra Mirqədirova huşunu itirdi. Onun üzünə su çiləyib özünə gətirdilər. Kudin onu yenidən döyməyə başladı.

Sual: Kudinin işi ilə bağlı Kuruçenkov 1939-cu ildə istintaq zamanı verdiyi ifadədə göstərildi ki, Mirqədirova döyülən zaman onun əllərini tutan, dəsmalı ağzına taxan siz olmusunuz.

Cavab: Əgər Kuruçenkov hələ 1939-cu ildə belə deyib-sə, deməli elə də olub. Ancaq şəxsən mən bu detallı xatırlamıram. Mirqədirova döyülən zaman otaqda olduğum yaxşı yadımdadır, ancaq onun ağzını dəsmalla tıxayıb əllərini tutmağım yadıma gəlmir.

Dustaqları döymək üçün Kudinin xüsusi rezin dəyənəyi və bambuk ağacından çubuğu var idi.

Mən belə hadisəni xatırlayıram ki, XI şöbənin müstəntiqi tərəfindən döyülən dustaq işgəncələrə dözməyərək ölmüşdü. Həmin dustağın fəmiliası yadımda deyil, onu bilirəm ki, Xəzər gəmiciliyi idarəsinin işçisi idi.

Qoryayev Fyodor Yakovleviç:

Sual: Dustaqları özü və başqaları barədə böhtançı ifadələr verməyə məcbur etmək üçün hansı işgəncə üsulların

~~~~~  
dan istifadə edirdilər?

**Cavab:** Bunun üçün şöbələrdə xüsusi “silahlar” olurdu. Məsələn, şöbə müdiri Qriqoryanda xüsusi dəstəkli qalın kəmər vardı. Həmin “kəmər” in uzunluğu 50-60 sm, qalınlığı, təqribən iki barmaq enliyində idi.

Xətkeşin tini, nazik çubuq, hətta təyyarə trosundan da eyni məqsədlə istifadə edilirdi.

Dustaqların otağın küncündə uzun müddət ayaq üstə saxlanılmasından, yəni “stoyka”dan da geniş istifadə olunurdu. Həmin dustaqları 2-3 sutka fasiləsiz olaraq ayaq üstə saxladıqdan sonra 2-3 saatlıq kameraya- istirahətə aparır, sonra yenə də həmin işgəncəni davam etdirirdilər. Ta ki, dustaq günahkar olduğunu boynuna alsın.

Həmin üsul dustaqlara şöbə müdiri Xoren Qriqoryanın birbaşa göstərişi ilə tətbiq olunurdu. Onun icazəsi olmadan həmin üsuldan istifadə edilmirdi.

Ayrı-ayrı əməliyyat müvəkilləri, məsələn Kruxçenkov belə bir üsula da əl atırdılar. “Stoyka”ya qoyulmuş dustağı gimnastika hərəkətləri, məsələn, oturub-durmağa məcbur edirdilər. 30-40 dəfə oturub-qalxdıqdan sonra bəzi dustaqlar halsızlaşıb döşəməyə yığılırdılar. Kruxçenkov onları küçə söyüşü ilə söyür, gimnastika ilə də məşğul ola bilmədiklərini söyləyir və onları yenidən küncdə durmağa məcbur edirdi. Bütün bunları o, şəxsi əyləncəsi üçün, zarafat xarakterinə, neçə deyirlər, məzə üçün, dustaqlara nəzarət zamanı darıxmamaq üçün edirdi.

Bütün işgəncələr, bir qayda olaraq, gecə vaxtı həyata keçirilirdi. Dustaqları gündüz yox, yalnız gecələr döymək barədə Qriqoryan hər birimizə tapşırıq vermişdi. Hətta “stoyka”ya qoyulmuş müttəhimlər belə kabinetin uzaq küncünə keçirilir, onların qapı açılarkən dəhlizdən görünmələrinə yol verilmirdi.

Mən bir faktı da deməyə bilmirəm. Təqribən 1937-ci ilin

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
dekabrında Qriqoryan XI şöbəyə müdir təyin olunanda şöbə müdirləri vasitəsilə bütün müstəntiqlərə belə bir cinayətkar əmr verdi: bu və ya digər iş üzrə çalışan hər bir müstəntiq, dustağın işini o yerə gətirib çıxarmalıdır ki, xalq komissarı Sumbatov daha sonra isə Rayev həmin müttəhimi “Birinci kateqoriyaya” aid edə bilsin, Ali Sovetin hərbi kollegiyası və ya hərbi tribunal həmin dustağı ən yüksək cəzaya- güllələnməyə məhkum edə bilsin.

Bu zaman dustağın həqiqətən günahkar olub-olmamasının heç bir əməli əhəmiyyəti yox idi. O, istintaq zamanı özünü əksinqilabın üzvü olmaqda günahkar saymalı, onu bu işə təhrik edən və təşkilatın digər üzvlərinin adını çəkməli idi. Bütün bu məlumatları isə müstəntiqlər yalnız bir yolla- dustaqlara mənəvi və fiziki işgəncələr, əzab-əziyyət verməklə əldə edirdilər.

1938-ci ilin sonunadək işi hərbi tribunalın sərəncamına göndərməzdən əvvəl xalq komissarları Sumbatov, Rayev, xalq komissarının müavini Borşev və şöbə müdiri Qriqoryan dustağın taleyini həll edirdilər: onu hansı “kateqoriyaya” aid etmə məsələsinə baxırdılar: “birinci kategoriya”- güllələnmə, “ikinci kategoriya” isə həbs düşərgəsi demək idi.

Şəxsən mən elə bir hadisə xatırlamıram ki, Sumbatov, Rayev, Borşev və Qriqoryanın “birinci kategoriya” aid etdiyi dustaq, güllələnməyə məhkum olunmasın. Bütün bunun üçün dustağın hərbi kollegiyanın məhkəmə iclasında özünün antisovet təşkilatın üzvü olduğunu boynuna alması kifayət idi. Bu isə aşağıdakı yolla əldə edilirdi.

İş üzrə istintaq qurtarandan sonra, xüsusilə də hərbi kollegiyanın gəlişindən qabaq Qriqoryanın göstərişi ilə hər bir dustağın üzərində ciddi-cəhdlə iş aparılırdı. Onu müxtəlif yollarla inandırırırlar ki, əgər o, məhkəmə zamanı özünü günahkar sayıb, əksinqilabi təşkilatın üzvü olduğunu səmimiyyətlə boynuna

~~~~~  
alsa, onda onun həyatının mühafizə olunmasına təminat verilir. Əgər əvvəlki ifadələrindən imtina etsə, onsuz da məhv ediləcək və xalq düşməni kimi güllələnəcək.

Hərbi kollegiya hər gün 60-70 adamın işinə baxırdı. Əvvəlcə “birinci kateqoriyaya” aid edilənlərin işinə baxılırdı, sonra isə o birilərin. Bütün yığıncaqlar kobud, mən deyərdim ki, cinayətkar qanun pozuntuları şəraitində keçirdi. Onu demək kifayətdir ki, əgər bir iş üzrə məsuliyyətə bir neçə nəfər cəlb olunurdusa, onların hamısı eyni vaxtda məhkəmə salonuna çağrılmırdı. Bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə ifadə verirdilər: bir qayda olaraq, sədrlik edən hər bir müttəhimə eyni iki sualı verirdi: müttəhim özünü günahkar sayırmı və əksinqilabi təşkilatın üzvü olubmu? Hər bir müttəhimin dindirilməsinə cəmisi 2-3 dəqiqə vaxt ayrılırdı.

Şəxsən mən belə hesab edirəm ki, hərbi kollegiyanın məhkəmə iclasları sadə adamlara divan tutulmasında formal bir şey idi. Dustaqların taleyini faktiki olaraq “NKVD” rəhbərləri, onların müavinlər və şöbə müdirləri həll edirdi.

Müstəntiqlər iş keyfiyyətinə, siyasi və əməli hazırlığına, agentura ilə işləmək qabiliyyətinə görə qiymətləndirilirdi. Dustaq nə qədər çox əksinqilabi təşkilat nümayəndələrinin adını çəksəydi, xidmət tərcümeyi-halı, onun işlədiyi müddətdə güllələnməyə məhkum etdiyi dustaqların sayı ilə müəyyən olunurdu. Güllələnmə qərarı nə qədər çox olsaydı, onu çıxaran müstəntiq də bir o qədər qiymətli hesab olunurdu.

Odur ki, müstəntiqlərin çoxsu hansı yolla olursa olsun, dustağı daha çox əksinqilabi-təşkilat nümayəndəsinin adını çəkməyə, onlara böhtan, ləkə atmağa məcbur edirdi.

Bu cür “mütəxəssis”lərdən XI şöbədə daha çox şöbə müdiri Qriqoryan, onun köməkçisi Aksyanov, şöbə müdiri Kudin, əməliyyat müvəkkili Kryuçenkov şöhrətlənmişdilər. Onu

## *Neft milyonçuları*

~~~~~  
demək kifayətdir ki, onların istintaqa cəlb etdikləri müttəhimlərin əksəriyyəti məcburiyyət qarşısında özlərini günahkar saymış, hər biri onlara başqa adamın adını çəkərək onların məhvinə səbəb olmuşlar.

Şahid Aksyanov-Şerbitski Serqey Mixayloviç:

Sual: Bandit Məmməd Qazanpapaq və Hüseynov Bəbir Azərbaycan FK-sının binasında hansı şəraitdə öldürülüb?

Cavab: 1920-ci ildə Aşağı Qarabağ rayonlarında Qazanpapağın böyük bir bandası fəaliyyət göstərirdi. Həmin bandanın 100-ə yaxın üzvü var idi. Həmin banda Tərtər, Bərdə və Ağdam rayonlarında fəaliyyət göstərirdi.

Ağdamın milis rəisi Şamil Mirzəyev idi. Onun atası Camal Ağdam rayonunun iri mülkədarlarından sayılırdı. Mənə məlumdur ki, Bağirov Mirzəyevlər ailəsilə yaxın münasibətdə idi. O, tez-tez Ağdama gedir, Mirzəyevlərə baş çəkirdi.

Şamil Mirzəyev bandit Qazanpapaqla əlaqəsi saxlayırmış. Nəticədə Qazanpapaq Mirzəyev vasitəsilə üzə çıxarılmışdı. Qazanpapaq üzə çıxandan sonra ÇK orqanlarının əməkdaşlarından hansı birisi onunla görüşübmiş, ondan xəbərim yoxdur. Ancaq onu bilirəm ki, Qazanpapaq Bağirovun göstərişi ilə üzə çıxarılmışdı. Bu, təqribən 1921-22-ci illərdə baş vermişdi.

1924-cü ilin sonlarında Azərbaycan Baş Siyasi İdarəsinin məxfi əməliyyat hissəsinin müdiri Nikolayev Astaraya sərhəd dəstəsinin 44-cü sahəsinə gedib bir vaxtlar Bakıda meydan sulayan banditlərdən kimin İranda olduğunu müəyyənləşdirmək və Bəbir Hüseynovla görüşmək barədə Bağirovun tapşırığını mənə çatdırdı. Nikolayev onu da bildirdi ki, Bəbir Hüseynov Şamaxıda türmə rəisi, ya da milis rəisi işləyərkən əskiylə çıxıb, ona görə də İrana qaçıb.

Bundan əlavə, Nikolayev mənə dedi ki, Bəbir Hüseynov

Lənkəran sərhəd dəstəsinin 44-cü sahəsində sərhədi keçməlidir, elə o vaxt onu tutmaq lazımdır. O, həm də xəbərdarlıq elədi ki, B.Hüseynov sərhəddi Astara rayonunda keçməlidir. Nikolayev bu məlumatları haradan almışdı, mən bilmirəm. Bəbir Hüseynov sərhəddi nə məqsədlə keçirdi, onu da bilmirəm.

Nikolayevin göstərişini alan kimi Lənkərana getdim. Lənkəranda rayon şöbəsi ilə əlaqəyə girib, oradan Silyayevi köməkçi götürdüm. Silyayevlə Astaraya getdik. Astara sərhəd komendaturasının rəisi ilə Astara rayon icraiyyə komitəsinin sədri ilə görüşdüm. O bizə “öz adamları” vasitəsilə Bəbir Hüseynovun harada olduğunu və sərhədi haradan keçməyini öyrənməyə söz verdi.

Bir müddət sonra o, bizə Bəbirin sərhəddi Astaradan 30 km qərb istiqamətində keçmək istədiyini bildirdi. Sədrin sözlərindən məlum oldu ki, bu məlumatı “öz adamları”ndan alıb.

Sual: Bəbir Hüseynovun işi barədə Pankratovun imzaladığı məktub qarşınızdadır. Həmin məktubun aşağı sol küncündə Suxanova ünvanlanmış dərkənar kimindir?

Cavab: *Həmin dərkənar mənimdir.*

Sual: Həmin məktubun məzmunundan belə məlum olur ki, Bəbir Hüseynovun İrandan Azərbaycana gəlməsi “ÇK”-nın razılığı ilə olub. Bu barədə Bəbir Ənzəlindəki rezident vasitəsilə “ÇK” orqanqarı tərəfindən xəbərdar olunubmuş. Bu, doğrudur?

Cavab: Bəli, doğrudur.

Sual: Bundan əvvəlki istintaqda siz Bəbir Hüseynovun rezident vasitəsilə “ÇK” orqanları ilə əlaqəsindən xəbərsiz olduğunu söyləmişdiniz. Lakin məktubdakı dərkənarınız Bəbir Hüseynovun “ÇK” orqanları ilə əlaqəsindən xəbərdar olduğunuzu sübut edir.

Cavab: Bəli, sənəddən görünür ki, mənim bu işdən xəbərim var imiş. Ancaq indi mən onu xatırlamıram.

~~~~~  
**Sual:** Sizə Azərbaycan “ÇK”-sına Mokilyovski, Beriya, Lordkipanidze və Qulbisin imzaladığı məktub təqdim olunur:

Məlumat və müvafiq tədbirlər görmək üçün bildiririk ki, 24 sentyabrda Ənzəlidən rezidentimiz vasitəsilə Azərbaycana sizə məlum olan Hüseynov Bəbir istintaqüşün göndərilir. O, gizli gəlir, rezidentimizin göstərişinə müvafiq olaraq Lənkəran qəzasının Razqov kəndindən keçəcək, lazım gələrsə, Sekan Rəhimova müraciət edəcək.

Bəbirlə birgə bir türk casusu və bir bandit də gəlir. Onları Bəbir məxfi yolla “ÇK”-ya təhvil verməlidir.

Bəbir Hüseynov sizə türk casusnu və banditi təhvil verdi?

**Cavab:** Yox, Bəbir Hüseynov bizə yalnız türk casusunu təhvil verdi. Məktubda göstərilən banditi isə gətirib çıxarmamışdı. Səbəbini bilmirəm. Həmin türk casusu barədə mənim məlumatım yox idi.

**Sual:** Bəbirovun cinayət işində onun həbsdən azad edilməsi barədə prokurorun 1923-cü ildə göstərişi var.

Deyin görək, niyə bu göstərişə əməl olunmayıb və Bəbir Hüseynov türmədə saxlanılmaqda davam edib?

**Cavab:** Mən bunu bilmirəm.

**Sual:** Bəbir Hüseynovun güllələnməyinin zəruri olduğu barədə sizin, Bağirovun və Azərbaycan “ÇK”sının digər əməkdaşlarının imzaladığı qərarla deyilirdi: “Müttəhim Bəbir Hüseynovun xidməti cinayətlərdə günahkar olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Çünki məhkəmə orqanları tərəfindən bu iş üzrə ustuntaq müttəhim həbsdən qaçdığı üçün dayandırılmışdı.

Bəbirin həbsdən qaçması və eləcə də banditizmlə məşğul olması istintaq tərəfindən sübut olunub. Bəbir Hüseynovsa şəxsən özünün heç bir cinayətdə əli olmadığını, bütün bunların dostları tərəfindən törədildiyini bildirir.

~~~~~  
Yuxarıdakıları nəzərə alaraq belə hesab edirəm ki, Bəbir Hüseynovun günahı istintaq tərəfindən sübut olunur. Odur ki, güman edirəm, vətəndaş Hüseynov Bəbir ən yüksək cəza-ya- güllələnməyə məhkum edilməlidir”. Deyin görək bu qərar nə vaxt və kim tərəfindən tərtib olunub?

Cavab: Bu qərar Bağirovun göstərişi ilə Bəbir Hüseynov FK binasında öldürüləndən sonra əvvəlki tarixlə tərtib olunmuşdu. Mən qərarı tərtib etsəm də, işlə tanış olmamışam. Bəbir Hüseynov konkret olaraq nədə günahlandırıldı, onun əleyhinə hansı dəlil-sübut toplanılmışdı və onun günahı sübut olunub-olunmamışdı, mənim bunlardan xəbərim yoxdur.

Sual: Bəbir Hüseynov İrana neçə gəlib çıxmışdı?

Cavab: Bunu mən dəqiq bilmirəm. Eşitdiyimə görə o, Azərbaycanda türmədə, ya da milisdə işləyərkən çoxlu miqdarda dövlət əmlakını mənimsəyib İrana qaçıb.

Sual: Bəbir Hüseynovun “NKVD” üçün işlədiyindən xəbəriniz var idimi?

Cavab: Xeyr. Xaricdəki agentlərdən mənim xəbərim yoxdur. Mənə əmr verilmişdi ki, Astaraya gedib, sərhədi keçəcək İranda yaşayan Bəbir Hüseynovu tutub saxlayam. Bəbir Hüseynov barədə heç bir məlumatım yox idi. Mən əmri yerinə yetirdim. Bəbir Hüseynovu və onunla birgə sərhədi keçən türk casusunu Lənkəran türməsinə saldırdım. Bu barədə Bakıya məlumat verəndə mənə bildirdilər ki, türk casusunu Bakıya göndərim, Bəbir Hüseynovu da həbsdən azad edim. Ancaq bunun üçün hiylə işlətməli idim. Mən Bəbiri yanıma çağırıb ona yol üçün pul verdim, Bakıya neçə getmək yollarını göstərdim və azad etdim. Lənkəran şöbəsi əməkdaşlarına isə məlumat verdim ki, Bəbir Hüseynov həbsxanadan qaçıb, inandırıcı olsun deyə, havaya bir-iki güllə də atdım.

~~~~~  
Rayko katibi məndən Bağirova şikayət yazdı və göstərdi ki, mən rüşvət alıb Bəbir Hüseynovu buraxmışam.

Bakıya qayıdıb keçirdiyim əməliyyat barədə Bağirovun özünə məlumat verdim.

Bağirov mənə heç bir sual vermədi, görünür, bütün bu əməliyyat qabaqcadan onunla razılaşdırılmışdı. Məni dinləyəndən sonra Bağirov Nikolayevin yanında belə bir göstəriş verdi: Bəbir Hüseynovdan orqanlardan gizlənən quldur Aslanın ələ keçirilməsi üçün istifadə etməliyik. Buna görə Bəbiri başqa bir quldurla- Qazanpapaqla cəldə etmək və onlara Aslanı yerin tərkibində də olsa tapmağı tapşırmaq lazımdır.

Quldur Aslan öz dəstəsi ilə birgə Bakı ətrafında fəaliyyət göstərirmiş. Sonralar Aslanın dəstəsi darmadağın edilib, özü isə İrana qaçıbmış. Bir müddətdən sonra Aslan İrandan qayıdıb yenidən Bakıda gizlənirmiş.

Onu ələ keçirmək üçün Bəbir Hüseynov, Qazanpapaq və onların iki yoldaşı geyim, silah və pulla təmin edildi. Bir aya qədər onlar axtarış adıyla müxtəlif yerlərə getdilər, ancaq bir nəticə əldə edilmədi. Mən bu barədə Nikolayevin yanında Bağirova məlumat verdim və bu əməliyyatın əhəmiyyətsizliyi, Qazanpapaqla Bəbir Hüseynovdan Aslanı ələ keçirmək üçün istifadənin heç bir nəticə verməyəcəyi bərdə öz rəyimi bildirdim. O vaxt Bağirov dedi ki, Qazanpapağı və Bəbir Hüseynovu aradan götürmək, yəni məhv etmək lazımdır. Bağirovun, onları nə üçün istintaqsız-məhkəməsiz öldürmək qərarına gəldiyini bilmədim. Bağirov onu da bildirdi ki, həmin hadisəni, onların guya “üçlüyün” qərarı ilə güllələnməsi kimi sənədləşdirmək lazımdır.

Bundan sonra axşam mən Azərbaycan FK-sına gələn zaman otaqların birində Bəbir Hüseynova rast gəldim. O mənə bildirdi ki, Qazanpapaq və iki yoldaşı Bakıda “Təbriz” meh-

manxanasındadılar və onların pulu tükənmək üzrədir.

Nikolayevlə məsləhətləşib Bəbir Hüseynovu və Qazanpapağı elə həmin axşam FK-nın binasında öldürməyi qərara aldıq.

Yadımdadır ki, Bəbir Hüseynovu ikinci mərtəbədəki otaqların birində yerləşdirdim. Sonra “Təbriz” mehmanxanasına gedib Qazanpapağı da gətirdim və onu da başqa otağa saldım.

Qazanpapağı və Bəbir Hüseynovu öldürmək üçün adamlar ayrılmışdı: Vasil Suxanov, Qavrilov, Avlaseviç, Şahveridiyan. Bütün “əməliyyata” Nikolayev rəhbərlik edirdi. Biz Qazanpapağın olduğu otağa hücum edib onun başını daşla əzdik. Elə həmin vaxt o biri dəstə Bəbir Hüseynovu boğub öldürdülər.

Onları öldürəndən sonra biz mehmanxanaya gedib Qazanpapağın o biri iki yoldaşını da götürdük, şəhərdən kənar bir yerdə güllələdik.

Bundan təqribən 2 ay sonra mal otaran kəndlilər “ÇK”-ya xəbər verdilər ki, quldur Aslan Bakı ətrafındakı dağlarda peyda olub. Onu da “ÇK” əməkdaşları aradan götürdülər.

**Sual:** Bağirovun ən yaxın adamları kimlər idi?

**Cavab:** Bağirovun ən yaxşı adamlarından biri 1920-ci ildən yanında gəzdirdiyi Ələkbər Rəhmanov idi. Xarakterik cəhətdir ki, işdən azad ediləndə Rəhmanov da xidmətdən uzaqlaşdırılmışdı. Bağirov hər dəfə öz işinə qayıdan kimi onu yenidən məsul vəzifələrə qoyurdu. Son vaxtlar Rəhmanov Azərbaycan SSRİ DİN I Xüsusi Şöbəsinə işləyirdi. Məncə Bağirov onu bu vəzifəyə ona görə qoymuşdu ki, o, xüsusi şöbəni gələcəkdə onu ifşa edəcək materiallardan təmizləsin.

Rəhmanov Bağirovun şəxsi rezidenti idi. O, Bağirova xüsusi tapşırıqlar verirdi. Məhz Rəhmanov Bağirovun göstərişi ilə respublikanın məsul və rəhbər işçiləri barədə arayışlar hazırlayırdı. Bağirovun yaxın və inanılmış adamından biri və Bəşev idi. O da Bağirovun xüsusi himayəsi altında idi.

***Şahid Xentov Pavel Vladimiroviç:***

DİN və DTN orqanlarının kəşfiyyat işinə Bağırov özü rəhbərlik edirdi. O, özünü misli-bərabəri olmayan olamyan çekist hesab edirdi. Hətta MK-ya keçəndən sonra da kəşfiyyat işinə o rəhbərlik edirdi.

Bununla əlaqədar qeyd etməliyəm ki, xarici- gizli işə göndərilənlər, Bağırovun yanında müsahibədən keçməli idilər. Belə ki, 1943-cü ildə müharibə vaxtı həbs olunmuş, “ÇK”-da güllələnmiş müsavat xadiminin oğlu agent Gəncinski mənimlə söhbət zamanı danışdı ki, İrana göndərilməzdən qabaq o, MK-da Bağırovun yanında müsahibədən keçib. “Babək” ləğəbli agentin İrana göndərilməsində də Bağırovla məsləhətləşiblər.

Keşmiş daxili işlər naziri Yemelyanov Bağırova yaranmaq üçün əldən-ayaqdan gedirdi. Yaltaqları ətrafına yığaraq, Bağırova pərəstiş ovqatı yaratmışdı. Nazirlik aparatının ixtisaslı çekistləri casusları aşkara çıxarmaq yox, respublikanın məsul işçilərinin qadınlarla əlaqəsi barədə məlumatlar toplamaqla, intim xarakterli sensasiyalar yaratmaqla məşğul olurdular. O cür xəbərlər əsil agent məlumatından daha çox qiymətləndirilirdi.

DİN orqanları telefon danışıklarına qulaq asmaqla, MK, Nazirlər soveti işçiləri, onların arvadları barədə hər cür məişət xəbərləri toplamaqla məşğul olurdular. Bütün bunlar Bağırovun birbaşa göstərişi ilə törədilirdi. O bütün işçilər barədə, xüsusilə də onu təmin eləməyənlər barədə ifşaedici məlumatlar almağı borc bilirdi. Əlimizə düşən, Azərbaycan üçün maraq kəsb edən xarici casuslar təcili olaraq Moskvaya göndərilirdi, bununla da onların üzərində bütün iş bitirdi.

Məsələn, beynəlxalq dərəcəli cinayətkar casus 1913-cü ildən alman kəşfiyyatının zabiti Qakkelberq əlimizə düşmüşdü. Zaqafqaziyadakı işlər üzrə qraf Şülenburqun məsləhətçi-

~~~~~

~~~~~  
si idi. Faşist hökuməti tərəfindən Azərbaycana göndiriləcək konkret namizədlər də onunla razılaşıdırılırdı.

Mənim yanımda Qakkelberq danışdı ki, I Dünya savaşından sonra o, Zaqafqaziyada məskən salıb. Alman konsulu ilə əlaqədar Tbilisidə işləyib, 1925-27-ci illərdə Beriya onu öz tərəfinə çəkib, bundan sonra məşuqəsi gizlicə Türkiyəyə qaçıb, oradan da Tehrana keçib və ifşa olunana qədər orada iş aparıbmiş.

Qakkelberq xarici kəşfiyyatın Zaqafqaziyadakı konkret əlaqələri barədə qiymətli məlumat verə bilərdi. Ancaq Beriyanın və Bağirovun göstərişi ilə o, Moskvaya göndərildi və guya tümədə öldü.

\*\*\*

İlkin istintaqda RSFSR CM-nin 58-1 “b”, 58-8 və 58-11-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərdə müqəssir bilinərək dindirilən Bağirov Mir Cəfər Abbasoviç, barəsində irəli sürülən ittihama heç bir dəlil-sübut gətirmədən etiraz edərək yalnız ayrı-ayrı cinayət faktlarını boynuna almağa məcbur olmuşdur. Bağirov etiraf etdi ki, Beriya ilə sıx əlaqədə olub, onun haqqında kəskin danışan adamlara şəxsən özü divan tutub.

***Bağirov deyirdi:***

“Mənim ən böyük səhvim ifşa olunmuş xalq düşməni Beriya ilə bağlı siyasi sayıqlığımı tam itirməyim olub. Bu səhvim, Beriya haqqında mənə məlum olanların və olub keçənlərin işığında nəzər salanda partiya və Sovet hökumətinə münasibətdə cinayət həddinə çatır. Mən Beriya ilə dostluq etmişəm, onun yaramazlığının və əclaflığının şahidi ola-ola onu müdafiə etmişəm”.

Beriyanın şəxsi arxivindən tapılmış, onun müsavət əks-kəşfiyyatındakı xidmətini sübut edən, Bağirov vasitəsilə əldə

~~~~~  
olunmuş və ona göndərilmiş sənədləri Mir Cəfərə göstərən-
də o dedi: "Həmin sənədləri mənə göndərdilər. Mən onları
Beriyaya göndərmişəmsə, deməli, bu doğrudan da belədir.
Ancaq bunun hansı şəraitdə baş verdiyi yadımda deyil. Bu
mənim cinayətə bərabər bağışlanmaz səhvimdir".

Bağırov bildirdi ki, o, Azərbaycanda özünə qarşı ter-
rorçuluq aktları hazırlandığına heç vaxt inanmayıb. Lakin
Bağırov bu cür cinayət işlərinin saxtalaşdırılması barədə
başqalarına şəxsi sərəncam verdiyini danırdı. O elan etdi ki,
həmin işlərin saxtalaşdırılması digər müttəhimlərin "alcaq"
düşmənçilik fəaliyyətidir.

Bağırov etiraf edirdi ki, müttəhimlər günahsız adam-
ların, o cümlədən pariyə- sovet fəallarının cinayət işi üzrə
çoxlu saxtalaşdırmalara yol veriblər. Lakin Bağırov həmin
cinayətkar halların şəxsən onun sərəncamı üzrə həyata ke-
cirildiyini danır. Bu barədə Bağırov göstərirdi:

"O illərdə Azərbaycan XDİK orqanları tərəfindən həbs
olunmuş partiya- sovet fəallarının sayının bu qədər çox ol-
ması mənə indi aydın olur. O vaxtlar mən buu o qədər də hiss
etmir, buna nəzarət etmir. DTİK-nin işini yoxlamırdım. Bu da
kökündən səhv və yolverilməzdir. Ancaq bu, məhz belə olub.
Mənim bu sənətkarlığım ciddi tənbehə və cəzaya layiqdir".

Bağırovun müqəssir olması müttəhimlərdən Sumbatov-
Topuridze, Atakişiyev, Qriqoryan, Markaryan, Borşev, Yemelya-
novun, şahidlərdən Mançarov, Qasimov, Orucov, Əlixanov, Boq-
dasarov, Meleşkin, Musayev, Ağayev, İbrahimov, Nuriyev, Zaykin,
Əliyev, Krotkov, Naneyşvili, Mojnov, Sevoyan, Nəsirov, Novruzov,
Leginzarov, Abdullabeyov, Lazarev, Abramova, İnozemtseva,
Paşin, Əliyev və bir çox başqalarının ifadələri, eləcə də işə əlavə
olunan bir sıra sənədlərin əsli ilə sübut olunur.

İttiham formulası

İstintaq müəyyən edib ki, müttəhim Bağirov xalq düşməni Beriyanın ən yaxın əlaltılarından biri olmaqla xəyanətkar planların həyata keçirilməsində müttəhim Sumbatov- Topuridzeni, Atakişiyevi, Qriqoryanı, Markaryanı, Borşevi, Yemelyanovu cinayətkar fəaliyyətə təhrik etmişdir. Beriyanın köməkliyi ilə Azərbaycan SSR-də bir sıra məsul vəzifələrə çatan Bağirov öz əlaltılarının Azərbaycan SSR FK-BSİ-XDİK-DTN orqanlarında məsul vəzifələrə təyin olunmasına nail olmuşdur. Öz vəzifələrində düşmənçilik məqsədi ilə istifadə edən Bağirov, Atakişiyev, Qriqoryan, Markaryan, Borşev, Yemelyanov bir sıra ağır dövlət cinayətləri törətmişlər.

Bağirov Beriyanın müsavat əkskəşfiyyatındakı fəaliyyətdən xəbərdar ola-ola, ona cinayətkar keçmişini gizlətməyə hər cür kömək etmiş, bu yolda onu ifşa edəcəkləmləri aradan götürməkdən, məhv etməkdən, sənədləri arxivlərdən oğurlamaqdan belə çəkinməmişdir.

Müttəhimlər Bağirov, Atakişiyev, Qriqoryan, Markaryan,

Borşev və Yemelyanov günahsız adamları qanunsuz həbs etmiş, onları dövlət cinayətləri törətməkdə, Bağirova qarşı terrorçuluq aktı hazırlamaqda günahlandırmışlar. Döymək, fiziki işgəncələr vermək yolu ilə dustaqlardan özlərinə sərfəli yalançı ifadələr almaqla, cinayət işlərini saxtalaşdırmış, günahsız insanlara divan tutmaqda onlardan istifadə etmişlər.

SSRİ XDİK-nın xüsusi yığıncağından və Azərbaycan SSR XDİK-nın xüsusi "üçlüy"ündən öz cinayətkar məqsədləri üçün istifadə edən Bağirov, Atakişiyev, Markaryan, Borşev, Qriqoryan və Yemelyanov minlərlə günahsız insanların gül-lələnməsinə və ya uzun müddətə azadlıqdan məhrum edil-məsinə nail olmuşlar.

Deyilənlərə əsaslanaraq:

– Azərbaycan SSR Quba şəhər sakini, 1895-ci ildə anadan olmuş Bağirov Mir Cəfər Abbas oğlu, RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

– Bakı şəhər sakini, 1903-cü ildə anadan olmuş Atakişiyev Ağasəlim İbrahim oğlu, RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

– Ermənistan SSR Qafan rayon Sevakar kənd sakini, 1902-ci ildə anadan olmuş Qriqoryan Xoren İvanoviç; RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

– Azərbaycan SSR Şuşa sakini, 1896-cı ildə anadan olmuş Markaryan Ruben Ambarsumoviç; RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

– Azərbaycan SSR Qusar rayon sakini, 1901-ci ildə anadan olmuş Borşev Timofey Mixayloviç; RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

– Tatarıstan MSSR, Takanış rayonun Taşliyar kəndinin sakini, 1902-ci ildə anadan olmuş Yemelyanov Stepan Fyodorovic; RSFSR CM-nin 58-1 “b”; 58-8; 58-11 maddələrilə;

Müqəssir bilinirlər

İttihamnamə 2 mart 1956-cı ildə Moskva şəhərində tərtib olunub.

SSRİ Baş Prokuroru

Həqiqi dövlət ədliyyə müşaviri

R.Rudenko

Arayış

Müttəhim Sumbatov-Topuridze Yuvelian Davidoviç xəstə olduğu üçün onun üzərində istintaq işi dayandırılmışdır.

R.Rudenko

Azərbaycan SSR CPM-nin 316-317-ci maddələrini əldə rəhbər tutaraq SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyası

- Bağirov Mir Cəfər Abbas oğlunu,
- Borşev Timofey Mixayloviçi,
- Markaryan Ruben Ambarsumoviçi,
- Qriqoryan Xoren İvanoviçi

ən yüksək cinayət cəzasına- hər birinin bütün əmlakı müsadirə olunmaqla GÜLLƏLƏNMƏYƏ,

- Atakişiyev Ağasəlim İbrahim oğlunu,
- Yemelyanov Stepan Fyodoroviçi.

Hər birinin bütün əmlakı müsadirə olunmaqla cəzasını islah-əmək düşərgələrində çəkməklə, iyirmi beş il müddətinə azadlıqdan məhrum edir.

Məhkəmə xərcləri müttəhimlərin hesabına ödənilməlidir. Hökm qətidir və kassasiya şikayəti qəbul edilmir.

**YAZIÇILARIMIZIN
HƏYATINDAN
MƏZƏLİ ƏHVALATLAR**

Həyatdan geri qalırlar

Osman Sarıvəlli Yazıçılar İttifaqında məsləhətçi işləyirdi. Bir gün ağızdolusu gəncləri həyatdan geri qaldıqlarından danışaraq deyir:

– Ayə, bizim bu gənclərimiz həyatdan yaman geri qalırlar.

Ondan soruşurlar:

– Nə olub, axı, ay Osman!

– Daha nə olacaq. Bəzən cavanlar hələ də bilmirlər ki, çağırğı çöngə dərisindən tikirlər, ya dana dərisindən.

Üzün ağ olsun

Əli Vəliyev “Azərbaycan” jurnalında baş redaktor işlədiyi zaman bir dəfə İshaq İbrahimovun tərcümə etdiyi bir hekayəni redaktə edirmiş. Bir cümlə onu bərk əsəbləşdirir. Tez telefon dəstəyini qaldırır İsaqa zəng vurur. Həmin cümləni ona oxuduqdan sonra İsaqın cümlə barədə rəyini soruşur. Cümlənin onun tərcüməsindən götürüldüyündən xəbərsiz olan İsaq deyir:

– Çox axmaq cümlədir, Əli müəllim.

– Çox sağ ol, üzün ağ olsun, – deyər Əli dəstəyi tez yerinə qoyur.

Təmizkar Əbülhəsən

Xan Şuşinski bir gün yazıçılardan birinə rast gəlib, soruşur:

– Ay qadan alım, sizin yazıçı Əbülhəsənovdur, nədir, onu axı hər gün hamamdan gələn görürəm. Yəni belə təmizkardır!

– Xan, səhv eləyirsən. Onun rəngi elə anadan gəlmə qır-

~~~~~  
mızıdır.

Xan çubuğunu dodaqlarından ayırmadan:

– Deyirəm axı... – burnunun altında mızıldanır.

## **Oxşatma**

Bir dəfə gənc dramaturq Səttar vacib bir iş üçün Səməd Vurğunun yanına gəlir. Səməd qarşısında durmuş alçaqboy-lu, cansız gənci başdan-ayağa süzərək soruşur:

– Aya, araq çeyсэнmi?

– Başa düşmədim, möhtərəm Səməd.

– Aya, deyirəm, yəni araq çeyсэнmi?

– Genə başa düşmədim, möhtərəm Səməd?

– Aya, deyirəm ki, araq içirsənmi?

– Xeyir, möhtərəm Səməd.

– Aya, bəs niyə araq içənlərə oxşayırsan?

– Bilmirəm, möhtərəm Səməd.

## **Qonaq ev sahibini qəbul edir**

Məmməd Əkbər yazıçıların Vaqif küçəsindəki evində Məmməd Cəfərlə bir blokda yaşayırdı. Bir gün evə qayıdan-da öz mənzili əvəzinə səhvən Məmməd Cəfərin evinə girir. Məmməd Cəfərin arvadı dinmir. Məmməd Əkbər pəncəyini çıxarıb stulun başına keçirir və özü ilə gətirdiyi qəzetləri vərəqləməyə başlayır. Bu zaman Məmməd Cəfər içəri daxil olur. Məmməd Əkbər onu görən kimi tez ayağa qalxıb deyir:

Ay Məmməd Cəfər, sən bizə xoş gəlmisən, səfa gətirmisən. buyur, keç əyləş. Ay qız, Məmməd Cəfərə tez çay süzün.

## Cavanlıq yada düşəndə

Şair Mehdi Seyidzadənin Zuğulbada bağı varmış. Şair hər gün qayanın üstündə durub, dənizə seyrə dalar və ondan ilham almış. Bir gün dostlarından biri onun qollarını quca-raq, napalyonvari bir vəziyyətdə qayanın üstündə durduğunu görür. Dostu deyir:

– Ağa, bir az ehtiyatlı ol, qayanın lap qırağında durMusan.

Mir Mehdi qürurla deyir:

– Fikrin özünə getməsin. İstəsəm, buradan lap suya da tullana bilərəm.

– Ağa, bu daha ağ oldu. O cavan oğlanların işidir.

– Ay zalım, deyirsən ki, mən qocayam. Bu saat atılım.

Dostu özünü itirir:

– Ağa, ağlını başına yığ.

– Yox, ay zalım. Mən sübut eləyəcəm ki, qoca deyiləm.

Bunun deyib, qollarını açmadan napolyonvari vəziyyətdə özünü suya tullayır və ayağını sındırır. Zavallının bir qolu onsuz da şikəst idi.

## Otaq qonşuları

Osman Sarıvəlli ilə şair Adil Babayev Yazıçılar İttifaqında məsləhətçi işləyirdilər. Hər ikisi bir otaqda otururdu. Bir səhər Adil işə gələndə Osman ondan soruşur:

– Adil, xeyir ola, buralara tez-tez gəlirsən?

– Osman müəllim, mən burada iki ildir ki, səninlə birlikdə məsləhətçi işləyirəm.

– Aya, doğrudan deyirsən? Heç bilməmişəm.

## **Üçüncünün günahı nədir?**

Yazıçılardan ikisi restoranda içib özlərini pis apardıqları üçün Yazıçılar İttifaqının Rəyasət Heyətində onların məsələsini müzakirə edirlər. Qərara gəlirlər ki, hər ikisinin də İttifaqdan xaric etsinlər. Bu zaman Əli Vəliyev söz alıb ayağa qalxır:

– Mən təklif edirəm ki, Cabbar Məcnunbəyovu da İttifaqdan çıxaraq.

Yer-yerdən Əlinin üstünə düşürlər:

– Əli, Cabbarın nə günahı var?

Əli Vəliyev israr edir:

– Mən deyirəm ki, çıxaraq. Çünki Cabbar da orada olsaydı, onlara qoşulacaqdı.

## **Borçlular siyahısı**

Yazıçı Yusif Əzimzadə Məmməd Rahimdən borc pul alıbmış. Bir neçə müddətdən sonra o, Rahimin qayını öldüyü üçün onlara başsağlığı verməyə gedir. Söhbət zamanı Rahim, adəti üzrə ona borclu olanlardan söz açır.

Vallah, lap ağ eləyiblər. Eləsi vardır ki, bir ildən çoxdur borcumu qaytarmır. Siyahıda otuz adamın adı var. Gətirim baxın.

Yusif siyahıda onun da adının olacağını bildiyi üçün deyir:

– Rahim müəllim, o suyahıda deyəsən mənim də adım var.

Rahim elə bil bu etrafımı gözləyirmiş.

– Adə, yaxşıdır, sən boynuna alırsan.

Siyahı daha araya gətirilmir.

**Əvvəlcə danışan bilsə ki...**

Əbülhəsən Süleyman Rüstəmin bir qohumuna deyir:

– Mən Süleyman kimi şüar yazmıram.

Bunu Süleymana xəbər verirlər. O isə, cavabında Əbülhəsənə yazır:

– Moltanı dilində roman yazmaqdan, insan dilində şüar yazmaq yaxşıdır.

**Təki Cəfər Cabbarlı sağ qalaydı**

Yazıçılar İttifaqında gənc dramaturqların iclası çağrılır. 20-dən çox gənc dramaturq iclasda iştirak edirmiş. İclas başlanmamışdan əvvəl Səməd oturanları diqqətlə süzüb yanında əyləşmiş Mirzə İbrahimova deyir:

Deyirəm, ay Mirzə, kaş bunların heç biri olmayaydı, Cəfər sağ qalaydı.

**Cib heç lazım deyil**

Məmməd Əkbər dərzidə özünə kostyum tikdirəndə dərzisi soruşur:

– Şalvara üstədən cib qoyummu?

– Cib heç lazım deyil.

– Nə üçün?

– Cib pul üçündür, mənimsə pulum olmur.

**İnşaallah, əzrayıl olacaq**

Yazıçı Əvəz Sadıxov çox bəmərə və zarafatçı bir adamdı. Bir gün Azərnəsrə gəlib direktorun otağına keçir. Görür ki, Cəb-

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
rayıl Rzaquliyev təzə direktor təyin olunub. Bir il keçəndən sonra genə gəlib direktorun kabinetinə keçəndə Cəbrayılın yerində İsrafil Nəzərovun oturduğunu görür, özünü saxlaya bilmir:

– Mən ki, belə görürəm, səndən sonra bu vəzifəyə Əzrayıl gələcəkdir, - deyir.

Sonra ayaqyoluna gedəcəyəm

Əbülhəsən “Azərbaycan” jurnalının redaktoru vəzifəsində işlərkən yazıçı Salam Qədirzadə də jurnalın məsul katibi idi. Bir gün belə bir təsadüf baş verir: Əbülhəsən hansı otağa girirsə, Salam da təsadüfən oraya gəlib çıxır. Katibin yanına gedir. Salam da qapını açıb içəri girir. Əbülhəsən Mirzənin yanında olarkən, Salam da qapını açıb içəri girir. Əbülhəsən hansı kitab üçünsə, kitabxanaya qalxır, Salam da təzə jurnalları nəzərdən keçirmək üçün kitabxanaya gəlir. Əbülhəsən Salamin bu hərəkətlərindən şübhəyə düşür. Axırda hirsənib, Salama deyir:

– Əzzim, əzzim bax, deyirəm, mən indi Əli Vəliyevin yanına gedirəm. Oradan da mühasibata qalxacağam. Ordansa tualetə gedəcəyəm. Aydın oldu, indi əzzim, məndən əl çək.

Mükalimə

Süleyman Rəhmanovla boyca qısa olan Elxan İbrahimov küçə ilə gedərkən Süleyman tez-tez başını aşağı ayıb Elxandan nə isə soruşurmuş. Axırda Süleymanın boynu ağrıyır. Elxandan soruşur:

– Sən niyə belə qısa qalmısan?

Elxan da cavabında deyir:

– Sənin kimi nəhənglərin dərdini çəkməkdən.

~~~~~  
**Əzzim, əzzim**

Bir gün Ə.Əbülhəsən Azərnəşrin direktoru Adil Əfəndiyevin yanına gəlib qonorarını istəyir.

Əfəndiyev deyir:

– Əzzim, dünən telefonla sənə dedim ki, hələlik pulumuz yoxdur.

– Əzzim, var. Dünən başqalarına vermisiniz.

– Əzzim, mən də deyirəm ki, bir aydır ki, heç kimə qonorar vermirik.

– Əzzim, mən özüm dünən görmüşəm, mühasibatda alanda.

Əbülhəsən bərk qəzəblənir:

– Əzzim, pul vermirsiniz, verməyin, daha məni təqlid etməyin nə mənası.

Əbülhəsənin xəbəri yox idi ki, A.Əfəndiyev də onun kimi “Əzzim” sözünü dəqiqəbaşı işlədirdi.

**Salamını almayacağam**

Qılman Musayev Azərnəşrdə direktor işləyəndə Əli Vəliyev boş bir şeyin üstündə ondan küsür.

Bir gün Q.Musayev Kommunist küçəsi ilə yuxarı qalxarkən, Əli Vəliyev də küçə ilə evindən gəlirmiş. Qılman yaxınlaşanda ona salam verir. Əli Vəliyev isə salamını almadan saymazyanaya yanından ötüb keçir. Bir neçə addım gedəndən sonra Qılman arxadan Əlinin səsinə eşidir:

Qılman Musayev, bundan sonra mənə salam vermə, salamını almayacağam.

### **Təkrar edə bilərəm**

Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti ongünlüklərindən birində Azərbaycan yazıçılarının əsərləri müzakirə olunurmuş. Müzakirədə şair Zeynal Xəlil də çıxış edir. Müzakirə rus dilində aparıldığı üçün Zeynal da rusca danışmağa məcbur olur. Lakin rus dilini pis bildiyi üçün öz fikirlərini açıq-aydın ifadə edə bilmir. On beş dəqiqə danışandan sonra yerində oturanda Mehdi Hüseyn dillənir.

– Heç bir şey başa düşmədim.

Zeynal cavabında deyir:

– Təkrar eləyə bilmərəm.

Hamı yer-yerdən dillənir:

– Allah xatirinə lazım deyil.

### **Bağışla, elə bildim ki, öz ayağımdır**

Şair Qabil bir neçə şair yoldaşı ilə Mirzə İbrahimovun qəbul otağında divanda oturub içəri keçmək üçün növbə gözləyirmiş. Birdən ayağı qaşınır. Əlini uzadır qaşımağa başlayır. Bu zaman yanındakı oturan şair dostu səslənir:

– Qabil, mənim ayağımı niyə qaşıyırsan?

Qabil üzr istəyir:

– Bağışla, elə bildim ki, öz ayağımdır.

### **Olivye saladı**

Bir gün Əli Vəliyev, Sabit Rəhman, Ə.Məmmədخان Moskva restoranlarından birində nahar edirlərmiş. Kellersə gec gəldiyi üçün Əlinin ona qəzəbi tutur.

Sabit onu sakitləşdirir:

Əli, nahaq ona hirsənirsən. onlar sənə elə yaxşılıq eləyiblər ki, bilsən danışmazsan.

– Bıy, onlar mənə nə yaxşılıq eləyə bilərlər?

Restoranın direktoru tanışdır. Eşidib ki, Azərbaycan yazçıları gəliblər. Məndən birimizin adını soruşdu. Mən də sənin adını veridim.

– Nə olsun ki?

İndi görərsən nə olub. Sənin adına xüsusi salat hazırlayıblar. Bu dəfə kellersə gələndə xahiş edərik, ondan bizə də gətirər.

Kellersə gəlir. Sabit Əli yaxşı eşitsin deyə Olivye sözünü təhrif edərək, deyir:

– Bizə zəhmət olmasa bir salat da gətirin. Aliveliye salatı olsun.

Kollersə onun nə demək istədiyini başa düşüb onlara olivye salatı gətirir.

Əli bunu görəndə gözlərini döyəcləyir.

– Gördün ki, Əli?

Əli susur. Haçandan haçana deyir:

– İndi nə deyirsən, qızdan üzr istəyimmi?

### **Çarxların altına düşmək istəyisiniz**

Şair Fikət Sadıq bir gün vəzifəli şəxslərdən biri ilə eza-miyyəyə gedir. Biletlərini göstərib iki nəfərlik yumşaq vaqona keçirlər. Qatar yola düşəndə Fikrətin yol yoldaşı narazılıqla səslənir.

– Nə pis oldu, çarxların üstünə düşmüşəm.

Fikrət gülümsəyir:

– Bəlkə çarxların altına düşmək istəyidiniz? deyir.

**Canavar əhvalatı**

Məmməd Rahim erməni yazıçılardan Markar Davtyan və Samvel Qriqoryanla bir maşında Azərbaycan rayonlarından birinə ezamiyyətə gedirlərmiş. Markarla Samvel yol boyu öz aralarında erməni dilində danışır və tez-tez “canapar” sözü-nü işlədirlərmiş. Rahim qorxuya düşür. Səsini çıxarmadan gözlərini yoldan çəkmir. Maşın mənzil başına çatanda Rahim rahat nəfəs alıb deyir:

– Ada, elə hey canavar, deyirdiniz. Bəs harda qaldı sizin canavar?

Samvel:

– Rahim. Canapar bizdə yola deyirlər. Biz yolların pisli-yindən danışırıdıq.

**Mən sənin heç üzünü görməmişəm**

Tənqid barədə keçirilən icaslardan birində bir nəfər tribuna qalxaraq, M.Rəfilinin ədəbi-tənqidi görüşləri barədə çox kəskin danışır və deyir:

– Mən iyirmi ildir ki, Rəfiliyə qarşı mübarizə aparıram.

Salonda oturmuş Rəfili yerindən dillənir:

– Mən sənin heç üzünü görməmişəm, necə olub ki, iyirmi il mənle mübarizə aparmısan?

**Tellərinizi hansı tərəfə verim?**

Məmməd Səid Ordubadi üzünü həmişə Mariya adlı bir qadın dəlləyə qırxdırarmış. Arabir qadına məzəli atmacalar atmağı da sevərdi. Bir dəfə Mariya da onu atmaca atmaq fik-

rinə düşür. O, Ordubadinin üzünü qırxıb qurtardıqdan sonra drağı onun düz başının üstündə tutaraq soruşur:

– Mirzə, tellərinizi hansı tərəfə verim?

Cavabında kəsərli söz tapmayan Ordubadi deyir:

– Geda, Mariyə, komplement ne brosay.

### Şedrin yadımda deyil

Yazıçı Nağı Nağıyev Azərnəşrdə Bədii Ədəbiyyat şöbə-sində işləyirdi. Bir gün Yazıçılar İttifaqından ona zəng vurub vurub soruşurlar:

– Gələn ilin nəşriyyat planına rus klassiklərindən kimlə-rin əsərləri daxil edilmişdir?

Nağı cavabında deyir:

– Puşkinin, Lermontovun, Qoqolun, Nekrasovun...

– Bəs Saltıkov-Şedrin?

– Saltıkovu daxil etmişik, Şedrin isə yadımda deyil.

### Ayə, düz demədimmi?

Səməd Vurğun Yazıçılar İttifaqının plenumunda ədəbi tənqidin vəziyyəti barədə çıxış edərək deyir:

– Mən tənqidimizdən çox razıyam. Tənqidçilərimizdən Cəfər Cəfərov, Məmməd Cəfər, Məmməd Cəfərov...

Salonda qopan gülüş Səmədə sözünün gerisini deməyə mane olur.

Səməd özü də qımışır:

– Ayə, niyə gülürsünüz, düz demədimmi?

### **Məsud orada az iç, çox ye**

Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyatı ongünlüyünün axırında Metropol mehmanxanasında böyük qonaqlıq düzəldilmişdi. Bu qonaqlıqda Əli Vəliyevin oğlu tənqidçi və ədəbiyyatşünas Məsud stolun bu başında, Əli Vəliyev isə stolun o başında oturmuşdular. Əli Vəliyev içki içmədiyi üçün belə məclislərdə kimin nə qədər içdiyinə fikir verərdi. Stolun o başında Məsudun çox içdiyini görüb, bərkdən qışqırır:

– Məsud, orada az iç, çox ye.

### **Gözünü foksa salır**

Bir gün Sabit Rəhman və Ənvər Məmmədخانlı küçədə dilşünas Davud Quliyevə rast gəlirlər. Sabit Ənvərdən üzr istəyib Davudla nə barədəsə danışır. Davud həmişəki adəti üzrə barmaqlarını gözlərinin qabağında oynada-oynada Sabit Rəhmana nəyi isə isbat etməyə çalışır. Söhbətləri qurtarandan sonra Ənvər soruşur:

– Sabit, o, barmaqlarını gözlərinin qabağında niyə elə oynadırsan?

– Gözlərini fokusa salırdı, – deyər Sabit qışqırır.

### **Çəkilsənə kənara**

Qabil maşınla şəhərdən çıxıb Sabunçunun girdə meydanına yaxınlaşanda Leninin ortada qoyulmuş heykəlini adama oxşadıb, deyir:

– A bala, yolda niyə durMusan, kənara çəkilsənə.

## **Barmağını başıma toxundurdu**

Sabit Rəhman bir günün içərisində qrip olub xəstələnir. Onu yoxlamağa gəlmiş dostu soruşur:

– Sabit, sənə nə oldu, birdən-birə xəstələndin?

Sabit:

– Dünən üzümü qırıxdıranda dəllək yaş barmağını başıma toxundururdu.

## **Keç, otur yerində**

1937-ci ildə ali məktəb müəllimlərinin əksəriyyəti həbs edildiyindən onları institutu yenicə bitirmiş gənclər əvəz edirdi. Bir gün Qılman Musayev də bir neçə qrupun birləşdiyi ayditorsiyaya rus ədəbiyyatından mühazirə oxuyarkən, açıq qalmış qapıdan içəri girən süpürgəçi qadın onu kafedranın arxasında görərkən açıqlanır:

– Bala, keç otur yerində. Bu saat müəllim gəlib çıxar.

## **Uzun adamın sərxoşluğu nə pis olurmuş**

Cəfər Xəndan Hacıyev Təbrizdə Qızıl əsgərlər üçün buraxılan “Vətən yolunda” qəzetində redaktor müavini işləyirdi. Bir gün redaksiyanın əməkdaşlarından kimsə ona zəng çalaraq xəbər verir ki, qəzetin işçisi Qulam Məmmədli yataqxanada içib sərxoşdur. Cəfər Xəndan özünü tez yataqxanaya çatdırır. Görür ki, Qulam doğrudan da uzanıb yatır, yanında da yarıyadək içilmiş butulka, Qulam səs-küyə oyanır və yanındakı Cəfər Xəndana əhəmiyyət vermədən butulkadan bir-iki qurtum da içib,

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
yenə yatır. Cəfər matdım-matdım baxıb ona bir söz deyə bilmir.
Qulamı bir-iki ağız çağırır, Qulamdan səs çıxmır.

– Aada, bu uzun adamın sərxoşluğu nə pis olurmuş – deyib yarımçıq butulkanı redaktorun yanına aparır. O gedəndən sonra Qulam təzədən ayılır. İçmək istəyir. Butulkanı görməyəndə təəccüblə otaqdakı yoldaşlarından soruşur:

– Mənim su butulkamə burdan kim götürüb?

O gün Qulam qırx dərəcə istidə İranın başqa şəhərlərindən ezamiyyətdən təzə qaıtmışdı.

Özüm bir şey başa düşdüm ki, başqasına da deyim

Bir gün Əbülhəsən Ənvər Məmmədخانliya yaxınlaşıb ona başına gəlmiş bir əhvalat danışır. Sonra əlavə edib deyir:

– Ancaq, Ənvər, bu öz aramızda qalsın, başqasına demə.

Ənvər:

– Özüm bir şey başa düşdüm ki, başqasına da deyim.

Bəlkə gedək restorana

Məmməd Rahim tərifdən çox xoşlanarmış. Onun cavan şair və yazıçı dostları da bunu yaxşı bilirdilər. Bir gün Rahim redaksiyaya gələndə İslam Səfərli Rahimin dünənki qəzetdə çap olunmuş bir şeirini tərifləməyə başlayır. Sonra Salam Qədirzadə də ona qoşulur:

– Rahim müəllim o şeirdə doğrudan da gül vurmusunuz. İslam İbrahimov da onlardan geri qalmır.

– Rahim müəllim, şeir elə xoşuma gəlib ki, istəyirəm onu rus dilinə tərcümə edim.

~~~~~  
Volodya Qafarov öz etirazını bildirir:

– Elə gözəl şeiri heç qoyaram ki, sən tərcümə eyləyəsən.

Mən ölməmişəm ki.

Bu sözlərdən qanadlanan Rahim:

– Uşaqlar, bərk acımışam. Bəlkə gedək restorana.

### **Onsuz da oturmuşam da**

Bir gün yazıçılardan Hidayət Əfəndiyev Azərnəşrdən qonararını almaq üçün mühasib Əbülqasım Hüseynzadənin yanına gəlir. Nə qədər xahiş eləyirsə, Əbülqasım pul olmadığını bahənə gətirib onun xahişini rədd edir. Bərk hirsələnən Hidayət qəzəblə deyir:

– Sadist.

Əbülqasım başını qaldırmadan:

– Heç dəxli var, onsuz da oturmuşam da.

### **Nəsəhlübə**

Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin iclaslarından birində Süleyman Rüstəm kiçik bir kağız üstünə nə isə yazıb Əbülhəsənin yanında oturmuş Əli Vəliyevə ötürür. Əli bərkdən güləndə Əbülhəsənin gözü kağızda yazılmış “Nəsəhlübə” sözünə sataşır və hirsle yerindən qalxır:

– Əzizim, əzizim bura prezidium iclasıdır, ya ki, lotuxana.

Əbülhəsənin belə hirsələnməsi hamını təəccübə salır. Sonra məlum olur ki, Əbülhəsəni hirsələndirən “Nəsəhlübə” sözü Əbülhəsən sözündəki hərflərin sağdan sola oxunmuşdur.

Zarafatı sevən Süleyman sonralar Əbülhəsəni hirsələndirmək üçün onu bəzən Həsəhlübə çağırırmış.

**Mənə elə bu lazımdı**

Rejissor Məmməd Əlili Cəfər Cabbarlı ilə dostluq edirdi. Evinə gedib gələn adamdı. Bir gün Cəfər hirsli-hirsli ona deyir:

- Məmməd, sən mənim saatımı oğurlamışsan.
- Əlilinin gözləri alacalanır. Qulaqlarına inanmır.
- Mən?
- Bəli, sən.

Əlili nə edəcəyini bilmir. Gözləri dolur. Yumuruğunu sinəsinə döyəcəliyə-döyəcəliyə deyir:

- Cəfər, mən sənin evindən oğurluq eləmişəm?
- Bəli. Səndən başqa mənim evimə gəlib-gedən yoxdur.
- Əlilinin boğazını qəhər tutur. Az qalır ki, başını divara vursun.

- Cəfər, sən heç bilirsən nə danışırısan?
- Bilirəm, bu ancaq sənin işindir.

Əlili başını stolun üstünə qoyub uşaq kimi ağlayır.

– Yaxşı, bəsdir, kifayətdir. Mənə elə bu lazımdır... İstədim görüm ki, iftiraya düşən adam özünü necə aparır.

**Ayə, Kür suyu içmişsənmi?**

Bir gün gənc şairlər Səməd Vurğunun yanında öz şeirlərini oxuyurlar. Gənc şair Əliağa Kürçaylının şeirləri Səmədin çox xoşuna gəlir. Soruşur:

- Ayə, görünür Kür suyu içmişsən?
- Bəli, Səməd müəllim, içmişəm.
- Ayə, Qazaxın hansı kəndindənsən?
- Mən Qazaxlı deyiləm. Səməd müəllim.
- Ayə, bəs Kür suyunu hardan içmişsən?

- ~~~~~
- Səlyanda.
  - Səməd gülümsəyir:
  - Ayə, hər halda içmişsən. Şerindən görürəm.

### **Belə şeyləri ürəyinə yaxın buraxmasın**

Şairə Nigar Rəfibəyli Yazıçılar İttifaqının sədri Süleyman Rəhmanova ərizə verib bildirir ki, gənc tənqidçilərdən biri onu təhqir etmişdir. Süleyman ərizəni rəyasət heyətinin müzakirəsinə qoyur və belə bir təklif edir:

- Mən deyirəm protokol yazılsın ki, Nigar xanım belə şeyləri ürəyinə yaxın buraxmasın.

### **Evindən tank çıxıb**

1937-ci ildə Sabit Rəhməndən soruşurlar:

- Sabit, sən bilərsən, teatra yaxın adamsan, Hacıağa Abasovu niyə tutublar?

Sabit:

- Səs salmayın. Mirzəağa Əliyevin dediyinə görə, evindən tank çıxıb.

### **Şalvarı oğurlanıb**

Əli Vəliyev "Kommunist" qəzetində redaktor vəzifəsində işləyərkən bir yay gecəsi redaksiyada qalmalı olur. Hava bürkü olduğu üçün kabinetinin küçəyə çıxan balkonunda yatır. Şalvarını da balkonun surahisindən asır. Gecə oğrular küçədən qarmaqatıb şalvarını oğurlayırlar. Səhər oyandıqda Əli

### *Neft milyonçuları*

~~~~~  
şalvarsız qalır. Tez zəngi basıb katibə qızı çağırır. Katibə Əlini şalvarsız görüb qorxusundan qaçmaq istəyir.

– Ay qız, qorxma. Gecə şalvarımı oğurlayıblar. Tez Nəsir İmanquliyevə deyın, evindən mənə bir şalvar gətirsın.

Bir saat sonra redaksiya işçiləri Əli Vəliyevi Nəsir İmanquliyevin az qala dizinə çatan qısa dar şalvarında görüb pısqıltı ilə öz aralarında gülürşürlər.

Yangını mənsiz də söndürəcəkdilər

Yazıçı Rza Şahvələd son dərəcə soyuqqanlı, təmkinli bir ziyalı idi. Ömründə heç bir söz, heç bir hadisə onu hövsələdən çıxara bilməzdi. Əgər bütün astagəl adamların müsaibiqəsi keçirilsəydi, Rza şübhəsiz ki, birinci yeri tutardı. Yerişi də belə idi. Onu bir dəfə olsun yeyin gedən görməmişdilər. Barəsində hətta belə bir rəvayət də danışardılar: Bir gün Tiflisdə işlədiyi idarədə iclas keçirmiş. Bu zaman bir gənc hövlak içəri girib, tövşəyə-tövşəyə deyir:

– Rza əmi, eviniz yanır, tez olun gəlin.

Rza tövrünü pozmadan soyuqqanlılıqla deyir:

– Yaxşı, sən get, mən də iclası qurtarandan sonra gələrəm.

Sonralar bu hadisənin doğrudan da olub-olmadığını Rzanın özündən soruşduqda o gülümsəyərək dedi:

– Düz deyirlər. Belə bir şey olub.

– Bəs nigaran qalmadınız?

– Niyə nigaran qalım. Bilirdim ki, yangını mənsiz də söndürəcəklər.

Hərbi dərstdə

Sabiq Rəhman Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda oxuyarkən hərbi dərsləri Melnikov familiarlı köhnə zabıtlərdən biri apararmış. İmtahan zamanı Melnikov Sabit Rəhmanı yazı taxtasından asılmış xəritənin qabağına çağıraraq, xəritədə ona bir yer göstərir və ətrafdakı şəraiti ona izah edərək soruşur:

– Belə vəziyyətdə sən düşməndən necə xilas ola bilərsən?

Sabit üzünü yoldaşlarına tərəf tutaraq yavaşdan deyir:

– Əcəb qəmişə keçdik.

Qəmiş sözünü eşidən kimi Melnikov sevinclə səslənir:

– Da , da. Kamış. İmenno v kamışax nado skritısyə. Əh-sən, keç əyləş, əla.

Haralı olduğunu soruşma

Gənc bir şair Əbülhəsənlə Osman Sarıvəlliyyə təzə şeirini oxuyur. Şeir hər ikisinin xoşuna gəlir. Osmanın ağzını açıb gəncdən nə isə soruşacağını bilən Əbülhəsən dərhal başa düşür və onu qabaqlayır:

– Əzzim, əzzim, ancaq haralı olduğunu soruşma.

Bu yüz qrama oxşamır

Süleyman Rəhimovun yubiley gecəsində Əbülhəsən və Salam Qədirzadə ilə bir cərgədə oturmuş İslam Səfərli iclasın sədrindən icazə alaraq danışmaq üçün səhnəyə qalxmaq istəyir. O Əbülhəsənin yanından keçərkən, ağzından gələn araq iyindən üz-gözünü turşudan Əbülhəsən Salam Qədirzadə deyir:

– Əzzim, əzzim, o içib.

Neft milyonçuları

~~~~~
– Sən nə danışırısan, Əbülhəsən müəllim. Adama cəmi yüz qram vurub, gəlmişik.

İslam Səfərli tribunaya qalxıb pafosla, hündürdən danışmağa başlayır:

Süleyman Rəhimov nəinki nəhəng bir yazıçı, eyni zamanda nəhəng cüssəli bir adamdır. Bir dəfə onunla qatarla rayona edirdim. Birdən açıq pəncərədən içəri bir daş parçası tulladılar. Daş onun alının yaraladı. Lakin o bu zərbənin qarşısında dağa dayanan bir dağ kimi durdu. Zərbəyə qəti əhəmiyyət vermədi. Əsl qəhrəman kimi alının ağrısından sızılmazdı. Elə bil dağların başında bir ildırım çaxıb keçdi.

– Yox, Salam, bu yüz qrama oxşamır.

Sabit Rəhmanı axtarırlar

Moskvada Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyü keçirilən günlərdə yazıçılardan R.Rza, Ə.Məmmədخانlı, Sabit Rəhman və Süleyman Rüstəm Mərkəzi univermağa gedirlər. Necə olursa, onlar Sabit Rəhmanı itirirlər. Məcbur olurlar ki, onu radio vasitəsilə axtarsınlar. Bir neçə dəqiqədən sonra radio belə bir xəbər verilir:

Sabit Rəhman xanım, Sabit Rəhman xanım, sizin yoldaşlarınızın baş qapının girəcəyində gözləyirlər.

Univermanın üçüncü mərtəbəsində olan Sabit Rəhman bunu eşidən kimi, özü də tez radio ilə belə bir xəbər verir:

Əziz rəfiqələrim, mən on dəqiqədən sonra sizi univermanın qapısında gözləyəcəyəm. Sizin hamınıza büsqalterlər də almışam.

Şərikli qarajda

Rahimlə Qılman bir müddət şəhərin yuxarı məhəlləsində şərikli bir qaraj kirayə edib, maşınlarını orada saxlayırlar. Bir gün Ənvər Məmmədخانlı ciddi bir görkəm alıb Rahimə deyir:

– Rahim sən Qılmana çox inanma. Bəzən öz maşını əvəzinə sənin maşınını sürür. Məsələn dünən sənin maşınında Göyçaya getmişdik. Elə bu şəhər qayıtmışıq. Gələndə bərk yağışa düşdük. Maşın başdan ayağa palçıq içində idi.

Rahim tez qaraja gedir. Qılmanın maşınını yerində görmür. Öz maşını isə tər-təmiz, par-par parıldayırdı. Sonra evə qayıdıb Ənvərə zəng vurur.

– Ada, nə olsa da insafli adammış.

– Nə üçün ?

– Maşını qayıdandan sonra tər-təmiz yuyub.

Ancaq Ənvər Rahimi elə inandırmışdır ki, ertəsi gündən maşınını daha şərikli qarajda saxlamadı.

Qoyun mələrtisi kəsildi

Əbülhəsən Kommunist küçəsində Ali Sovetin binası ilə qənşər-qənşərə iki mərtəbəli balkonlu bir evdə yaşayırdı. O zamanlar Süleyman Rüstəm də Ali Sovetdə işləyirdi. Bir gün pəncərədən baxarkən Əbülhəsənin balkonunda bir qoyun görür. Qoyunun mələrtisi küçəyə də yayılmış. Süleyman nə isə fikirləşib Ali sovet adından Əbülhəsənə zəng çaldırır:

– Yoldaş Əbülhəsən, mərkəzi küçədə qoyun saxlamaq yaxşı deyil. Ali Sovetin sədri bərk qəzəblənib. Tez qoyunu balkondan çıxarın.

Əbülhəsən qorxuya düşüb qoyunu kəsdirir. Elə o axşam balkonda kabab bişirir. Süleyman bunu eşidən kimi tez Sabit

Neft milyonçuları

Rəhmana, Rəsul Rzaya, Ənvər Məmmədخانliya zəng çalır və hava qaralan kimi Əbülhəsəngilə qonaq gedirlər. Əbülhəsən məsələni başa düşür.

– Əzzim, əzzim, gəlin, tıxın. Ancaq haramınız olsun. Bunlar hamısı Süleymanın işləridir.

Maşını səhv salanda

Salam Qədirzadə yaşadığı evin həyət balkonunda oturubmuş. Görür ki, Qabil həyətə enib, öz maşını əvəzinə Salamın maşını yumağa başlayır. Dinmir. Hətta yuxarıdan səslənərək deyir:

– Qabil, çarxlarını da yu, palçıqlıdılar.

– Yuyacağam.

Qabil çarxları da səliqə ilə yuyur.

Salam:

– Hə, indi oldu əla.

Qabil yuxarı qalxan kimi Salam aşağı enərək, təmiz yuyulmuş maşınında əyləşərək, işə gedir. Bir azdan sonra Qabil aşağı düşərək, maşını yerində görmür.

– Bir buna bax hey. Deyəsən Salam maşını səhv salıb, öz maşını əvəzinə mənim maşınımla gedib.

Kimsə ona deyir:

– Yox, Qabil. Sən səhv salmışan. Yuduğun maşın onun maşını idi.

Maşın yoxa çıxıb

Sübh tezdən Qasım Qasımzadə işə getmək üçün qarajının qapısını açıb maşını bayıra çıxarmaq istəyir. Maşını ye-

rində görmədikdə tez milis idarələrinə zəng çalaraq, maşının oğurlandığını xəbər verir. Sonra işə gəlir. Akademiyanın həyətinə girərkən maşınının orada durduğunu görür. Əvvəlcə bu ona möcüzə kimi görünür. Sonra yadına düşür ki, dünən işdən sonra evə qayıdarkən, maşını yaddan çıxarıb piyada getmişdir.

Xahişi yerinə yetirildi

Qocaman folklorçu Əhliman Axundov Əliağa Vahidlə bərk dost idilər. Bir gün Əhliman Vahidə deyir:

– Məni özünə dost hesab edirsən, ancaq bu vaxtadək mənə bir şeir də həsr etməmişən.

Vahid:

– Elə isə, qələmini götür, yaz:

*Rəvamıdır alim olsun Əhliman, mən olmayım,
O içsin elmin konyakın, olsun piyan, mən olmayım.*

Görəsən Əhliman dostunun ona həsr etdiyi bu şeirdən razı qalmışdı mı?

SON SÖZ

Xalqların sayca az və çoxluğundan asılı olmayaraq onların yetişdirdikləri böyük şəxsiyyətlər cismən həyatdan köçsələr də, mənən yaşayırlar. Ən azı məxsus olduqları xalq nə qədər yaşayırsa onlarda o qədər yaşayırlar. Hər xalq özünün belə oğul və qızları ilə fəxr edir. Yüzdilliklərini, iki yüzilliklərini, beş yüzilliklərini təntənə ilə qeyd edirlər.

Tarixin öz yaddaşı var. Tarix boyu yaşamaq hüququ əldə etmişləri unutturmaq olmaz. Sular durulanda onun dibindəkilər göründüyü kimi, cəmiyyət həyatında böyük rolu olmuş, iz qoymuş şəxslər də təzədən görünür, üzə çıxır. Azərbaycan xalqı özünün görkəmli şəxsiyyətlərini həmişə yaşadır. Kimdir bu görkəmli şəxsiyyətlər: - əsasən şairlər, yazıçılar, bəstəkarlar, dövlət başçıları və başqaları. Lakin xalqın elə oğulları var ki, onlar xalq içərisindən çıxmış sadə adamlardı. Məsələn, H.Z.Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev kimiləri. Bu sadə adamlar milyonçu olduqdan sonra xalqa çox xeyir veriblər. Onların tikdirdikləri binalar, qoyduqları izlər həmişə yaşayacaq. H.Z.Tağıyevin maarif, mədəniyyət sahəsində xalqa olan xidmətləri danılmazdı, ölçüyə gəlməzdir. Belə insanlar daim xalqın qılıbında yaşayacaq.

Bu kitab mənim oxucularla 16-cı görüşümdür. Mən Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan KİVHI-nin üzviyəm. “Azərbaycan bayrağı”, “Qızıl qələm”, “Xalqın nüfuzlu ziyalı”, “H.Z.Tağıyev”, “Həsən bəy Zərdabi” və “Şərəf” media mükafatları, fəxri diplomları ilə təltif olunmuşam.

Şair-publisist Əşir Bəşiroğlunun nəşr olunmuş kitablarının siyahısı

Sıra №si	Kitabların adı	Nəşriya- tın adı	Nəşr tarixi	Səh.	Nüsxə
1	Xatirəyə dönən günlər	Memar	2005	225	300
2	İşıqlı şəxsiyyətlər unu- dulmur	Memar	2006	300	500
3	Dağlar ağladı	Min bir mahnı	2007	340	300
4	Mətanət	Hərbi	2008	184	250
5	Mənim ana dilim	Hərbi	2008	196	300
6	Yarımçıq ömür	Hərbi	2008	176	400
7	Nəbi yurdu	Hərbi	2009	420	300
8	Qəm karvanı	Hərbi	2011	424	300
9	Dünya düzəlməz	Təknur	2011	304	250
10	Pələn, şir və ayı	Təknur	2012	400	300
11	Hamının sevimlisi	Təknur	2012	200	300
12	Ağır faciə	Təknur	2012	304	300
13	Cəsur qardaşlar	Təknur	2013	504	500
14	Şəhidlər unudulmur	Təknur	2013	312	500
15	Qoşa qartal	Təknur	2014	364	500
16	Neft milyonçuları	Təknur	2016		500

İnternet ünvanı: www.anl.az

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3

Neft milyonçuları

I. Hacı Zeynəlabdin Tağıyev	6
II.....	28
III. Bakı müsəlman Aleksandrovski qız məktəbi	51
IV. Bir güllənin əks-sədası.....	56
V. Ağa Musa Nağıyev.....	72
VI. Murtuz Muxtarov.....	113
VII. Şəmsi Əsədullayev	120
VIII. Seyid Mirbabayev	124
IX. Səlimov.....	133
X. Şıxı.....	135
XI. Tumanyan	136
XII. Hacı Hacıağa	141
XIII. Aleksandr İvanoviç Mantəşev	145
XIV. İsabəy Hacınski	146
XV. Nobel qardaşları.....	148
XVI. Ziyarətqah	159
XVII. Birinci dünya müharibəsi	161

M.S.Qorbaçov yuxarılara doğru (Kreml sui-qəsdləri)	165

Mir Cəfər Bağırov	198
Bağırov Mir Cəfər Abbas oğlunun şəxsi və xidməti tərcümeyi-halı	199
İttiham.....	201
İstintaq materiallarından.....	205
Müttəhim Bağırovun cinayətkar keçmişi barədə	209

Mütəhhim Bağirovun Beriya ilə cinayətkar əlaqələri.....	216
Əksinqilabçı üsurlərin məsuliyyətdən kənarlaşdırılması.....	224
İttiham formulası.....	321
Arayış.....	323

Yazıcılarımızın həyatından məzəli əhvalatlar

Həyatdan geri qalırlar	325
Üzün ağ olsun.....	325
Təmizkar Əbülhəsən.....	325
Oxşatma.....	326
Qonaq ev sahibini qəbul edir	326
Cavanlıq yada düşəndə	327
Otaq qonşuları	327
Üçüncünün günahı nədir?.....	328
Borçlular siyahısı.....	328
Əvvəlcə danışan bilsə ki... ..	329
Təki Cəfər Cabbarlı sağ qalaydı.....	329
Cib heç lazım deyil	329
İnşaallah, əzrayıl olacaq	329
Sonra ayaqyoluna gedəcəyəm.....	330
Mükalimə	330
Əzzim, əzzim.....	331
Salamını almayacağam.....	331
Təkrar edə bilərəm.....	332
Bağışla, elə bildim ki, öz ayağımdır	332
Olivye salata.....	332
Çarxların altına düşmək istəyisiniz?	333
Canavar əhvalatı	334
Mən sənə heç üzünü görməmişəm	334

Tellərinizi hansı tərəfə verim?.....	334
Şedrin yadımda deyil	335
Ayə, düz demədimmi?	335
Məsud orada az iç, çox ye.....	336
Gözünü fəksə salır.....	336
Çəkilsənə kənara	336
Barmağını başıma toxundurdu.....	337
Keç, otur yerində	337
Uzun adamın sərxoşluğu nə pis olarmış	337
Özüm bir şey başa düşdüm ki, başqasına da deyim	338
Bəlkə gedək restorana.....	338
Onsuz da oturmuşam da	339
Nəsəhlübə.....	339
Mənə elə bu lazımdı	340
Ayə, Kür suyu içmişsənmi?.....	340
Belə şeyləri ürəyinə yaxın buraxmasın.....	341
Evindən tank çıxıb	341
Şalvarı oğurlanıb.....	341
Yanğını mənsiz də söndürəcəkdilər	342
Hərbi dərstdə.....	343
Haralı olduğunu soruşma	343
Bu yüz qrama oxşamır	343
Sabit Rəhmanı axtarırlar	344
Şərikli qarajda.....	345
Qoyun mələrtisi kəsildi.....	345
Maşını səhv salanda	346
Maşın yoxa çıxıb.....	346
Xahişi yerinə yetirildi	347
Son söz.....	348
Şair-publisist Əşir Bəşiroğlunun nəşr olun- muş kitablarının siyahısı	349

Şair Əşir Bəşiroğlu (Fətəliyev Əşir Bəşir oğlu) 3 noyabr 1935-ci ildə Qubadlı rayonunun Aşağı Mollu kəndində anadan olub. 1953 –cü ildə Qubadlı rayon Xanlıq kənd orta məktəbini bitirib. 1954-1957-ci illərdə hərbi xidmətdə olub. 1958-ci ildən 1969-cu ilə qədər Sumqayıt Aliminium Zavodunda fəhlə, növbə rəisi və sex partiya komitəsinin katibi işləyib. Bakı Statistika Texnikumunu və V.İ.Lenin adına API-ni bitirib. Doğma kəndində müəllim, sonra isə həmin kənddəki Q.Nəbi adına kolxozun idarə heyətinin sədri işləyib. İşlədiyi müddətdə kolxoz Keçici Qırmızı bayraq, o, özü isə Fəxri fərman və döş nişanı ilə təltif olunub.

İri həcmli 15 kitab yazıb, oxuculara təqdim etmişdir. Bu kitab şairin oxucularla 16-cı görüşüdür. Onun əvvəlki kitabları oxucular tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Biz inanırıq ki, "Neft milyonçuları" adlanan bu 16-cı kitabda oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacaqdır.

Şair-publisist Əşir Bəşiroğlu Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Azərbaycan KİVİHİ-nin üzvüdür.

O, "Qızıl qələm", "Xalqın nüfuzlu ziyalısı", "Azərbaycan bayrağı", "Hacı Zeynalabdin Tağıyev", "Həsən bəy Zərdabi" və "Şərəf" medal mükafatları diplomu ilə təltif olunmuşdur.